

Sz NO 50

Bibliotheca Indica

Parasara Smriti

Call No. II E 40.

Acc. No. 5901.

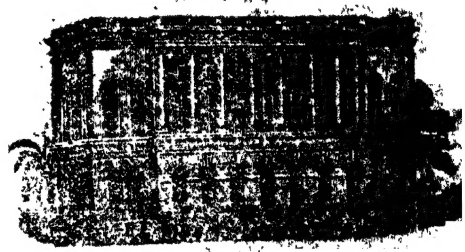
Tissue and Gathering by
A.C. Ghosh

II. E. 46

BIBLIOTHECA INDICA

LECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 761.

पराशर-स्मृतिः
PARASARA SMṚITI

BY
ANUMALOPADHYAYA CHANDRAKANTA
TARKALANKARA,
VOL. II.
VYAVAHARA-KANDA
FASCICULUS I.

CALCUTTA:
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 27, PARK STREET.
1890.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGA

NO. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRUBNER &
57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi. Fasc. I—IV @ /6/ each	..	Rs
Agni Purāṇa. (Sans.) Fasc. II—XIV @ /6/ each
Ānu Bhāṣyam, Fasc. I
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda. (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each
Aphorisms of Sāṅkhya. (English) Fasc. I
Aphorisms of the Vedānta. (Sans.) Fasc. VII—XIII @ /6/ each
Aṣṭasāḥasrikā Śāstraśāstramitā, Fasc. I—VI @ /6/ each
Āśvavidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each
Avadāna Kalpalatā by Kāśhemendra (Sans. & Tibetan) Vol. I Fasc. 1—2, @ 1/
Bhāṇottī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I
Bṛhaddevatā, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each
Bṛhadbhāṣya Purāṇam. Fasc. I—II @ /6/ each
Bṛhat Aranyaka Upanishad. (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each
Bṛhat Saṃhitā. (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka. (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each
Chaturvarga Chintāmaṇi. (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III Part I Fasc. 1—18, Part II, Fasc. 1—5 @ /6/ each
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II
Dāśarūpa, Fasc. II and III @ /6/
Gobhiliya Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each
Kāla Mādhava, (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each
Kāthā Sarit Sāgar. (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each
Kāṣhīkī Brahman Upanishads, Fasc. II
Kūrma Purāṇa (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each
Lalita-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI @ /6/
Lalita-Vistara. (English) Fasc. I—III @ /12/ each
Madhva Pārijāta, (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each
Mānukya Saṃgraha, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each
Mārkandeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each
Mārkandeya Purāṇa (Engl.) Fasc. I—II @ /12/ each
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each
Nāṭya Śāstra, (Sans.) Fasc. IV
Nārada Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/
Nāyavārikam, (Sans.) Fasc. I
Nirukta, (Sansk.) Vol. I, Fasc. IV—VI; Vol. II, Fasc. I—VI; Vol. III, Fasc. 1—VI, Vol. IV, Fasc. I—VII @ /6/ each Fasc.
Nītiśāstra, or The Elements of Polity, By Kāṇadāki, (Sansk.) Fasc. II—V @ /4/ each
Nyāyabinduṭīka (Sansk.)
Nyāya Darśana, (Sansk.) Fasc. III
Nyāya Karmāṇjali Prakaraṇam (Sansk.) Vol. I, Fasc. 1—5 @ /6/ each
Parvata Parvan (Sansk.) Fasc. I—IV @ /6/ each

Continued on next page of list.

19302

5901

पराशरमाधवस्य शुद्धिपत्रम् ।

(आचारकाण्डे)

अं० ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१	१	प्रजा	प्रजा
२	१३	पूर्वे	पूर्वे
४	२	वृत्तितं	वृत्तितं
५	२४	स्मृतिषु	स्मृतिषु
६	१०	प्रत्येक	प्रत्येक
७	१२	व्यत्यस्तं	व्यत्यस्तं
८	२४	दस्य	दस्य
९	३	धाव्या संशक्तौ ...	धाव्या संशक्तौ
१०	१६	वस्त्रे	वस्त्रे
११	१७	न्याय कुम्भा ...	न्यायकुम्भा
१२	३	स्मृति	स्मृति
१३	१५	निर्गन्धाय ...	निर्गन्धाय
१४	१७	लेख	लेखे
१५	१८	अनिर्विष्टे कर्माणि (निर्विशम्)	{ अनिर्विष्टे कर्माणि { निर्विशम्
१६	२१	महावह	महावह
१७	२५	महिष	महिष

प्र.सं.	पङ्क्ति.	अक्षरम्	शब्दः
२०	२१	मुक्क ...	मुख्य
२१	६	नेक ...	नैक
२१	१०	कृष् ...	कृच्छ
२१	११	आत्मा ...	आत्मा
२१	१३	मथ ...	यथ
२४	१३	सत् ...	सत्
२४	१८	मनीषिणः ...	मनीषिणः
२६	५	प्रतं ...	प्रतं
२८	८	यत् ...	यत्
२८	१२	अन्य ...	अन्य
२८	४	समुच्चयः ...	समुच्चयः
३१	२६	खलुषः ...	खलुषः
३२	२	आस ...	आस
३४	२४	हेतोः ...	हेतोः
३६	११	दुरे ...	दुरि
३७	२४	चित्तस्थ ...	चित्तस्थ
३८	४	आर ...	आर
३८	२४	पारस्पर्य ...	पारस्पर्य
३८	८	सर्जनी ...	सर्जनी
३८	१७	मस्मिता ...	मस्मिता
३८	१६	(१, सू) ...	(२ पा० ३ सू०)
३८	२२	ममं ...	ममं
४०	१४	शून्य ...	शून्य
४५	१६	देवानां ...	देवानां
४५	१८	श- ...	श-

अंशः ।	पङ्क्तिः ।	अक्षरम् ।	युग्मम् ।
४६	६, १०	(अ०, १ पा०, २ सू०)	(ई अ०, ८ पा०, २२ सू०)
४८	२२	प्र. १. का १, ...	घ०, १ का०, १
४८	१३	धम्म	धम्म
६२	८	सव	सवि
६६	५	गान	याच
६०	१०	भूतत्वेन	भूतत्वेन
६२	१	'अनुते'	'अनुते'
६४	७	प्राप्तेन	प्राप्तेन
६६	११	तच्छब्द	तच्छब्द
१०२	८	समुत्पत्त्याय	समुत्पत्त्याय
१०५	११	निष्कृतम्	निष्कृतम्
११६	६४	सोऽम्	सोऽम्
११७	३	यनेता	यनेता
११८	१, १५	जानिन्वो, मस्मिन्	जानिन्वो, मस्मिन्
१२५	८	यदुम्मा	यदुम्मा
१३५	५	विशालिनी	विशालिनी
१४१	६	पाठमात्रम्	पाठमात्रम्
१४३	८	मन्त्रादिकं	मन्त्रादिकं
१४५	१	ते च	ते च
१४७	८	जानसनेयं	जानसनेयं
१८०	१५	अविज्ञानं	अविज्ञानं
२०३	१६	विज्ञानं	विज्ञानं
२०५	२४	पक्षमा	पक्षमा
२८५	६	अष्टोत्तरं	अष्टोत्तरं
२८६	८	वाचस्पति	वाचस्पति

अ.सं.	पङ्क्तौ ।	अ.सं.सं.	अ.सं.
२८८	४	तीर्थे ...	तीर्थे
२९०	१६	अप ...	अप
२९२	१०	कृतादारो ...	कृतदारो
३००	१	गुणोपेतो ...	गुणोपेता
३०८	१६	तेनैवोक्तम् ...	तेनैवोक्तम्
३०९	७	लक्ष्यार्थं...	लक्ष्यार्थं
३१२	१५	भेद ...	भेद
३२७	१५	चिरन्ताहाप ...	चिरन्ताहाप
३३३	१८	ब्रह्मणे...	ब्रह्मणे (एवं ३३४ छन्दे)
३७२	८	उग्रनाः...	उग्रना (एवमन्यत्र)
३७३	२५	प्रदमे ...	प्रदमे
३८२	१५	रात्रौ ...	रात्रौ
३८६	२०	क्षिति ...	क्षितिं
३९०	२	इवरासे...	इवरासे
३९०	४	दुष्ट ...	दुष्ट
३९०	७	मांसाङ्गनोच्छिष्ट ...	मांसाङ्गनोच्छिष्ट
३९०	२१	स्वधर्माच्चक्रितान ...	स्वधर्माच्चक्रितान्
४१८	१४	शुश्रूषा ...	शुश्रूषा
४१८	१७	शुश्रूषैव ...	शुश्रूषैव
४१९	१२	परम् ...	परम्
४२१	७	वैश्यां ...	वैश्यां
४३१	६	अन्येन ...	अन्येन
४३२	१३	आयो ...	आयो
४३७	३	चातुर्मास्या ...	चातुर्मास्या
४६४	२	पतिज्ञौ ** ...	पतिज्ञौ **

शब्दे ।	पङ्क्तौ ।	अथर्वशब्दः ।	अथर्वशब्दः ।
४६४	३	इत्यर्थः ...	इत्यर्थः *
४६६	१६	निवृत्तेरभावात्	निवृत्तेरभावात्
४७१	२	गर्हितम्	गर्हितम्
४८३	१	समां ...	मासां
४८४	१६	श्रुताणां	श्रुता
५००	७	न स्नातां	न स्नातां
५००	१५	अनितोः	अनितोः (एवं परत्र)
५०६	११	सदाऽभ्यर्था	सदाऽभ्यर्था
५१४	५	दाक्षिणाक्ष	दाक्षिणाक्ष
५२३	५	ध्यातं ...	ध्यातं
५२८	४	तर्तये	तर्तये
५३०	१०	कुट्टनमवहनं	कुट्टनमवहनं
५३३	६	लोभ्य	लोभ्यं
५४०	६	कोशा	कोशा
५४३	२०	कुटीरः	कुटीरः
५४५	३	सप्तागा	सप्तागा
५४८	४	तत्त्व	तत्त्व
५५१	२	सखास	सखासा
५५१	२०	दग्ध	दग्ध
५५४	१४	विदिदिध	विदिदिध
५५५	१३	नान्यथा	नान्यथा
५५८	२१	द्यौर्द्वय	द्यौर्द्वय
५६०	१२	प्रसीत	प्रसीते
५६४	२२	मिच्छाटनममुदयोमात् पाकः कनापि	{ मिच्छाटनममुदयोमात् { पाकः कनापि

श्लो.	पङ्क्तौ।	अक्षरम्।	शब्दम्।
५७२	१७	गृह्णतः ...	गृह्णतः
५७३	१३	रघन्त ...	रघन्त
५७६	१८	यथेष्टो ...	यथेष्टा
५८०	१४	उत्पादका ...	उत्पादको
६२१	११	गृहः ...	गृहे
६२४	१८	दशरात्रसन्निपाते यदाद्यं	दशरात्राः सन्निपातेयुराद्यं
६२४	१६	न पूर्व्याशौच ...	पूर्व्याशौच
६४०	२	सिरस ...	शिरस
६४१	१२	आप्ताति ...	आप्ताति
६४३	१७	दर्शा ...	दर्श (एवं परत्र)
६४४	१५	करिष्यति ...	गमिष्यति
६४४	२१	द्वार ...	द्वारि
६४६	४	तिथियुग्मेषु ...	तिथियुग्मेषु
६५२	२१	देवखातश्च ...	देवखातश्च
६५३	१५	ब्रह्माखण्डपुराणेऽपि	ब्रह्माखण्डपुराणेऽपि
६६०	६	धनमार्यस्ते ...	धनमार्यस्ते
६७१	१०	चण्डिका ...	चन्द्रिका
६७६	३	विषयत्वागमात् ...	विषयत्वावगमात्
६७६	६	ओतिया ...	ओजिया
६८२	३	निर्विष्ट ...	निर्विष्ट (एवं परत्र)
६८६	६	सम्ब्रजोऽपि ...	सम्ब्रजोऽपि
६८६	१३	दा ...	दौ
७०३	१४	प्रदग्ना ...	प्रदग्ना
७१२	१६	या ...	यः
७१७	१६	मासं ...	मासं

श्लो.	पङ्क्तौ.	अध्यायः।	अध्यायः।
७२२	१	वैष्णो ...	वैष्णो (एवं परम्)
७२२	५	विंशत्यध्यायः	विंशत्यध्यायः
७२३	६	उपनीषत्	उपनीषत्
७२३	१३	सर्वपात्रेषु	सर्वपात्रेषु
७२३	२१	सत्तादि	सत्तात्वं वि
७२५	२	सत्तात्वं ...	सत्तात्वं
७२५	२१	पात्रिणि	पात्रिणि
७२६	१०	रक्षोत्रम् ...	रक्षोत्रम्
७५०	७	उच्छिष्टं ...	उच्छिष्टं
७५०	२२	व्याख्यात्मक	व्याख्यात्मकम्
७५६	१६	उच्छिष्टा	उच्छिष्टा
७७३	१	पराङ्म	पराङ्मे
७७३	१८	वाङ्मयधाम्ना	वाङ्मयधाम्ना
७७३	२०	वाङ्मयधाम्ना	वाङ्मयधाम्ना
७८०	६	गोत्रादि	गोत्रादि (एवं परम्)
७८२	६	कर्कशम् ...	कर्कशम्
७८०	१५	मातामहानामिति	मातामहानामिति
७८०	२१	पूर्योयम्	संयन्त्रोयम्
७८०	२२	मातामहये	मातामहयो

ववयोः पर्यावर्तनं कार्यम् ।

पराशरमाधवस्याकारादिक्रमेण विषयसूची ।

(आचारकाण्डे)

अ ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अकृतगर्हस्थस्यापि वानप्रस्थाश्रमेऽधिकारः ...	५२७	१८
अक्षमाणाविधिः	२८४	१२
अशौकगच्छोमः	७३७	१२
अभ्याधानम्	१५१	१३
अकुलिमानम्	५८५	१६
अज्ञातदत्तवाकानामभिसंस्ताराद्यभावः ...	६०१	१७
अज्ञातदत्तादीनामभिसंस्तारेऽशौभम् ..	६०४	१७
अतिश्रम्यागतयोर्लक्षणम्	३५२	४
अधिदेवनदैविध्यम्	५०८	१५
अधिवेदननिमित्तानि	५०७	६
अध्यायनाध्यापनप्रक्रमम्	१३६	१
अध्यापनकालः	१३६	१६
अध्यापनविधिविचारः	१३७	४
अध्याप्याः	१३६	६
अनघ्नैः सपिण्डौकरमाकालः	७७३	२०
अनघ्नैर्वैश्वदेवः	६४०	१७
अनध्यायाः	१४५	१
अनुदितादिकालानां लक्षणानि	२८८	१५

विषयः ।	पृष्ठः ।	पङ्क्तिः ।
अनुपनीतमरयोऽतिमान्ताशौचाभावः ...	५६६	१३
अनुपनीतस्य कृतचूडस्यैव पित्रोः आजेऽधिकारः	७६०	१
अनुपनीतस्य धर्म्माः ...	७७७	८
अनुपनीतस्य आजे वेदमन्त्रपाठविचारः ...	७६०	२
अनुपनीतस्याक्षराभ्यासः ...	७७५	३
अनुवक्तव्यः ...	१०५	४
अनौरसपुत्राद्यशौचम् ...	६११	४
अन्तर्वासस आवश्यकत्वम् ...	२४३	१४
अन्नप्राशनम् ...	४४२	१६
अन्येऽपि गृहस्थधर्माः ...	५२२	१३
अपमृत्युहृतानां चतुर्दश्यां आहुतम् ...	६७०	६
अपूर्वस्य प्रणद्धारत्वविचारः ...	१६७	१५
अभक्ष्यप्रथायां ...	७११	३
अभिवादनप्रकारणम् ...	२६६	६
अभोल्याम्नाः ...	७१५	६
अभ्यङ्गादिनिषेधः ...	२६२	७
अम्नाहकाविवाहविचारः ...	४७४	१०
अयाज्ययाजकणक्षणम् ...	१६४	१
अर्घ्यपात्राणि ...	७२२	१
अर्घ्यलोभात् सर्वर्गप्रवदाहेऽशौचम् ...	६३२	१८
अर्घ्यलोभादसर्वर्गप्रवनिर्हरणाशौचम् ...	६३२	१०
अवशिष्टगृहस्थधर्माः ...	५१८	११
अविक्रमेष्टयाणि (ब्राह्मणस्य) ...	४२१	१७
अविक्रमेष्टयाणि (गृहस्थ) ...	४२३	६
अवेष्ट्यधिकरणम् ...	६६३	१७

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
अश्रुतौ धान्येन तिलविनिमयः ...	४३०	१५
अश्रौचनिमित्तसन्निपातेऽश्रौचव्यवस्था ...	६२१	१२
अश्रौचप्रकरणम् ...	५७५	३
अश्रौचक्रान्तेऽपि दण्डपिच्छदानम् ...	६४२	२
अश्रौचापवादः ...	५६०	१५
	६१२	१६
अश्रौचिनां वापनकालः ...	६४६	१५
अश्रौचिसंसर्गे तत्तुल्याश्रौचम् ...	६२०	३
अश्रौचे केषाञ्चिदसङ्गत्स्वित्तद्वयाद्यामपि शुद्धता	६२१	७
अश्रौचेन मुख्यकालातिक्रान्तेऽश्रौचान्ते व्याजम् ...	६७३	२
अश्रौचे सन्ध्यादिकारणविचारः ...	५८०	६
अष्टकानिरूपणम् ...	६५५	२१
असत्प्रतिग्रहोचिततावस्था ...	१८५	११
असवर्गश्रवनिर्हरणाश्रौचम् ...	६३२	६
असवर्गाविवाहविचारः ...	४८३	१८
अस्थिसंश्रयनकालः ...	६४५	१७
अस्थिसंश्रयने निषिद्धतिथिवारनक्षत्राणि ...	६४६	२
अहतवस्त्रादणम् ...	७२४	८
अहःशेषकालम् ...	३८५	६

आ ।

आचमनविधिः ...	२२०	२
आचमनापवादः ...	२२६	७
आचमने वज्याः ...	२२८	८
आचारकर्मकोर्भेदः ...	४२५	१०

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
आचारनिरूपणम् ...	१६३	१
आचारलक्षणम् ...	१६३	६
आचार्यलक्षणम् ...	२०४	२१
आतुरव्यञ्जनाशौचम् ...	६३७	२
आतुरसंन्यासे प्रैषमात्रोच्चारणम् ...	५३४	१६
आतुरादिसंन्यासः ...	५३४	११
आतुराश्वासनान्तरहृत्यम् ...	६४४	१६
आतुराश्वासनम् ...	६४३	२२
आदित्यानां नामानि ...	३२१	१४
आद्यश्राद्धकालविचारः ...	६४७	१३
आमश्राद्धविचारः ...	६७५	११
आशौचनियमाः ...	६४५	४
आश्रमचातुर्विध्यविचारः ...	५२४	१५
आश्रमचातुर्विध्यम् ...	४३६	६
आश्रमधर्मप्रकरणम् ...	४३६	२
आश्रमाणां क्रमेणानुष्ठानम् ...	५३३	५
आश्रमाणां व्युत्क्रमेणानुष्ठाननिषेधः ...	५३३	८
आश्रमाणां सर्वेषामवान्तरभेदाः ...	५७२	२
आश्रमाधिकारविचारः ...	४५६	१४
आसुरादिविवर्होद्गायाः पत्नीत्वाभावः ...	७८८	२
आसुरादिविवर्होद्गायाः सपिण्डोक्त्यविचारः ...	७७६	६
आहतलक्षणम् ...	१४५	६
आह्निकप्रकरणम् ...	२०५	१

(५)

ई ।

विषयः ।	पङ्क्तिः ।	पङ्क्तौ ।
ईश्वरस्य पलाप्रदत्तम् ...	२००	०

उ ।

उच्छिष्टसन्निधिपदार्थनिरूपणम् ...	१५१	१६
उत्सर्जनम् ...	५२१	१२
उपनयनप्रकरणम् ...	४४६	१
उपनयनादूर्ध्वं निरार्चं ब्रह्मचर्याचरणेनापि ब्रह्म- चर्याश्रमनिर्वाहः ...	५०२	८
उपसंग्रहगालक्षणम् ...	२००	१०
उपाकर्मणो गृहस्थादिकर्तव्यता ...	५२०	११
उपाकर्मविधिः ...	५१८	१२
उपाकर्म्मतिकर्तव्यता ...	५०१	६
उपाकर्म्मोत्कर्जनप्रणामा ...	५२२	८
उपाध्यायलक्षणम् ..	४०४	१८

ऊ ।

ऊनमासिकस्य कालविकल्पाः ...	७७१	४
ऊनघाण्यासिकादीनां कालः ...	७७०	१०
ऊनानां वर्ज्यकालः ...	७७१	६
ऊर्द्धपुण्ड्रमन्त्राः ...	२४०	१२
ऊर्द्धपुण्ड्रविधिः ...	२४६	१२

क ।

कट्टुकुक्काजानभिगमनदोषापवादः ...	५०५	१५
----------------------------------	-----	----

(६)

विषयः ।				पङ्क्तौ ।
अभिभेदेन चूडानियमः	४४४	२

ए ।

एकोद्विष्टस्य वैविध्यम्	७६८	१२
एकोद्विष्टलक्षणम्	७६८	४

औ ।

औदुम्बरवानप्रस्थलक्षणम्	५७१	२
औरसपुत्रस्यानुपनीतस्यापि दाहाद्यधिकारः	७८६	१०

क ।

करव्यलक्षणम्	७१५	१२
कन्यादातारः	४८७	२
कन्यादोषाः	४६०	१८
			४६१	१६
कन्याया अन्तराणि लक्ष्यानि	४६३	१५
कन्याया बाह्यलक्ष्यानि	४६२	१७
कन्यायाः सप्तहानविचारः	४६०	३
कन्यालक्षणम्	४८९	८
कन्याशब्दस्यार्थः	४८४	१४
करग्रहणप्रकारः	४०४	३
कर्माकुशाद्रम्	७३१	७
कलावाचारप्रायश्चित्तयोः सङ्कोचविचारः	२०	७
कलौ वर्णानि	१२३	५

विषयः ।	पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।
कल्पलक्ष्यं तद्देवाश्च	८४	८
काभार्याधिदेवनम्	५०८	१६
काभ्यकर्मणो मोक्षसाधनत्वाभावः	५४	१२
काभ्यश्चादकालाः	६५७	७
काभ्यस्वानम्	२६०	१
कालविशेषेणातिक्रान्ताशौचविशेषः	५८८	१
कुटीचरलक्षणम्	५७३	१०
कुटीचरस्य वृत्तिविशेषाः	५४४	३
कुतपलक्षणम्	०२१	१२
कुलगुणाः	६८२	८
कुलकुलमरुतेऽशौचम्	६०४	१४
कुलीदाहस्योपगमनियमः	४६७	३
क्षुधिनित्यं	४३२	८
क्षुधौवलस्य तिलादिविक्रमनिषेधः	४१०	११
क्षुधौवलस्य देयधान्यपरिमाणम्	४३४	१०
क्षुधौवलस्य धान्यदानस्यावश्यकत्वम्	४१३	१७
क्षुधौ फलितस्य धान्यस्य विनियोगः	४२६	१८
क्षुधौ वर्ज्यावलीवर्द्धाः	४२७	१८
क्षुधौ नलीवर्द्धसंस्था	४२७	१४
क्षुधौ विहितवर्द्धाः	४२८	४
क्षुध्युत्पन्नपापप्रतीकारः	४३३	८
क्रियाङ्गज्ञानम्	२६३	१४
क्रियान्त्रानम्	२६४	१
कोशलक्षणम्	५८५	१८
क्षत्रियधर्म्यः	२८	१३

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
क्षारादीनां भस्मनि होमः	३७०	१०

ग ।

गजच्छायाजलक्षयम्	६५६	१७
गजदूषविधिः	२१८	१०
गयाशौर्चनिरूपणम्	६५५	७
गर्भस्त्रावगर्भपातयोरशौचम्	६०३	१०
गर्भस्त्रावगर्भपातयोर्वाक्षयो	६०३	१८
गर्भस्त्रावाशौचम्	६०१	१७
गर्भाधानादीनां कालविशेषाः	४३७	१४
गान्धर्वादिविवाहोद्गाथाः पिटगोत्रेण पियडोदककरणम्	३६८	१३
गायत्र्यक्षारिकक्षयम्	५७२	८
गुणानुसारेणाशौचसङ्गोपक्षसत्कर्मस्वेव न सर्वकर्मसु	५८५	८
गुणानुसारेणाशौचसङ्गोपक्षः	५८४	१२
गुरवः	३०२	१३
गुरुपूजाप्रकरणम्	३३६	१
गुरुपुत्रस्योच्छिष्टभक्षणनिषेधः	५५७	६
गृहस्थद्विविध्यम्	३०८	१०
गृहस्थानामपि मुक्तिः	५२	६
गृहस्थानां चातुर्विध्यम्	५७२	१३
गृहिण्यां पलाशप्रपञ्चे भोजननिषेधः	३६६	१
गोत्रनिरूपणम्	४७६	१
गोत्रप्रवर्तकानुवक्तव्यः	४७६	८
गोत्रभेदेऽपि प्रवर्तकम्	४७६	३
गोत्राद्यामवान्तरभेदाः	४७६	१४

(८)

विषयः ।

गौतमकेऽपि प्रवरभेदः	४८६	१५
गौतमदिस्त्रानिर्यायः	४८२	१६
ग्रन्थानुक्रमिका	१२	२
ग्रन्थारम्भः	१२	८
ग्रन्थे गौतमविशेषः	४८१	१५
ग्रन्थे आह्वानः	४५०	२
ग्राममध्ये प्रवृत्तितौ ग्रामस्थाग्रौचम्	४१९	७

घ ।

घोरसंन्यासकट्टदस्यलक्ष्यम्	५०२	२०
----------------------------	-----	-----	-----	----

च ।

चण्डालाद्यपेरयाश्चत्वम्	४९८	१२
चतुर्थभायकसंन्यासम्	४९१	२
चतुर्थीश्रमनिरूपणम्	५९२	१२
चतुर्दश्यां महालयआह्वयैकोदित्वम्	४००	२०
चूडाकरणम्	४४२	१५

ज ।

जननाशौचेऽङ्गास्पृश्यत्वाभावः	५८१	१८
जननाशौचे पितुः स्नानादस्पृश्यत्वनिवृत्तिः	५८२	७
जननाशौचे स्त्रिकाया अस्पृश्यत्वम्	५८२	१
जननेऽतिकान्ताशौचाभावः	५८८	२१
जन्मदास्यानां देवतानां पृथगेऽशौचाभावः	५८९	१७

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्ति ।
जन्मदिने दानादावशौचाभावः	५८२	२१
अपयञ्जभेदानां लक्षणानि	२८०	२१
अपयञ्जस्य भेदाः	२८०	१७
अपसंख्यानिधयः	२८३	१६
अपसंपत्तिहेतवः	३८१	१५
जर्त्तिललक्षणम्	७५१	३
अलस्यस्य तर्पणो विशेषः	२४२	६
जातकर्मकालः	४३६	११
जातश्राद्धाद्व हेत्वा कार्यम्	४४०	५
जातश्राद्धे पक्षाह्ननिषेधः	४४०	८
जातिभेदप्रकरणम्	५११	१०
जातिभेदेन षट्पुद्धारणकालभेदः	५०४	१०
जारोपपद्योर्भेदः	६६३	१४
जीवत्पिण्डकस्य तर्पणो विशेषः	३२३	१
ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः	२६१	१६

त ।

तर्पणपात्राणि	३१८	१
तर्पणविधिः	३१५	६
तर्पणौघाः	३२०	३
तर्पणो तिलानां वर्णभेदेन विनियोगविशेषः	३१६	४
तिलतर्पणनिषेधः	५१६	१०
तृतीयभागकर्त्तव्यम्	३०८	१
त्रिरात्राशौचे दशपिण्डदानप्रकारः	६४३	६

८।

विषयः।	प्रश्न।	पङ्क्ति।
दण्डस्य चतुर्विधत्वम्	३६८	१४
दण्डस्य दण्ड स्थानानि	३६९	१
वन्तधावनविधिः	३७३	१०
दन्तलयविषये व्यवस्था	३७६	५
दर्शविधिः	३७५	८
दशाष्टमश्वे दर्शपते कर्त्तव्यनिर्णयः ...	३७३	१
दानप्रकरणम्	३६७	६
दानप्रश्नाः	३६४	७
दानस्वरूपदानेति कतेष्वपि	३६६	१९
दाहानन्तरं वर्षणम्	३७०	१३
दिनक्षयलक्षणम्	३८०	१०
दिनक्षिप्तदण्ड	३८०	१३
दिवसैश्वर्यनिर्णय	४६७	१५
दर्शभेदाः	४०६	१३
दुर्गसंविधानप्रकाशः	४०६	१६
दुर्मृतानामुदकशानाद्यभविः	५८१	३
दुर्मृतानां दारायणवर्णिः	५८३	३
दुर्मृतानां अस्मादुर्मोर्ददृष्टिकरणम् ...	५८३	२
देवतानां धनदानत्वम्	१६०	१२
देवतापूजाकालः	४६४	७
देवतास्वरूपनिर्णयप्रकरणम्	१६०	६
देवकालक्षणम्	१७५	३
देवलक्षणम्	६८६	१७
देवार्चनप्रकरणम्	३७६	१४

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
देशान्तरमृतस्य मरणदिनाज्ञाने शौचग्रहणप्रकारः	६००	१८
देशान्तरमृतस्याशौचम्	५६५	३
देशान्तरमृतस्य	५६५	७
दौहित्रभागिनेयमरणाशौचम्	६०६	१४
प्रव्याजर्जनस्य पुत्रवार्थत्वम्	१६०	१
द्विजातीनां वासोपयोगिदेशः	५२२	१४
द्विजादिष्टुटिप्रयोजनम्	१५०	१६
द्विजाणां गर्भाधानादितंस्काराणां समन्वयत्वम्	४३७	१०
द्वितीयभागकृत्यम्	३०६	१४
द्विराचमननिमित्तानि	२२५	६

ध ।

धर्मेस्य वज्रविधत्वम्	७४	१
धर्मेष्टान्त्राध्ययनविधिः	१४३	५
धर्मेस्य स्थूलसूक्ष्मात्मभेदेन द्विविध्यम्	८१	१७
धर्मेस्वरूपविषये मतभेदाः	७६	२
धर्माचारयोर्भेदः	१३०	६
धर्मार्थश्रवणहने सद्यः शौचम्	६३०	१५
धर्मार्थाधिवेदनम्	५०८	१५

न ।

नम्रणक्षयम्	२४५	१४
नवमिश्राजम्	७६६	११
नवश्राद्धम्	७६८	३
नामकारणकालः	४४०	१६

विषयः ।	पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।
नामधारकविप्रलक्ष्यम्	५८६	६
नामधेयस्वरूपम्	४४१	११
निष्कलञ्जलिप्रवातुगमनाशौचम्	६३५	१०
नित्यकस्मिणां द्वैविध्यम्	५५	१०
नित्यकस्मिणोपे प्रायश्चित्तम्	१५६	११
नित्यकाम्ययोर्भेदः	५७	६
नित्यनैमित्तिककाम्यानि	१५७	२
नित्यश्राद्धम्	३४४	२
नित्यानामङ्गहान्याप्यनुष्ठानम्	१५७	८
निराकृतिलक्षणम्	६६३	२
निर्विच्छेदार्थः	१६४	५
निष्कामम्	४४२	८
नैमित्तिकश्राद्धम्	७४१	१५
नैमित्तिकश्राद्धानां बह्वनामप्येकदिने कर्तव्यम् ...	७६५	१०
नैमित्तिकस्नानम्	२५७	८
नेष्टिकब्रह्मचारिधर्माः	४५८	३

प ।

पङ्क्तिपावनश्राद्धाणाः	६८०	१२
पश्चमपुरुषादावशौचान्यस्यम्	५८६	१४
पश्चमादावपि कृत्तित् सापिण्डनिवृत्तिः	५८६	७
पत्न्याः पार्वत्याधिकारः	७८१	२
परमहंसवृत्तिः	५४६	१५
परमहंसलक्षणम्	५७१	१५
पराशरमाधवकारिका	१३	३

विषयः ।	पृष्ठ ।	पङ्क्तौ ।
परमेश्वरशब्दार्थनिर्वचनम्	६७	८
परिवेत्तपरिविद्योर्लक्षणम्	६६०	६
परिवेदनविचारः	६६०	६
परिम्राजकानां भ्रातृर्विध्यम्	५७३	८
प्राक्तयक्षादयः	१५३	८
प्राक्प्रेयमाक्षयाः	६८२	८
प्रापरोगाः	६८६	१०
प्रासङ्ग्यस्य वैधत्तविचारः	५७६	१६
प्रावर्त्यैकोद्विष्टस्त्रिपाते निर्णयः	७६५	६
पिच्छदानाधिकारिणः	६७२	१०
पिच्छदाने द्रव्यनियमः	६७२	२१
पिच्छनिर्वपणकालः	७५२	६
पिच्छनिर्वपणेतिकर्तव्यता	७५३	१
पितुर्ज्येष्ठभ्रातृशोष्णभोजनम्	७५७	५
पितुः श्रोत्रियत्वेन पुत्रस्य श्रेष्ठम्	६७८	३
पितृतर्पणे क्रमः	३२२	११
पितृमातृभरणे वर्षमध्येऽन्यथाऽङ्कणविचारः	७६२	५
पितृमातृभ्रातृयोः कालैको पौर्वापर्यनिर्णयः	७६३	११
पितृयज्ञः	३४३	१६
पितृदिश्वनिर्हरणे ब्रह्मचारिणोदोषाभावः	६३३	१२
पितृदौ विदेशस्थे मृते विशेषः	५६६	३
पितृभर्तृभरणे विवाहितस्त्रीणामशौचम्	६०६	१०
पितृदक्षिणादाने प्राचीनावीतित्वम्	७५७	१६
पुत्रिकायाः पितृगोत्रत्वम्	७७५	१३
पुनर्भूतिरूपम्	७६७	४

विषय ।	पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।
पुंसवर्णकालः	४३५	३८
पुंसवपरीक्षोपायः	४८०	२
पुराणश्राद्धम्	७६८	१२
पूर्वसङ्गलितद्वयेऽप्यौषामावः	६२०	११
पूर्वसङ्गलितपक्षद्वये विशेषः	६२०	२१
पौष्ट्यवर्गः	३०८	७
प्रकृतप्रसवकालः	६०३	२०
प्रतियुद्धप्रकरणम्	१८२	११
प्रत्याब्धिकश्राद्धनिरूपणम्	७६५	१०
प्रत्याब्धिकश्राद्धे पाञ्चैक्यैकोद्विधिविधित्वविचारः	७६५	१४
प्रदोषनिर्णयः	१४७	८
प्रमादतोऽभ्यादिद्विताशमप्यौषादि	५८३	१५
प्रयोजनलोपे पदार्थस्थाननुष्ठानम्	६३८	६
प्रलयभेदनिरूपणम्	८५	८
प्रवर्णनिरूपणम्	४७५	१८
प्राकृतप्रलयनिरूपणम्	८६	४
प्राजापत्यब्रह्मचारिलक्षणम्	५७२	७
प्राणायामलक्षणम्	२७०	१३
प्राणाञ्जलिकल्पः	३६७	२
प्रातःसन्ध्याकालः	२६८	१७
प्रातःसायंसन्ध्यायोगिकालः	२७०	१
प्रेतनिर्हरणे ब्रह्मचारिणो व्रतलोपः	६३३	८
प्रेतपिण्डसंख्या	६४१	२२
प्रेतस्थोदकदानानन्तरं पिण्डदानम्	४४१	१८
प्रेतानुगमनविधिः	६३८	२०

विषयः ।

पृष्ठे ।

पङ्क्तौ ।

प्रोक्तुगमनाशौचम्

...

...

६१५

१

फ ।

मेनपवागप्रस्थानक्षयम्

...

...

५०३

८

ब ।

बह्वदकालक्षयम् ...

...

...

५०३

११

बह्वदकस्य दृष्टिविशेषाः

...

...

५०५

१

बह्वनां पत्नीनाम्नतुयौगपथे उपगमक्रमविधयः

...

...

५०८

५

बालखिलक्षयम्

...

...

५०३

४

बालमरणाशौचम्

...

...

५६५

१६

बह्वद्रक्षचारिकक्षयम्

...

...

५०२

१३

द्रक्षचारिणां चातुर्विध्यम्

...

...

५०२

७

द्रक्षचारिणां द्वैविध्यम्

...

...

४५८

२

द्रक्षचारिणां वर्त्यानि

...

...

४५६

८

द्रक्षचार्यादीनामशौचाभावः

...

...

६१३

१०

द्रक्षयश्चविधिः

...

...

३११

५

द्रक्षद्रक्षचारिकक्षयम्

...

...

५०२

१०

द्रक्षयक्षयक्षयम्

...

...

१०४

१

द्रक्षयस्य भेषजदृष्टिविधयः

...

...

४८६

१५

द्रक्षयस्यापि क्षतिकर्मे

...

...

४२६

७

द्रक्षयस्यासाधारणोद्यमेः

...

...

१३५

११

द्रक्षयादीनामपि पैशाचविवाहः

...

...

४८०

१२

द्रक्षय्या सह भोजनविचारः

...

...

३०३

४

द्रक्षयमुद्धर्तकालम्

...

...

२०६

५

विषयः।			पृष्ठे।	पङ्क्तौ।
ब्राह्मणादिविवाहाः	७८५	१८
ब्राह्मणादिविवाहोद्गाथा भर्तृगोत्रेण पिच्छोदकदानम्			७९६	१९

भ ।

भक्तिमार्गस्य यद्दर्शनानि	३२७	१६
भाद्रपदापरपक्षस्याहम्	६६३	२
भाद्रपदापरपक्षस्याहस्य गौककालः	६६७	६
भाद्रपदापरपक्षस्याहस्य पञ्चम्यादिकल्पः	६६६	५
भाद्रपदापरपक्षस्य कन्याकार्त्स्नित्वेन प्रशस्तत्वम्			६६५	१
भाद्रपदापरपक्षस्य महालयशङ्कायामंघ्रे	६६४	१
भाद्रपदापरपक्षे एकदिनेऽपि स्यादम्	६६०	१
भाद्रपदापरपक्षे पञ्चम्यादिकल्पे चतुर्दशीवर्जनम्			६६६	१८
भाद्रपदापरपक्षे आत्रादौनामेकोद्विष्टम्	६७१	१८
भाद्रपदापरपक्षे षोडशानिष्टय स्यादम्	६६४	३
भाद्रपदापरपक्षे सकृत् स्याद्वक्तृगो नर्त्तकीदिनाभि			६६८	१९
भिक्षादिस्तब्धानि	३४७	८
भिक्षुकाः	३६०	१
भिन्नजातीयानां सापिण्डम्	५८६	१
भृत्यञ्चः	३४१	४
भृग्विष्णुमरणविधिः	५६४	६
भैक्षस्य पञ्चविधत्वम्	५६४	१४
भोजनपात्रस्य यन्त्रिकतायामारोपणम्	३६६	१०
भोजनपात्राणि	३६४ } ७२१ }	१३ } १६ }
भोजनप्रकरणम्	३६३	१८

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
भोजनविधेरदौऋणाग्नि	३७७	१८
भोजने याससंस्था	३७०	४
भोजनेतिकार्त्तव्यता	३६४	१३
भोजने मौनविचारः	३७५	१

म ।

मघात्रयोदशौश्चाहविचारः	६६८	२१
मघात्रयोदशौश्चाह्ने पियङ्गुनिषेधः	६७०	१
मङ्गलवौक्षणादि	२६४	१८
मत्स्येषु भक्ष्याः	७१७	१८
मधुरादिरसानां भोजनक्रमः	३६६	१७
मध्यमपियङ्गुप्रतिपत्तिः	७५८	१७
मध्याह्नसन्ध्याकालः	२७५	६
मनुष्ययज्ञः	३४६	१८
मन्वायाम्बुध्यादिज्ञानम्	१६२	१
मन्वादयः	१४६ } ६५८ }	१ } ७ }
मलापकर्षणज्ञानम्	२६२	५
महाव्यतीपातलक्षणम्	६५६	१२
मातामहादिमरणाशौचम्	६०६	२०
मातामहादिस्त्राद्धाधिकारनिर्णयः	७६०	१२
मातुलकन्याविवाहविचारः	३६६	१७
मातृसपिण्डीकरणविचारः	७७७	६
मातुः सपिण्डीकरणे गोत्रनिश्चयः	७८०	५
माध्याह्निकज्ञानम्	२५०	२

विषयः ।	पृष्ठ ।	पङ्क्ति ।
मानसपापप्रायश्चित्तम्	१२८	११
भासिकश्राद्धानां विभिन्न मुख्यकालोत्करणे मासा- न्तरे तत्तिथौ करणम्	६७१	११
माह्निकलक्षणम्	६८४	५
भासमन्त्रविचारः	७१८	२२
भासेषु वर्णानि	७१६	२२
मुख्यकल्पसम्बन्धेषु कल्पस्यानुष्ठानम्	६८४	१४
मूत्रपुरीषोत्सर्गः	२०८	१२
स्रुतभार्यस्य पुनर्विवाहोभावे संन्यासः	४५६	२
मृतार्षे श्वाभ्यामश्राद्धनिषेधः	६७६	१
मृत्युविशेषेणाशौचविशेषः	६९५	१४

य ।

यजनप्रकरणम्	१४६	१६
यज्ञोपवीतप्रकरणम्	४४८	१०
यज्ञोपवीतस्य कायादुद्धरणनिषेधः	४५१	१
यज्ञोपवीतादीनां चोटनादौ प्रतिपत्तिः	४५१	७
यतिधर्मः	४५७ } ४६६ }	४ } १ }
यतीनां सपिण्डननिषेधः	७८१	११
यमतर्पणम्	४२१	२१
यवागूपांकन्यायः	२०५	६
यजनप्रकरणम्	१५६	७
यायावरः षष्ठ्यलक्षणम्	४७१	१८
यावज्जीवाधिकरणम्	१०८	६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
वायव्योवाशौचमोधकवाक्यस्य निन्दार्थवादत्वम्	५८७	६
युगादयः	१४६ } ६५७ }	८ } १६ }
बुद्धकालादि	६६६	१६
युद्धजयानन्तरकृतम्	४०३	८
युद्धप्रकारः	४०२	९
युद्धमृत्युप्रशंसा	६२६	४
योजनलक्षणम्	५६५	१८

र ।

रसविनिमये विशेषः	४३१	७
रसादीनां रसान्तराविभिर्बिनिमयः	४३१	४
राज्ञोदिनचर्या	४०६	१७
राज्ञौ वैश्वदेवः	३८६	६
रुद्राणां नामानि	३२१	१०
रोगादौ नित्यकर्माकरणे दोषाभावः	१२६	७

स्त ।

शिक्षापितृया श्रुतेः प्राबल्यविचारः	२७६	१६
--	-----	----

व ।

वदरिकाश्रमभाङ्गात्म्यम्	६३	६
वयोऽवस्थाविशेषेयाशौचविशेषः	६०६	३
वशदोषाः	४६०	१६
वर्णचतुष्टयस्य साधारणोद्यमैः	४२४	५

विषयः	३४।	पङ्क्तौ।
वर्णसन्निपाताग्रिमम्	५८७	१०
वर्णानुपूर्व्येण विवाहः	५८७	१
वशिकर्म्मणि प्रतिनिधयः	६७१	१९
वस्तुना नामानि	६९१	५
वस्त्वविषये विशेषः	७३७	१३
वानप्रस्थाधर्मेणिरूपणम्	७४४	१४
वानप्रस्थानां धातुविभम्	७५५	५२
वार्ताकवृत्तिरूपम्यलक्षणम्	७८२	
वाङ्मयसमन्वयम्	७८६	
वाङ्मयिकेनान्तगम्	८६०	५
वानपरिभाषम्	९४६	६
विघ्नपरित्यागकालः	९५६	७
विदितविदितधर्मदेन परमार्थसंविधम्	९५४	१४
विवाहपक्षकम्	९६५	६
विवाहभेदाः	९८५	१५
विवाहः दातुः कालनिर्देशः (तत्पर्यन्तनिधेयः)	९९६	२०
विवाहे कन्यायाः तयोर्विवाहेण दातुः कालः	९९९	१४
विवाहे कुलविरूपणम्	९९९	६
विवाहे वरकन्यायोर्विविधाः	९९९	१
विवाहे वरनिधयः	९९९	१३
विवाहे स्त्रीमात्रव्ययकुलवर्जम्	९९९	१४
वृत्तयः	९९९	८
वृत्तिसङ्कोचेनाशोधमज्ञोक्तः	९९९	१६
वृत्तम् (घोडय गृहः)	९९९	१३
वृद्धिआद्धनिमित्तानि	९९९	१३

विषयः ।	पङ्क्तिः ।
हृदयविज्ञानप्रकरणम् ...	७७२ ६
हृदयजीवज्ञानम् ...	७८३ ८
वेदाभ्यासः ...	३०६ १६
वैखानसज्ञानम् ...	५७३ १
वैधर्म्यप्रमाणविमर्शः ...	५८४ ४
वैश्वकर्म्मप्रकरणम् ...	४१६ १
वैश्वदेवप्रकरणम् ...	३३७ १
वैश्वदेवब्रह्मसूक्तम् ...	३४० ३
वैश्वदेववर्णानुसारी पूजाक्रमः ...	३२७ १८
व्यतीपातज्ञानम् ...	६५६ १४
व्यभिचारिण्या अपि भरणम् ...	५०६ १५
व्यसनानि ...	४१३ ११
व्युत्पन्नमृत्तानां समिष्टीकरणविचारः ...	७७७ ३
व्यूहभेदाः ...	४०१ १३

श ।

शब्दान्तराधिकरणम् ...	१८१ ११
शयनप्रकारः ...	३८७ १
शस्त्रहस्तश्राद्धविचारः ...	६७१ १
शालीनहृत्तिष्ठस्थानज्ञानम् ...	५७२ १६
शिल्पिप्रभृतीनामशौचाभावः ...	६१४ १४
शिरःज्ञानम् ...	१३४ ७
श्रीराम (चतुर्दशविधम्) ...	६८२ ८
शुक्लज्ञानम् ...	४८८ ४
शुक्लधर्मप्रकरणम् ...	४१८ ११

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्ति ।
श्रद्धास्य सपिण्डीकरणकालः	७७४	७
श्रद्धास्यामन्वतोविवाहः	५३७	१५
श्रद्धास्याश्रमविचारः	५३७	१२
श्रद्धाविवाहविचारः	४८४	४
श्रीचक्रप्रकरणम्	२१३	५
श्राद्धकर्तृनिरूपणम्	७८५	८
श्राद्धकर्तृणां मुख्यश्रद्धास्वरूपनिरूपणम्	७८६	२
श्राद्धकालः	१५५	१२
श्राद्धदिनव्यायम्	७०२	४
श्राद्धदिने वैश्वदेवकालविचारः	७६०	१८
श्राद्धदेशनिरूपणम्	१५१	१२
श्राद्धदेशे प्रकल्प्यानि दद्याणि	७२०	१८
श्राद्धदद्याणि	७०२	४
श्राद्धप्रकरणम्	६४८	७
श्राद्धभेदाः	६४८	११
श्राद्धभेदे विश्वदेवभेदः	७११	३
श्राद्धविघ्न आत्मस्यादिना न कर्तव्यः	६७४	२१
श्राद्धविघ्ने आत्मश्राद्धविचारः	६७५	८
श्राद्धविघ्ने पिण्डदानकालविशेषः	७५२	११
श्राद्धविघ्नभोजनम्	७६३	३
श्राद्धविघ्नभावेऽन्नात्मन्यपि भोजनम्	७६३	५
श्राद्धादविकृष्टेनोदकदानम्	६१७	२
श्राद्धीयपुण्याणि	७२२	४
श्राद्धीयान्नपरिवेशननिरूपणम्	७४२	८
श्राद्धीयान्नपरिवेशने प्राचीनावीतित्वाभावः	७४२	१५

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
आहोयार्धपात्राणि	७३२	१५
आहो अनुलोपनद्रव्याणि	७२३	१४
आहो कदलोपचनिधेयः	७२२	१०
आहो कृष्णमाषाणां ग्राह्यत्वम्	७०२	१६
आहो गोधूमस्यावश्यकत्वम्	७०३	५
आहो तिकर्त्तव्यता	७२८	१६
आहो दीपार्धद्रव्याणि	७२३	१५
आहो धूपद्रव्याणि	७२३	७
आहो निमन्त्रितब्राह्मणोभ्यो देयवस्तूनि	७२०	३
आहो ब्राह्मणदेयापुत्रादिप्रशंसा	६८०	२०
आहो भोजनीयब्राह्मणपरीक्षा	६७०	१५
आहो भोजनीयब्राह्मणानुक्त्यः	६८३	१
आहो भोजनीयब्राह्मणानामनुक्त्यानुक्त्यः	६८४	५
आहो यतिप्रशंसा	६७६	१७
आहो लौकिकाभ्यावप्यभौकराण्यहोमः	७३८	१०
आहो वर्जनैयपुण्याणि	७२४	१४
आहो वर्जनैयब्राह्मणाः	६८६	२
आहो विश्वेदेवाः	७३०	१४
आहो तत्र दाढभोक्तोर्नियमाः	७६३	१६
श्रुतम् (षड्विधम्)	६८२	६
श्रुतनुसारेण जगदुत्पत्तिरूपग्रहम्	६०	१२
श्रौतस्मार्त्तानुष्ठानाशक्तस्य सदाचारपालनम्	२६३	५

ष ।

मोक्षशास्त्राणि	७७०	६
------------------------	-----	---

स ।

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
सङ्कल्पश्राद्धनिर्णयः	७६४	१०
सङ्कल्पश्राद्धलक्षणम्	७६४	१
सदाचारलक्षणम्	११४	१
सन्ध्याङ्गनपवित्रिः	१८०	४
सन्ध्याङ्गनपसंस्था	१८१	१६
सन्ध्याङ्गनपस्य दर्शनी संख्याविशेषः ...	१८४	१
सन्ध्याविधिः	१९७	१४
सन्ध्यासंस्कृतम्	१९७	१६
सन्ध्यापामनप्रकारः	१९०	५
सप्तद्वीमातुर्देशान्तरभरणविशेषः ...	५६६	६
सप्तद्वीकरणकालः	७७२	१
सप्तद्वीकरणाक्तानां व्यवस्था	७८२	७
सप्तद्वीकरणाङ्गम्	७७०	५
सप्तद्वीकरणास्य भौगोलिकः	७७६	६
सप्तद्वीकरणापकर्षे पुनरपि स्वभक्तान् भक्ति- कानामावृत्तिविचारः	७७५	२
सप्तद्वीकरणातिकर्तव्यता	७७६	१५
समादावभिवादननिधेयधोमन्त्रादिभिश्च	१००	५
समानोदकप्रेतनिर्द्धरणशैवम्	६७३	५
समावर्णनम्	७६०	६

विषयः ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
समिद्धियमः	४५२	६
समिद्धिचरणम्	४५२	२
सम्पूर्णानुष्ठानशक्तौ सत्यामेव काम्यस्यानुष्ठानम्	१५८	१४
सर्पहृतानां नायवन्तिः	५६३	१०
संक्षेपतर्पणम्	३२३	१८
संघातमरणे आद्रकम्	७६१	१२
संन्यासाधिकारिविचारः	५३६	१४
संन्यासाप्रमयहणे आद्रम्	५३६	११
संन्यासिनां चातुर्विध्यम्	५४३	६
संमार्गन्यायः	३४८	६
संस्काराणां ब्राह्मणैवभेदेन द्वैविध्यम् ...	४२६	१५
साधारणधर्माः	७६	१०
साधिशुद्धिविचारः	४६५	६
साधिशुद्धस्य सामपौरुषत्वम्	५८६	२०
सायं होमस्य कालभेदाः	२८८	१
सीमन्तोन्नयनकालः	४३८	१४
सीमन्तोन्नयनस्य सङ्कल्पागमम्	४३८	२१
सुवासिनौप्रभृतीनां स्वभोजनायत एव भोजनम्	३६४	५
स्त्रीणामुपनयनस्य कल्पान्तरविषयत्वम् ...	४८५	८
स्त्रीणां पुनरुद्वाहविधिः	४६०	२१
स्त्रीणां पुनरुद्वाहस्य युगान्तरविषयत्वम् ...	४६१	१३
स्त्रीणां ब्रह्मवादिनी-सद्योवधूमेदेन द्वैविध्यम् ...	४८५	५

विषयः।	हृत्ते।	पङ्क्तौ।
स्वपथमरणेऽप्रौचम्	६०७	१२
स्वातकानां चेतिथ्यम्	४६१	१०
स्वातकानां धर्माः	४६१	१८
स्वातकानां वदतिथ्यम्	४२६	८
स्वातस्यार्द्रवत्तमो विष्णुकरग्राह्यचित्तम् ...	२४४	११
स्वानधकरणम्	२३८	६
स्वानभेदनिष्पन्नम्	२४८	८
स्वानभेदात्ता लक्षणानि	२४८	१६
स्वातप्रादौचागिध्या मानसादीनधिध्याः ...	२४४	१
स्वानाङ्गार्ज्यस्य स्वानान्तरमेव कर्तव्यम् ...	२४२	१६
स्वाने निधिध्यात्मम्	२४४	७
स्वानोपयोगि नयम्	२४४	१३
स्वेष्टादिना प्रतिलक्ष्यमाण्यविवम्	६३१	१८
स्वातर्क्या पाठार्थिकरूपा पाठस्य वक्तव्यम् ...	४०७	११
स्वातर्क्या सुधीनां कर्तव्यम्	८८	४
स्मृतिप्रमाणविवरणः	४	१
स्मृतीनां परस्परविरोध विरक्त्या	२७	९
स्मृतीनां निवन्तकर्तव्यं कतिपयमद्वयव्यापिने मन्दमतिव्यादानमात्रार्थम्	२४	७
स्मृत्यन्तर्गतानामेव स्मृत्यन्तर्गत्य विषयव्यवस्थायाः स्वयद्वयम्	४०	१२

(२८)

संज्ञासाध्ययनम्	१४२	१३
संज्ञासाधपरित्यागविशेषः	१४२	१३

इ ।

होमविधिः	२८६	१७
हंसनक्षत्रम्	५७३	१२
हंसस्य वृत्तिविशेषाः	५७५	१७

(२६)

पराशरमाधवोस्त्रिलिखितप्रवक्तृणामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आधारकाण्डः)

अ ।

अथर्व ६१ । ६ ॥

छ ।

छन्दोग वा सामग ७१ । २ ॥ ६१ । ४ ॥ २२७ । ५ ॥ १६३ । ४ ॥ ४०२ ।
११ ॥ ५२५ । २, २० ॥

ज ।

जाबाम ५२५ । २५ ॥ ५५५ । १ ॥

त ।

तेत्तिरीय ६१ । २ ॥

य ।

यजुर्वेदी ५२५ । २ ॥

व ।

वाजसनेय ६१ । १० ।

पराशरमाधवोस्त्रिखितसर्गसुखामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डम्)

अ ।

अङ्गिराः १७८ । १२ ॥ १८५ । २ ॥ २०८ । १२, १७ ॥ २०६ । ६ ॥
२१८ । ६ ॥ २३३ । ८ ॥ २५७ । १२ ॥ २६१ । १२ ॥ २६७ । ७ ॥
३३८ । ११ ॥ ३५३ । ४ ॥ ५३४ । ७ ॥ ५८४ । ६ ॥ ५६३ । १५ ॥
६०४ । २० ॥ ६१२ । १८ ॥ ६१७ । १२ । ६२२ । ६ ॥ ६३१ । १६ ॥
६६८ । १७ ॥ ७१६ । १२ ॥ ७२२ । १० ॥ ७६८ । १४ ॥
अग्नि २३२ । ११ ॥ २३८ । १६ ॥ २६८ । ६ ॥ २७६ । ४ ॥ २७६ । ८ ॥
२४१ । ११ ॥ ३०४ । २ ॥ ३०५ । ४ ॥ ३७६ । १२ ॥ ३८५ । १४ ॥
५४७ । १३ ॥ ५५२ । ६ ॥ ५५८ । १७ ॥ ५६६ । ४ ॥ ५६६ । २ ॥
६२० । ८ ॥ ६७३ । ६ ॥ ६८३ । १६ ॥ ७०० । ६ ॥ ७०३ । ५ ॥
७२१ । १८ ॥ ७४४ । १६ ॥ ७४६ । ३ ॥ ७५१ । १६ ॥ ७७२ । २ ॥

आ ।

आपस्तम्ब १२७ । १० ॥ १४७ । ६ ॥ २११ । ७ ॥ २१२ । १२ ॥ २१६ ।
११ ॥ २२८ । ८ ॥ २२६ । ८ ॥ २८४ । ८ ॥ २८८ । ४, १० ॥ २६७ ।
३, ८ ॥ २६६ । १ ॥ ३०१ । ११, १५, १७ ॥ ३०६ । ७, १० ॥ ३१४ ।
१५ ॥ ३३६ । १४ ॥ ३४० । ११ ॥ ३४२ । १ ॥ ३७० । ३ ॥ ३३१ ।
६ ॥ ३३८ । १६ ॥ ३४६ । १३ ॥ ३४७ । ४ ॥ ३५७ । ५ ॥ ३६५ ।
३ ॥ ३७७ । ६ ॥ ५२७ । २२ ॥ ५८१ । २१ ॥ ५८८ । ६ ॥ ५६१ ।

(३१)

१२ ॥ ६०७ ॥ १७ ॥ ६४७ ॥ ७ ॥ ६६२ ॥ १४ ॥ ६७२ ॥ १ ॥ ६८० ॥
६ ॥ ६८२ ॥ ८ ॥ ६८४ ॥ १ ॥ ७१२ ॥ १४ ॥ ७१६ ॥ ८ ॥ ७२१ ॥
६ ॥ ७५६ ॥ १५ ॥ ७८७ ॥ ४ ॥

आश्वलायन २८८ ॥ १ ॥ ३२२ ॥ ६ ॥ ३३८ ॥ १० ॥ ७३५ ॥ ४ ॥ ७५२ ॥
२१ ॥ ७५३ ॥ ६ ॥ १५ ॥ ७५५ ॥ १२ ॥ ७६६ ॥ ११ ॥

उ ।

उग्रना २३४ ॥ १ ॥ ३१० ॥ १५ ॥ ३७२ ॥ ८ ॥ ३८८ ॥ १८ ॥ ४०१ ॥
८ ॥ ४०५ ॥ १२ ॥ ४११ ॥ १२ ॥ ५६४ ॥ १५ ॥ ६२२ ॥ १६ ॥
६७५ ॥ १४ ॥ ६६२ ॥ १७ ॥ ७०८ ॥ ६ ॥ ७८१ ॥ १२ ॥

कृ ।

कृष्णभट्टक ४४८ ॥ १६ ॥ ६४३ ॥ ४ ॥ ६७३ ॥ ३ ॥ ६७४ ॥ १६ ॥ ७७६ ॥
८ ॥ ७८१ ॥ ५, १२, १६ ॥

का ।

काशव ५५६ ॥ १६ ॥

कामिल ५४२ ॥ १६ ॥

काश्यप ६३५ ॥ १० ॥

कात्यायन १५७ ॥ ४ ॥ २०८ ॥ ७ ॥ २३३ ॥ १७ ॥ २३६ ॥ ८ ॥ २३८ ॥ ८ ॥
२४१ ॥ १, ४ ॥ २७३ ॥ ६ ॥ २८७ ॥ १३, १७ ॥ २८८ ॥ १ ॥ २८९ ॥
१६ ॥ ३२३ ॥ ७ ॥ ३२५ ॥ १० ॥ ३३६ ॥ ७, १७ ॥ ३४१ ॥ ८ ॥ ३४३ ॥
२० ॥ ३४६ ॥ १६ ॥ ३७६ ॥ ७ ॥ ३८३ ॥ ५ ॥ ३८८ ॥ १६ ॥ ४४६ ॥
२॥ ४५० ॥ ५ ॥ ४५२ ॥ २ ॥ ४८१ ॥ १ ॥ ४८० ॥ १६ ॥ ४८१ ॥ ६ ॥
४८२ ॥ २० ॥ ४८३ ॥ ८, १० ॥ ५१० ॥ ४, १५ ॥ ५११ ॥ ५ ॥

(३२)

५२२ । ८ ॥ ५३६ । १८ ॥ ५४२ । १३ ॥ ५७२ । ६ ॥ ५६६ । २ ॥
 ६३६ । २२ ॥ ६४० । १३ ॥ ६४४ । ११ ॥ ६६२ । ७ ॥ ६६६ । १६ ॥
 ६७२ । ४ ॥ ६७५ । १७ ॥ ६६१ । ८ ॥ ७०० । २२ ॥ ७२० । ३ ॥
 ७२५ । १२ ॥ ७३२ । १५ ॥ ७३७ । ६ ॥ ७३६ । ३ ॥ ७४० । ५ ॥
 ७४१ । ११ ॥ ७४६ । ६ ॥ ७५० । ११ ॥ ७५३ । ८, १८ ॥ ७५४ ।
 ६ ॥ ७६६ । २ ॥ ७६८ । ६ ॥ ७७६ । ७, १६ ॥ ७८३ । १ ॥ ७८७ ।
 २ ॥ ७६१ । ८ ॥ ७६५ । ७ ॥

कार्याजिनि २४२ । ८ ॥ ३१७ । १, १८ ॥ ३४७ । ३ ॥ ५२१ । ६ ॥
 ६०६ । १ ॥ ६६६ । २, १२ ॥ ६६६ । ६ ॥ ६७३ । १४ ॥ ७४२ । १४ ॥
 ७७२ । १० ॥ ७७५ । १२ ॥ ७८५ । १ ॥ ७८३ । १२ ॥

काश्यप ४६४ । ४ ॥ ४८८ । ६ ॥ ६०६ । १७ ॥

कौशिक २३० । ३ ॥ २३६ । ३ ॥

कानु १२३ । ६ ॥ ६२० । १६ ॥ ७२२ । ११ ॥

ग ।

गद्यविष्णु ५६८ । १८ ॥

गद्यव्यास ३७८ । ६ ॥

गर्ग २६२ । १७ ॥ २६३ । ४ ॥ २६२ । ६, १५ ॥ ३०७ । १७ ॥ ६६० ।
 १४ ॥

गार्ग्य ३५६ । १५ ॥ ३८७ । १० ॥ ५१६ । २२ ॥ ६६८ । ११ ॥ ७३३ । १३,
 १६ ॥ ७७१ । ६ ॥

गालव ३८७ । १६ ॥ ६४३ । १३ ॥ ७७० । १७ ॥ ७७३ । ३ ॥

गृह्यकार ७३६ । १२ ॥

गृह्यपरिशिष्टकार ७४१ । २ ॥

गोमिल २३० । ११ ॥ २३५ । १७ ॥ २४४ । ३ ॥ २४६ । ५ ॥ २७८ ।
 १५ ॥ २८६ । ४ ॥ ३१७ । ४ ॥ ३४६ । ११ ॥ ३६७ । २ ॥ ३७४ ।

(३३)

१५ ॥ ३७७ ॥ ८ ॥ ५१८ ॥ ८ ॥ ५८० ॥ ८ ॥ ७७१ ॥ ७ ॥ ७७३ ॥
१० ॥ ७७५ ॥ ३ ॥

गौवम १४७ ॥ ५ ॥ १५३ ॥ १० ॥ १७३ ॥ ८ ॥ २२० ॥ १० ॥ २२७ ॥ १६ ॥
२२८ ॥ १४ ॥ २५७ ॥ १५ ॥ २८२ ॥ १८ ॥ २८४ ॥ १७ ॥ २८५ ॥ ११ ॥
२८६ ॥ ८ ॥ २८८ ॥ १३ ॥ ३०० ॥ ७, ८ ॥ ३५८ ॥ १ ॥ ३७१ ॥ ३ ॥
३७६ ॥ १० ॥ ३७८ ॥ ११ ॥ ३८१ ॥ ८ ॥ ३८६ ॥ २० ॥ ३८८ ॥ ८ ॥
३८५ ॥ १ ॥ ३८८ ॥ ६, १० ॥ ३५७ ॥ १२, २० ॥ ३६६ ॥ २० ॥
३६८ ॥ ६ ॥ ३७५ ॥ ७ ॥ ३८८ ॥ १३ ॥ ३८० ॥ १५ ॥ ५२७ ॥ १६ ॥
५५८ ॥ १६ ॥ ५८७ ॥ १७ ॥ ५८८ ॥ १२ ॥ ५८० ॥ ७ ॥ ५८१ ॥ १६ ॥
५८८ ॥ १५ ॥ ६०३ ॥ ४ ॥ ६१२ ॥ ७ ॥ ६१८ ॥ ६ ॥ ६२७ ॥ ८ ॥
६३२ ॥ ७ ॥ ६४० ॥ २० ॥ ६४२ ॥ ११ ॥ ६४५ ॥ १० ॥ ६६६ ॥ ६ ॥
६८८ ॥ १२ ॥ ६८८ ॥ १६ ॥ ७०२ ॥ ८ ॥ ७१२ ॥ ११ ॥

छ ।

छागलेय ५२६ ॥ १३ ॥ ६७७ ॥ २२ ॥ ७२८ ॥ १० ॥

ज ।

जातुकर्ण ५८१ ॥ ३, १२ ॥ ६७३ ॥ ७ ॥ ७२८ ॥ ८ ॥ ७५६ ॥ १५ ॥ ७६५ ॥
१३ ॥ ७६७ ॥ १० ॥ ७७० ॥ ८ ॥

जाबाल ५८१ ॥ ५ ॥

जाबालि २४१ ॥ ७ ॥ २४४ ॥ १० ॥ ४५८ ॥ १५ ॥ ६६५ ॥ ३ ॥ ७८५ ॥ ७,

१६ ॥

जैमिनि ४३८ ॥ २१ ॥ ५८६ ॥ १८ ॥

इ।

दद्या १७३।१३॥ २१३॥ ११॥ २१७। ३॥ २१८। ६, १२॥ २१९।
 ६॥ २१२। १०, १७॥ २३०॥ १४॥ २३९। १२॥ २४०॥ ४॥
 २५१। २॥ २६०॥ १६॥ २६९। १६॥ २७५। १३॥ २७८। १२॥
 २८६। १७॥ २९४। १७॥ ३०६। १५॥ ३०८। २, ७॥ ३११।
 २॥ ३३७। २॥ ३८४। १४॥ ३८५। १०॥ ३८९। १॥ ५३३॥
 ८॥ ५५१। १९॥ ५५३। ९॥ ५५५। ११॥ ५५८। १॥ ५७०।
 ८॥ ५७१। १७॥ ५७६। २॥ ५७८। १॥ ५७९। १०॥ ५८५।
 ५॥ ५८६। १९॥ ५८९। ६, २०॥

दस्तावेय ५५२। ३॥

देवज १५३॥ १५॥ १६४। २॥ १६६। १९॥ १८१। १४॥ २०२। ८॥
 २१०॥ ५, १५॥ २१३॥ ८॥ २१४। १७॥ २१५। १॥ २१७। १२॥
 २२६। ७॥ २२९। ५॥ २४५। ३॥ ३१९। १, ४॥ ३७७। १९॥
 ३७८। ८॥ ४१९। १३॥ ४३९। २॥ ४४८। १६, २०॥ ४४९। ८॥
 ४५०॥ १०, १५॥ ४५१॥ ३॥ ४७३। ४॥ ४८९। ८, १३॥ ४९८।
 ३॥ ५०४। ५, १०॥ ५११। २०॥ ५१३॥ ७, १४॥ ५१४। ३, १६॥
 ५७६। ५॥ ५७७। ११॥ ५८८। ३॥ ५९८। २, १७॥ ५९९।
 २२॥ ६१४। ३॥ ६२३॥ १७॥ ६२५। १॥ ६३१। ७॥ ६३३॥ २,
 ९, १२॥ ६३९। १४॥ ६४६। १५॥ ६५३॥ २॥ ६५७। १०॥
 ६६४। ८॥ ६७३॥ १३॥ ६८६। ९॥ ६८९। १८॥ ६९३॥ ३, ७,
 १३॥ २०॥ ६९४। ४॥ ६९६। १७॥ ७०२। ११॥ ७१०॥ १९॥
 ७१२। १८॥ ७१३॥ ५॥ ७१४। ५॥ ७१८। ४, १६॥ ७२०॥ १३॥
 ७५८। २॥ ७५९। २०॥ ७६३॥ ६॥ ७६२। ४, १३॥ ७६३॥ ८॥

(३५)

घ ।

धर्म ७२७ । ४ ॥ ७३६ । १७ ॥
धौम्य ६६६ । ३ ॥

न ।

नारद १४४ । ५, ११ ॥ १४५ । १४ ॥ १८८ । १४ । २६५ । ८ ॥ ३८४ ।
१७ ॥ ३६० । १४ ॥ ३६१ । १३ ॥ ४२७ । ३ ॥ ४३० । १७ ॥ ४३२ ।
४ ॥ ४६४ । १२ ॥ ४८० । २ ॥ ४८३ । २, १३ ॥ ४८६ । १६ ॥ ४८० ।
६ ॥ ४८१ । १७, १६ ॥ ४८२ । ६ ॥ ४८३ । १ ॥ ४८४ । १० ॥ ५३६ ।
२२ ॥ ६७६ । २२ ॥
नारायण २७५ । ३ ॥ २७६ । ६ ॥ ३२८ । ३ ॥ ७०१ । ८ ॥ ७४३ । ८ ॥
७५६ । १२ ॥

प ।

पराशर ४८८ । ७ ॥
पारस्कर ४२८ । १० ॥ ४४७ । २ ॥ ४८४ । १५ ॥ ६३० । ३ ॥ ६३८ ।
५ ॥ ६४१ । २२ ॥ ६४२ । ६ ॥ ६५० । २ ॥ ६५१ । ३ ॥ ७३१ । ७ ॥
७५६ । १८ ॥ ७५७ । १२ ॥
पितामह २६७ । १५ ॥ ३१८ । १ ॥ ५४३ । १४ ॥ ५४५ । ६ ॥ ५४६ ।
४ ॥ ५५२ । २ ॥ ५५३ । १५ ॥ ६५६ । १ ॥
पुनर्वसु २४५ । ६ ॥ २६० । २ ॥ ३७० । १६ ॥ ५८० । १२ ॥ ६०८ । ८ ॥
६७० । २ ॥ ७६० । १६ ॥
प्रीतिलिप्ति ६८ । ५ ॥ १४७ । ७ ॥ ३२१ । २, ७, १८ ॥ ३६५ । १३ ॥
३७५ । १७ ॥ ४४८ । १४ ॥ ४६० । १६ ॥ ४६८ । ४ ॥ ४६६ । २१ ॥

(३६)

४६४ । १६ ॥ ४६६ । १८ ॥ ५८० । १७ ॥ ५८२ । ५ ॥ ५८० । ७ ॥
 ५८६ । ३ ॥ ६१७ । ६ ॥ ६१८ । १३ ॥ ६४० । १८ ॥ ६४३ । १० ॥
 ६४८ । ११ ॥ ६८१ । १७ ॥ ६८८ । ८ ॥ ७१० । १७ ॥ ७३६ । १५ ॥
 ७६१ । ४ ॥ ७६२ । ३ ॥ ७६७ । १३ ॥ ७७५ । ७ ॥ ७८० । १२ ॥
 प्रचेताः २२१ । १६ ॥ २५६ । २ ॥ २६३ । ८ ॥ ३४४ । १२ ॥ ३५१ । १५ ॥
 ३६६ । ४ ॥ ६१० । १० ॥ ६१५ । २२ ॥ ६४० । २२ ॥ ६५० । १८ ॥
 ६७० । १३ ॥ ६८७ । १४ ॥ ७०० । १४ ॥ ७०२ । ८, १८ ॥ ७२० ।
 १६ ॥ ७३२ । १२ ॥ ७३५ । ६ ॥ ७४४ । १५ ॥ ७४५ । ११ ॥ ७४८ ।
 ११ ॥ ७४६ । १७ ॥ ७५० । ८, १८ ॥ ७६० । १५ ॥ ७६७ । ४ ॥
 ७८३ । ७, १२ ॥ ७८६ । १७ ॥ ७८३ । १६ ॥
 प्रजापति १४७ । १५ । १५१ । १३ ॥ १५६ । १२ ॥ २४४ । १६ ॥ २७३ ।
 १० ॥ २८५ । ५ ॥ ५४४ । ३ ॥ ६११ । २१ ॥ ६७१ । १५ ॥

ब ।

बृहत्प्रचेताः ५६७ । ३ ॥
 बृहन्ननु २७० । २ ॥ ५६६ । २२ ॥ ६१२ । १२, २१ ॥ ६६५ । ८ ॥
 बृहस्पति ७५ । ५ ॥ ७६ । १० ॥ ७७ । ३ ॥ १११ । १ ॥ ११३ । ११ ॥
 ११५ । ६ ॥ १४३ । ५ ॥ १७२ । ७ ॥ १७६ । १६ ॥ २२४ । ३ ॥
 २७० । १० ॥ २८३ । १० ॥ ३११ । १० ॥ ३१५ । १० ॥ ३७२ । ५ ॥
 ३७६ । १३, १८ ॥ ३८८ । १३ ॥ ३८६ । ६ ॥ ४२७ । ५ ॥ ४४४ । ५ ॥
 ४६६ । १ ॥ ५०१ । ७ ॥ ५७० । ११ ॥ ५७६ । १७ ॥ ५७६ । १७ ॥
 ५८१ । ६ ॥ ५८८ । १५ ॥ ५८५ । ११ ॥ ५८६ । १६ ॥ ६०६ । २१ ॥
 ६१४ । ६ ॥ ६१६ । ३ ॥ ६२० । ४ ॥ ६५४ । २ ॥ ६७८ । २० ॥
 ६८८ । ५ ॥ ७१४ । ११ ॥ ७३० । १४ ॥ ७५५ । ८ ॥ ७५६ । १२ ॥
 ७६३ । १६ ॥ ७८५ । १० ॥ ७८६ । ११ ॥

बैजवाप ४३८ । ८, १७ ॥ ४४२ । १ ॥ ४४३ ॥ १६ ॥ ४५१ । १८ ॥ ४५२ ।
१ ॥ ४५६ । ३ ॥ ४५७ । ४ ॥

बौधायन वा बौधायन १०८ । १४ ॥ १४४ । ७ ॥ १५० । ८ ॥ १६३ । ११ ॥
२१५ । १६ ॥ २१६ । १० ॥ २२५ । ४, १२ ॥ २२६ । ४ ॥ २२८ ।
१५ ॥ २४५ । ८ ॥ २६३ । १ ॥ २७२ । १७ ॥ २८० । १६ ॥ २८२ ।
७ ॥ २८८ । ८ ॥ २८९ । ३ ॥ २९८ । १५ ॥ ३०० । १४ ॥ ३१६ ।
१७ ॥ ३२८ । १६ ॥ ३३० । ११ ॥ ३३३ । १० ॥ ३४१ । १४ ॥ ३४७ ।
२ ॥ ३५७ । १७ ॥ ३६४ । १३ ॥ ३६८ । १४ ॥ ३६९ । १० ॥ ३७२ ।
१६ ॥ ४७३ । १२ ॥ ४७६ । १०, १५ ॥ ४७७ । २ ॥ ४८१ । १०,
१८ ॥ ४८३ । १८ ॥ ४८८ । ६ ॥ ४८८ । १८ ॥ ४८८ । ६ ॥ ५१० ।
२ ॥ ५१८ । ६ ॥ ५२१ । ८ ॥ ५३८ । १४ ॥ ५३८ । १५ ॥ ५४० । ३ ॥
५४७ । ८, २० ॥ ५४७ । १५ ॥ ५४६ । ८ ॥ ५४७ । ५ ॥ ५५० ।
२२ ॥ ५५६ । १३ ॥ ५५७ । ५ ॥ ५६३ । १४ ॥ ५६५ । १७ ॥ ५६६ ।
१, १५ ॥ ५६७ । ५, १६ ॥ ५८३ । १० ॥ ६१० । १८ ॥ ६२४ । १८ ॥
६४७ । ३ ॥ ६८२ । ६ ॥ ६८७ । १० ॥ ७१२ । १३ ॥ ७२५ । १७ ॥
७४८ । ८ ॥ ७४२ । ३ ॥ ७४८ । ७ ॥

ब्रह्मगर्भ ५८४ । २० ॥

ब्रह्मा २७२ । ४, ६ ॥

भ ।

भगवान् ५४ । १५ ॥ ५५ । १४ ॥ २५० । १, ८ ॥ १७१ । ३ ॥ १८२ ॥
४ ॥ २०३ । १० ॥ २६१ । ११ ॥ ५५५ । ८ ॥
भारद्वाज वा भरद्वाज १८० । ३ ॥ १८८ । १६ ॥ २१२ । १७ ॥ २२२ ।
४ ॥ २४२ । १६ ॥ २४३ । ३ ॥ २६२ । ३ ॥ २६६ । ७ ॥ ३०० । ६ ॥
३०८ । १ ॥

अनु २२८ । १० ॥ २४४ । १३ ॥ २४५ । १३ ॥ २८३ । १० ॥ ४५० । १२,
१७ ॥ ७६४ । १२ ॥

म ।

मदावता १५४ । ४ ॥ ७५१ । १ ॥

मनु १२ । ३ ॥ ५२ । ३ ॥ ८० । ७ ॥ १०६ । १० ॥ ११६ । १६ ॥
१३४ । ४ ॥ १३५ । १५ ॥ १३६ । १६ ॥ १३७ । ८ ॥ १४० । २,
५ ॥ १४४ । ८ ॥ १४८ । १० ॥ १४९ । ४ ॥ १५७ । १५ ॥ १५८ ।
४ ॥ १६५ । ५ ॥ १७४ । ६ ॥ १७६ । १० ॥ १७७ । ८ ॥ १७९ ।
१६ ॥ १८२ । १५ ॥ १८३ । ३, १५ ॥ १८५ । ८, १७ ॥ १८० । ८,
१३ ॥ २०३ । २, १६ ॥ २०६ । ६ ॥ २१० । ८, १८ ॥ २११ । ८,
११ ॥ २१४ । ६ ॥ २१५ । ११ ॥ २१७ । ६ ॥ २२१ । १३ ॥ २२३ ।
७, १८ ॥ २२६ । १२ ॥ २२८ । २ ॥ २५७ । ६ ॥ २६५ । १५ ॥
२७० । १३ ॥ २८० । ५ ॥ २८१ । १७ ॥ २८६ । ६ ॥ २८८ । ११ ॥
२९५ । १३ ॥ २९६ । ११, १४ ॥ २९७ । ११, १६ ॥ २९८ । १३ ॥
२९९ । २ ॥ ३०० । १०, १६ ॥ ३०१ । १, ६ ॥ ३०२ । १४ ॥ ३०३ ।
३, २० ॥ ३०४ । १८ ॥ ३०५ । २, ५, २० ॥ ३०६ । २, ४ ॥ ३०७ ।
४, १४ ॥ ३०८ । १०, १४, १६ ॥ ३०९ । ३, १७ ॥ ३१० । ८ ॥
३१२ । २ ॥ ३१४ । ५ ॥ ३१६ । १५ ॥ ३१६ । ४ ॥ ३१७ । ६ ॥
७४६ । १६ ॥ ३५० । ६ ॥ ३५१ । ६, ६ ॥ ३५३ । २, १७ ॥ ३५४ ।
६, २० ॥ ३५६ । १, १३ ॥ ३५८ । २ ॥ ३६४ । १ ॥ ३७० । १६ ॥
३७७ । ६ ॥ ३८१ । १५ ॥ ३८१ । १, १०, १७ ॥ ३८६ । १ ॥
३९७ । ३, १४ ॥ ३९८ । ७ ॥ ३९९ । २ ॥ ४०० । १७ ॥ ४०१ ।
१० ॥ ४०४ । १० ॥ ४०५ । १६ ॥ ४०६ । १२ ॥ ४०७ । ५ ॥
४०८ । ७ ॥ ४०९ । १२, १७ ॥ ४१० । ११ ॥ ४१३ । २० ॥ ४१४ ।

(५६)

[illegible]

ଓ୧୬ । ୨୨ ॥ ୦୧୮ । ୧୫ ॥ ୦୧୯ । ୧, ୧୫ ॥ ୦୨୧ । ୧ ॥ ୦୨୫ ।
 ୧ ॥ ୦୨୬ । ୨୧ ॥ ୦୨୮ । ୧୫ ॥ ୦୨୯ । ୬ ॥ ୦୩୨ । ୧୭ ॥ ୦୩୫ ।
 ୬ ॥ ୦୩୬ । ୮ ॥ ୦୩୮ । ୧୫ ॥ ୦୫୦ । ୫, ୧୫, ୧୯ ॥ ୦୫୧ । ୧୫ ॥
 ୦୫୨ । ୬ ॥ ୦୫୫ । ୫ ॥ ୦୫୭ । ୬ ॥ ୦୫୯ । ୫ ॥ ୦୬୦ । ୬ ॥
 ମରୀଚି ୨୧୫ । ୫ ॥ ୨୧୭ । ୬ ॥ ୨୫୮ । ୨ ॥ ୨୬୫ । ୫ ॥ ୨୬୯ । ୧୫,
 ୧୬, ୧୯ ॥ ୨୮୯ । ୧୧, ୧୫ ॥ ୨୯୫ । ୮ ॥ ୩୧୮ । ୫, ୭, ୧୫ ॥
 ୫୬୭ । ୧୬ ॥ ୫୮୨ । ୧୫ ॥ ୬୦୨ । ୨୧ ॥ ୬୦୫ । ୧୧ ॥ ୬୦୭ ।
 ୧୮ ॥ ୬୦୮ । ୧୬ ॥ ୬୧୧ । ୧୯ ॥ ୬୧୨ । ୫ ॥ ୬୧୩ । ୮ ॥ ୬୧୫ ।
 ୧୫ ॥ ୬୧୭ । ୧୫ ॥ ୬୩୦ । ୧୦ ॥ ୬୩୫ । ୮ ॥ ୬୩୬ । ୫ ॥ ୭୦୭ ।
 ୨୦ ॥ ୭୨୫ । ୧୦, ୧୭ ॥ ୭୨୭ । ୧୬ ॥ ୭୫୦ । ୨୦ ॥ ୭୭୧ । ୧ ॥
 ମାର୍ଜ୍ୟାୟ ୫୦୨ । ୫ ॥ ୨୫୦ । ୮ ॥ ୨୫୮ । ୨, ୧୧ ॥ ୨୬୧ । ୧୦ ॥ ୨୬୫ ।
 ୧୬ ॥ ୨୭୨ । ୭ ॥ ୩୫୫ । ୬ ॥ ୩୫୬ । ୧୬ ॥ ୩୮୧ । ୫ ॥ ୩୮୮ । ୨ ॥
 ୫୦୫ । ୧୭ ॥ ୫୧୫ । ୫ ॥ ୫୧୭ । ୨ ॥ ୫୫୫ । ୫, ୧୦ ॥ ୫୫୫ । ୫ ॥
 ୫୬୫ । ୧୧ ॥ ୫୮୫ । ୧ ॥ ୫୭୯ । ୧୫ ॥ ୫୮୫ । ୧ ॥ ୬୫୫ । ୭ ॥
 ୬୫୫ । ୧୦ ॥ ୬୫୯ । ୧ ॥ ୬୬୫ । ୨ ॥ ୭୦୫ । ୫ ॥ ୭୦୫ । ୧୭ ॥
 ୭୨୦ । ୮ ॥ ୭୨୮ । ୨୦ ॥ ୭୫୭ । ୫ ॥ ୭୬୧ । ୧ ॥ ୭୮୦ । ୫ ॥
 ନେତ୍ରାତିଥି ୨୫୬ । ୫ ॥ ୫୫୨ । ୧ ॥ ୫୬୦ । ୬ ॥

—
 ଯ ।

ସଂସାର୍ଥ ୭୫୫ । ୮ ॥

ସମ ୧୨୧ । ୫ ॥ ୧୫୬ । ୧୬ ॥ ୧୭୧ । ୧୯ ॥ ୧୭୨ । ୧୭ ॥ ୧୮୫ । ୧୦ ॥
 ୨୦୯ । ୧୬ ॥ ୨୧୨ । ୫, ୧୫ ॥ ୨୧୫ । ୧, ୧୫ ॥ ୨୨୨ । ୧ ॥ ୨୨୫ ।
 ୭ ॥ ୨୨୮ । ୫ ॥ ୨୨୯ । ୮ ॥ ୨୩୫ । ୧୦ ॥ ୨୩୬ । ୧୫ ॥ ୨୪୨ । ୫ ॥
 ୨୬୦ । ୧ ॥ ୨୬୫ । ୧୧ ॥ ୨୬୬ । ୧୨, ୧୬ ॥ ୨୭୮ । ୫ ॥ ୨୮୫ । ୫ ॥
 ୨୮୬ । ୫ ॥ ୨୮୮ । ୬ ॥ ୩୨୫ । ୧ ॥ ୩୨୮ । ୧୭ ॥ ୩୫୨ । ୫ ॥

३५६ । १६ । ३५७ । ७ । ३५८ । १६ । ३५९ । १ । ३६० । १५ ।
 ३६१ । १६ । ३६२ । ११, २० । ३६३ । १६ । ३६४ । ८ । ३६५ ।
 १ । ३६६ । ६, ८ । ३६७ । ८, ११ । ३६८ । १६ । ३६९ ।
 १८ । ३७० । २ । ३७१ । १५ । ३७२ । १७ । ३७३ । १३ ।
 ३७४ । १६ । ३७५ । ८ । ३७६ । २१ । ३७७ । १३ । ३७८ । ६ ।
 ३७९ । २ । ३८० । ५ । ३८१ । ६ । ३८२ । १३ । ३८३ । १२ ।
 ३८४ । २२ । ३८५ । १७ । ३८६ । ३ । ३८७ । ७ । ३८८ । ७ ।
 ३८९ । ३ । ३९० । १७ । ३९१ । १५ । ३९२ । ८ । ३९३ । २१ ।
 ३९४ । १ । ३९५ । ७ । ३९६ । १६ । ३९७ । ५ । ३९८ । ५ ।
 ३९९ । २२ । ४०० । २० । ४०१ । ३ । ४०२ । १५ । ४०३ । २ ।
 ४०४ । ६, ८ । ४०५ । ८ । ४०६ । ८, १८ । ४०७ । १६ । ४०८ ।
 ३ । ४०९ । ५ । ४१० । ३ । ४११ । १ ।

अमदधि वा जमदधि ७४६ । ११ । ७५० । २ । ७५४ । १७ । ७५८ । १७ ।
 याज्ञवल्क्यः ६६ । ५ । ११८ । १३ । १४१ । १३ । १४५ । ५ । १४८ ।
 १ । १५७ । १८ । १५८ । २ । १६४ । १७ । १७१ । १६ । १७६ ।
 १६ । १७८ । १८ । १८३ । ७ । १८५ । १७ । १८६ । १३ । १८८ ।
 १२ । १८० । ३, १६ । २०६ । ६ । २०८ । ३ । २१३ । ५ । २१७ ।
 ७, १७ । २२१ । ८ । २२५ । ८ । २२७ । १२ । २५८ । १५ । २६३ ।
 १७ । २६६ । ३ । २७० । ८, १६ । २७८ । ५ । २८३ । ८ । २८६ ।
 १८ । २८२ । १७ । २८७ । ११ । २९० । २१ । २९० । ३, १८ ।
 २९४ । ११ । २९५ । २ । २९५ । ७ । २९८ । १७ । २९९ । १३ ।
 ३०८ । १० । ३०९ । २ । ३०९ । ७ । ३१० । ५, १७ । ३११ ।
 ७, ७ । ३१५ । १५ । ३०५ । २, १२ । ३०६ । ८ । ३०७ ।
 १८ । ३१० । ६ । ३१६ । ८ । ३१८ । १८ । ३२१ । १६ ।
 ३२२ । १२ । ३२३ । १ । ३२७ । ८, ११ । ३२८ । १५ । ३२९ ।
 १५ । ३५६ । ८ । ३५७ । ११ । ३५८ । ३ । ३५९ । ७ । ३६० ।

୧୧ ॥ ୫୬୨ । ୧୫ ॥ ୫୬୫ । ୧ ॥ ୫୬୬ । ୨୦ ॥ ୫୭୦ । ୧୯ ॥
 ୫୭୮ । ୧୫ ॥ ୫୭୯ । ୧୯ ॥ ୫୮୦ । ୮ ॥ ୫୮୦ । ୧, ୧୨ ॥ ୫୮୫ ।
 ୫ ॥ ୫୮୬ । ୨ ॥ ୫୮୭ । ୯ ॥ ୫୮୮ । ୨୧ ॥ ୫୦୧ । ୫ ॥ ୫୦୬ ।
 ୧୬ ॥ ୫୦୯ । ୨, ୧୬ ॥ ୫୧୧ । ୧୫ ॥ ୫୧୨ । ୮ ॥ ୫୧୩ । ୧୫ ॥
 ୫୧୫ । ୮ ॥ ୫୧୫ । ୧୫ ॥ ୫୧୮ । ୧୨ ॥ ୫୧୯ । ୫, ୧୫ ॥ ୫୨୬ । ୬ ॥
 ୫୨୮ । ୨, ୨୦ ॥ ୫୨୯ । ୧୮ ॥ ୫୩୧ । ୯ ॥ ୫୩୨ । ୩ ॥ ୫୩୩ ।
 ୧୭ ॥ ୫୩୮ । ୫ ॥ ୫୫୮ । ୧୨ ॥ ୫୬୭ । ୮ ॥ ୫୬୦ । ୧୯ ॥ ୫୬୮ ।
 ୯ ॥ ୬୦୨ । ୧୮ ॥ ୬୧୦ । ୧୫ ॥ ୬୧୬ । ୨୦ ॥ ୬୧୭ । ୩ ॥ ୬୧୮ ।
 ୧୬ ॥ ୬୧୫ । ୫ ॥ ୬୨୮ । ୨୦ ॥ ୬୩୧ । ୧୨ ॥ ୬୩୫ । ୧, ୧୬, ୧୯ ॥
 ୬୩୫ । ୧୫ ॥ ୬୫୧ । ୧୯ ॥ ୬୫୫ । ୧୨ ॥ ୬୫୮ । ୧୫ ॥ ୬୬୧ । ୧୭ ॥
 ୬୬୬ । ୧୭ ॥ ୬୭୦ । ୧୬ ॥ ୬୭୮ । ୮ ॥ ୬୮୩ । ୧ ॥ ୬୮୬ । ୨ ॥
 ୬୯୯ । ୧୫ ॥ ୭୧୨ । ୧ ॥ ୭୧୫ । ୫ ॥ ୭୧୬ । ୨୦ ॥ ୭୧୯ । ୯ ॥
 ୭୨୭ । ୧୧ ॥ ୭୨୯ । ୧୫ ॥ ୭୩୨ । ୬ ॥ ୭୩୩ । ୫, ୧୭ ॥ ୭୩୫ । ୨,
 ୭ ॥ ୭୩୫ । ୧୬ ॥ ୭୩୫ । ୧୫ ॥ ୭୫୧ । ୬ ॥ ୭୫୭ । ୧ ॥ ୭୫୮ ।
 ୮ ॥ ୭୬୦ । ୭ ॥ ୭୬୩ । ୩ ॥ ୭୬୮ । ୫ ॥ ୭୭୦ । ୧୨ ॥ ୭୭୬ ।
 ୧୨ ॥ ୭୮୨ । ୭ ॥

ଗୋଗିଆଳବଳ୍ୟ ୨୫୧ । ୧୫ ॥ ୨୫୩ । ୯ ॥ ୨୫୬ । ୭ ॥ ୨୫୧ । ୮ ॥
 ୨୫୨ । ୫ ॥ ୨୫୬ । ୧୫ ॥ ୨୫୯ । ୧୨ ॥ ୨୬୮ । ୭ ॥ ୨୭୦ । ୧୯ ॥
 ୨୭୧ । ୬ ॥ ୨୮୦ । ୧୫ ॥ ୨୮୨ । ୧୫ ॥ ୨୮୩ । ୧୯ ॥ ୨୯୨ । ୧୭ ॥
 ୩୧୮ । ୧୬ ॥ ୩୨୦ । ୮ ॥ ୩୨୧ । ୫ ॥ ୩୨୨ । ୩ ॥ ୩୨୩ । ୧ ॥
 ୩୨୬ । ୧ ॥ ୫୩୭ । ୩ ॥

—
 ଶ ।

ଜଘୁସ ୭୫୫ । ୮ ॥

ଜୋକାଞ୍ଚି ବା ଜୌଗାଞ୍ଚି ୫୫୮ । ୧୫ ॥ ୫୫୨ । ୧୫ ॥ ୫୫୩ । ୩, ୨୦ ॥
 ୫୫୫ । ୩ ॥ ୫୭୫ । ୧୫ ॥ ୬୫୫ । ୧୮ ॥ ୬୭୬ । ୮ ॥ ୭୫୨ । ୧୫ ॥

७६१ । १३ ॥ ७६५ । १० ॥ ७७० । ६ ॥ ७८० । ८, १५ ॥ ७८७ ।
१९ ॥ ७८८ । ७ ॥ ७८९ । ३ ॥ ७९७ । ४ ॥

व ।

वशिष्ठ वा वसिष्ठ १३६ । ११ ॥ १४२ । १४, १७ ॥ १४६ । ९ ॥ १५६ ।
५ ॥ १६३ । १० ॥ १७२ । ४ ॥ १८० । १० ॥ २१५ । १८ ॥ २२७ ।
११ ॥ २५२ । १२ ॥ २५७ । १० ॥ २५५ । ११ ॥ २५६ । ८ ॥ २७७ ।
१६ ॥ ३२५ । ७ ॥ ३८१ । ६ ॥ ४३१ । ८, १५ ॥ ४४७ । १८ ॥
४४६ । २१ ॥ ५५८ । १७ ॥ ४५८ । २२ ॥ ४८५ । ८ ॥ ४८२ । २० ॥
४८६ । १८ ॥ ४८२ । १७ ॥ ४८७ । १५ ॥ ५०८ । २१ ॥ ५१६ ।
१३, १५ ॥ ५१८ । १८ ॥ ५२६ । १६ ॥ ५२७ । २० ॥ ५३६ । ८ ॥
५८२ । १० ॥ ५८८ । १७ ॥ ६०३ । १४ ॥ ६०७ । ५ ॥ ६१८ ।
१८ ॥ ६३३ । १५ ॥ ६७६ । १७ ॥ ६८७ । ७ ॥ ६८८ । १ ॥ ६८८ ।
१९, २० ॥ ७१२ । १० ॥ ७६० । १२, १७ ॥ ७८८ । १७ ॥ ७८९ । १६ ॥

विश्वामित्र ८० । २ ॥ २१३ । १७ ॥ २८१ । ४, ७ ॥ ४५६ । ५ ॥ ५५० ।
१८ ॥ ६४६ । १६ ॥

विष्णु ७६ । १९ ॥ १३६ । १० ॥ १८० । ५ ॥ २०७ । ५ ॥ २०७ । ११ ॥
२२८ । १६ ॥ २३७ । १८ ॥ २३७ । ७ ॥ २५१ । ११ ॥ २५६ । २ ॥
२५६ । ८ ॥ २६० । १७ ॥ २६१ । १५ ॥ २७७ । ४ ॥ २८१ । ७ ॥
२८० । ५ ॥ ३०० । ४ ॥ ३०३ । १५ ॥ ३१७ । ८, २० ॥ ३४१ । १ ॥
३५५ । १० ॥ ३८८ । १७ ॥ ४८८ । १० ॥ ४९६ । ४, १७ ॥ ४५६ ।
१८ ॥ ४८७ । ८ ॥ ४८७ । १८ ॥ ५१७ । ८ ॥ ५१७ । १८ ॥ ५२६ ।
६ ॥ ५३० । १२ ॥ ५४६ । १ ॥ ५५६ । १७ ॥ ५७६ । २० ॥ ५८८ । १९ ॥
५८८ । ५ ॥ ५८८ । ८ ॥ ६०२ । १८ ॥ ६०५ । ६ ॥ ६०७ । ४ ॥ ६०८ ।
४ ॥ ६१० । २, १६ ॥ ६११ । ५ ॥ ६१२ । १७ ॥ ६१५ । २० ॥ ६१० ।

७॥ ६२२॥ ५॥ ६३४॥ १२॥ ६३९॥ १६॥ ६४६॥ १॥ ६४८॥
 २॥ ६५३॥ ६॥ ६६०॥ ३॥ ११॥ ७०८॥ ५॥ ७२३॥ ५॥ १२॥
 ७२५॥ १६॥ ७४४॥ १॥ ७५१॥ ४॥ ७५४॥ ८॥ १७॥ ७५५॥
 १०॥ ७७४॥ ८॥ ७८७॥ ४॥

वृद्धवार्ग्य ३८३॥ १३॥ ६६८॥ १४॥ ७८५॥ ६॥

वृद्धगौतम ३८२॥ २०॥ ३८३॥ २०॥

वृद्धपराशर १२७॥ १४॥ २१६॥ १३॥ २२०॥ ३॥ ५४४॥ ५॥ ५४५॥

७॥ ५७७॥ ३॥ ५८६॥ ४॥ ६१६॥ ३॥ ६३१॥ ३॥

वृद्धकृष्णस्यति २६०॥ १५॥ ६६६॥ ६॥

वृद्धमनु १७५॥ ६॥ २६७॥ १॥ ३२३॥ २१॥ ३७०॥ १३॥ ३७३॥ १३॥

३७५॥ ८॥ ५६५॥ ७॥ ६०६॥ १०॥ १५॥ ६१३॥ ६॥ १२॥ ६४६॥

७॥ ६५६॥ १६॥ ६६३॥ २१॥ ७०१॥ १७॥ ७८६॥ १४॥

वृद्धयाज्ञवल्क्य २३५॥ ३॥ ५८३॥ ४॥ ६३६॥ १८॥

वृद्धवशिष्ठ वा वृद्धवसिष्ठ १७६॥ ५॥ ३४०॥ १७॥ ३८२॥ १०॥ ३८३॥

१८॥ ६०३॥ १५॥ ६५०॥ १०॥ ६५७॥ ३॥ ६६२॥ १३॥ ७३१॥

११॥

वृद्धशङ्ख २३१॥ १३॥

वृद्धशालातप ७४३॥ १२॥ ७४६॥ १४॥

व्यास ५६६॥ ५॥ १०॥ ६३२॥ ११॥ ७५५॥ २॥ ७७४॥ ४॥

व्यासपाद वा व्यासपात् २१८॥ १६॥ २३१॥ १०॥ २४६॥ १२॥ ३१७॥

१॥ ५६६॥ १३॥ ६७५॥ २०॥

व्यास १०३॥ ५॥ १०६॥ ६॥ १४४॥ १४॥ १६६॥ ६॥ १७३॥ ६॥

१७७॥ ५॥ १८२॥ ५॥ १८४॥ १३॥ १८५॥ ५॥ १८६॥ ८॥ २३२॥

१४॥ २३४॥ १५॥ २३६॥ ६॥ २४०॥ १॥ २४३॥ १२॥ २४४॥

७॥ २५०॥ ६॥ २५१॥ ५॥ २६५॥ ६॥ ६॥ २६७॥ १०॥ २६८॥

४॥ ११॥ २६६॥ १२॥ २७१॥ १०॥ २७३॥ १३॥ २७५॥ १५॥

୧୦ । ୧୧ ॥ ୧୨ । ୧୩ । ୧୪ । ୧୫ । ୧୬ । ୧୭ । ୧୮ । ୧୯ । ୨୦ ॥
 ୨୧ । ୨୨ । ୨୩ । ୨୪ । ୨୫ । ୨୬ । ୨୭ । ୨୮ । ୨୯ । ୩୦ ॥
 ୩୧ । ୩୨ । ୩୩ । ୩୪ । ୩୫ । ୩୬ । ୩୭ । ୩୮ । ୩୯ । ୪୦ ॥
 ୪୧ । ୪୨ । ୪୩ । ୪୪ । ୪୫ । ୪୬ । ୪୭ । ୪୮ । ୪୯ । ୫୦ ॥
 ୫୧ । ୫୨ । ୫୩ । ୫୪ । ୫୫ । ୫୬ । ୫୭ । ୫୮ । ୫୯ । ୬୦ ॥
 ୬୧ । ୬୨ । ୬୩ । ୬୪ । ୬୫ । ୬୬ । ୬୭ । ୬୮ । ୬୯ । ୭୦ ॥
 ୭୧ । ୭୨ । ୭୩ । ୭୪ । ୭୫ । ୭୬ । ୭୭ । ୭୮ । ୭୯ । ୮୦ ॥
 ୮୧ । ୮୨ । ୮୩ । ୮୪ । ୮୫ । ୮୬ । ୮୭ । ୮୮ । ୮୯ । ୯୦ ॥
 ୯୧ । ୯୨ । ୯୩ । ୯୪ । ୯୫ । ୯୬ । ୯୭ । ୯୮ । ୯୯ । ୧୦୦ ॥

ପ୍ରା ।

ପ୍ରା ୧୨୧ । ୧୨୨ । ୧୨୩ । ୧୨୪ । ୧୨୫ । ୧୨୬ । ୧୨୭ । ୧୨୮ । ୧୨୯ । ୧୩୦ ॥
 ୧୩୧ । ୧୩୨ । ୧୩୩ । ୧୩୪ । ୧୩୫ । ୧୩୬ । ୧୩୭ । ୧୩୮ । ୧୩୯ । ୧୪୦ ॥
 ୧୪୧ । ୧୪୨ । ୧୪୩ । ୧୪୪ । ୧୪୫ । ୧୪୬ । ୧୪୭ । ୧୪୮ । ୧୪୯ । ୧୫୦ ॥
 ୧୫୧ । ୧୫୨ । ୧୫୩ । ୧୫୪ । ୧୫୫ । ୧୫୬ । ୧୫୭ । ୧୫୮ । ୧୫୯ । ୧୬୦ ॥
 ୧୬୧ । ୧୬୨ । ୧୬୩ । ୧୬୪ । ୧୬୫ । ୧୬୬ । ୧୬୭ । ୧୬୮ । ୧୬୯ । ୧୭୦ ॥
 ୧୭୧ । ୧୭୨ । ୧୭୩ । ୧୭୪ । ୧୭୫ । ୧୭୬ । ୧୭୭ । ୧୭୮ । ୧୭୯ । ୧୮୦ ॥
 ୧୮୧ । ୧୮୨ । ୧୮୩ । ୧୮୪ । ୧୮୫ । ୧୮୬ । ୧୮୭ । ୧୮୮ । ୧୮୯ । ୧୯୦ ॥
 ୧୯୧ । ୧୯୨ । ୧୯୩ । ୧୯୪ । ୧୯୫ । ୧୯୬ । ୧୯୭ । ୧୯୮ । ୧୯୯ । ୨୦୦ ॥

ପ୍ରା ୨୦୧ । ୨୦୨ । ୨୦୩ । ୨୦୪ । ୨୦୫ । ୨୦୬ । ୨୦୭ । ୨୦୮ । ୨୦୯ । ୨୧୦ ॥
 ୨୧୧ । ୨୧୨ । ୨୧୩ । ୨୧୪ । ୨୧୫ । ୨୧୬ । ୨୧୭ । ୨୧୮ । ୨୧୯ । ୨୨୦ ॥
 ୨୨୧ । ୨୨୨ । ୨୨୩ । ୨୨୪ । ୨୨୫ । ୨୨୬ । ୨୨୭ । ୨୨୮ । ୨୨୯ । ୨୩୦ ॥

ପ୍ରା ୨୩୧ । ୨୩୨ । ୨୩୩ । ୨୩୪ । ୨୩୫ । ୨୩୬ । ୨୩୭ । ୨୩୮ । ୨୩୯ । ୨୪୦ ॥

(४६)

आद्यायनि ६६४ । २ ॥ ६६५ । २० ॥ ७७६ । ४ ॥
 आतातम १६६ । १६ ॥ १७४ । ३, १८ ॥ १७८ । १७ ॥ २१५ । ८ ॥
 २१८ । ३ ॥ २२७ । २ ॥ २३८ । ५ ॥ २५१ । १४ ॥ २६५ । १२ ॥
 २७१ । १६ ॥ २७५ । २१ ॥ २८२ । ६ ॥ २८६ । १७ ॥ ३०२ । १० ॥
 ३३८ । १४ ॥ ३५६ । ७ ॥ ३५७ । ८ ॥ ३७४ । ५, १२ ॥ ३८५ ।
 १४ ॥ ३७६ । १७ ॥ ४६६ । १८ ॥ ४७७ । ३ ॥ ४८० । २१ ॥ ५७६ ।
 २२ ॥ ५८६ । ४ ॥ ५८४ । ४ ॥ ६२४ । १६ ॥ ६४२ । ४ ॥ ६७६ ।
 ५ ॥ ६८० । १८ ॥ ६८१ । ५ ॥ ७२५ । १५ ॥ ७६३ । १३ ॥ ७७८ ।
 ११ ॥ ७७६ । ७ ॥ ७८४ । ५ ॥ ७८८ । ३ ॥

मुनःपुष्क ६४२ । २२ ॥

श्रीमत् १४६ । ७ ॥ २४१ । १७ ॥ २५२ । ६, १६ ॥ २८१ । १२ ॥
 २८० । २, ५ ॥ ३१२ । २१ ॥ ३१३ । १० ॥ ३२० । २० ॥ ३४१ ।
 १७ ॥ ३६७ । १३, १६ ॥ ४४४ । १ ॥ ५२० । १५ ॥ ५५६ । १८ ॥
 ६५५ । २२ ॥ ६६२ । १३ ॥ ६६८ । १२, १५ ॥ ७३५ । २० ॥ ७३६ ।
 १२ ॥ ७४० । १५ ॥ ७४२ । १० ॥ ७४४ । ११ ॥

श्लोकगौतम ६४३ । १७ ॥ ६६५ । १७ ॥ ६७६ । १६ ॥ ७७२ । १ ॥

स ।

साध्यव्रत २४८ । ३ ॥ ३२० । ३ ॥ ३२२ । ११ ॥ ४३६ । ८ ॥ ७२१ । ३ ॥
 समन्तु १६३ । ६ । ४५५ । १७ ॥ ४६६ । २२ ॥ ६१८ । १६ ॥ ६६७ । ८ ॥
 ६७० । २१ ॥ ६७१ । १६ ॥ ७१३ । १ ॥ ७१६ । १५ ॥ ७२६ । १६ ॥
 ७४८ । ४ ॥ ७५३ । ११ ॥ ७६७ । १४ ॥ ७७३ । १४ ॥ ७८० । २ ॥
 ७८१ । ३ ॥ ७८६ । ११ ॥ ७८० । ६ ॥

सुश्रुत ७११ । १० ॥

संवत्स १७३ । २ ॥ १८७ । २ ॥ २५८ । ४ ॥ २८२ । १६ ॥ ४३६ । १५ ॥

४८२ । २, १६॥ ४८७ । १३ ॥ ५८२ । १३ ॥ ६१८ । २१ ॥ ६४५ ।
१८ ॥

सांख्यायन २०६ । १३ ॥

३ ।

हारीत १३४ । १ ॥ १४४ । १ ॥ १४५ । २ ॥ १५१ । ३ ॥ १५२ । ४ ॥
२१२ । ६ ॥ २२४ । १० ॥ २२० । १७ ॥ २३५ । ६ ॥ २३७ । ३,
१० ॥ २७२ । २ ॥ २७४ । ३ ॥ २८४ । १२ ॥ २८४ । १० ॥ ३०३ ।
६, १३ ॥ ३१० । २१ ॥ ३१७ । ११ ॥ ३२२ । १८ ॥ ३०५ । ७ ॥
३४१ । ७ ॥ ३६३ । ८ ॥ ३८७ । १ ॥ ४२७ । १४ ॥ ४२८ । १० ॥
४३३ । ११ ॥ ४३६ । १५ ॥ ४३८ । २२ ॥ ४३८ । १६ ॥ ४५२ ।
१२ ॥ ४५४ । १८ ॥ ४५६ । १ ॥ ४६१ । ७, १३ ॥ ४७८ । ६ ॥ ४८५ ।
४ ॥ ५०४ । १४ ॥ ५४३ । ६ ॥ ५४७ । २ ॥ ५५२ । २, १२ ॥ ५७६ ।
७ ॥ ५८६ । १५ ॥ ६११ । ८ ॥ ६१७ । ३ ॥ ६२३ । ६ ॥ ६३१ ।
६ ॥ ६३४ । २१ ॥ ६३८ । १६ ॥ ६७५ । ६ ॥ ६८२ । ७ ॥ ६८६ ।
१३ । ७११ । १० ॥ ७६६ । १३ ॥ ७७२ । ७ ॥

पराशरमाधवोद्धितानां दार्शनिकाना-
मकारादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डे)

आ ।

आचार्य २७७ । १३ ॥ ४२४ । १६ ॥ ५२४ । १७ ॥ ५२५ । १३, १६ ॥

ज ।

जैमिनि ४ । २ ॥

त ।

तार्किक ७६ । २ ॥ ८१ । ११ ॥

प ।

पतञ्जलि ३७ । ११ ॥ ४० । ३ ॥ ६३ । ५ ॥

प्रभाकर ३७ । ५ ॥

प्रभाकर ७६ । ११ ॥ ८१ । ११ ॥

भ ।

भट्टपाद १०४ । ७ ॥

भट्टाचार्य ११ । १४ ॥

भाट्ट ७६ । ६ ॥ ८१ । १२ ॥

म ।

मीमांसक ७६ । ५ ॥

व ।

वादरायण ४८ । ११ ॥ ८८ । २ ॥ ८६ । ६ ॥

वार्त्तिककार ५५ । ७ ॥

विवरयकार ३४ । १ ॥ १४० । १४ ॥

विश्वम्भ्याचार्य ५१ । १४ ॥

(४६)

पराशरमाधवोल्लिखितनिबन्धकर्तृखामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

द ।

देवसामी ६७१ । ११ ॥ ६७२ । १६ ॥ ६८७ । ८ ॥ ७६६ । ४ ॥

स ।

संग्रहकार २८५ । ७ ॥ ४४६ । ४ ॥ ४८२ । १० ॥ ५८५ । ६ ॥ ६०६ ।
१० ॥ ६८६ । ७ ॥ ७३० । ११ ॥

पराशरमाधवोत्तिष्ठितानां प्रवचनानामका-
रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डम्)

आ ।

आथाव्यंशाखा वा आथाव्यं १५४ । ४, १२ ॥ १५५ । ६ ॥

आथर्व्यौ श्रुतिः ४६७ । १६ ॥

आथर्व्यश्रुतिः ५४८ । १३ ॥

—

उ ।

उत्तरतापनीय ६७ । ७ ॥

—

क ।

काठक ७२६ । २२ ॥ ७२५ । ३ ॥

कावल्योपनिषत् ३६ । ६ ॥

कौषीतकिब्राह्मण १६१ । ६ ॥ ५४९ । १९ ॥

कुरिका ३६ । ११ ॥

—

छ ।

छन्दोगब्राह्मण १६२ । २ ॥

छन्दोगशाखा १८८ । ७ ॥

(५१)

छन्दोगश्रुतिः ४६१ । ५ ॥

छान्दोग्य ५१ । ५ ॥

ज ।

जाबालश्रुतिः ५३३ । १८ ॥ ५३५ । १६ ॥ ५३७ । २० ॥

त ।

तापनीयश्रुति ४६१ । ४ ॥

तैत्तिरीयक १६१ । २७ ॥

तैत्तिरीयब्राह्मण १६१ । ७ ॥ २६८ । ५ ॥ ३११ । ६ ॥

प ।

परमहंसोपनिषत् ५५७ । ७ ॥

पिप्पलादश्रुति ५४८ । ६ ॥

व ।

वज्रवक्राक्षणी ५५३ । १७ ॥

वज्रचोपनिषत् ८० । १४ ॥

वाङ्मय ५२५ । १४ ॥

म ।

मन्वीपनिषत् ३६ । १४ ॥

(५२)

मैत्रावरुणश्रुतिः ५४६ । ४ ॥

मैत्रेयशाखा ६७ । ६ ॥ ११६ । ८ ॥

य ।

यजुर्वेद २५३ । ४ ॥

व ।

वाजसनेयक ४७१ । १४ ॥ ५०३ । ४ ॥ ५३६ । १५ ॥ ५५४ । १५ ॥

६२६ । १२ ॥ ६२७ । ६ ॥

वाजसनेयब्राह्मण १६३ । २ ॥ १८९ । ६ ॥ १८७ । ६ ॥ ५५४ । १५ ॥

वाजसनेयिब्राह्मण १०० । ६ ॥

वाजसनेयिशाखा १० । ६ ॥ १५४ । ६ ॥

वैश्वशाखा १० । ६ ॥

श ।

श्वेताश्वतरशाखा ६८ । ४ ॥ १८६ । ३ ॥

श्वेताश्वतरोपनिषत् ८६ । १, ६ ॥

(५३)

पराशरमाधवोस्त्रिखितानामनिर्दिष्टप्रवचनानां
श्रुतीनां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डम्)

-३३-३३-३३-

म ।

मन्त्र वा मन्त्रवर्गः । १८६ । ८, १२ ॥ ४०१ । ६ ॥ ५०१ । १६ ॥ ५३५ । ८ ॥

श ।

श्रुति ६ । १ ॥ २० । ५, २० ॥ २१ । ४ ॥ ३४ । ५ ॥ ३५ । ८ ॥ ४३ ।
१३ ॥ ४३ । ४, ८ ॥ ४४ । ५ ॥ ४५ । ६ ॥ ४७ । १२ ॥ ४८ । ६ ॥
५२ । १३, १७ ॥ ५८ । १३ ॥ ६१ । १३ ॥ ६२ । ५ ॥ ६८ । ८ ॥
८२ । ६ ॥ ८८ । १३ ॥ ८२ । ८, १२ ॥ ८३ । ६, १० ॥ ८५ । ३, ७,
१५ ॥ ८६ । ७, १२ ॥ ८७ । ३ ॥ २०५ । ६ ॥ १०८ । ७ ॥ १०९ ।
७ ॥ ११६ । ५ ॥ १३० । १०, १२ ॥ १३७ । ४ ॥ १३८ । १ ॥ १४१ ।
२ ॥ १५१ । १० ॥ १५२ । ६ ॥ १५४ । १४, १६ ॥ १६२ । ८, १२ ॥
१६४ । ७, ८ ॥ १८२ । १२ ॥ १८३ । १ ॥ १८४ । १३ ॥ १८५ । ६ ॥
१८७ । १४ ॥ १८८ । ४ ॥ १८९ । ४, ७, १० ॥ २०१ । ६ ॥ २०५ ।
७, १२ ॥ २०७ । १० ॥ २०८ । १६ ॥ २०९ । ८ ॥ २११ । १७ ॥
२१२ । ५ ॥ २१३ । ४, ८, १२, १८, १९ ॥ २१६ । ४ ॥ २१७ ।
१३ ॥ २१८ । १६ ॥ २१९ । १८ ॥ २२७ । २ ॥ २३८ । ७ ॥ २४३ ।
१६ ॥ २४६ । १८ ॥ २७२ । ८ ॥ २७३ । १० ॥ २८८ । १२ ॥ २९० ।
१२ । ५०१ । १३ ॥ ५०२ । ३ ॥ ५०३ । ८ ॥ ५०५ । ६, ७ ॥
५०८ । १० ॥ ५०९ । ५ ॥ ५१५ । ५, १२ ॥ ५१८ । २२ ॥ ५२० ।
१, १० ॥ ५५१ । ११, १२ ॥ ५५५ । २ ॥ ५५८ । ८ ॥ ५७० । १८ ॥
५७५ । ५ ॥ ५८२ । १६ ॥ ६६० । १ ॥ ७१५ । २१ ॥ ७३३ । १ ॥

(५७)

पराशरमाधवोस्त्रिखितानां स्मृतीनामका- रादिक्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

आ ।

आपस्तम्बसूत्र १६१ । २ ॥

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्ट ४३८ । १३ ॥

—

क ।

कर्मप्रदीप ७५४ । १३ ॥

कल्पसूत्र ५६ । १३ ॥

—

ग ।

गृह्यपरिशिष्ट २६१ । ५ ॥ २४० । ७ ॥ ३४६ । ८ ॥ ४४१ । ८ ॥ ४८६ ॥

१६ ॥ ६४२ । १७ ॥

—

ख ।

चतुर्विंशतिमत १० । १ ॥ १८४ । १६ ॥ २४० । ७ ॥ २४१ । १० ॥

२४२ । १३ ॥ २५६ । ५ ॥ २६१ । १५ ॥ ३४० । ३ ॥ ६०४ । ३ ॥

६३२ । १५ ॥ ७०७ । १२ ॥ ७३३ । ३ ॥ ७३६ । ७ ॥ ७८४ । ६ ॥

—

(५३)

प ।

परिशिष्ट ३४० । १४ ॥

व ।

वेदान्तसूत्र ५२६ । १५ ॥ ५२७ । १ ॥ ५२८ । ६ ॥

प ।

षट्त्रिंशन्मत्त ५२५ । ५ ॥ ५२७ । ५ ॥ ५२६ । ६ ॥ ५२५ । ९ ॥ ५२६ ।

४ ॥ ६०५ । ८ ॥ ५२२ । १२ ॥

षड्विंशन्मत्त ६०४ । ५ ॥ ७९० । १५ ॥

स ।

सांख्ययोगश्रुति ४३८ । १८ ॥

पराशरमाधवोस्त्रिखितानामनिर्दिष्टस्मृतिकानां
स्मृतीनां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

स ।

स्मृति वा स्मृत्यन्तर ४६ । ६ ॥ ५१ । ११ ॥ ५२ । १५ ॥ ५५ । ११ ॥
६६ । १२ ॥ १४१ । २ ॥ १८१ । १७ ॥ २०६ । ८ ॥ २१० । १८ ।
२३१ । ३ ॥ २६८ । १८ ॥ २७२ । १४ ॥ २८४ । २ ॥ २९३ । १३ ॥
३१८ । १० ॥ ३२६ । ६ ॥ ३२७ । ११ ॥ ३३५ । १३ ॥ ३५० । ३ ॥
३५३ । १६ ॥ ४०६ । २० ॥ ४४४ । १५ ॥ ४६८ । ८ ॥ ४८७ । ६ ॥
४९६ । ८ ॥ ५०८ । १७ ॥ ५१७ । १२ ॥ ५२० । ५, ८ ॥ ५३६ । ८ ॥
५३७ । १८ ॥ ५३८ । ७ ॥ ५४७ । ८ ॥ ५५१ । २, ६ ॥ ५५५ । १४ ॥
५५६ । ३ ॥ ५६७ । २ ॥ ५७४ । ७, ८ ॥ ५७८ । २२ ॥ ५८२ । १७ ॥
५८५ । १४ ॥ ५८६ । १३ ॥ ५८७ । ११ ॥ ६०७ । १ ॥ ६१६ । ७ ॥
६२० । २१ ॥ ६२१ । ४ ॥ ६४६ । १८ ॥ ६५६ । १७ ॥ ६६६ । ६ ।
६७१ । ५ ॥ ६७६ । ११ ॥ ६८० । ६ ॥ ६८२ । ५, ८ ॥ ७०७ । १६ ॥
७०८ । ८ ॥ ७१० । ६ ॥ ७१३ । ११ ॥ ७१५ । १५ ॥ ७२० । १२ ॥
७२१ । ११ ॥ ७२४ । ४, १२ ॥ ७२८ । ३ ॥ ७३८ । १५ ॥ ७४७ ।
८ ॥ ७५२ । १७ ॥ ७६२ । ६ ॥ ७६३ । १० ॥ ७६४ । ११ ॥ ७६५ ।
६ ॥ ७६८ । ३ ॥ ७८१ । ६ ॥ ७८० । ३ ॥ ७८२ । १२ ॥ ७८४ । ८ ॥

(५७)

पराशरमाधवोत्तिखितानां पुराणानामेका-
रादिकमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

आ ।

आदिपुराण ७६ । ५ ॥ १७७ । १२ ॥ १६४ । ११ ॥ २१६ । १, ६ ॥
३२३ । १० ॥ ३७२ । ११ ॥ ३७३ । १० ॥ ४४० । ८, ११ ॥ ४६६ ।
८ ॥ ७०४ । १४ ॥

आदिपुराण २६१ । १ ॥ ४६१ । १३ ॥ ६०६ । ७ ॥ ६१५ । ७ ॥ ६१६ ।
८ ॥ ६५२ । १७ ॥ ६५५ । ७ ॥ ६६५ । १३ ॥ ६६७ । ८ ॥ ६७० ॥
६ ॥ ७०१ । १२ ॥ ७०७ । ६ ॥ ७२७ । ७ ॥

क ।

कालिकापुराण ५५६ । ७ ॥

कूर्मपुराण ५२ । ६ ॥ ६३ । ८ ॥ ८४ । १२ ॥ ८५ । १० ॥ ८७ । ५ ॥
११८ । ८ ॥ १२६ । १ ॥ १७१ । ५ ॥ १७२ । १० ॥ १७६ । १७ ॥
१७८ । १, १२ ॥ १५२ । १ ॥ २०१ । १७ ॥ २०७ । १५ ॥ २०७ ।
१ ॥ २२३ । १० ॥ २२५ । १५ ॥ २४८ । ६ ॥ २५० । २ ॥ २५८ ।
१० ॥ २७० । ५ ॥ २७४ । ११ ॥ २७६ । २ ॥ २८३ । १६ ॥ २८६ ।
१४ ॥ २८७ । ५ ॥ २८८ । १२ ॥ २९६ । १७ ॥ २९८ । ४ ॥ २९८ ।
६ ॥ ३११ । १३ ॥ ३१८ । ७ ॥ ३२७ । ७ ॥ ३३२ । १०, १८ ॥
३३५ । १४ ॥ ३३८ । ६ ॥ ३४१ । ११ ॥ ३४३ । १० ॥ ३४४ । ३ ॥
३४५ । ५ ॥ ३४७ । ६ ॥ ३६० । ५ ॥ ३६५ । ८, ११ ॥ ३६६ । ७ ॥

(५८)

३६८ । ११ ॥ ३७२ । १४ ॥ ३७७ । १५ ॥ ३७८ । १ ॥ ३८८ । ६ ॥
 ४२६ । २० ॥ ४३० । ५ ॥ ४३४ । १४ ॥ ४५७ । २ ॥ ४६१ । १६,
 १७ ॥ ५०१ । ११ ॥ ५१८ । ३ ॥ ५२२ । ३ ॥ ५३० । १२ ॥ ५३२ ।
 ५ ॥ ५३८ । १० ॥ ५३९ । २ ॥ ५६८ । १७ ॥ ५७६ । १५ ॥ ५७८ ।
 ८ ॥ ५८२ । ३ ॥ ५८६ । १६ ॥ ५८७ । २२ ॥ ५८८ । १० ॥ ६१३ ।
 २१ ॥ ६२२ । १८ ॥ ६३५ । ७ ॥ ६३६ । १२ ॥ ६६० । १४ ॥
 ६८६ । १४ ॥

ग ।

गण्डपुराण १८६ । ५ ॥

न ।

नन्दिकेश्वर ३३५ । ८ ॥

नृसिंहपुराण २४२ । १० ॥ २८० । १७ ॥ ३२६ । १६ ॥ ३३७ । ६ ॥
 ३५८ । १२ ॥ ३५८ । ६ ॥ ५३४ । ४ ॥ ५३८ । ८ ॥ ५६८ । २ ॥

प ।

पद्मपुराण २२३ । १६ ॥ ५४७ । १६ ॥ ७५५ । १८ ॥

प्रभासखण्ड ६७६ । १८ ॥

पुराणसार ६८ । ७ ॥ ७४ । ८ ॥ ११४ । ७ ॥ २३२ । ६ ॥ ३०५ । १६ ॥
 ३२४ । १८ ॥ ३२७ । १५ ॥ ३५३ । १३ ॥ ५१४ । १५ ॥

ख ।

अक्षपुराण १२० । २ ॥ १२३ । ५ ॥ १६६ । १ ॥ २८५ । ६ ॥ ३६० ।
 १२ ॥ ३६६ । १७ ॥ ३७१ । ६ ॥ ५०८ । ५ ॥ ५८२ । १ ॥ ५८३ ।
 १८ ॥ ६०२ । २ ॥ ६०७ । २० ॥ ६०८ । ७ ॥ ६१७ । ८ ॥ १६ ॥ ६३४ ।
 ३ ॥ ६३७ । १०, १८ ॥ ६४८ । ८ ॥ ७११ । १६ ॥ ७३६ । ८ ॥

(५६)

मन्त्राख्यपुराण १८६ । ६ ॥ २१५ । ५ ॥ २२६ । ११ ॥ २४२ । २ ॥ २४६ ।
 १२ ॥ २६६ । २२ ॥ २५३ । १५ ॥ २६६ । ८ ॥ २७६ । १७ ॥ २८० ।
 २ ॥ २८६ । ६ ॥ २८७ । ११ ॥ २८८ । २ ॥ ३०६ । १४ ॥ ३२२ ।
 ४ ॥ ३२६ । ६ ॥ ३४२ । ४ ॥ ३४७ । १६ ॥ ३५३ । २, १० ॥ ३७६ ।
 २० ॥

म ।

भविष्यपुराण वा भविष्यस्युराण २६८ । २ ॥ ३६८ । ६ ॥ ४४१ । ५ ॥
 ४५३ । २ ॥ ४६० । ३ ॥ ४७३ । ७ ॥ ४८४ । १७ ॥ ४९१ । २ ॥
 ४९३ । ८ ॥ ४९४ । ७ ॥ ४९६ । ८ ॥ ५०३ । ७, २१ ॥ ५०४ । १० ॥
 भविष्योत्तरपुराण १०३ । १४ ॥ १०६ । १३ ॥ १०८ । १ ॥ ५६७ । १२ ॥

म ।

मत्स्यपुराण वा मत्स्य १०२ । ६ ॥ १४६ । १ ॥ १५८ । ६ ॥ १८२ । २ ॥
 २४३ । ६ ॥ २६१ । ६ ॥ २८४ । १६ ॥ २९३ । १५ ॥ ३४७ । ६ ॥
 ३८३ । २ ॥ ४६५ । ८ ॥ ५५६ । १२ ॥ ५६० । १ ॥ ५८६ । २१ ॥
 ६५७ । १६ ॥ ६५८ । ७ ॥ ६६८ । २१ ॥ ७०० । ५ ॥ ७०५ । १४ ॥
 ७२२ । १५ ॥ ७२४ । २० ॥ ७२६ । ६, १३ ॥ ७३२ । ६ ॥ ७४३ ।
 १४ ॥ ७५५ । ५, १४ ॥ ७५६ । २ ॥ ७५८ । २ ॥ ७६० । १६ ॥
 ७६३ । १६ ॥

मार्कण्डेयपुराण १५६ । ११ ॥ २२४ । १५ ॥ २४६ । १५ ॥ २४७ । १२ ॥
 २६४ । ६ ॥ २६६ । १७ ॥ २६८ । १० ॥ ३०७ । १६ ॥ ३२२ । ७ ॥
 ३८७ । ६ ॥

ल ।

लिंगपुराण ७५ । १० ॥ ८५ । ६ ॥ २११ । ८ ॥ ५०४ । २२ ॥ ५५६ । ७ ॥

व ।

वैराग्यपुराण २७४ । ७ ॥ ४१६ । १४ ॥ ६६७ । ६ ॥
 वज्रिपुराण वा आग्नेयपुराण वा आग्नेय १६५ । ८ ॥ २४८ । १३ ॥ २१६ ।
 ४ ॥ ३२७ । ३ ॥ ३२८ । १३ ॥
 वामनपुराण १०७ । १६ ॥ २६२ । ६ ॥ २६५ । १६ ॥ ५३७ । ६ ॥
 ५६७ । ८ ॥
 वायुपुराण २८१ । २० ॥ ४५२ । ६ ॥ ७०३ । ७ ॥ ७३८ । ११ ॥ ७४० ।
 ११ ॥ ७४३ । १ ॥ ७४७ । ८ ॥ ७५४ । २ ॥ ७५८ । १७ ॥
 विष्णुपुराण ७६ । २ ॥ ११५ । ११ ॥ १३२ । ४ ॥ १४२ । १ ॥ १४६ । ६ ॥
 २०७ । ४ ॥ २११ । ४ ॥ २१४ । ६ ॥ २४६ । २ ॥ २६४ । ११ ॥
 २७८ । १८ ॥ २७६ । ११ ॥ २६५ । ३ ॥ ३१५ । १३ ॥ ३१६ । १४ ॥
 ३२२ । १४ ॥ ३२३ । १८ ॥ ३२६ । ६ ॥ ३४२ । १६ ॥ ३४७ । १६ ॥
 ३५२ । ११ ॥ ३५७ । १० ॥ ३६४ । ४ ॥ ३६६ । १६ ॥ ३८० । २ ॥
 ३८५ । १६ ॥ ३८६ । ८ ॥ ३८७ । ७ ॥ ३८८ । १५ ॥ ४१८ । २० ॥
 ४१६ । १५ ॥ ४११ । ३ ॥ ४४४ । ११ ॥ ४६७ । ६ ॥ ४७४ । ८ ॥
 ४६६ । १० ॥ ४६२ । १५ ॥ ४५७ । २० ॥ ४८३ । १२ ॥ ७०८ । १ ॥
 ७१६ । १८ ॥ ७४३ । १७ ॥ ७८५ । १३ ॥ ७८८ । ७ ॥

श ।

शिवपुराण वा शैवपुराण ३३६ । ७ ॥ ४३४ । २ ॥

स ।

स्कन्दपुराण वा स्कन्द ८६ । ४ ॥ ६७ । १० ॥ १०६ । १४ ॥ ११० । १ ॥
 १२१ । १ ॥ १६६ । ६ ॥ १७२ । ११ ॥ १७५ । ३ ॥ १७८ । ७ ॥
 १८१ । ६ ॥ १८४ । ६ ॥ १८५ । ११ ॥ १८७ । ५ ॥ ३२४ । ६ ॥
 ३८४ । ७ ॥ ४३६ । ६ ॥ ५४४ । ११ ॥ ५४५ । १, १७ ॥ ५४६ ।
 १४ ॥ ७७७ । ६ ॥ ७६१ । २ ॥

(६१)

पराशरमाधवोत्तिष्ठितामनिर्दिष्टपुराणभाषा
पुराणसन्दर्भानां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डम्)

॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥

उ ।

उमामहेश्वरसंवाद ७२ । १८ ॥ ७८४ । २१ ॥

प ।

पितृगाथा ३२५ । १६ ॥ ७४७ । २ ॥

पुराणा वा पुराणान्तर १२३ । १२ ॥ २२२ । ६ ॥ २३५ । १४ ॥ २६३ ।
१७ ॥ ३८० । २१ ॥ ३८४ । १० ॥ ४१६ । १३ ॥ ४२५ । १ ॥ ४५६ ।
१५ ॥ ४६२ । ३ ॥ ४६३ । ११ ॥ ४७५ । १ ॥ ४८७ । १३ ॥ ४४२ ।
१४ ॥ ४७८ । ६ ॥ ४८२ । ७ ॥ ५०३ । २२ ॥ ५४३ । १८ ॥ ६०५ ।
३ ॥ ६५६ । २१ ॥ ६६७ । ११ ॥ ६७३ । २० ॥ ६८५ । ४, १५ ॥
६६७ । १८ ॥ ७०८ । १७ ॥ ७२० । १८ ॥ ७२८ । १८ ॥ ७२८ । १२,
१७ ॥ ७३० । ५ ॥ ७३५ । ११ ॥ ७३८ । ३ ॥ ७६१ । २० ॥

व ।

वायतीयसंहिता ५३ । २ ॥

स ।

सुतसंहिता ८६ । ४ ॥

(६२)

शरमाधवोस्त्रिखितानां इतिहासग्रन्थानां

प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

अ ।

अनुशासनपत्रं १२ । ८ ॥ ७३ । १८ ॥ १३३ । ७ ॥ १५६ । १ ॥ २१६ ।
१६ ॥ ३६७ । १७ ॥ ४०८ । १४ ॥ ४१६ । १७ ॥ ४१६ । ३ ॥ ४२० ।
५ ॥ ४८४ । १६ ॥ ४६६ । ५ ॥
अन्वयेधपत्रं ६६ । २ ॥ १०६ । १७ ॥ १२० । ४ ॥ १५० । १६ ॥ १५२ ।
१० ॥ ३१३ । १७ ॥ ३२७ । १८ ॥ ३५० । १५ ॥ ३५५ । ३, १३ ॥
३५६ । ४ ॥ ३६३ । २ ॥ ३६५ । ८ ॥ ३६७ । १६ ॥ ३७० । ६ ॥
३७४ । ८ ॥ ३७५ । ११ ॥ ३७६ । २ ॥ ४१८ । ४ ॥ ४२८ । १२ ॥
४६५ । १४ ॥ ५५६ । १६ ॥

आ ।

आरण्यपत्रं ११८ । ११ ॥ १२१ । १३ ॥ १२२ । १८ ॥ १३४ । ६ ॥

ग ।

गीता ५४ । १५ ॥ ५६ । ३ ॥ ७७ । १२ ॥

(६१)

म।

महाभारत, ७६।१२॥ ८१।२॥ ८२॥ ३॥ १०॥ १०७।६॥ १०९।
७॥ २०३॥ १३॥ २०४।२॥ २१०।१२॥ २०५।१८॥ २६३।
५॥ २६५।१०॥ ५०२।१६॥ ५३४।१२॥ ५५२।३॥ ६६६।
२२॥

र।

राजसूय ११६।८॥
रामायण ३२५।६॥

श।

शल्यपर्व ४८४।१६॥
शान्तिपर्व ३६६।४॥ ३६८।२॥ ३६९।१८॥ ४०४।२॥ ४०९।
१६॥ ४०८।२१॥ ४१३।७॥ ४१४।१७॥ ४१५।१२॥ ४१६।
२१॥ ४१८।७॥ ४१९।२०॥ ४२०।१४॥

(६४)

पराशरमाधवोस्त्रिखितानां श्रुतिस्मृतिपुराणेति-
हासातिरिक्तग्रन्थानां प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

ज ।

ज्योतिःशास्त्र १८० । १३ ॥ २६२ । ११ ॥

न ।

निगम ६७५ । ६ ॥ ७०६ । १५ ॥ ७२६ । १० ॥ ७४७ । १२ ॥ ७४८ । ७ ॥

प ।

प्रपञ्चसार ३५ । ३ ॥

व ।

व्रह्मनिघण्टो ७२६ । १० ॥

व ।

विष्णुधर्मोत्तर १६५ । १३ ॥ १७१ । १० ॥ १७२ । ६ ॥ १७५ । ११ ॥
१७८ । १५ ॥ १७९ । १२ ॥ १८७ । १३, १८ ॥ २०२ । १२ ॥ २६३ ।
५ ॥ ३८३ । १६ ॥ ४४० । २ ॥ ६५१ । १४ ॥ ६६० । १६ ॥ ७०६ ।
६ ॥ ७२३ । ७ ॥ ७६० । ४ ॥ ७८२ । १० ॥

श ।

शिवधर्मे १७७ । २ ॥

श्रीवागम १२६ । ६ ॥

(६५)

धराशरमाधवोत्तिष्ठितानां दार्शनिकप्रश्नानां
प्रश्नापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डस्य)

—•—

उ ।

उत्तरमीमांसा ५२६ । ५ ॥ ५३३ । १५ ॥

—

ज ।

जमिनिसूत्र ४६ । १० ॥ ५४ । ३ ॥

—

य

योगसूत्र ३७ । १२ ॥

—

य ।

वाचिक ५१ । १४ ॥

वैयसिकभाष्य ३७ । १२ ॥

वासकसूत्र ४१ । ४ ॥ ५१ । ११ ॥

—

पराशरमाधवोद्धितानां निबन्धग्रन्थानां
प्रज्ञापनपत्रम् ।

(आचारकाण्डे)

अ ।

अपराकं ६७१।१० ।

च ।

चन्द्रिका ६७१।१० ।

स ।

सूतिसंग्रह ७८६।५॥ ७८६।२ ।

व्यवहार इत्यत्र विग्रहो नानेत्येतस्मिन्नर्थे वर्तते । व्यवहारस्य सन्देहे वर्तते । तामेतानेवंविधानेकसन्देहहारिणोव्यवहारानर्था-
दिगतरागद्वेषवशात् प्राप्तान् राजा सम्यग्विचारयेत्^(१) । तद्वि-
चारस्य राज्ञो गुणधर्मरूप आचारः । अतएव आचारकाण्डे
व्यवहाराणामन्तर्भावमभिप्रेत्य पराशरः प्रथमव्यवहारकाण्डमकृत्वा,
“चित्तिं धर्मेण पालयेत्”—इति सूचनमात्रं व्यवहाराणां कृतवान् ।
तामेवात्र सूचितान् व्यवहारान् वयं स्मृत्यन्तराणि तस्मिन्मन्त्राणि
चतुष्टयं यथाशक्ति निरूपयामः ।

तत्र पूर्वादाहताभ्यां कूटियोगस्मृतिभ्यां व्यवहारस्वरूपं निरु-
पितम् ।

अथ तद्भेदाः निरूप्यन्ते ।

तत्र मपणत्वापणत्वाभ्यां द्वैविध्यमाह नारदः,—

“भोक्तरोऽनुत्तरश्चैति म विज्ञेयो विस्मरणः ।

भोक्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखापूर्वकः पणः”—इति ।

अहं यदि पराजयं, तदा शास्त्रप्रापितादृण्ड्रव्यात् अधिक-
मेव द्रव्यं राज्ञे तुभ्यश्च दास्यामीति पत्रं लिखित्वा यदभिभाषणं,
तदनुत्तरम् । तेन सह वर्तते इति भोक्तरः । तद्रहितोऽनुत्तरः । पुनरपि

(१) स्वर्थो धनम् । स्वर्थादिविषयरागद्वेषवशात् प्राप्तान् व्यवहारान्
राजा विचारयेदित्यर्थः । व्यवहारानर्थान् विगतरागद्वेषवशात्
प्राप्तानित्यादिपाठे, प्राप्तान् व्यवहारान् राजा विगतरागद्वेषवशात्
विचारयेदिति सम्भवः ।

चतुष्पात्मादिभिस्त्रयोदशभिः प्रकारैः व्यवहारस्य अवान्तरभेदान्
स एव निर्दिश्य विवृणोति,—

“चतुष्पाच्च चतुःस्थानः चतुःसाधनएवच ।
चतुर्हितः चतुर्थ्यापी चतुःकारौ च कौर्त्तितः ॥
त्रियोनिर्ज्ञाभियोगश्च द्विद्वारो द्विगतिस्तथा ।
अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशास्त्रस्तथैवच ॥
धर्मस्य व्यवहारस्य चरित्रं राजशासनम् ।
चतुष्पाद्वावहारोऽयमुत्तरः पूर्वबाधकः ।
तच्च सत्ये स्थितो धर्मी व्यवहारस्तु साक्षिषु ॥
चरित्रं तु स्वीकरणे राजाज्ञायां तु शासनम् ।
सामानुपायमाध्यत्वाच्चतुःसाधनं लभ्यते ॥
चतुर्णामपि वर्णानां रक्षणञ्च चतुर्हितः ।
कर्त्तारं तत्प्राचिणश्च सभ्यानाञ्जानमेवच ॥
व्याप्नोति पादशो यस्माच्चतुर्थ्यापी ततः स्मृतः ।
धर्मस्थार्थस्य यशसो लोकहेतोस्तथैवच ।
चतुर्णां करणदेयं चतुष्कारौ प्रकौर्त्तितः ॥
कामात्क्रोधाच्च लोभाच्च त्रिभ्यो यस्मात् प्रवर्त्तते ।
त्रियोनिः कौर्त्तिते तच्च त्रयमेतद्विवादकृत् ॥
ज्ञाभियोगश्च विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः ।
शङ्काऽधतान्तु संयोगात् तत्त्वं होढादिदर्शनात् ॥
पञ्चद्वयाभिसम्बन्धात् द्विद्वारः स उदाहृतः ।
पूर्ववादस्तथोः पञ्चः प्रतिवादस्तदुत्तरः ॥

भूतच्छ्रान्तुषारितान् दिगतिः स उदाहृतः ।

भूतं तत्त्वादिमयुक्तं प्रसादाभिहितं कृतम् ॥

राजा मपुरुषः सभ्याः शास्त्रं गणकलेखकौ ।

क्षिराण्यमग्निरुदकमष्टाङ्गः स उदाहृतः ॥

शृणादानं श्रुपनिधिः मक्षुषीत्यानमेव च ।

दत्तस्य पुनरादानमश्रुषाभ्युपेत्य च ॥

वेतनस्थानपाकमे तथैवास्वामिविक्रयः ।

विक्रीयाभक्षदानञ्च कोलाऽनुग्रह एव च ॥

ममयन्यानपाकमे विवादः लेखनस्तथा ।

स्त्रीपुत्रयोश्च सम्बन्धो दायभागोऽथ माहमम् ॥

वाक्पातुष्यं तथेवोक्तं दण्डपातुष्यमेव च ।

श्रुतं प्रकीर्णकसंवेत्याष्टादशपदः स्मृतः ॥

क्रियाभेदान्मनुष्याणां ज्ञातव्यांस्त्रिगुणैः—इति ।

मनु धर्मादीनां पादत्वमयुक्तं प्रतिज्ञान्तरप्रमाणनिर्णयानां व्यव-
हारपादतात् । यतो याज्ञवल्क्यः प्रतिज्ञादीनि प्रकृत्याह,—

“चतुर्व्याज्जवहारेऽयं विवादप्रपदगतिः”—इति ।

वृक्षस्थितिरपि,—

“पूर्वपक्षः स्मृतः पादः द्वितीयस्थोत्तरः स्मृतः ।

क्रियापादस्तृतीयस्य चतुर्थो निर्णयः स्मृतः”—इति ।

नायं दोषः । धर्मादीनां प्रकाराभेदेण पादलोपपत्तेः । सोऽयं
निर्णयाख्यचतुर्थपादाऽभिहितः, स धर्मादिभिश्चतुर्भिः निष्पद्यते ।
तदाह वृक्षस्थितिः,—

“धर्मेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाश्रया ।

चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धेऽर्थे विनिर्णयः”—इति ।

तस्माच्चिर्णयहेतुतया धर्मादीनां व्यवहारपादत्वं भविष्यति । तेषां च निर्णयहेतुत्वं कात्यायनेन प्रपञ्चितम्,—

“दोषकारी तु कर्तृत्वं धनस्वामी स्वकम्भनम् ।

विवादे प्राप्नुयाद्यत्र स धर्मेणैव निर्णयः”—इति ।

दोषकारी वाक्पाश्रव्यादिकारी च* यस्मिन् विवादे व्यवहारे चरित्र-
राजशासननैरपेक्ष्येण धर्माभिमुखः मन्त्रद्वोधर्माद्भीतः† स्वकीयं दोष-
कर्तृत्वं स्वयमेव अङ्गीकरोति ; यत्तु धनस्वामी‡ व्यवहारादिप्रायासम-
न्तरेण धर्माभिमुखाद्धनापहारिणः स्वकीयं धनं प्राप्नोति, तत्र दोषका-
रिणो धर्माधिसुखमेव निर्णयहेतुः। व्यवहारस्य निर्णयहेतुत्वं सपवादः,—

“स्यतिशास्त्रन्तु यत्किञ्चित् प्रयितं धर्मसाधकैः ।

कार्याणां निर्णयाद्धेतोर्व्यवहारः स्मृतौ हि सः॥”—इति ।

यत्र धर्मशास्त्रकुशलेर्विद्वद्भिर्निर्णयार्थप्रत्यर्थिनोरग्रे निर्णयाय धर्मशास्त्रं

* अत्र चकारोऽधिकः प्रतिभाति । दोषकारी इत्यस्य विवरणरूप-
त्वात् वाक्पाश्रव्यादिकारीत्यस्य । परन्तु, सर्व्वेष्वादर्शपुस्तकेषु स्थात-
त्वाद्भक्षितः ।

† इत्यमेव पाठः सर्व्वेष्वादर्शपुस्तकेषु । मम तु, सन् अथवा अधर्माद्
भीतः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ यत्तद्धनस्वामी,—इति का० । मम तु, यत्र धनस्वामी,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

§ प्रापितम्,—इति का० ।

॥ कार्याणां निर्णयार्थं तु व्यवहारस्मृतौ हि सः,—इति का० । मम तु,
व्यवहारः स्मृतौ हि सः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

प्रस्थापितं भवति, न निर्णयो व्यवहारजन्यः । चरित्रजन्यं निर्णय-
माह सएव,—

“यद्यदाचरते यं धर्मं वाऽधर्ममेव वा ।

देशस्याचरणं नित्यं चरित्रं तद्धि कौर्त्तितम्”—इति ।

शास्त्रोक्तधर्मादनपेतं* धर्म्यं, तद्विपर्येतं अधर्म्यं, तदुभयं देशाचा-
रानुसारेण यत्र स्वीक्रियते, तत्र चरित्रं निर्णयहेतुः । राजशासनस्य
निर्णयहेतुतामाह सएव,—

“न्यायशास्त्राविरोधेन† देशदृष्टेस्तथैव च ।

यद्धर्मं स्थापयेद्वाजाऽन्याय्यं तद्राजशासनम्”—इति ।

न्यायशास्त्रं व्यवहारप्रतिपादकं सन्निशास्त्रं, तस्य देशाचारस्य वा
विरोधेन राजा यमनृणांस्ति, न निर्णयो राजशासनजन्यः । ययो-
क्तानां धर्मादीनां चतुर्णां मध्ये पूर्वस्य पूर्वस्य च बाधत्वं उत्तरो-
त्तरस्य बाधकत्वञ्च दृष्टयतिना प्रपञ्चितम्,—

“शास्त्रमेव ममाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः ।

व्यवहारः न विजयते धर्मभङ्गापि ज्ञेयते ॥

देशस्थित्याऽनुमानेन नैगमानुमतेन च ।

क्रियते निर्णयस्तत्र व्यवहारस्तु कथ्यते ॥

* शास्त्रोक्तधर्माद्युपेतम्,—इति शा० पा० ।

† सर्वेष्टादर्थोपलब्धेर्वैयर्थ्यात् पाठः । मम गृ. न्यायशास्त्रविरोधेन,—इति
पाठः प्रतिभाति । अतएव, उत्तरः पूर्वबाधक इत्यादिना राजशासनस्य
सर्वबाधकत्वमुक्तं सङ्गच्छते । न्यायशास्त्राविरोधेन,—इति पाठे तु
'ऽन्याय्यम्'—इत्यत्र न्याय्यं, 'देशाचारस्य वा विरोधेन'—इत्यत्र,
देशाचारस्य वाविरोधेन,—इति पठितुमुचितम् ।

विज्ञाय चरिताचारं यच्च कुर्यात् पुनर्नृपः ।

निर्णयं, मा तु राजाज्ञा चरिचं बाध्यते तथा"—इति ।

(१) चतुर्षु वर्णेषु यः कश्चिद्राजद्रोहं कृत्वा राज्ञो भीतः सन् अति-
भीरुतया स्वापराधमङ्गौचकार । तच्च समीपवर्त्तिनः साक्षिणो वर्णि-
बधं निवारयितुमिच्छन्तः सत्यमुल्लङ्घ्य, तच्च साक्ष्यनृतं वदेदित्ये-
तादृशं शास्त्रमेवाश्रित्य तदीयमपराधं पर्यहार्षुः । तच्च व्यवहारेण
धर्मा बाध्यते । केरलदेशादौ वेश्यागमने साक्षिभिरापादितेऽपि देशा-
चारवशात्तत्र राज्ञा दण्ड्यते । तच्च चरित्रेण व्यवहारस्य बाधः ।
सत्यपि तादृशे देशाचारे 'त्वयेवं न व्यवहर्त्तव्यम्'—इति राजा यदा-
ऽनुशास्ति, तदा राजाज्ञया चरित्रस्य बाधः । (२) एते प्रोक्ताः धर्मा-
दयस्त्वत्तारः पादास्ते सत्यादिषु चतुर्षु प्रतिष्ठिताः । दोषकारौ स्वय-
मनृताङ्गीतोऽयमपि* अपराधोऽस्तीति सत्यं ब्रूते । अतो धर्मस्य सत्ये
अवस्थानम् । प्रतिज्ञान्तरयोः कृतयोः साक्षिणा यस्य पक्षोऽभ्युपगम्यते,
तस्य जयः, तेन व्यवहारस्तस्य साक्षिण्यवस्थानम् । कार्णाटकदेशे बला-
भ्यातुल्यसुताविवाहो न दोषाय, केरलदेशे कन्यायाः ऋतुमतीलं न
दोषायेत्येवमादिकस्तद्देशसमयः । तच्च तत्र पञ्चादिशासनञ्च तिष्ठति ।
श्रियते इति शासनं, राजाज्ञानुसारेण प्रजानां वर्त्तनम् । तच्च राजा-
ज्ञायां प्रतिष्ठितम् । सामदानभेददृष्टेस्तुर्भिः दोषकारिणो दोष-

* सन्तताङ्गीतोऽपि,—इति का० ।

(१) उभरः पूर्ववाधक इति नारदवचनानां व्याचष्टे चतुर्भिर्वादिना ।

(२) तच्च सत्ये स्थितो धर्म इत्यादिवचनानि व्याख्यातुमुपक्रमते, ये एते
इत्यादिना ।

करणाद्यं चतुःसाधनत्वम् । चतुर्हितत्वं विस्मृतम् । कर्त्तादिचतुष्टय-
व्यापित्वं मनुना स्पष्टीकृतम्,—

“पादोऽधर्मस्य कर्त्तारं पादो गच्छति माणिनः ।

पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानमृच्छति”—इति ।

जेतुर्नृपस्य वा धर्मार्थयगमो लोकानुराग^{*} मन्वाद्वाचतुष्कारित्वम् ।
त्रियोनित्वं स्पष्टम् । अमतां कितवन्तेनादीनां संमर्गं यः करोति, तस्मि-
न्नापि चौर्यादिशङ्का जायते । शोढोऽपइतद्रव्यादिदर्शनम्, तत्किञ्च वा ।
तस्मादभिद्योगो भवति । अर्थिप्रत्यर्थिनेः यो प्रवीक्षरपक्षौ तौ व्यव-
हारस्य प्रवर्त्तकौ । तस्मात् द्विद्वारत्वम् । द्वायमव्यादिकं साथातस्थे-
नान्यथा वा राजादीनां अथ यदा ब्रूते, तदा तस्याभयस्य उपरि
व्यवहारः प्रवर्त्तते । नतो द्विगतित्वम् । अष्टाङ्गेषु मपुत्रवो राजेभ्य-
नदेकमङ्गम् । अतो नास्मि नवलमव्याप्रभक्तिः । अष्टादशानादीनां
अष्टादशपदानां स्वरूपमुपरिष्ठात् तत्र तत्र विचारयित्वा । एतेषां
अष्टादशपदानां मध्ये एकेकेषु पदस्य अवान्तराक्रियाभेदादन्तर्भेद-
भिन्नत्वं गतमाख्यत्वम् । एतान् अष्टादशपदानवान्तरानन्तर्भेदभिन्नान्
व्यवहारान् प्रकारान्तरेण द्वेधा संगृह्णाति कात्यायनः,—

“द्वे पदे माध्यमेदान् पदाष्टादशतां गते ।

अष्टादशक्रियाभेदाद्भिन्नान्यथ भद्रस्रधा”—इति ।

* दीपकारणाय,—इति का० । मम तु, दीपकं जादिति पाठः प्रतिभाति ।

† धर्मार्थस्त्रियोलोकानुराग,—इति का० । मम तु, धर्मार्थयगोलाका-
नुराग,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ वितदिष्यते,—इति शा० म० ।

द्विपदत्वं विशदयति दृष्टस्यतिः,—

“द्विपदे व्यवहारः स्याद्भूतहिंसासमुद्भवः ।

द्विसप्तकोऽर्थमूलस्तु^(१) हिंसामूलः चतुर्विधः”—इति ।

तदेतदुभयविधं भएव विवृणोति,—

“कुषीदनिध्याधेयाद्यं* सम्भूयोत्यानमेवच ।

मृत्युदानमग्न्युष्मा[†] भूवादोऽस्त्राभिविक्रयः ॥

क्रयविक्रयानुशयः समयातिक्रमस्तथा ।

स्त्रीपुंसयोगः स्तेयञ्च दायभागोऽनदेवनम् ॥

एवमर्थसमुत्थानं पदानि[‡] तु चतुर्दश ।

पुनरेव प्रभिन्नानि क्रियाभेदैरनेकधा ॥

पारुष्ये द्वे साहसञ्च परस्त्रीमंग्रहस्तथा ।

हिंसोद्भवपदान्येवं चत्वार्यष्टौ दृष्टस्यतिः”—इति ।

अगति भग्नावितानशेषान् विवादानुक्तेष्वष्टादशसु सएव श्रुत-
भाषयति,—

“पदान्यष्टादशैतानि धर्मशास्त्रोदितानि तु ।

मूलं सर्वविवादानां ये विदुस्ते परीक्षकाः”—इति ।

इति व्यवहारपरिच्छेदः ।

* कुषीदनिध्याधेयाद्यं,—इति शा० ।

† मृत्युदारमग्न्युष्मा,—इति का० ।

‡ एवमर्थसमुत्थानपदानि,—इति पाठो मम प्रतिभाति ।

(१) द्विसप्तकइति चतुर्दशइत्यर्थः ।

(२) अतिः कर्ममूल्यं, तस्याभेदेदानं मृत्युदानम् ।

अथ सभा निरूप्यते ।

तत्र दृष्टमिति,—

“दुर्गमधे गृहं कुर्याज्जलवृत्तान्वितं पृथक् ।

प्राग्दिशि प्राप्नुवन्तस्य लक्षणं कल्पयेत् सभाम् ॥

मान्यधूपासनोपेतां बौजरत्नसमन्विताम् ।

प्रतिमाऽऽलेख्यदेवैश्च युक्तामस्त्रासुना तथा”—इति ।

गृहं राजगृहम् । तस्य प्राग्दिशि धर्माधिकरणभूता सभा । सा च वास्तुशास्त्रलक्षणेपेता कर्त्तव्या । तस्याः सभायाः धर्माधिकरणत्वं कात्यायनो दर्शयति,—

“धर्मशास्त्रविचारेण मूलमारविवेचनम् ।

यत्राधिक्यं स्यात् धर्माधिकरणं हि तत्”—इति ।

मूलस्यावेदितार्थस्य मारामारविवेचनं तत्र निष्कर्षः । तत्र प्रवेशकालं सण्वाह,—

“प्रातरुत्थाय च नृपः कृत्वा नित्यं समाश्रितः ।

गुरुं ज्योतिर्विदो वैद्यान् देवान् विप्रान् पुरोहितान् ॥

यथार्हमेतान् भक्ष्यं सुपुण्याभरणैर्नृपः ।

अभिवन्द्य च गुवादीन् भक्ष्यान् प्रविशत्युभाम्”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सम तु, सारविवेचनं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† तत्तन्निष्कर्षः,—इति शा० । सम तु, तत्तन्निष्कर्षः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

प्रविश्य तत्र विद्वद्भिर्मन्त्रिभिश्च सह कार्याण्यनुसन्ध्यात् ।

तदाह मनुः,—

“व्यवहारान् दिव्युच्युः ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।

मन्त्रजैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥

तत्रासीनः स्थितो वाऽपि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।

विनीतवेषाभरणः पश्येत् कार्याणि कार्थिणाम् ॥

प्रत्यहं देशवृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारान्* पृथक् पृथक्”—इति ।

विचारकालमाह कात्यायनः,—

“दिवसस्याष्टमभागं मुक्ता कालचयश्चां यत् ।

स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः”—इति ।

दिवसमष्टधा कृत्वा प्रथमभागमग्निहोत्रार्थं मुक्ता अनन्तरभाग-

वधं व्यवहारकालः । अत्र वर्ज्यास्तिथीराह समर्त्तः,—

“चतुर्दशी क्षमावास्या पौर्णमासी तथाऽष्टमी ।

तिथिज्वास्तु न पश्येत्तुः व्यवहारान्तु नित्यशः”—इति ।

जेयमुक्ता सभा, तस्याः चातुर्विध्यमाह बृहस्पतिः,—

“प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठिता मुद्रिता शास्त्रिता तथा ।

चातुर्विधा सभा प्रोक्ता सभ्याश्चैव तथाविधाः ॥

* निबन्धानि,—इति का० ।

† भागचयन्तु,—इत्यन्यत्र पाठः ।

‡ तिथिज्जेतास्तु नो पश्येत्,—इति का० ।

प्रतिष्ठिता पुरे ग्रामे चक्षा नामाप्रतिष्ठिता ।

सुद्रिताऽध्यक्षसंयुक्ता राजयुक्ता च शास्त्रिता"—इति

राजगृहसमीपवर्तिनः सभास्थानाभ्युत्थादन्यान्मुख्यानि स्ना-
नान्याह भृगुः,—

“द्वयं स्थानानि वादानां पञ्च चैवाग्रवौर्भृगुः ।

निर्णयं येन गच्छन्ति विवादं प्राप्य वादिनः ॥

आरण्यास्तु स्त्रकैः कुर्युः सार्धिकाः* सार्धिकैस्तथा ।

सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवासिभिः ॥

उभयानुमतस्यैव गृह्यते स्थानमौचित्यम् ।

कुलिकाः सार्धमुख्याश्च पुरग्रामनिवासिनः ॥

ग्रामपौरगणश्रेष्ठस्यानुविंशस्य वर्गिणः ।

कुलानि कुलिकास्यैव नियुक्ताः नृपतिस्तथा"—इति ।

स्त्रकैरारण्यकैः । ग्रामेऽपौत्थादि शब्दात् यो ग्रामे चरण्यादौ
च निवसन्ति, तेऽप्युभयवासिभिः ग्रामवासिभिररण्यवासिभिश्च निर्णयं
कुर्युः, उभयव्यवहाराभिज्ञत्वात्तेषाम् । कुलिकाः कुलश्रेष्ठिनः ।
सार्धः ग्रामयाचादौ मिलितो जनसङ्घः । मुख्याः ग्रामस्थादयः । पुरं
मुख्यं नगरं, तस्मादवाचीनो ग्रामः । पुरग्रामनिवासिनां भेदः ।
कुलिकादीनि पञ्च स्थानानि । तानि चरण्यकादिजनविशेषाणामेव ।
ग्रामाकारेणावस्थितजनविवादे समीपग्रामनिवासिभिः निर्णयः ।

* ‘सार्ध’ स्थाने ‘सार्द्ध’—इति पाठः शा० पुस्तके सर्वत्र ।

† स्थानमौचित्यम्,—इति शा० ।

‡ ये तु,—इत्येतावन्मात्रं शा० पुस्तके ।

§ अत्र, ‘इति’—इति मवितुं युक्तम् ।

अर्थिप्रत्यर्थिनोरननुग्रयानुमतं स्थानं कुलिकसार्धमुख्यपुरयामनिवा-
सिनो गृह्णन्ते । यामादीनि दश स्थानानि साधारणानि । यामो-
यामाकारेणावस्थितो जनः । पौरः पुरवासिनां समूहः । गणः कुलानां
समूहः । श्रेष्ठो रजकाद्यष्टादशहीनजातयः । चातुर्विधः आन्वीक्षिका-
दिविद्याचतुष्टयोपेतः^(१) । वर्गिणो गणप्रभृतयः । तथाच कात्यायनः,—

“गणः पाण्डपूगश्च* ब्राह्मणश्रेण्यस्तथा ।

समूहस्याश्च ये चान्ये वर्ग्याख्यास्ते वृहस्पतिः”—इति ।

आयुधधराणां समूहो जातम् । कुलानि अर्थिप्रत्यर्थिनोः सगो-
चाणि । कुलिकास्तत्र वृद्धाः । नियुक्ताः प्राङ्निवाकसहितास्तयः सभ्याः ।
नृपतिः ब्राह्मणादिसहितः । सभ्यानाह याज्ञवल्क्यः,—

“श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।

राज्ञा सभामदः कार्य्याः रिपौ मित्रे च ये समाः”—इति ।

तेषां सङ्ख्यामाह वृहस्पतिः,—

“लोकधर्माङ्गतत्त्वज्ञाः^(२) सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।

* पौगण्डपूगश्च,—इति स० शा० ।

† इत्यमेव पाठः सर्व्वेभ्यः ।

(१) “आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शास्त्रतौ”—इत्यान्वीक्षि-
क्यादिविद्याचतुष्टयं ज्ञेयम् ।

(२) लोकोक्तोक्ताचारः देशाचार इति यावत् । धर्म्मो धर्म्मशास्त्रमिति
फलितार्थः । अङ्गानि, “श्रद्धा कल्पोव्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषं
चिन्तिः । कृन्दसां विचिन्तिश्चैव षडङ्गो वेद इष्यते”—इत्युक्तान्यङ्गानि
वेदाङ्गानि ।

यचोपविष्टाः विप्राय्याः सा यज्ञसदृशी सभा"—इति ।

तच्च वर्ध्यान् सएवार्ह,—

“देशाचारानभिज्ञा ये नास्तिकाः शास्त्रवर्जिताः ।

उन्मत्तकुहका लुम्भाः* न प्रष्टव्याः विनिर्णये”—इति ।

राजः प्रतिनिधिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अपश्यता कार्यवशात् व्यवहारान् नृपेण तु ।

सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित्”—इति ।

सोऽपि राजवत् सर्वकार्याणि विचारयेत् । यदाह मनुः,—

“यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ।

तदा नियुज्यादिदांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥

सोऽस्य कार्याणि सम्यग्येत् सभ्यैरेव विभिर्हृतः ।

सभासेव प्रविश्येमाभाभीनः स्थितएववा”—इति ।

स च विचारको ब्राह्मणः प्राङ्निवाक इति उच्यते । तदाह
वृहस्पतिः,—

“राजा कार्याणि सम्यग्येत् प्राङ्निवाकोऽपि वा द्विजः ।

न्यायाङ्गान्ययतः कृत्वा सभ्यशास्त्रमते स्थितः॥

बलेन चतुरङ्गेन यतो रञ्जयते प्रजाः ।

दीप्यमानः स्ववपुषा तंन राजाऽभिधीयते ॥

विवादे वृष्कति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च ।

प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राङ्निवाकोऽभिधीयते”—इति ।

नारदोऽपि,—

* उन्मत्तकुहलुम्भाश्च,—इति का० ।

“अष्टादशपदाभिन्नः षड्भेदाष्टसहस्रवित् ।

आम्बीचिक्षादिकुशलः श्रुतिस्मृतिपरायणः ॥

विवादसंश्रितं धर्मं पृच्छति प्रकृतं मतम् ।

विवेचयति यस्तस्मात् प्राङ्निवाकस्तु च स्मृतः ॥

यथा शब्दं भिषक् कायादुद्धरेद्यन्मयुक्तिः ।

प्राङ्निवाकस्तथा शब्दमुद्धरेद्वावहारतः”—इति ।

प्राङ्निवाकस्य गुणाः स्मृत्यन्तरे दर्शिताः—

“अक्रूरो मधुरः स्निग्धः क्रमायातो विनयः ।

उत्साहवानलुब्धश्च वादे योज्यो नृपेण तु”—इति ।

प्राङ्निवाकस्य अनुकल्पमाह कात्यायनः,—

“ब्राह्मणो यच्च न स्यात्तु क्षत्रियं तच्च योजयेत् ।

वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥

*यच्च विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तच्च योजयेत् ।

वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्”—इति ।

तद्वर्जने बाधमाह मनुः,—

“जातिमाचोपजीवी वा कामं स्याद् ब्राह्मणव्रतः^(१) ।

* नास्त्ययं श्लोकः स० शा० पुस्तकयोः ।

(१) ब्राह्मणमात्मानं ब्रवीति न स्वयं ब्रह्मण्युक्तो यः, सोऽयं ब्राह्मणव्रतः ।

स च,—

“धर्मकर्मविहीनस्तु ब्राह्मैर्किञ्चैर्विवर्जितः ।

ब्रवीति ब्राह्मणोऽस्मीति तमाहुर्ब्राह्मणव्रतम्”—इत्युक्तमस्त्ययः ।

धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथञ्चन ॥

यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।

तस्य सौदति तद्राष्ट्रं पक्षे गौरिव पश्यतः ॥

द्विजान् विहाय सम्पश्येत् कार्याणि वृषलैः सह ।

तस्य प्रबुधते राष्ट्रं बलं कोशञ्च नश्यति”—इति ।

गणक-लेखकावपि कार्यावित्याह वृहस्पतिः,—

“शब्दाभिधानतत्त्वज्ञौ गणनाकुशलौ शुची ।

नानालिपिज्ञौ कर्त्तव्यौ राज्ञा गणकलेखकौ”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“चिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञं^(१) स्फुटं प्रत्ययकारणम् ।

श्रुताध्ययनसम्पन्नं गणकं योजयेन्नृपः ॥

स्फुटलेखं नियुञ्जीत शब्दं^{*} लाक्षणिकं शुचिम् ।

* स्फुटलेखं नियुञ्जीत शब्दं,—इति शा० ।

(१) ज्योतिःशास्त्रं हि गणितस्कन्ध-जातकस्कन्ध-सिद्धान्तस्कन्धरूपस्कन्ध-
अयोपेतमिति गणिततत्त्वचिन्तामणिप्रवृत्तिभूतम् । गणितस्कन्धे
व्याख्यायुक्तभेदाद् द्विविधं गणितं निरूपितम् । जातकस्कन्धे तु जातस्य
शुभाशुभचिन्ता । सिद्धान्तस्तु, “बुध्यादिप्रलयान्तकालकलनामान-
प्रभेदः क्रमाचारश्च युसटां द्विधा च गणितं प्रचलन्तया लोत्तराः ।
भूधिमण्डपग्रहसंस्थितेष्व कथं यन्त्रादि सञ्चोष्यते सिद्धान्तः स उदा-
हृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे ब्रूयैः ॥”—इति सिद्धान्तशिरोमण्युक्त-
लक्षणः । द्विधा गणितमिति प्रतिलोभाशुभोभभेदादिति गणिततत्त्व-
चिन्तामणौ व्याख्यातम् ।

स्यष्टाक्षरं जितक्रोधमलुब्धं सत्यवादिनम्”—इति ।

साध्यपालोऽपि कर्त्तव्य इति तेनैवोक्तम्,—

“साध्यपालस्तु कर्त्तव्यो राज्ञा साध्यस्य साधकः ।

क्रमायातो दृढः शूद्रः सभ्यानाञ्च मते स्थितः”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“आकारणे रचणे च साध्यर्थिप्रतिवादिनाम् ।

सभ्याधीनः सत्यवादी कर्त्तव्यश्च स पूरुषः”—इति ।

राज्ञा कतिपयैर्वणिगिरधिष्ठितं सदः कर्त्तव्यम् । तदाश्च

कात्यायनः,—

“कुलशीलवयो वृद्धैर्वित्तवद्भिरमलरैः ।

वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम्”—इति ।

कुलभूतैर्वृन्दभूतैरित्यर्थः । तेषामुपयोगमाह सएव,—

“ओतारो वणिजस्तत्र कर्त्तव्या न्यायदर्शने”—इति ।

यथोक्तराजादियुक्तायाः सभायाः दशाङ्गानि सप्रयोजनान्याश्च

वृहस्पतिः,—

“नृपोऽधिकृतसभ्याश्च स्रुतिर्गणकलेखकौ ।

सष्टेभ्योऽन्येऽप्युक्ताः* साधनाङ्गानि वै दश ॥

एतद्दशाङ्गकरणं यस्यामथ्यास्य पार्थिवः ।

न्यायान् पश्येत् कृतमतिः सा सभाऽध्वरसम्पिता ॥

दशानामपि चैतेषां कर्म प्रोक्तं पृथक् पृथक् ।

* हेमामन्यम्बज्जपुत्राः,—इति का० ।

सभाध्यक्षो नृपः शास्त्रा सभाः कार्यपरीक्षकाः ॥
 स्रतिर्विनिर्णयं ब्रूते अथदानधनमथा ।
 ग्रपथार्थं हिरण्याग्री जलं दधितलुम्बयोः ॥
 गणको गणयेद्दृष्टं* लिखेष्टायश्च लेखकः ।
 प्रत्यर्थिसम्भानयनं साक्षिणाश्च स पूरुषः ॥
 वाग्दण्डश्चैव धिग्दण्डो विप्राधीनौ तु नृाबुधौ ।
 अर्थदण्डबधुक्तौ राजापन्ताबुभावपि ॥
 राज्ञा ये विदिताः सम्यक् कुलश्रेणीगणादयः ।
 साहसन्यायवर्ज्यानि कुर्युः कार्याणि ते नृणाम्”—इति ।
 यथाविधि विचारे राज्ञः फलमाह कात्यायनः,—
 “सप्राज्ञिवाकः† सामात्यः सम्राट्पणपुरोहितः ।
 समभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः”—इति ।
 वैपरीत्ये दोषमाह मनुः,—
 “अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्डासैवाप्यदण्डयन् ।
 अयग्रो महदाप्नोति नरकश्चैव गच्छति”—इति ।
 सभ्यानां फलमाह वृहस्पतिः,—
 “अज्ञानतिमिरोपेतान् सन्देहपटलाश्वितान् ।
 निरामयान् यः कुरुते शास्त्राञ्जनशलाकया ॥
 इह कीर्त्तिं राजपूजां लभते स्वर्गतिश्च यः ।
 लोभदेषादिकं त्यक्त्वा यः कुर्यात्कार्यनिर्णयम् ॥

* गणयेदृष्टं,—इति का० ।

† प्राज्ञिवाकश्च,—इति का० ।

शास्त्रोदितेन विधिना तस्य यज्ञफलं भवेत्”—इति ।

विपक्षे दोषमाह कात्यायनः,—

“न्यायशास्त्रमतिक्रम्य सभ्यैश्च विनिश्चितम् ।

तच्च धर्मो ह्यधर्मेण हतो हन्ति* न संशयः ॥

अपन्यायप्रवृत्तन्तु नोपेक्ष्यं तत् सभासदः† ।

उपेक्षमाणाः सनृपाः नरकं यान्त्यधोमुखाः ॥

अन्यायेनापि तं यान्तं ये तु यान्ति‡ सभासदः ।

तेऽपि तद्भागिनस्तस्माद्वोधनीयः स तैर्नृपः ॥

न्यायमार्गादपेतन्तु ज्ञात्वा चित्तं महीपतेः ।

वक्तव्यं तन्निधं तच्च न सभ्यः किल्बिषी भवेत्१”-इति ।

कार्यानिष्पत्तावपि यथाशास्त्रवादिनो नास्ति प्रत्यवायः,—इति

स एवाह,—

“सभ्येनावश्यकर्तव्यं धर्मार्थसहितं वचः ।

शृणोति यदि नो राजा स्यात्तु सभ्यस्ततोऽनघः”—इति ।

यदा तु राजा यथाशास्त्रं धर्मं श्रुत्वा दोषकारिणि पक्षपातं
न करोति, तदा निष्पापो भवति । तदाह मतुः,—

“राजा भवत्यनेनास्तु सुच्यन्ते च सभासदः ।

एनो॥ गच्छति कर्त्तारं गिन्दार्हा यच्च निन्द्यते”—इति ।

* हतोहोति,—इति का० ।

† नोपेक्षन्ते सभासदः,—इति का० ।

‡ येऽनुयान्ति,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

§ “तन्निधं न वक्तव्यं तद्वचने किल्बिषी भवेत्”—इति पाठान्तरं का० ।

॥ यतो,—इति का० । विना,—इति शा० ।

अन्यथावादिनः सभ्यस्य दण्डमात्रं नारदः,—

“रागादज्ञानतो वाऽपि यो लोभादन्वया जहेत् ।

सभ्योऽसभ्यः स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्भृशम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“स्नेहादज्ञानतो वाऽपि मोहादज्ञानतोऽपि वा ।

तच्च सभ्योऽन्यथावादी दण्डोऽसभ्यः स्तुतो हि सः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“रागाद् द्वेषाद् भयाद्वाऽपि स्वत्यपेतादिकारिणः ।

सभ्याः पृथक् पृथक् दण्ड्याः विवादात् दिगुणं दमम्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“अन्यायवादिनः सभ्याः तथैवोक्तोऽजीविनः ।

विश्वस्तवस्तुकाश्चैव निर्वास्याः सर्वेऽप्येव ते”—इति ।

कात्यायनः,—

“अनिर्णीते तु यद्यर्थे सम्भाषेत रक्षोऽर्थिना ।

प्राक्षिवाकोऽपि दण्ड्यः स्यात् सभ्येयव’ विंशतः”—इति ।

राजादौनां सभायामुपवेशनप्रकारमात्रं वृहस्पतिः,—

“पूर्वामुखस्त्रयविंशद्राजा सभ्याः उदङ्मुखः ।

गणकः पश्चिमाख्यस्तु लेखको दक्षिणामुखः”—इति ।

सभोपविष्टाः नृपादयो यस्याङ्गानि, तमङ्गिभं व्यवहारं पुरुष-

रूपेण परिकल्पयति स एव,—

* सभ्याश्चैव,—इति म० शा० ।

“एषां मूर्द्धा नृपोऽङ्गानां सुखस्यभिस्तः स्मृतः ।

बाह्व सभाः स्मृतिर्हसौ खड्गे गणकलेखकौ ॥

हेमाम्यम्बकपुद्वाः पादौ च पुरुषश्च च”—इति ।

या वृद्धराष्ट्रियादिदोषरक्षिता, सा मुख्या सभा । तदुक्तं महाभारते,—

“न सा सभा यच्च न सन्ति वृद्धाः

न ते वृद्धाः ये न वदन्ति धर्मम् ।

नासौ धर्मा यच्च न सत्यमस्ति

न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम्”—इति ।

इति सभानिरूपणम् ।

अथ व्यवहारदर्शनविधिर्निरूप्यते ।

तत्र प्रजापतिः,—

“राजाऽभिषेकसंयुक्तो ब्राह्मणो वा बज्रश्रुतः ।

धर्मासनगतः पश्येत् व्यवहारानमुत्पणान्”—इति ।

नारदः,—

“तस्माद्दुर्वासनं प्राप्य राजा विगतमत्सरः ।

समः स्यात् सर्वभूतेषु बिभ्रदैवस्त्रतं व्रतम्”—इति ।

(१) यथा यमः,

“प्रियदेव्यौ समौ ज्ञात्वा प्राप्तकाले नियच्छति ।

तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम्”—इति ।

- (१) यमेत्यथा प्राप्तकाले प्रियदेव्यानुभावपि नियच्छति, तथा राज्ञा सव्याः प्रजा नियन्तव्या इति सम्बन्धः ।

यद्यवधारयति पात्रं तदन्तर्गतं इत्यदृष्टादि-
रूपमर्थशास्त्रं, तदुभयज्ज्ञानं च अनुवर्णीयम् ।
तदाह स एव,—

“धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्यामविरोधे”

समीक्षमाणो निपुणो व्यवहारगतिं नयन्त्युक्तम् ।

धर्मशास्त्राणि पितामहेन दर्शितानि,—

“वेदाः साङ्गास्तु चत्वारो मीमांसा स्ततश्चतुषा ।

एतानि धर्मशास्त्राणि पुराणं न्यायदर्शनम्”—इति ।

ननु न धर्मशास्त्रान्तर्गतमर्थशास्त्रं, किन्तु न्यदेव नीत्यात्मकम् ।

यत्तु भविष्यपुराणं दर्शितम्,—

“वाङ्मनस्य प्रयोगस्य प्रयोगः कार्त्तव्यगौरवात् ।

सामादीनामुपायानां योगो व्यामथमाद्यतः ।

अथ्यक्षाणाञ्च निक्षेपः कण्टकानां निरूपणम् ॥

दृष्टार्थेयं स्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्गङ्गागज”—इति ।

वादम् । अन्तिमार्थशास्त्रे धर्मशास्त्राविरुद्धो योऽग्रः स उपा-

देयः, इतरस्तु परित्याज्यः । तदाह नारदः,—

“यच्च विप्रतिपत्तिः स्याद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः ।

अर्थशास्त्रोक्तमुत्तुज्य धर्मशास्त्रोक्तमाचरेत्”—इति ।

धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधे^(१) न्यायेन निर्णेतव्यम् । तदाह

* पुराणन्यायदर्शनाम्,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, तत्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

(१) धर्मशास्त्रयोर्धर्मशास्त्रयोश्च विरोधे इत्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः,—

“सत्योर्विरोधे न्यायस्य बलवान् व्यवहारतः”—इति ।

व्यवहारतो बलव्यवहारप्रसिद्धो* न्यायोबलवान् । न्यायानाश्रयणे
बाधमाह वृक्षसतिः,—

“केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो हि निर्णयः ।

युक्तिहीने विचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥

चोरोऽचोरोऽबाधुः साधुर्जायते व्यवहारतः ।

युक्तिं विना विचारेण माण्डव्यश्चोरताङ्गतः ॥

असत्याः सत्यसदृशाः सत्याश्चासत्यबन्धिभाः ।

दृश्यन्ते भ्रान्तिजनकाः तस्माद्युक्ता विचारयेत्”—इति ।

न्यायस्य निर्णायकत्वमुपपादयति मनुः,—

“यथा मथत्यस्य कृपातेः मृगस्य मृगयुः पदम् ।

मयेकधाऽनुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥

धाक्यैर्विभावयेत्किञ्चैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ।

स्वरवर्णैर्जिताकारैश्चक्षुषोश्चेष्टितेन वा”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अस्य चित्ते हते चित्ते युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिन्तकताङ्गयात्”—इति ।

यत्तु पूर्वमुक्तं, भूतच्छलानुसारित्वात् क्षिणितिरिति ; तत्र क्व
हेयम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

* बलव्यवहारात् प्रसिद्धो,—इति शा० स० ।

† चोरोऽचौरः साध्वसाधुर्जायते,—इति का० ।

‡ वाक्यैः,—इत्यन्यत्र समीचीनः पाठः ।

“इत्थं निरुद्धं भूतमन्वयकाराक्षयेत्तु ।

भूतमप्यनुपपन्नं बोधतः शून्यकारणम्”-इति ॥

निर्णयं प्रमाणं साक्षादित्तम् । तदाह भौमशः । “विप्रतिपत्तौ
साचिनिमित्ता मत्तव्यवस्था”-इति । अतएव-

“प्रत्यक्षं देशदृष्टेः शास्त्रदृष्टेः हेतुभिः

अष्टादशसु मार्गेषु निवन्धानि पृथक् पृथक्”-इति ।

देशाचारैः शास्त्रोक्तदिव्यादिभिश्चाष्टादशपदमन्वयैः

व्याप्तिं निर्णयेत् । तत्र देशाचारोऽनुक्तस्य । तदाह कात्यायनः,-

“तस्मात् शास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत् ।

वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टेन तज्जयेत्”-इति ।

देशदृष्टस्य लक्षणमाह भणवः,-

“यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः ।

श्रुतिस्मृत्यविरोधेन देशदृष्टः स उच्यते”-इति ।

तत्तद्देशीयानां मिथोविवादे देशदृष्टेन निर्णयः । तदाह भणवः,-

“देशपत्तनगोष्ठेषु पुरयासेषु वादिनाम् ।

तेषां स्वसमर्थैर्दुर्मशास्त्रतोऽन्येषु तेः महः” ॥

यत्र तत्तद्देशीयानां दत्तं सः विवादः, तत्र शास्त्रतो निर्णयो-

न तु देशदृष्टतः । लेख्यादिप्रमाणाभावे राजा स्वच्छया निर्णयेत् ।

तदाह भणवः,-

“लेख्यं यत्र न विद्यत न भुक्तिर्न च भाषिणः ।

न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः”-इति ।

* देशदृष्टं मतं नयेत्,-इति का० ।

वणिगादिसमयेषु समयभिरेव निर्णेतव्यम् । तदाह व्यासः,—

“वणिकशिल्पिप्रभृतिषु कृषिरङ्गोपजीविषु ।

अग्रक्यो निर्णयोऽन्यैस्तत्तरेव तु* कारयेत् ॥

गुरुः स्वामी कुटुम्बश्च पिता ज्येष्ठः पितामहः ।

विवादानयं पश्येयुः स्वाधीने विषये नृणाम्”—इति ।

निर्णयकारिणां उत्तमाधमभावमाह नारदः,—

“कुलानि श्रेण्यस्यैव गणास्त्राधिकृतो नृपः ।

प्रतिष्ठा व्यवहाराणां सर्वेषामुत्तरोत्तरम्”—इति ।

पितामहोऽपि,—

“यामे दृष्टः पुरं यायात् पुरे दृष्टस्तु राजनि ।

राज्ञा दृष्टः कुट्टो वा नास्ति तस्य पुनर्भवः”—इति ।

राज्ञो नियममाह पितामहः,—

“न रागेण न लोभेन न कोपेन न येनृपः ।

परैरप्रार्थितानर्थान् न चापि स्वमनीषया”—इति ।

अस्थापवादमाह सएव,—

“कुलानि आपराधांश्च पदानि नृपतिस्तथा ।

स्वयमेव निगृहीयात् नृपस्त्वैवेदकैर्विना”—इति ।

तच्च कुलान्याह सएव,—

“पथिभङ्गी कराचेपी† प्राकारोपरिस्तम्भकः ।

* सज्जैरेव तु,—इति का० ।

† पथिभङ्गकराक्षेपः,—इति शा० ख० ।

निपानस्य विनाश्री ' च तंवा चावतंजस्य च ॥
 परिखापूरकस्यैव राजच्छिद्रप्रकाशकः ।
 अन्नःपुरं वासगृहं भाण्डागारं मन्त्रालयम् ॥
 प्रविशत्यनियुक्तो यो भोजनञ्च निरौष्यते ।
 विण्मूचकैश्चवातानां क्षेमकामो नृपात्मजः ॥
 पर्यङ्कासनवन्धौ ' साय्ययस्याननिरोधकः ।
 राज्ञोऽतिरिक्तवेषञ्च विष्टतश्च विष्टेन च ॥
 यस्यापदारेण विष्टेद्वेलायां तथैव च ।
 ग्रथ्यामने पादुके च ग्रथनासनरोहणे ॥
 राजन्यासस्रग्रथने यस्तिष्ठति समौपतः ।
 राज्ञो विदिष्टसेवी वा ऽप्यदत्तविहितामनः ॥
 वस्त्राभरणयोस्यैव सुवर्णपरिधायकः ।
 स्वयं याष्टेण ताम्बूलं गृहीत्वा भक्षयेत्तु यः ॥
 अनियुक्तप्रभाषी च नृपाक्रोगकण्वच ।
 एकवासास्तथाऽभ्यक्तो मुक्तकेगोऽनगुण्डितः ॥
 विचित्रिताङ्गः स्रग्धो च परिधानविधूनकः ।
 क्लृप्तान्येतानि पश्चाद् भवन्ति नृपसन्निधौ"—इति ॥

अपराधानाह नारदः,—

“आज्ञास्तद्वनकत्तारः स्त्रीबधो वर्णमहुरः ।
 परस्त्रीगमनश्चौर्यं गर्भस्यैव पतिं विना ॥

* कार्यं कामानुबन्धं,—इति स० शा० ।

† राज्ञोऽतिरिक्तवर्षञ्च द्विवर्षञ्च,—इति शा० स० ।

वाक्पादयममयन्तद्* दण्डपादयमेवम् ।

गर्भस्य पातनञ्चैकेत्यपराधाः दृष्टव्ये—इति ॥

विवादमन्तरेणापि दण्डश्चां हेतुस्तदेतेषामपराधलम् । अतएव
धन्यर्त्ताः,—

“आसेवं पथिभङ्गञ्च खलु गर्भः पतिं विना ।

स्वयमन्वेषयेद्राजा विना सैव विवादिना ॥

कन्याऽप्रहरकं पापं किञ्च पतितं तथा ।

परापवादसंयुक्तं स्वयं राजा विचारयेत् ॥

षड्भागकालं शुल्कार्थं मामञ्छेदकमेव च ।

स्वराष्ट्रचौर्यभीतिञ्च परदारभिमर्शनम् ॥

गोब्राह्मणनिहन्तारं सखानाञ्चैव घातकम् ।

दृष्टेयानपराधाञ्च स्वयं राजा विचारयेत्”—इति ।

तदप्याह पितामहः,—

“उत्कृत्तीः सखघाती च अग्निदश्च तथैव च ।

पटहाक्षीकणाच्छादी^(१) द्रव्यमस्त्रामिकञ्च यत् ॥

राजाबलीदद्रव्यं यत् यज्ञैवाङ्गविनाशनम् ।

दाविंशतिःपदान्याहुः नृपक्षेयानि पण्डिताः”—इति ।

* मवाचया,—इति का० ।

† दण्डन,—इति का० ।

‡ उत्कृत्तिः,—इति शा० ।

§ दान्तिशतिः,—इति का० ।

(१) पटहेन यदाधुव्यते, तस्याच्छादीदणकती इत्यर्थः ।

यच्च कलादीनि राजा स्वयं द्रष्टुमशक्तः, तच्च स्तोमकात् सूच-
काच्च बोद्धव्यम् । तयोः स्वरूपमाह कात्यायनः,—

“शास्त्रेण निन्दितं त्वर्थमुख्योराज्ञा* प्रचोदितः ।

आवेदयति यः पूर्वं स्तोमकः स उदाहृतः ॥

नृपेणैव नियुक्तः स्यात् परदोषमवेक्षितम् ।

नृपस्य समयं ज्ञात्वा सूचकः स उदाहृतः”—इति ।

शास्त्रनिन्दितं कलादिकम् । अर्थमुख्यो धनलाभप्रधानः । राज्ञा
शास्त्रादिपर्यालोचनपुरःसरमेव कार्यं कर्तव्यम् । तदाह चारीतः,—

“शास्त्राणि वर्षधर्मास्तु प्रकृतीनाञ्च भूपतिः ।

व्यवहारस्वरूपस्य ज्ञात्वा कार्यं समाचरेत्”—इति ।

प्रकृतयः पितामहेन दर्शिताः,—

“रजकस्यर्मेकारय्य नटो वरुट† एवञ्च ।

कैवर्त्तकस्य विज्ञेयो खेच्छभिज्ञौ तथैवञ्च ॥

मेधिकस्त्रिरवव्यालहन्तौ लब्धद्रिषट्टिकौ‡ ।

कोसेदिका§ भारुपदामानगोण्डापगोपसाः ॥

एताः प्रकृतयः प्रोक्ता अष्टादश मनीषिभिः ।

वर्णानामाश्रमाणान्तु सर्वदेव वशिः स्थिताः”—इति ।

* त्वर्थं मुख्यसार्थः,—इति का० ।

† वरुड,—इति का० ।

‡ लब्धद्रिषट्टिकाः,—इति पाठः ।

§ कोसेदिकाः,—इति का० ।

मनुष्य आत्यादि समीक्षणीयमित्याह,—

“जातिजानपदान् धर्मान् श्रेणीधर्माश्च ग्राह्यतान् ।

समीक्ष्य कुलधर्माश्च स्त्रे वर्णं प्रतिपादयेत्”—इति ।

उन्मार्गवर्त्तिनः कुलादीन् स्वमार्गं स्थापयेदित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“कुलानि प्रकृतीस्यैव श्रेणीर्जनपदानपि ।

स्वधर्माश्चक्षितान् राजा विनीय स्थापयेत्पथि”—इति ।

कार्यदर्शनप्रकारमाह नारदः,—

“धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राज्ञिवाकमते स्थितः ।

समाहितमतिः पश्येत् व्यवहारमनुकमात् ॥

आगमः प्रथमः कार्य्य* व्यवहारपदन्तः ।

विचारो निर्णयश्चेति दर्शनं स्थाप्यतुर्विधम्”—इति ।

आगमोऽर्थिवचनश्रवणं, तदादौ कर्त्तव्यम् । ततस्तद्वचनं श्रवणादाना-

द्यन्यतममस्मिन् पदे अन्तर्भाव्यम् । ततः प्रतिज्ञोत्तरप्रमाणानां विचारः ।

ततः प्रमाणतो जयावधारणम् ।

इति व्यवहारदर्शनविधिः ।

अथासेधादिविधिः ।

तत्र नारदः, —

“वक्तव्येऽर्थे न तिष्ठन्तमुक्तामन्त्रं तदर्थः ।

आसेधयेत् विवादार्थं यावदाज्ञानदर्शनम्”—इति ।

प्रथमन्तावदर्थो प्रत्यर्थिनं प्रति तथैतावन्मन्त्रं देयमित्यादिकं कार्यं ब्रूयात् । तत्र यदि तदुक्तमनभ्युपगम्योक्तान्त्रमिच्छेत्, तदा स्वकार्यपर्यन्तं राजाज्ञया तं निरुन्ध्यात् । आसेधभेदानाह सएव,—

“स्यानासेधः कालहतः प्रवासात् कर्मणस्तथा ।

चतुर्विधः स्यादासेधस्तमासेधं न लभ्येत्”—इति ।

अस्मात् स्यानात् त्वया न चक्षितव्यमिति स्यानासेधः । मदीयद्रव्यप्रदाने दिनसेतस्रोक्षहनीयमिति कालासेधः । अदत्त्वा यामान्तरं न गन्तव्यमिति प्रवाभासेधः । अदत्त्वा न भन्ध्यावन्दनं कर्त्तव्यमिति कर्मासेधः । भन्ध्यावन्दनादिवदिन्द्रियनिरोधो न आसेधार्हः । तदाह कात्यायनः,—

“यस्त्विन्द्रियनिरोधं व्याहरेत् कुशलादिभिः ।

आसेधयदनासेधैः स दण्डो न त्वतिक्रमात्”—इति ।

इन्द्रियनिरोधवत् विषमदर्शोऽपि नासेधार्हः इत्याह नारदः,—

“नदीसन्तारकान्तारदर्शोपप्रवादिषु† ।

आसिद्धस्य परासेधमुक्तामन्त्रापराध्रूयात्”—इति ।

आसेध्यासेधकयोः तत्कालोक्षहने दण्डमाह सएव,—

* तदुत्तर,—इति का० ।

† दुर्गमोपक्षवादिषु,—इति का० ।

“आसेधकालमाविद्ध आसेधं नो विनिश्चयते ।

स विनेयोऽन्यथा कुर्वन् आसेद्धा इच्छमायसेत्”—इति ।

अन्यथा कुर्वन् अथोगे भिन्नोपादिकाले तमासेधयन् । अनासे-
ध्यानात् कात्यायनः,—

“दृष्टपर्वतमाकृष्टा ह्येभरथनौगताः ।

विषमपक्षाश्च ते सर्वे नासेध्याः कार्यसाधकैः ॥

व्याध्यान्मध्यमपक्षाश्च यजमानस्तथैव च ।

अनुत्तीर्णाश्च नासेध्याः मन्त्रोपानजडास्तथा ॥

न कर्षको बीजकाले सेनाकालेऽथ सैनिकाः ।

अतिज्ञाय प्रयातश्च क्षतकालश्च भान्तरा ॥

उद्युक्तः कर्षकः खलो तोयस्थानगमे यदा ।

आरम्भसङ्घर्षं यावत् तत्कालं न विवादयेत्”—इति ।

दृष्टपतिरपि,—

“सचोदाद्योद्यतो रोगी प्रोकार्त्ता मृतवास्तकः ।

मत्तो दृष्टोऽभियुक्तश्च नृपकार्योद्यतो व्रती ॥

आसधे सैनिकः सङ्घो^(१) कर्षकस्याथसङ्घे ।

विषमपक्षाश्च नासेध्याः स्त्रीसमायास्तथैव च”—इति ।

नारदोऽपि,—

“निवेष्टुकामो रोगार्त्ता विषयुर्धसने स्थितः ।

* आरम्भाः सङ्घर्षः,—इति का० ।

(१) सङ्घे यजे आसधे इति सैनिको नासेधः ।

अभिहितव्याख्यानम् ।

गवां प्रसूतः ।

त्रिष्विन्शत्पि ।

अप्राप्तव्यवहारस्य दूरे ।

विषमस्यास्य नासेध्या न ।

कदा तर्हि द्रव्यं दापनीयमित्याप्ता ।

“वर्णिम्विकीतपण्यसु सखे जाते ।

सचोद्यताश्चैव तथा दापनीयाः ।

यद्यासिद्धो नागच्छेत्, तदा राजा तज्जानयेत् ।

“यत्राभियोगं कुरुते सत्येनाश्रया तथा ।

तनेवानाथ्येद्राजा मुद्रया पुरुषेण वा”-इति ।

नारदोऽपि,—

“देशं कालञ्च विज्ञाय कार्याणाञ्च कलावसानम् ।

अकल्पादीनपि^(१) तथा शनैराज्ञानयेद्गुपः^(२)”—इति ।

आज्ञानानर्हानाह हारीतः,—

“अकल्पवालास्तविरविषमस्यक्रियाऽऽकुलान् ।

* अकल्पवादीनपि शनैर्याज्ञानयेद्गुपः,—इति का० ।

(१) अन्येन वादान्तरेणाभियुक्तो वादान्तरार्थं नासेध्या ।

(२) अकल्पोऽयमर्थः ।

कार्यातिपातिव्ययनिवृथकार्यात्सदाशुचम्^(१) ॥
 मत्तोन्नतप्रमत्तांस्^(२) सजातिप्रभुकां स्त्रियम् ।
 धर्मात्सुकान् जडानान् मत्तया ज्ञानयेन्नृपः—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“धर्मात्सुकान्भुदये रोगिणोऽथ जडानपि ।
 अस्त्रस्त्रमत्तोन्नतान्स्त्रियो नाज्ञानयेन्नृपः ॥
 न हीनपदां युवतीं कुले जातां प्रसूतिकाम् ।
 सजातिप्रभुकाश्चैव तथा नाज्ञानयेन्नृपः”—इति ।

सजातिप्रभुका तु मरीचिना निरुक्ता,—

“सर्ववर्णोन्नता कन्या सजातिप्रभुका स्रुता ।
 तदधीनकुटुम्बिन्यः खैरिण्यो गणिकाश्च याः ॥
 निष्कुला याश्च पतिताः तासामाज्ञानमिष्यते”—इति ।

दृप्तस्य दण्डमाह वृहस्पतिः,—

“आहृतो यस्तु नागच्छेत् दर्पाद्भुवसाश्रितः ।
 अभियोगानुरूपेण तस्य दण्डं प्रकल्पयेत्”—इति ।

(१) व्यसनं विषत्, कामजक्रोधजदोषविशेषोवा । स चाष्टादशप्रकारः
 मनुनोक्तः । यथा,—

“भृगयाऽक्षोदिवान्नम्रः परिवादः स्त्रियोमहः ।
 तौर्ध्वजिकं वृथाऽटान्ना कामजो दशक्रोगयः ॥
 प्रेम्न्यं साहसं क्रोह ईर्ष्याऽद्वयाऽर्धदूषणम् ।
 वाग्दण्डजश्च पादव्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः”—इति ।

(२) मत्तोमद्यादिना, उन्नतोवातादिना, प्रमत्तोऽनवहितः ।

कात्यायनोऽपि,—

“आहृतस्त्वमन्येत यः शक्तो राजशासनम् ।

तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं विधिवृष्टेन कर्मणा ॥

हीने कर्मणि पञ्चाशद्व्यधमे तु शतावरः ।

गुरुकार्येषु दण्डः स्यात् नित्यं पञ्चशतावरः”—इति ।

आपन्नस्थानागमनेऽपि दण्डो नेत्याह व्यासः,—

“परानीकहते देशे दुर्भिन्ने व्याधिपौडिते ।

कुर्वीत पुनराक्रानं दण्डं न परिकल्पयेत्”—इति ।

इत्यासेधादिविधिः ।

अथ दर्शनोपक्रमः ।

अत्र मनुः,—

“धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत्”—इति ।

आरभ्य कर्त्तव्यमाह कात्यायनः,—

“काले कार्यार्थिनं प्रच्छेत् प्रणतं पुरतः स्थितम् ।

किं कार्यं का च ते पीडा मा भेषोर्ब्रूहि मामव ।

केन कस्मिन् कथं कस्मात् प्रच्छेदेवं सभागतम्”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“आगतानां विवदताममकृदादिनां नृपः ।

वादान् पश्येन्नात्मकतान् न चाद्यक्षमिमेदिनान् ॥

पौडितः स्वयमायातः शास्त्रेणार्थी यदा भवेत् ।

प्राङ्निवाकस्तु तं पृच्छेत् पुरुषो वा शनैः शनैः”—इति ।

पृष्ट्य कार्यं यथावदावेदयेदित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“सूत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।

आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत्”—इति ।

यदि केनचिन्निमित्तेन स नावेदयेत्, तदा स व्यवहारो न बलात् कारयितव्य इत्यभिप्रेत्य चेदित्युक्तम् । आवेदनकाले सखादयो-
वर्जनौया इत्याह उग्रना,—

“समखोऽनुत्तरीयो वा मुक्तकच्छः सहासनः ।

वामहस्तेन वा सखी वदन् दण्डमवाप्नुयात्”—इति ।

अर्थिनः प्रतिनिधिमभ्युपगच्छति कात्यायनः,—

“अर्थिना सन्नियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।

यो यस्तार्थं विवदते तथोर्जयपराजयौ”—इति ।

अन्तरेणापि नियोगं पित्रादयो विवादं कुर्युरित्याह पितामहः,—

“पिता माता सुहृद्वाऽपि बन्धुः सम्बन्धिनोऽपि वा* ।

यदि कुर्युरपस्थानं वादं तत्र प्रवर्त्तयेत्† ॥

यः कश्चित् कारयेत्किञ्चित् नियोगादथेन केनचित् ।

तत्तेनेव कृतं ज्ञेयमनिवर्त्यं हि तत् सृतम्”—इति ।

उक्तेभ्यो व्यतिरिक्तस्य विवादस्य निषेधति नारदः,—

* सम्बन्धिनोऽपि वा,—इति शा० ।

† प्रवर्त्तयेत्,—इति का० ।

“द्यौ न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत्* ।

परार्थवादौ दण्डः स्याद् व्यवहारेषु विब्रुवन्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“दासाः कर्षकराः शिष्याः नियुक्ताः वान्धवास्तथा ।

वादिनो न च दण्डाः सूर्यस्ततोऽन्यः स दण्डभाक्”—इति ।

आवेदितार्थं लेखनीय इत्याह नारदः,—

“रागादिना यदेकेन कोपितः करणे वदेत् ।

तदोमिति लिखेत्सर्वे वादिनः फलकादिषु”—इति ।

करणे धर्माधिकरणे । निमित्तस्य अर्थस्य सम्भावितत्वे सति

प्रभुस्तत्र प्रवर्तते इत्याह कात्यायनः,—

“एवं पृष्टः स यद्ब्रूयात् तत्सम्बन्धाङ्गणेः सह ।

विमृश्य कार्यं न्याय्यस्यैदाङ्गानार्थमतः परम्॥

सुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन् पुरुषं वा ममादिशत्”—इति ।

आहृतं प्रत्यर्थिनं सुरक्षितस्थाने स्थापयेदित्याह पितामहः,—

“सभायाः पुरतः स्थाप्योऽभियोगो नादिना तथा ।

शंसितेऽन्यत्र वा स्थाने प्रमाणं सोऽन्यथा न तु” इति ॥

स्थापितस्य कलवादित्वादिवान्धवलिंगनिश्चयम् । अतएव मनुः,—

“आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।

* नियोजितः,—इति पुस्तकान्तरीयः पाठः ।

‡ रागादिना यदेकेन कोऽपि वा,—इति शा० स० ।

‡ तदस्थाने,—इति शा० ।

नैववक्त्रविकारेण गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः^(१)—इति ।

लिङ्गान्तराणि याज्ञवल्क्य आह,—

“दिशाद्देशान्तरं याति सृक्कणी परिलेढि च ।

ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥

परिशुष्यत्सल्लदाक्यो विरुद्धत्वञ्च भाषते ।

वाक् चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुज्यपि^(२) ॥

स्वभावाद्विहतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः ।

अभियोगेऽय साध्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः”—इति ॥

कृषवादपचे सएवाह,—

“उभयोः प्रतिभृग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये”—इति ।

तत्र वर्ज्यानाह कात्यायनः,—

“न स्वामी न च वै शत्रुः” स्वामिनाऽधिष्ठतस्तथा ।

विरुद्धोदण्डितस्त्रेव संशयस्थो न च कश्चित् ॥

नैव रिक्थौ न रिक्थस्य न चेवात्यन्तवाप्तिनः ।

राजकार्यनियुक्तास्य ये च प्रव्रजिता नराः ॥

नाशक्ता धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् ।

नाविज्ञातो यक्षीतव्यः प्रतिभृस्तत्किंचिदपि”—इति ।

* कर्त्ता,—इति शा० ।

(१) आकारो विहृतः । इहृतं स्वेदवेपथुरोमाश्चादि ।

(२) न परकीयां वाचं प्रतिवचनदानेन पूजयति, चक्षुश्च परकीयवीक्ष-
णेन । निर्भुजति कुटिबीकरोति ।

यदि वादी विवादप्रतिभुवं दातुमसमर्थः, तदाऽपि तेनैवोक्तम्,—

“अथ चेत् प्रतिभूतांस्ति दक्षोयस्य च* वादिनः ।

स रक्षितो दिनस्थान्ते दद्याद् भत्याश्च वेतनम् ॥

दिजातिः प्रतिभूतौनो रक्ष्यः स्यात् वाङ्मचारिभिः ।

सूद्रादौन् प्रतिभूतौनान् बन्धयेन्नियमेन तु ॥

अतिक्रमेऽपयाते चां दण्डयेत् तं दिनाष्टकम् ।

नित्यकर्म्मोपरोधस्तु न कार्यः सर्ववर्णिनाम्”—इति ।

अभियोक्तादीनां उक्तिक्रमोऽपि तेनैवोक्तः,—

“तत्राभियोक्ता प्राग् ब्रूयादभियुक्तस्वनन्तरम् ।

तयोरन्ते सदस्यान् प्राङ्निवाक्यतः परम्”—इति ।

प्राग् ब्रूयात् प्रतिज्ञां कुर्यादित्यर्थः । तथाच नारदः,—

“आज्ञालेख्ये पट्टिके ग्रासने वा

आधौ परे विक्रये वा कथे वा ।

राज्ञे कुर्यात् पूर्वमावेदनं यः

तस्य ज्ञेयं पूर्ववादो विधिज्ञेः”—इति ।

विदादे पूर्वाभियोक्तरेव प्रतिज्ञावादित्वमित्यर्थः । अत्रापवाद-

माह सएव,—

“यस्य चाभ्यधिका पौडा कार्यं वाऽभ्यधिकं भवेत् ।

तस्यार्थवादो † दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत्”—इति ।

* वादयोग्यस्य,—इति शा० । वादयोग्यस्तु,—इति मय्यान्तरे ।

† अतिक्रमे च याते च,—इति का० ।

‡ वक्ष्यार्थभावो,—इति मय्यान्तरीयः पाठः ।

कात्यायनः,—

“यस्य स्यादधिका षोडश कार्ष्णं वाऽभ्यधिकं भवेत् ।

पूर्वपक्षो भवेत्तस्य न यः पूर्वं निवेदयेत्”—इति ।

यत्रोभयोरपि परस्परमर्थित्वं प्रत्यर्थित्वञ्च साध्यभेदाद्युपपन्न-
वति, तत्रोत्कृष्टजातेर्वज्रषोडशस्य वाऽर्थिनो वादः पूर्वं द्रष्टव्यः । तथाच
दृश्यति,—

“अहंपूर्विकयाऽऽयातावर्थिप्रत्यर्थिनौ यदा ।

वादो वर्णानुपूर्व्येण ग्राह्यः षोडशमवेक्ष्य च”—इति ।

समानवर्णत्वे षोडशपेक्षया ग्राह्यः । अनेकवादियुग्मानां युगपदु-
पस्थाने दर्शनक्रममाह मनुः,—

“अर्थानर्थानुभौ बुद्ध्वा धर्माधर्मौ च केवलो ।

वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कार्थिणाम्”—इति ।

इति दर्शनोपक्रमो निरूपितः ।

अथ चतुष्पाद्विवहारः प्रस्तूयते ॥

प्रतिज्ञोत्तरं प्रमाणं निर्णययेति चत्वारः पादाः । तत्र प्रतिज्ञां
संगृह्णाति याज्ञवल्क्यः,—

“प्रत्यर्थिनोऽप्यतो लेख्यं यथाऽऽवेदितमर्थिना ।

समामासतदर्द्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम्”—इति ।

एतच्च दृश्यतिना स्पष्टौक्तम्,—

“उपस्थिते ततस्तस्मिन् वादौ पञ्च प्रकल्पयेत् ।

निवेद्य सप्रतिज्ञश्च* प्रमाणगमसंयुतम् ॥

देशस्थानसमामासपक्षार्हनामजाति च ।

द्रव्यसङ्ख्योदयं पीडां क्षमालिङ्गञ्च लेखयेत् ॥

प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं माध्यं सत्कारणान्वितम् ।

निश्चितं लोकमिद्विषयं पक्षं पक्षविदो विदुः ॥

अन्त्याचरस्त्वसन्दिग्धो वक्तव्यस्याप्यनाकुलः ।

युक्तो विरोधकरणे विरोधिप्रतिषेधकः"—इति ।

ततः प्रत्यर्थाङ्गानानन्तरम् । तस्मिन्नुपस्थिते प्रत्यर्थिन्यागते मति ।

निरवयं पक्षदोषरहितम् । पक्षदोषाश्च कात्यायनेन दर्शिताः,—

“देशकालविहीनस्य द्रव्यसङ्ख्याविनिर्जितः ।

माध्यप्रमाणहीनस्य पक्षोऽनादय इत्येते”—इति ।

सत्यन्तरेऽपि,—

“अप्रमिद्धं निरायार्थं निरयं निष्प्रयोजनम् ।

असाधं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत्” इति ।

अप्रमिद्धं, मदीयं शाश्वविषयं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यादि । निरायार्थं, अस्मद्गृहप्रदीपप्रकाशनाय स्वगृहे व्यवहारं करोतीत्यादि । निरयं क-
मभिधेयरहितं कचटतप इत्यादि । निष्प्रयोजनं, यथा, अयं देवदत्तो-
ऽस्मद्गृहमग्निधौ सुखममर्धते, इत्यादि । असाधं यथा, अयं देवदत्तेन
सम्भूतं प्रहमित इत्यादि । विरुद्धं यथा, अयं मत्केन प्राप्त इत्यादि ।

पुरराष्ट्रादिविरुद्धं भागश्च विषयपक्षदोषनिर्हितम् । निरवयं,

* इत्यमेव पाठः सञ्ज्ञ । मम तु, निरवयपक्षदोषः,—इति पाठः
प्रतिभाति । निरवयं पक्षदोषरहितमिति व्याख्यानदर्शनात् ।

मदीयं द्रव्यमनेन गृहीतं तत्प्रत्यक्षीयमिति प्रतिज्ञा, तथा युक्तं
सप्रतिज्ञम् । प्रमाणं लिखितश्रुत्यादि । आगमो द्रव्यप्राप्तिप्रकारः
कात्यायनोऽपि स्पष्टमुदाजहार,—

“निर्दिश्य कालं वर्षञ्च मासं पञ्च निश्चितया ।
वेलां प्रवेशं विषयं स्थानं जात्याह्वयी वयः ॥
साध्यं प्रमाणं द्रव्यञ्च सङ्ख्या नाम तथाऽऽत्मनः ।
राज्ञाञ्च क्रमग्रो नाम निवासं साध्यनाम च ॥
क्रमात् पितृणां नामानि पौडामाहर्हदायकौ ।
समालिङ्गानि वाक्यानि पञ्च सङ्कीर्त्य कथयेत् ॥
देशं कालं तथोक्तानं सन्निवेशं तथैव च ॥
जातिः संज्ञाऽधिवासश्च प्रमाणं चेन्नमाम च ।
पितृपेतामहश्चैव पूर्वराजानुकीर्त्तनम् ॥
स्वावरेषु विवादिषु दशैतानि निवेशयेत्”—इति ।

देशादीनां स्वावरविवादिषु पुनरभिधानं, यत्र यावदुपयुज्यते
तत्र तावदेवोपादेयं न तु सर्वं सर्वचेति प्रदर्शनार्थम् । संयत्कारोऽपि,—

“अर्थवद्गुर्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् ।
साध्यवदाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च ॥
प्रसिद्धमविरुद्धञ्च निश्चितं साधनक्षमम् ।
सङ्क्षिप्तं निखिलार्थञ्च देशकालाविरोधि च ॥
वर्षर्तुमासपक्षाहोवेलादेशप्रदेशवत् ।
स्थानावसथसाध्याख्यं जात्याकारवयौयतम्

साध्यप्रमाणसङ्ख्यावदात्मप्रत्यर्थिनामवत् ।

परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्कितम् ॥

असाक्षिज्ञातमपीडावत् कथिताहर्ददायकम् ।

यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते"—इति ।

परात्मपूर्वजानेकराजनामभिः परः प्रतिवादी, आत्मा वादी, तयोः पूर्वजाः पितादयः, अनेके राजानो भुक्तिकाक्षीनाः, तेषां नामभिः । भाषादोषास्तु नारदेन दर्शिताः,—

“अन्यार्थमर्थहीनञ्च प्रमाणागमभर्जितम् ।

लेख्यस्थानादिभिर्भ्रष्टं भाषादोषा उदाहृताः”—इति ।

तांश्च स्वयमेव व्याचष्टे,—

“दृष्टे साधारणेष्वेको यदर्थेवानियुक्तः ।

लेख्येदं दृश्यस्तु भाषाया मन्यतेऽस्य विदुर्धृधाः ॥

गणिते तु निमित्ते मेयं तथा लेख्यहादिके ।

यच्च मह्यं न निर्दिष्टं भा प्रमाणविवर्जितम् ॥

विज्ञाया प्राप्तमाद्यातं बलं कौतं क्रमागतम् ।

न त्वेवं लिख्यते यत्र सा भाषा स्यादनागमा ॥

ममा मामस्तथा पलभित्तिबाधस्तथैव च ।

यदेतानि न लिख्यन्ते लेख्यज्ञानान्, तां विदुः ।

लेख्यधित्वा तु यो भाषां निर्दिष्टेन तथोच्यते ।

उद्दिष्टेत् साक्षिणः पूर्वम् अधिकान्तां विनिर्दिष्टेत् ।

यच्च स्यादुभयं सत्वे निर्दिष्टं पूर्ववर्दिता ।

बन्दिगधमिव लिख्येत भ्रष्टां भाषां तु तां विदुः”—इति ।

अर्थं साधारणे बहूनां सम्बन्धिनि कार्यं । पुनरपि स एव हेद्यप्यं
संगृह्य विवृणोति,—

“भिन्नक्रमोक्त्युक्तमार्थः प्रकीर्णार्थानिरर्थकः ।

अतीतकालोद्दिष्टस्य पक्षोऽनादेय इव्यते ॥

यथास्थाननिवेशेन नैव पक्षार्थकल्पना ।

शस्यते न स पक्षस्तु भिन्नक्रम उदाहृतः ॥

मूलमर्थं परित्यज्य तद्गुणो यच्च लिख्यते ।

निरर्थकः स वै पक्षोभूतसाधनवर्जितः ॥

भूतकालमतिक्रान्तं द्रव्यं यच्च हि लिख्यते ।

अतीतकालः पक्षोऽसौ प्रमाणे सत्यपि स्मृतः ॥

यस्मिन् पक्षे द्विधा साध्यं भिन्नकालविमर्शणम् ।

विमृश्यते क्रियाभेदात् स पक्षोद्दिष्ट उच्यते”—इति ।

एकेन अर्थिना बहुसाध्यनिर्देशो युगपन्न कर्त्तव्यः, कालभेदेन
तु कर्त्तव्यः । तदुभयं कात्यायन आह,—

“पुरराष्ट्रविरुद्धस्य यस्य राज्ञा विवर्जितः ।

अनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो न मिथ्यति ॥

बहुप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारेषु निश्चितम् ।

कामन्तदपि गृहीयात् राजा तत्त्वबुधस्तथा”—इति ।

पूर्वादिनो नियममाह वृक्षस्यतिः,—

“मृषायुक्तं क्रियाहीनमसारान्यार्थमाकुलम् ।

पूर्वपक्षं लेख्यतो वादहानिः प्रजायते ॥

उपदिष्टाभियोगं यत् समतीत्यापरं वदेत् ।

क्रियासुक्ताऽन्यथा ब्रूयात् स वादी हानिमाप्नुयात् ॥
न्यूनाधिकं* पूर्वपक्षं तावदादौ विप्रोधयेत् ।
न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सन्ध्याभिधी"—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“अधिकान् क्लेदयेदर्शान् होमांश्च प्रतिपूरयेत् ।
भूमौ निवेशयेत्तावद् यावदर्थाऽभिवर्णितः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“भाषायामुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी नाभिलेखयेत् ।
यस्यान्तु लेखयेत्तावद् यावदस्तु विवक्षितम्”—इति ।

अप्रगल्भं वादिनं प्रति दृढव्यतिराह,—

“अभियोक्ताऽप्रगल्भत्वात् वक्तुं नोक्तव्यते यदा ।
तस्य काशः प्रदातव्यः कार्यग्रन्थानुरूपतः”—इति ।

कालेयस्माह कात्यायनः,—

“सलेखनं वा लभते श्च हं सप्राहमेववा ।
मतिरुत्पद्यते यावदिवादे वक्तुमिच्छतः”—इति ।

पूर्वपक्षस्य चातुर्विधं प्रतिपादयति दृढव्यतिः,—

“चतुर्विधः पूर्वपक्षः प्रतिपक्षस्तथैव ।
चतुर्धा निर्णयः प्रोक्तः कैयिदष्टविधः स्मृतः ॥
शङ्काऽभियोगस्तथश्च लभ्येऽर्थेऽभ्यर्थनं तथा ।
दृष्टे वादे पुनन्यायः पक्षो ज्ञेयश्चतुर्विधः ॥
आग्निः शङ्का समुद्दिष्टा तथं नष्टार्थदग्नेनम् ।

• अज्ञाधिकं,—इति का० ।

लेख्येऽर्थोऽर्थनं मोक्षः तथा वृत्तिं पुनः क्रिया” ॥

एतत् पाण्डुलेख्येन लिखित्वाऽऽवापोद्गारेण^(१) शोधितं पचे
निवेष्टयेदित्याह कात्यायनः,—

“पूर्वपक्षस्य भावोक्तं प्राङ्निवाकोऽभिलेखयेत् ।

पाण्डुलेख्येन फलके ततः पचे च शोधितम्” —इति ।

शोधनं चावदुत्तरदर्शनं, नातः परम् । अतएव नारदः,—

“शोधयेत्पूर्ववादन्तु यावन्मोत्तरदर्शनम् ।

अवष्टम्ब्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत्” —इति ।

हेधोपादेयौ पूर्वपक्षौ विविनक्ति दृश्यतिः,—

“राज्ञा विवर्जितो यश्च यश्च पौरविरोधकः ।

राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतीनां तथैव च ॥

अन्ये वा ये पुरगाममहाजनविरोधकाः ।

अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्त्तिताः ॥

न्यायं वा नेच्छते कर्तुं नान्यायं वा करोति यः ।

स लेखयति यस्त्वेवं तस्य पक्षो न मिद्व्यति ॥

विरुद्धं वाऽविरुद्धं वा दावयर्थो निवेष्टितौ ।

एकस्मिन् यच्च दृश्येतां तं पक्षं दूरतस्त्वजेत् ॥

* विप्रशोधितम्,—इति का० ।

† कुर्वन्नन्यायं वा,—इति का० ।

(१) आवापः पूर्वमलिखितस्य निवेष्टनम् । उद्गारः पूर्वं निवेष्टितस्या-
पनयः ।

उन्मत्तमत्ताभिभूतां महापातकदूषिताः ।
 जडोतिवृद्धवालाश्च विज्ञेयाः स्युर्निर्दत्तराः ॥
 पक्षः प्रोक्तस्त्वनादेयो वादौ चानुसरस्तथा ।
 यादृग्वादी न यः पक्षो ग्राह्यस्तत्कथयाम्यहम् ॥
 पौड्गतिप्रथमाश्रित्य यद्व्रवीति विवक्षितम् ।
 स्वार्थसिद्धिपरो वादी पूर्वपक्षः स उच्यते—इति ॥
 इति प्रतिज्ञायादी निरूपितः ।

अथ उत्तरपादो निरूप्यते ।

तच्च याज्ञवल्क्यः संगृह्णाति,—
 “श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसन्निधौ”—इति ।
 तदेतद् वृक्षस्यतिर्विवृणोति,—
 “यदा चैवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
 दद्यात् तत्पक्षमन्वन् प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥
 विनिश्चिते पूर्वपक्षे ग्राह्याग्रान्निवेशिते ।
 प्रतिज्ञार्थं स्थिरीभूते लेख्येदुत्तरं ततः”—इति ।
 उत्तरे स्तुतः प्रवृत्त्यभावे च तद्दापनोयमित्याहुः^(१) स एव,—
 “पूर्वपक्षे यथार्थं तु न दद्यादुत्तरं तु यः ।
 प्रत्यर्थो दापनोयः स्यात् मामादिभिरुपक्रमैः ॥

(१) तथाच प्रत्यर्थी यदि स्वयमुत्तरं दातुं न प्रवर्तते, तथा राजाच
 उत्तरं दापनोय इत्यर्थः ।

प्रियपूर्वं अयेत्साम* भेदस्त्वभयदर्शिनः ।

यथापकर्षणं दण्डः ताडनं बन्धनं तथा”—इति ॥

उत्तरस्वप्नमाह प्रजापतिः,—

“पक्षस्य व्यापकं साध्यमसन्दिग्धमनाकुलम् ।

अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरमदिदो विदुः”—इति ॥

हारीतोऽपि,—

“पूर्वपक्षस्य सम्बन्धमनेकार्थमनाकुलम् ।

अनल्पमव्यस्तपदं व्यापकं नातिभूरि च ॥

सारभूतमसन्दिग्धं स्वपक्षैकांगसम्भवम् ।

अर्थिअवसमूहायें देयमुत्तरमीदृशम्”—इति ॥

स्वपक्षैकांगसम्भवं अनवशेषितस्वपक्षैकदेशं, सम्पूर्णस्वपक्षमिति धा-

वत् । सप्तसोत्तरन्दातुमसक्तं प्रति कात्यायन आह,—

“अत्रा लेख्यमसत्यार्थं प्रत्यर्थी कारणायदि ।

कालं विवादे आचेत तस्य देयो न संग्रहः”—इति ॥

काकभेदं कारणार्थं शेषश्चाह नारदः,—

“शास्त्रीनत्वाद् भयार्त्तत्वात् प्रत्यर्थी स्मृतिविभ्रमात् ।

कालं प्रार्थयते यत्र तत्र तल्लभ्यते ॥

एकाहं व्यस्यपश्चाहं सप्ताहं पक्षमेववा ।

मासं मासचयं वर्षं क्षमते शतपेक्षया”—इति ॥

तत्र व्यवस्थामाह सएव,—

“सद्यः कृते सद्यवादः* मासेऽतीते दिनं चिपेत् ।

षडब्दिके चिराचन्तु मन्नाहं द्वादशाब्दिके ॥

विंशत्यब्दे दशाहन्तु मासाद्धे वा लभेत सः ।

मासं चिंशत्समातीते चिपचं परतो भवेत् ॥

अस्मत्तन्त्रजडोन्मत्तबालदौचितरेऽणिशम् ।

कालः संवत्सराद्वाक् स्वयमेव यथेष्टितम्”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“संवत्सरं जडोन्मत्तेऽमनस्को व्याधिपीडिते ।

दिगन्तरपपञ्चेन अज्ञातार्थे च वस्तुनि ॥

मूलं वा माचिणो वाऽय परदेशे स्थितो यदा ।

तत्र कालो भवेत् पुंसामा स्वदेशसमागमात् ॥

दत्तेऽपि काले देयं स्यात्पुनः कार्यस्य गौरवात्”—इति ॥

कालदानस्य विषयमाह नारदः—

“गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात् स्मृतेरपि ।

शृणादिषु हरेत् कालं कामन्तत्त्वबुद्धयया”—इति ॥

शृणादीन् दर्शयति पितामहः—

“शृणोपनिधिनिर्दिष्टे दाने सम्भूयकर्मणि ।

समये दायभागे च कालः कार्यः प्रथमतः”—इति ॥

बृहस्पतिरपि,—

“साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिशापे तथात्यये ।

* तदा वादः,—इति का० ।

† अलसे,—इति शा० म० ।

‡ शृणोऽपि च निधिच्छेपे,—इति का० ।

भूतौ त्रिवादयेत् विप्रमन्त्राख्येऽपि वृहस्पतिः”-इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“धेनावनङ्गि चैवे स्त्रीषु प्रजनने तथा ।

न्यासे याचितके दत्ते तथैव क्रयविक्रये ॥

कन्याया दूषणे स्त्रिये कलहे साहसे विधौ ।

उपधौ कूटसाक्ष्ये च सद्यश्च विवादयेत्”-इति ॥

उपधिर्भयादिवशात् प्राप्तं कार्यम् । उत्तरस्य भेदानाह मारदः,—

“मिथ्या सन्प्रतिपत्तिस्तु प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।

प्राङ्न्यायश्चोत्तराः प्रोक्तास्तुलारः शास्त्रवेदिभिः”-इति ॥

मिथ्यादीनां स्वरूपमाह वृहस्पतिः,—

“अभियुक्तोऽभियोगस्तु यदि कुर्यात्तु निवृत्तम् ।

मिथ्या तत्तु विज्ञानौयादुत्तरं व्यवहारतः ॥

अत्राऽभियोगं प्रत्यर्थी यदि तत् प्रतिपद्यते ।

भा तु सन्प्रतिपत्तिस्तु शास्त्रविद्विहदाहता ॥

अर्थिनाऽभिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि नक्तथा ।

प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥

आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लखयते यदि ।

स विनेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते”-इति ॥

प्रजापतिरपि,—

“यावदावेदितं किञ्चित् मत्सम्बन्धमिहार्थिना ।

तावत्सर्वमसम्भूत*मिति मिथ्योत्तरं स्मृतम् ॥

* इत्यनेन पाठः सर्व्वत्र । मम तु, तावत् सर्व्वमसम्भूत,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

“लेखयित्वा तु वो वाक्यं मूलवाक्याधिसंयुतः* ॥
वदेदादौ स हीयेत नाभियोगस्तु सोऽर्हति ।
सम्भास्य† साक्षिणस्यैव क्रिया ज्ञेया मनीषिणाम् ॥
तां क्रियां हेष्टि योमोहात् क्रियादेवी स उच्यते ।
आह्वानादनुपस्थानात्सद्यएव प्रहीयते ॥
ब्रूहीत्युक्तोऽपि न ब्रूयात् मद्यो बन्धनमर्हति ।
क्षितौचेऽहनि दुर्बुद्धेर्विद्याभक्तस्य पराजयम्”—इति ॥

वृहस्पतिरपि,—

“आहृतोऽप्यपलापी च मौनौ साक्षिपराजितः ।
स्ववाक्यप्रतिपन्नस्य हीनवादी सतुर्विधः,—इति ।

हीनत्वकाशावधिमहाह सएव,—

“प्रपलायी तु पक्षेण मौनकृत् सप्तभिर्दिग्भिः ।
साक्षिभिः तत्क्षणेनैव प्रतिपन्नस्य हीयते”—इति ।

दैविकादिविघ्नेन यथोक्तकाशातिक्रमेऽपि नापराध इत्याह सएव,—

“दैवराजकृतो दोषः तत्काले तु यदा भवेत् ।
अवधित्यागमाच्चेन न भवेत् स पराजितः”—इति ॥

हीनवादिनो दण्डेन पुनर्वादाधिकारमाह कात्यायिनः,—

“अन्यवादी पणान् पञ्च क्रियादेवी पणान् दण्ड ।
नोपस्थाता दण्ड द्वौच षोडशैव निरुत्तरः ।

आहृतः प्रपलायी च पणान् याज्ञस्तु विंशतिम् ॥
चिराहृतमनायातमाहृतव्यपलायिनम्† ।

* मूलवाक्याधिसंयुतः,—इति का० ।

† सम्भास्य,—इति का० ।

‡ इत्यनेन पाठः सन्ध्यात् । प्रपलायिनम्,—इति पाठस्तु भविष्यसूचितः ।

पञ्चरात्रमतिक्रान्तं विनयेत्तं महीपतिः”-इति ।

यत्तु तेनैव पुनर्वादनिषेधः कथितः,-

“दोषानुरूपं संयाच्याः* पुनर्वादो न विद्यते”-इति ।

तदेतन्न्युक्तविवादविषयम् । इतरत्र तु प्रकृतज्ञानिर्गन्तव्याह

नारदः,-

“सर्वेष्ट्वर्थविवादेषु वाक्कले नावसीदति ।

पशुस्त्रीभूमृणादाने ग्राह्योऽप्यर्थान्न हीयते”-इति ॥

नावसीदतीति प्रतिज्ञातार्थस्य न हीयत इत्युपपादनम् ।

अत्रापवादमाह कात्यायनः,-

“उभयोर्लिखिते वाक्ये प्रारब्धे कार्यनिर्णये ।

अयुक्तं तत्र थो ब्रूयात् तस्मादर्थान्न हीयते”-इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,-

“मन्दिग्धार्थं स्तनन्तो† यः साधयेद्यश्च निष्यतेत् ।

न चाहतो वदेत् किञ्चिद्धीनो दण्डाश्च स स्मृतः”-इति ॥

अत्र दण्डग्रहणेनैव हीनत्वसिद्धेः पुनर्हीनग्रहणं प्रकृतार्थात् हीयते इति

ज्ञापनार्थम् । वादमुपक्रमतोर्निवृत्तयोर्द्वयोरपि दण्डमाह वृहस्पतिः,-

“पूर्वरूपे सखिविष्टे विचारे सम्प्रवर्त्तिते ।

प्रश्नं ये मिथो यान्ति दाप्यास्ते दिगुणन्दमम्”-इति ॥

तदेतन्नृपवक्ष्यनविषयमित्याह कात्यायनः,-

“आवेद्य प्रगृह्यतार्थं प्रश्नं यान्ति ये मिथः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, स ग्राह्यः,-इति पाठः प्रतिभाति ।

स हीनवादी दोषानुरूपं दण्डं याच्या इति तदर्थः ।

† स्तनन्ते,-इति का० ।

‡ वादं प्रक्रमतोऽप्रवृत्तयो,-इति का० ।

सर्वे दिगुच्छेदणस्यास्तुर्विप्रसन्नाभूपस्य ते"—इति ॥

एवञ्चावस्तनया प्रशङ्कानां न दण्डः । अतएव दृश्यतिः,—

“पूर्वोत्तरेऽभिखिते प्रकान्ते कार्यनिर्णये ।

दयोः सन्तप्रयोः सन्धिः स्य दयःखण्डयोरिव ॥

साक्षिसम्भविकल्पस्तु भवेत्तत्रोभयोरपि ।

दोलायमानयोः सन्धिं प्रकुर्यातां विचक्षणैः* ॥

प्रमाणसमता यत्र भेदः शास्त्रचरित्रयोः ।

तत्र राजाज्ञया सन्धिर्द्वयोरपि ग्राह्यते"—इति ॥

अर्थिप्रत्यर्थिनोरभियोगे कश्चिन्नियममाह याज्ञवल्क्यः,—

“अभियोगमनिस्तोष्य मेनमत्यभियोजयेत् ।

अभियुक्तं न चान्येन नोक्तं विप्रकृतिक्रयेत्"—इति ॥

प्रत्यर्थिनि यस्मिन् वादिना सत्यादितमभियोगमपरिहृत्य प्रत्युतैनं प्रत्यभियोगं न कुर्यात् । अर्थी† च अन्यैर्गार्थिना अभियुक्ते प्रत्यर्थिनि तदभियोगपरिहारात् पुरा स्वयं नाभियुज्यात् । उभाभ्यामपि प्रतिज्ञारूपमुत्तररूपं वा वचोयत् यथाऽभिहितं, तत्तथैव समाप्तिपर्यन्तं निर्वाह्यम् । प्रत्यभियोगनिषेधस्य अपवादमाह सणव,—

“कुर्यात् प्रत्यभियोगन्तु कलहे माहसेषु च"—इति ।

कलहे वाग्दण्डपातस्यात्मके, माहसेषु विषयश्लादिनिमित्तप्राप्त्यापादनादिषु, प्रत्यभियोगसम्भवेनाभियोगमनिस्तोष्यापि स्वाभियोक्तारं प्रत्यभियोजयेत् । नन्वापि पूर्वपक्षानुपमर्शनरूपत्वे चानुक्त-

* मवेक्ष्यत्रोभयोरपि । दोलायमानौ यौ सन्धिं कुर्यातां तौ विचख-
णौ,—इति ग्रन्थान्तरोयः पाठः समीचीनः ।

† अर्थिनि,—इति शा० ख० ।

रत्नात्* प्रत्यभियोगस्य प्रतिज्ञान्तरत्वे युगपद्भ्रवक्षारावः समा-
नः । सत्यम् । नात्र युगपद्भ्रवक्षारावः प्रत्यभियोगोपदेशः, अपि
तु न्यूनदण्डप्राप्तये अधिकदण्डमिदृशत्वे च । तथाहि । अने-
नाहं ताडितः शत्रो वेत्यभियोगे पूर्वमहमनेन ताडितः शत्रो वेति
प्रत्यभियोगे दण्डाख्यत्वम् । यथाह कात्यायनः,—

“पूर्वमाचारचेदेषस्तु निश्चितं स्यात् स दण्डभाक् ।

पश्चादयः सोऽप्यसत्कारो पूर्वं तु विनयो गुरुः”—इति ॥

पश्चादयः क्षारयेत्, सोऽप्यसत्कारो दण्डभाक् । तद्योर्मध्ये पूर्वस्य
दण्डाधिक्यम् ।

इत्युत्तरपादः ।

अथ क्रियापादः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“ततोऽर्थो लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्”—इति ।

वृहस्पतिस्तु तं विवृणोति,—

“पूर्ववादे विनिर्दिष्टं यदक्षरमशेषतः ।

अर्थो तृतीयपादे तु क्रियया प्रतिपादयेत्”—इति ॥

क्रियाया उपयोगमाह कात्यायनः,—

“कारणात् पूर्वपक्षोऽपि उत्तरत्वं प्रपद्यते ।

अतः क्रिया सदा प्रोक्ता पूर्वपक्षस्य साधनौ”—इति ॥

क्रियाभेदानाह वृहस्पतिः,—

“द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा ।

एकैकाऽनेकधा भिन्ना ऋषिभिस्तत्सर्वेदिभिः ॥

रूपत्वेनाहुत्तरत्वात्,—इति का० ।

साक्षिलेख्यानुमानस्य* मानुषी विविधा क्रिया ।

साक्षी दादशभेदसु लिखितं बहुधा स्मृतम् ॥

अनुमानं विधाप्रोक्तं† मानुषी दैविकी क्रिया”—इति ।

देवमानुषक्रिययोः मानुष्याः प्राबल्यमाह कात्यायनः,—

“अधेको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयान् दैविकीम् ।

मानुषीं तत्र गृह्णीयात् न तु दैवीं क्रियां नृपः”—इति ॥

मानुषयोः साक्षिलेख्ययोः सन्निपाते लेख्यस्य प्राबल्यमाह सएव,—

“क्रिया तु दैविकी प्राप्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।

लेख्ये च प्रतिवादिषु न दिव्यं न च साक्षिणः”—इति ॥

लेख्यप्राबल्यस्य विषयमाह सएव,—

“पुगश्रेणिगणादीनां धा क्षितिः परिकीर्तिता ।

तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः”—इति ॥

साक्षिप्राबल्यस्य विषयमाह सएव,—

“दत्तादत्तेषु भृत्यानां स्वामिनां निर्णये वति ।

विक्रियादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमन्यच्छतिः ॥

द्यूते समाङ्गये चैव विवादे समुपस्थिते ।

साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च संख्यकम्”—इति ॥

कचिदनुमानं प्रबलम् । अनुमानं नाम भुक्तिः । याज्ञवल्क्येना-
नुमानस्थाने भुक्तिशब्दप्रयोगात्,—

“प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिण्येति कीर्तितम्”—इति ॥

भुक्तिप्राबल्यस्य विषयमाह व्यासः,—

* नाख्ययमंशः स० शा० पुस्तकयोः ।

† क्रिया न दैविकी प्रोक्ता,—इति याज्ञानिकैः पाठस्तु समीचीनः ।

‡ क्रियादानस्य सम्बन्धे क्रीत्वा धनमन्यच्छति,—इति स० शा० ।

“रहःकृतं प्रकाशञ्च द्विविधं कार्यमुच्यते ।

प्रकाशं साक्षिभिर्भाष्यं दैविकेन रहःकृतम्”—इति ॥

प्रकाशं साक्षिभिर्भाष्यमित्यस्यापवादमाह दृष्टव्यः,—

“महापापाभिग्रायेषु निक्षेपे हरणे* तथा ।

दिव्यैः कार्यं परीचेत राजा सत्त्वपि साक्षिषु ॥

प्रदुष्टेष्वनुमानेषु दिव्यैः कार्यं विशोधयेत्”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“समलं साक्षिणां यत्र दिव्येस्तत्रापि शोधयेत् ।

प्राणान्तिकविवादेषु विद्यमानेषु साक्षिषु ॥

दिव्यमात्मनो वादी न पृच्छेत् तत्र साक्षिणः ।

उक्तमेषु च सर्वेषु साक्षिषु विचारयेत् ॥

सर्वान् दिव्यदृष्टेन सत्सु साक्षिषु वै भृगुः”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“न मयेतत्कृतं पञ्च कूटमेतेन कारितम् ।

अधरीकृत्य तत्पञ्च ह्यर्थं दिव्येन निर्णयः ॥

यज्ञामलेख्यं तलेख्यं तुल्यं लेख्यं कश्चित् भवेत् ।

अदृष्टहीने धने तत्र कार्यं देवेन निर्णयः”—इति ॥

कात्यायनः,—

“यत्र स्यात् सोपधं लेख्यं सप्रज्ञैश्चाक्षितं यदि ।

दिव्येन शोधयेत्तत्र राजा धर्मासनस्थितः”—इति ॥

दिव्यसाक्षिविकल्पविषयमाह सएव,—

“प्रज्ञानो साक्षिणो वादे पारुष्ये दण्डवाचिके ।

बलोज्ज्वलेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेववा ॥

* निक्षेपहरणे,—इति का० ।

अपे लेख्यं साक्षिणो वा युक्तिलेखादयोऽपि च ।

दैविकी वा क्रिया प्रोक्ता प्रजानां हितकाम्बजा”-इति ॥

युक्तिलेखेव दर्शिता.-

“साक्षिणो लिखितं भुक्तिः प्रमाणं चिबिधं विद्ः ।

लिङ्गोद्देशस्तु युक्तिः स्याद्विद्यानाह विषादयः”-इति ॥

चोदनादीनान्तु मुख्यानुकल्पभावमाह स एव,-

“चोदना प्रतिकालान्तु युक्तिलेखस्यैव च ।

ततोयः श्रपथः प्रोक्तः तत्त्वणं[†] साधयेत् क्रमात्”-इति ॥

अस्यार्थस्तेनैव विवृतः,-

“अभौष्टुं चोद्यमानोऽपि प्रतिहन्त्याह तद्वचः ।

चिचतुःपञ्चल्लो वा परतोऽर्थं समाचरेत् ॥

चोदनाप्रतिघाते तु युक्तिलेखेनमन्विधात् ।

देशकालार्थसम्बन्धपरिणामक्रियादिभिः ॥

युक्तिव्यवसमर्थासु श्रपथैरेवमर्दयेत् ।

अर्थकाले बलापेक्षमन्यन्सुसुतादिभिः[†]”-इति ॥

श्रपथमयुक्तिप्रमाणव्यवस्थयाऽवश्यं परिपालनीयम् । तदाह नारदः,-

“प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः पालनीयानि यततः ।

सौदन्ति हि प्रमाणानि पुरुषस्यापराधतः”-इति ॥

प्रमाणज्ञैः प्रमाणं प्रत्याकल्पयितव्यमित्यर्थः । यत्र प्रमाणैर्निर्णयं

कर्तुं न शक्यते, तदा राजेच्छया निर्णयः कार्यः । तदाह पितामहः,-

* युक्तिर्देशस्तथैव च,-इति शा० ।

† भरणं,-इति का० ।

‡ बलापेक्षमन्ययः सुसुतादिति,-इति का० । अर्थकालबलापेक्षमन्यन्सुसुतादिति,-इत्यन्यत्र पाठः ।

§ श्रपथमयुक्तिप्रमाणव्यवस्था, सा चावश्यं परिपालनीया,-इति का० ।

“लेखं यच्च न विद्येत न मुक्तिर्न च साक्षिणः ।
 न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तच्च पार्थिवः ॥
 निश्चेतुं ये न शक्याः स्युर्वादास्तन्दिग्धरूपिणः ।
 तेषां नृपः प्रमाणं ह्यात् सर्वं तस्य प्रभावतः”—इति ॥
 इति क्रियाभेदा निरूपिताः ।

अथ साक्षिनिरूपणम् ।

तच्च साक्षिशब्दार्थं निर्वक्ति मनुः,—

“समक्षदर्शनात् साक्षी अवणाच्चैव” सिध्यति”—इति ।
 विष्णुरपि । “समक्षदर्शनात् साक्षी अवणाद्वा”—इति । चक्षुषा
 सह मनोव्यापारो यस्य, स साक्षी । “साक्षात् द्रष्टरि संज्ञायाम्”—
 इति पाणिनिस्मरणात् । साक्षिणः प्रयोजनं मनुरेवाह,—
 “सन्दिग्धेषु तु कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः ।
 दृष्टश्रुतानुभूतत्वात् साक्षिभ्यो व्यक्तदर्शनम्”—इति ॥
 साक्षिलक्षणं स एवाह,—

“यादृशा अर्थिभिः† कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः ।
 तादृशान् सम्प्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतञ्च तैः ॥
 गृहिणः पुत्रिणो मौलाः चचविद्गृह्ययोगयः ॥
 प्रवक्तुं साक्ष्यमर्हन्ति न ये जेचिदनापदि ।
 आम्नाः सर्वेषु वर्षेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः ॥
 सर्वधर्मविदोऽस्तु व्या विपरीतास्तु वर्जयेत्”—इति ।

* सच तथैव,—इति शा० ।

† अर्थिभिः,—इति का० ।

‡ तादृशं,—इति शा० ।

पुरा मया च प्रमितमङ्गीकारोत्तरं स्मृतम्* ॥
 गृहीतमिति चाक्षार्त्तं कार्यन्तेन कृतं मया ।
 पुरा गृहीतं यद्व्यमिति चेत् वस्तुभूरि तत् ॥
 देयं मयेति वक्तव्यं मया देयमितीदृशम् ।
 सन्दिग्धमुत्तरं ज्ञेयं व्यवहारे बुधैस्तदा ॥
 बलाबलेन चैतेन साहसं स्थापितं पुरा ।
 अनुकमेतन्मन्यन्ते तदन्यार्थमितीरितम् ।
 अस्मै दत्तं मया साङ्गं सहस्रमिति भाषिते† ॥
 प्रतिदत्तं तदर्थं‡ यत्तदिहाव्यापकं स्मृतम् ॥
 पूर्वनादक्रियां यावत् सम्बद्धमेव निवेशयेत् ।
 मया गृहीतं पूर्वं न तद्व्यस्तपदमुच्यते ॥
 तत्किं नामरसं किञ्चिद् गृहीतं न प्रदास्यति॥ ।
 निगूढार्थस्तु तज्ज्ञेयमुत्तरं व्यवहारतः ॥
 किन्नेनैव सदा देयं मया देयं भवेदिति ।

* जितः पुरा मया अन्तुरर्थेऽस्मिन्निति भाषितम् ।

पुरा मया प्रथममिति प्रकृतं चोत्तरं स्मृतम्,—इति का० ।

उभयमप्यसङ्गतमिव प्रतिभाति । क्रमप्राप्तस्याव्यक्तोत्तरस्यैवात्र शा-
 खानुमुचितत्वात् ।

† देयं ममेति वक्तव्यं,—इति का० ।

‡ भाषितम्,—इति का० ।

§ इत्यनेन पाठः सर्वत्र । समस्तु, तदङ्गं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

॥ किञ्चिदगृहीतं प्रदास्यति,—इति का० ।

एतदाकुलमित्युक्तमुत्तरं तद्विदो विदुः ॥

काकस्थ कति वा दन्ता* सम्पत्त्यादि तदुत्तरम् ।

अधारमिति तत्तेन सस्यङ् गोत्तरमित्यते"—इति ।

अत्र चिह्नेत्यादेरयमर्थः । विवादविषयस्य गोक्षिरण्यादिद्रव्यस्य
वर्णविशेषादिकं चिह्नं, दीर्घशृङ्गत्वादिराकारः, वस्त्रादि संख्या,
समयः कालविशेषः शब्देतविशेषो वा, तत्सर्वमज्ञानता यत्प्रोक्तं, ज्ञानता
वा मन्थानामपरिचितया भाषया यदुक्तं, तदुभयसमिद्धम् । बाह्य-
एव मया सर्वं द्रव्यं प्रतिदत्तमित्युक्त्वा, स पुनरपि विस्मृत्य वा प्रति-
वादिबुद्धिप्रकाशयितुकामो वा† न दत्तमिति यद्व्यात्, तद्वि-
रुद्धम् । पुनर मयाऽयं जित इति वक्तव्ये मति जितशब्दं परित्यज्य
तदुभयम् । गृहीतमित्येतावत्येव वक्तव्यं मति प्रथमतः तद्व्यात् तेन
कर्त्तव्यं तत्कार्यं मया कृतमित्येतादृशं प्रकृतानुपयोगि किञ्चिदुक्त्वा
पश्चाद्गृहीतमिति यद्व्यात्, तदुत्तरमतिभरि । देश मयेत्युक्ते मति
मन्देहमन्तरेण दातव्यनिश्चयो भवति, तद्व्यात् । मया दंष्ट्रमिति यदि
व्यात्, तदानीमस्य देशं प्रति वा अदेयमिति वा पदं केचन शब्दव्या-
दुत्तरं मन्दिगधम् । यदि पौंड्रशवर्षः प्रतिवादी मत्पक्षेण दत्तमिति
व्यात्, तदसम्भवि । एकादशवस्त्राणि मया दत्तानीति वक्तव्ये मति,
रुद्राकाशनामकानि युष्मत्प्रतियोगिशब्दवाच्यत्वेन विभाषितागोच्येद-
मप्रसिद्धः पदैरभिहितमुत्तरमुक्तम् । प्रकृतस्य प्रतिज्ञार्थस्य उचित-
मुत्तरमलुक्त्वा चानुपपत्त्युक्तमेव किञ्चिद्भूतेः एतेन वादिना प्राप्त्यर्थेन

* काकस्थ दन्तानोचन्ति,—इति का० ।

† सम्पत्त्यादिबुद्धिप्रसोदयितुकामो वा,—इति का० ।

दौर्बल्येन वा किञ्चित्साहसं कृतमित्यादि । तच्च प्रकृतस्य अनुकलात्
 उत्तरमन्यार्थं भवति । शतं देयमिति प्रतिज्ञातस्य अर्थस्य शतद्वय-
 मित्युत्तरं दोषवत् । सार्द्धं महसं मष्टं देयमिति प्रतिज्ञातस्य तदर्थं
 प्रमितमिति वक्तव्ये सति विषयं न वदति, किन्तु लोके यः को-
 ऽपि किमगृहीतनामरसं दास्यतीत्येवमप्रसिद्धशब्देन व्यतिरेकमुखेन
 काकसुरेणाभिहितमुत्तरं निगूढम् । किन्तु नैव सदा देयं मया
 देयमित्यत्रोभयोर्वाक्ययोरादेयमिति वा पदच्छेदसंभवादर्थस्य अनि-
 श्चयात् किमिति काका व्यञ्जमानस्याप्यनिश्चयादिदमुत्तरं व्या-
 जुक्तम् । तत्पिचा सुवर्णशतं गृहीतमित्यभिधोर्गं नाहं पितुर्वाक्यं
 जानामीति वक्तव्ये सति व्यत्यस्तान्वयेन दुर्बोधं वचो ब्रूते, गृहीतं
 शतं वचनात् सुवर्णाणां पितुर्न जानामीति । तदिदमुत्तरं व्याख्या-
 गम्यम् । काकदन्तादिविषयं निष्प्रयोजनं असारमिति । संकरा-
 ख्यसुसराभासमाह कात्यायनः,—

“एकैकदेशे यत्प्रत्यमेकदेशे च कारणम् ।

मिथ्या चैकैकदेशे यत् संकरं तदुत्तरम्”—इति ॥

अथ स एव विगदयति,—

“न चैकस्मिन् विवादे तु क्रिया स्यादादिनोर्द्वयोः ।

न चार्थसिद्धिर्भयोर्गं चैकत्र क्रियाद्वयम्”—इति ॥

मिथ्याकारणोत्तरयोः सङ्करे अर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोरपि क्रिया
 प्राप्नोति ।

* मिथ्या चैकैकदेशे,—इति का० ।

“मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि”—इति आर-
णात् । तदुभयमेकस्मिन् व्यवहारे विरुद्धम् । यथा सुवर्णं
रूपकगतं च अनेन गृहीतमित्यभिधोगे सुवर्णस्य गृहीतं रूपकगतं
गृहीतं प्रतिदत्तमिति । कारणप्राङ्न्यायसङ्करे प्रत्यर्थिनएव क्रिया-
रुध्यम् ।

“प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थौ निर्दिशेत् मिथ्याम्”—इति
स्मरणात् । यथा सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपके व्यवहारसमर्पणं
पराजित इति । अत्र प्राङ्न्यायेन जयपक्षेण वा न्यायदर्शित्वं
भक्तिवर्गो कारणोच्यते तु भातिलेख्यादिभिः भावयितव्यमित्य-
दिप्रायः । एवमुक्तम् । सङ्करेऽपि द्रष्टव्यम् । यथाऽनेन सुवर्णं रूपक-
गतं वस्तुवत् च गृहीतानीत्याभिधोगः सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रति-
दत्तमित्यभि रूपकगतं न गृहीतं, तस्मादवश्यं पूर्वं न्यायं पराजित-
वान् । एवं चतुःसङ्केतोऽपि । एतेषां चानुत्तरत्वं योग्यपक्षेन, तस्य
तत्त्वार्थस्य तेन तेन त्रयपादप्रसिद्धिः । आरोणोन्तरत्वमेव । क्रमव्याख्येयः
प्रत्यर्थिनः स्यान्नाहोक्त्यः भवति । यत्र पुनरुभयोः सङ्करः, तत्र
सम्यग् प्रत्यर्थित्वविषयत्वं न च क्रियोपादानेन व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः ।
पश्चादव्यतिथिस्थोन्तरोपादानेन । तत्र च सम्यगितिपक्षेऽन्तरान्तरस्य

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र । अत्र तु प्राङ्न्याये. — इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यनेन पाठः सर्वत्र । अत्र तु, भावयितव्यम्, — इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यनेन पाठः सर्वत्र । अत्र तु, एवमुक्तम्, — इति पाठः प्रतिभाति ।

§ पुनरुभयोः सङ्करः, — इति शा० स. ।

॥ पश्चादव्यतिथिस्थोन्तरोपादानेन, — इति का० ।

च व्यवहारः, तत्रोत्तरोपादानेन व्यवहारोद्भूतः । सत्यतिपत्तेः
प्रतीतिभावात् । यथा हारीतेनोक्तम्,—

“मिथ्योत्तरं कारणञ्च स्यातामेकच चेदुभे ।

सत्यस्यापि सद्धान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम्”—इत्युक्त्वा,

“यत् प्रभृतार्थविषयं यच्च वा स्यात् क्रियाफलम् ।

उत्तरं तच्च विज्ञेयमसंकीर्णमतोऽन्यथा—इति ।

संकीर्णं भवतीति शेषः । ऐच्छिककर्म भवतीत्यर्थः । तत्र प्रभृतार्थ-
विषयं यथा, अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानि
प्रत्यभियोगे, सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि गृहीतानि प्रतिदत्तानि
चेति । अत्र मिथ्योत्तरं प्रभृतविषयत्वादर्थिनः क्रियाभादाय प्रथमं
व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः, पश्चादस्त्वविषये व्यवहारः । एवं मिथ्याप्राङ्-
न्यायसङ्करे कारणप्राङ्न्यायसङ्करे च योजनीयम् । यथा तस्मिन्नेवा-
भियोगे, सत्यं सुवर्णं रूपकशतं च गृहीतं दास्यामि, वस्त्राणि तु
न गृहीतानि प्रतिदत्तानि वा दस्त्वविषये पूर्वं पराजित इति
चोचरे, सत्यतिपत्तेर्भूरिविषयत्वेऽपि तच्च क्रियाभावात् मिथ्योत्तर-
क्रियामादाय व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः ।

* इत्युभेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, तत्रोत्तरात्तरोपादानेन,— इति
पाठः प्रतिभाति ।

† इत्युभेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु सुवर्णं रूपकशतं च न गृहीतं, वस्त्राणि
गृहीतानि प्रतिदत्तानि चेति,— इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्युभेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, मिथ्योत्तरस्य,— इति पाठः प्रति-
भाति ।

यच्च तु मिथ्याकारणोत्तरयोः कृत्स्नपक्षव्यापित्वं : यथा द्रष्टव्या-
धिक्रिया कश्चिद्वदति, इयं गौर्मदैया अमुकस्मिन् काले गृह्या पक्ष
गृहे दृष्टेति, अन्यस्तु मिथ्येतत् प्रदर्शितकालात् पूर्वमेव अस्मद्गृहे
जाता चेति वदति । इदं तावत् पक्षमिराकरणमर्थत्वात् नानु-
त्तरम् । नापि मिथ्यैव, कारणोपन्यासात् । नापि कारणम्,
एकदेशाभ्युपगमाभावात् । तस्मात् सकारणं मिथ्योत्तरमिदम् ।
अथ च प्रतिवादिनः क्रिया "कारणे प्रतिवादिनि"— इति वक्ष्यन्ताम् ।

ननु "मिथ्याक्रिया पूर्ववादे"—इति पूर्ववादिनः कस्मात् क्रिया न
भवति ? तस्य द्रष्टुमिथ्याविषयत्वात् । कारणे प्रतिवादिनीत्येतदपि
तस्माच्छ्रुतकारणविषयी न भवति ? नेतत् । सर्वस्यापि कारणो-
त्तरस्य मिथ्यामहर्चरितरूपत्वात् द्रष्टुकारणोत्तरस्याभावात् । प्रमि-
दुकारणोत्तरे प्रतिज्ञातार्थैकदेशाभ्युपगमेनैकदेशस्य मिथ्यात्वम् ।
यथा मयं रूपकगतं गृह्येत न धारयामि । दत्तत्वादिति । प्रकृतो-
दाहरणं तु प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याभ्युपगमो नास्तीति विगणः । एतच्च
क्षारयितेन स्पष्टमुक्तम्,—

"मिथ्याकारणयोर्वापि यावत् कारणमुत्तरम्"—इति ।

यच्च मिथ्याप्राङ्म्याद्ययोः पक्षव्यापित्वं : यथा रूपकगतं धारयतो-
त्यभियोगे मिथ्येतत्तन्मिथ्यैव पूर्वमयं पराजित इति, अत्रापि वादिन-
एव क्रिया ।

* अत्र, न,—इति भवितुमुचितम् ।

। इत्यमेव पाठः सख्येन : भवतु, कस्माच्छ्रुतकारणविषयः,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

। न दास्यामि,—इति काः ।

“प्राङ्न्यायकारलोको तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम्—”इति
वचनात् । शुद्धप्राङ्न्यायस्याभावादनुत्तरत्वप्रसङ्गात् । सद्यतिपत्ते-
रपि साध्यत्वेनोपदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वोपन्यासेन साध्यत्वनिराक-
रणाद्भूतोत्तरत्वम् । यच्च तु कारणप्राङ्न्यायसङ्करः ; यथा शतमनेन
गृहीतमित्यभियुक्तः प्रतिवदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्यस्मिन्ने-
वार्थे प्राङ्न्यायेनायं पराजित इति । तच्च प्रतिवादिनो यथा-
रुचीति न कश्चिदादिप्रतिवादिनोरेकस्मिन् व्यवहारे क्रियाप्रसङ्ग-
इति निर्णयः । निरुत्तरं प्रत्यर्थिनं प्रति कात्यायन आह,—

“उपायैश्चोद्यमानस्तु न दद्यादुत्तरन्तु यः ।

सुक्तस्थान्ते सप्तराचे जितोऽसौ दातुमर्हति”—इति ।

हीनवादिनं दर्शयति नारदः,—

“पूर्ववादं परित्यज्य चोऽन्यमाश्रम्यते पुनः ।

वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वे नरः ॥

समयाभिहितं* कार्यमभियुक्तं परं वदेत् ।

विब्रुवंश्च भवेदेवं हीनन्तमपि निर्दिशेत् ॥

अन्यवादी क्रियादेवी नोपस्थाप्यौ निरुत्तरः ।

आहृतोऽप्यपक्षापी चां हीनः पञ्चविधः स्मृतः”—इति ॥

ताम् वादिनो विवृणोति स एव,—

* न मयाऽभिहितं,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्व्वथ । आहृतः प्रपक्षापी च,—इति पाठस्तु भवितु-
मुचितः । वक्ष्यमाणकात्यायनवचने तथा दर्शनात् । एवं परञ्च ।

आसोऽपि,—

“धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

श्रीतस्मार्त्तक्रिययुक्ताः विगतद्वेषमकराः ॥

श्रोत्रिया न पराधीना भूयश्चाप्रवामिनः ।

युवानः साक्षिणः कार्य्यं ह्यणादिषु विज्ञानता”- इति ॥

प्राज्ञवन्तोऽपि,—

“तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

धर्मप्रधाना चक्रवर्त्त पुत्रवन्तो धनान्विताः ।

न्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः प्रवचयश्च सुप्रज्ञतया ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैष्णवाः शूद्रा ये चाप्यनिन्दिताः ।

प्रतिवर्त्ते भवेद्युक्ते सर्वे भवेयुः पारितनः ॥

श्रेष्ठिषु श्रेष्ठिपुरुषाः सर्वे वर्गेषु वर्गिणः ।

दक्षिणोऽपि वाचाश्रमस्वयं स्यादु च साक्षिण”-इति ॥

मर्यासाह वृत्त्यति,—

“नर मम पञ्च वा भूय नारस्तथैववा ।

उभौ वा श्रीवर्ष्मो म्मातो मेऽन् प्रवेत्तुं कदाचन”-इति ॥

यत्पुनस्तेनवोक्तम्-

“हृतकः खटिकायातो कार्य्यमभ्यगतस्तथा ।

एकएव प्रमाणं स्यात् पुनोऽभ्यगतमैवय”-इति ॥

आसोऽपि,—

“गुचिक्रियश्च धर्मज्ञः सः नो विज्ञानान्नगयकः ।

प्रमाणमेकोऽपि भवेत् साहसेषु* विशेषतः—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“अभ्यन्तरस्तु विज्ञेयो साक्षिष्वेकोऽपि वा भवेत्†”—इति ॥

तदेतत् सर्वसुभयानुमतसाक्षिविषयम् । तथाच नारदः,—

“उभयानुमतो यस्तु द्वयोर्विवदमानयोः ।

स साक्ष्येकोऽपि‡ साक्षिले प्रष्टव्यः स्यात्तु संभदि”—इति ॥

साक्षिषु वर्ज्यानाह मनुः,—

“नार्थसम्बन्धिनो नाप्रा न सहाया न वैरिणः ।

न दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याध्यार्त्ता न दूषिताः ॥

न साक्षी नृपतिः कार्य्या न कारुककुशीलवौ ।

न ओचिषो विलिंगस्थो न मङ्ग्रेभ्यो विनिर्गतः ॥

नान्याधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकः ।

न दृष्टो न शिशुर्भैको नान्यो न विकलेन्द्रियः ॥

नार्त्ता न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः ।

न श्रमार्त्ता न कामार्त्ता न क्रुद्धो नापि तस्करः”—इति ॥

नारदोऽपि,—

* साहसेषु,—इति का० शा० ।

† यदपि कात्यायनः,—इति का० ।

‡ साक्ष्यमेकोऽपि वाहयेत्,—इति का० ।

§ स साक्ष्यमिष,—इति शा० ।

“दासनैकतिकः कुट्टद्वस्त्रीवालयाक्रिकाः ।
 मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्तकितवयामयाजकाः ॥
 महापयिकसामुद्रवणिकप्रव्रजिताभुगाः ।
 युग्मेकश्रोत्रियाचारहीनकौवकुशौलवाः ॥
 नास्तिकब्राह्म्यद्वाराग्नित्यागिनोऽयाज्याजकाः ।
 एकस्थालौ त्वरिचरः श्रिज्जातिमनाभयः ॥
 वाग्दृष्टोपिग्रीलूषविषजौव्यहितुण्डकाः ।
 गरदश्चाग्निदस्त्रैव शूद्रापत्योपपातकाः ॥
 क्लान्तसाम्भ्रमिकथान्निधूताम्यावसाधिनः ।
 भिन्नवृत्ताः समावृत्ता जट्टैर्लिकपौलिकाः । ॥
 भूताविष्टनृपदिष्टवर्षानक्षत्रसूचकाः ।
 अघशंखात्मविष्कम्भविहीनाग्रमदृतयः ॥
 कुनखी श्यावदन्तश्च शिबिर्मिचभृकशौण्डिकाः ।
 छेन्द्रजालिकलुब्धोऽथेणैरणविरोधिनः ॥
 बन्धकश्चित्रकूटसूयः पतितः कुटकारकः ।
 कुहकः प्रत्यवसितः तस्करो राजप्ररूपः ॥

* नैकतिक-स्थाने, नैष्कृतिक, —इति पाठः का० पुस्तकं । एवं पश्य ।

† भिन्नवृत्ताः समावृत्तजननेभ्यः कर्मौलिकाः, —इति का० । भिन्नवृत्ता-
 स्तमोहताः, —इत्यादि शा० ।

‡ कुनखी श्यावदन् शिबिर्मिचभृक शवशौण्डिकाः, —इति का० ।

§ बन्धकश्चित्रकूटसूयः पतितः कुटकारकः, —इति का० ।

मनुष्यविषमांसास्त्रिमधुक्षीराम्बुसर्पिषाम् ।

विक्रेता ब्रह्मणश्चैव द्विजो वार्षपिकश्च यः ॥

च्युतः स्वधर्मात्कुलिकः सूचको ह्येनसेवकः ।

पित्रा विवदमानश्च भेदकश्चेत्यसाक्षिणः”—इति ॥

नैकतिकः पररन्ध्रान्वेषणशीलः । चाक्रिको वैतालिकः । समुद्र-
वणिक् स्वाहितयायी* । युग्मो द्विलविशिष्टः । एकस्थालीत्यत्र द्वेधा-
वियहः ; एका पाकसाधनस्थाली यस्य सः, यदा पाकस्थाली भोज-
नस्थाली वा एकं भोजनपात्रं स्थानां यस्य । अरिषु चरतीत्यरिचरः,
ग्रन्थसम्बन्धीति यावत् । सनाभयस्तु कात्यायनेन दर्शिताः,—

“मातृव्यसुतास्यैव सोदर्थ्यसुतमातुलाः ।

एते सनाभयस्त्रजाः साक्ष्यन्तेषु न योजयेत्”—इति ॥

शैलूथो नटः । विषस्य सङ्ग्रहणरक्षणदिव्यापारे नियुक्तः विष-
जीवो । अहितुण्डिकः सर्पघाती । गरदो विषदः । अग्निदो गृहदा-
हादिकत्तां । आन्तः श्येनः । निर्धूतो वद्धिष्कृतः । अन्यावसायी
प्रतिलोमजः । भिन्नवृत्तो दुराचारः । समावृत्तोऽनैष्टिकब्रह्मचारी ।
जड़ो मन्दबुद्धिः । तैलिकः तिलघाती । वर्षसूचकः दृष्टिसूचकः ।
नक्षत्रसूचको ज्यौतिषः । अघशंसी परदोषप्रकाशकः । शौण्डिको मद्य-
विक्रयी । देवताव्याजेन द्रव्योपजौविक आत्मविष्कम्भः । कुहको-
दाम्भिकः । प्रत्यवसितः प्रव्रज्यातो निवृत्तः । सूचकः परदोषसूचनार्थं
राज्ञाऽभियुक्तः । भेदकत्पिशुनः । अन्ये प्रसिद्धाः । कात्यायनोऽपि,—

* स्वारात्रिकपाती,—इति का० ।

† भोजनस्थानं,—इति का० ।

“पिता बन्धुः पितृव्यश्च शत्रुरो गुरवस्तथा ।

नगरयामदेशेषु नियुक्ता ये परेषु च* ।

वस्त्रभांश्च न पृच्छेयुः भक्तान्ते राजप्रवृत्तः” इति ॥

न पृच्छेयुर्भवदीयो विवादः स कौटुम्बिक इति तैर्न प्रष्टव्यं, सा
चिणो न भवन्तीति यावत् । एतेषामप्यपि हेतुमाह नारदः,—

“अमाचिणो ये निर्दिष्टा दामनेकमिकादयः ।

तेषामपि न बालः स्यान्नैव स्त्री न च कूटकुलम् ।

न बान्धवो न चारातिः ब्रूयस्ते माच्यमन्यथा ॥

बालोऽज्ञानादमत्यात् स्त्री पापान्यायाश्च† कूटकुलम् ।

विब्रूयुर्बान्धवाः स्नेहादेरनिर्यातनादरिः ॥

एकोऽप्युक्तः‡ साचीं स्यात् बन्धुः गृह्योऽपि न स्मिय† ।

स्त्रीवृद्धेरस्थिरलास दोषैश्चान्येयं ये वृताः”-इति ॥

तद्व्यतिरीकम्,—

“स्तेनास्माकमित्राः पण्डाः कृतवा वस्त्रकास्तथा ।

न माच्यन्ते दूष्यन्ते, तेषु मयं न विद्यते”-इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अविद्यास्तापसा ब्रह्मा ये च प्रवर्तिता मया ।

अमाचिणस्ते वचनायाञ्च हेतुमुदाहृतः”-इति ॥

* परेषु च,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । पापान्यायाश्च,— इति गङ्गाधरपाणिनीयं, यं दृ०

समीचीनं प्रतिभाति ।

‡ एकोऽप्युक्तः,—इति का० ।

उक्तानां साक्षिणमसम्भवे कार्यगौरवे च प्रतिप्रसवमाह नारदः,—

“साक्षिणो ये च निर्दिष्टाः* दासमैकतिकादयः ।

कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः”—इति ॥

मनुरपि,—

“स्त्रियाऽप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ।

ग्रिथेण वाऽपि दासेन बन्धुना भृतकेन वा”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“स्तेये चां साहसे चैव पाह्ये सङ्गमे स्त्रियाः ।

क्षणादीनां प्रयोगे च न दोषः† साक्षिषु स्यतः”—इति ॥

व्याघ्रोऽपि,—

“साहसेषु च सर्वेषु स्तेये सङ्ग्रहणेषु च ।

वाग्दण्डयोश्च पाह्ये परीक्षेत न साक्षिणः”—इति ॥

यत्पूर्वमुक्तं साक्षी द्वादशभेदस्त्विति, तान् भेदानाह बृहस्पतिः,—

“लिखितो लेखितो गूढः स्मारितः कुण्डूतकौ ।

यदृच्छोत्तरसाक्षी च कार्यमध्यगतोऽपरः ॥

नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः साक्षी द्वादशधा स्यतः ॥

प्रभेदभेदां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।

जातिनामाभिलिखितं येन स्वं पिष्टनाम च ।

निवासं च समुद्दिष्टं स साक्षी लिखितः स्यतः ॥

* इत्थमेव पाठः सर्वत्र । असाक्षिणो ये निर्दिष्टाः—इति तु ग्रन्थान्त-
रीयः पाठः समीचीनः ।

† स्त्रीवधे,—इति शा० ।

‡ स दोषः,—इति शा० ।

सन्धिक्रियादिभेदैर्यत्तत्त्वात् च* चण्णादिकम् ।
 प्रत्यक्षं लेख्यते यस्य लेखितं स उदाहृतः ॥
 कुशव्यवहितो यस्तु श्राव्यते चण्णभाषितम् ।
 विनिष्कृते यथाभूतं गूढमाक्षी स कौर्त्तितः ॥
 आह्वय यः कृतः माक्षी चण्णन्याभिक्रियादिके ।
 स्मार्थ्यते च भुज्जस्तत्र स्मारितः सोऽभिधीयते ॥
 विभागे दानमाधाने ज्ञातिर्यत्वापदिश्यते ।
 द्वयोः समानधर्म्मजः कुन्त्यास्त परिकौर्त्तितः ॥
 अर्थिप्रत्यर्थिवचने षट्पण्यान् प्रेषितस्तु यः ।
 उभयोः समतः भागः दूतकः स उदाहृतः ॥
 क्रियमाणे तु कर्त्तव्ये यः कश्चित् स्वयमागतः ।
 अत्र माक्षी त्वमस्मात्कमुक्तायादृक्किको मतः ॥
 यत्र माक्षी दिशङ्गच्छन् सुनयुषा यथागृह्यतम् ।
 अन्यं संश्रवयेत्तन्नु निशादन्तरमाधिणम् ॥
 उभाभ्यां यस्य विग्रहो काव्येऽपि निवेदितम् ।
 कूटभाक्षी स विज्ञेयः कार्यमध्यगतस्तथा ॥
 अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वाऽपि यदुक्तं भूयता स्वयम् ।
 भएव तत्र माक्षी स्यात् दिमंवादि द्वयोस्तथा ॥
 निर्णयेति व्यवहारे तु पुनर्न्यायो यदा भवेत् ।
 अध्वचः मध्यमहितः माक्षी स्यात् तत्र नान्यथा ॥
 उचितं ह्यदितं यत्र भौमायास्तु समन्ततः ।

* सन्धिक्रियाक्रियाभेदैस्तस्य कृत्वा,—इति का० ।

स ह्यतोऽपि* भवेत् साची ग्रामस्तत्र न संशयः"—इति ॥

तेष्वेव द्वादशसु विशेषान्तरमाह सएव,—

"लिखितौ द्वौ तथा गूढौ त्रिचतुःपञ्च लेखिताः ।

यदृच्छास्मारिताः कुख्याः तथा चोत्तरसाक्षिणः ॥

दूतकः पृच्छकाग्राही† कार्यमध्यगतस्तथा ।

एकएव प्रमाणं स्यात् नृपोऽध्यक्षस्तथैवच"—इति ॥

लिखितादावपरं विशेषमाह नारदः,—

"सुदीर्घेणापि कालेन लिखितः सिद्धिमाप्नुयात् ।

आत्मनैव लिखेज्ज्ञातमज्ञस्त्वन्येन लेखयेत्"—इति ॥

यत्पुनस्तेनैवोक्तम्—

"अष्टमादक्षरात् सिद्धिः स्मारितस्थेह साक्षिणः ।

आ पञ्चमाक्षरात् सिद्धिः यदृच्छोपगतस्य तु ॥

आ तृतीयाक्षरात् वर्षात् सिद्धिर्गूढस्य साक्षिणः ।

आ च संवत्सरात्‡ सिद्धिर्वदक्ष्युत्तरसाक्षिणः"—इति ॥

तदेतत् परमताभिप्रायेणोक्तम् । यतः स्वमतमुपरिष्ठादाह

सएव,—

"न कालानिधमो दृष्टो निर्णये साक्षिणं प्रति ।

स्मृत्यपेक्षं हि साक्षिलमाहुः शास्त्रविदो जनाः ॥

* अकृतोपि,—इति यश्यान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† खटिकाग्राही,—इति का० ।

‡ आ पञ्चवत्सरात्,—इति शा० ल० ।

वस्य नोपहता वृद्धिः स्रुतिः श्रोत्रे च निरुद्यतः ।

सुदीर्घेणापि कालेन न माक्षी माक्ष्यमर्हति"—इति ॥

साक्षिदोषोद्भावनां विदधाति वृत्तस्यतिः—

“साक्षिणोऽर्थसमुद्दिष्टान् यस्तु दोषेण दूषयेत् * ।

अदृष्टं दूषयेद्वादी तत्कसं दण्डमर्हति ॥

साक्षिणो दूषणं कार्यं पूर्वं साक्षिपरीक्षणात् ।

अदृष्टेषु साक्षिषु ततः पश्चात् कार्यं विज्ञोध्यत"—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“समासदा प्रसिद्धं यत्कोकमिदं तदापि वा[†] ।

साक्षिणो दूषणं गान्धर्वमाभ्यं नान्यदिष्यते"—इति ।

संसदि प्रतिवादिना साक्षिदूषणे कृते साक्षिणः पृथग्याः, युष्मा-
कमभित्तिनो दांघः सत्यम् वेति । ते च यदि दूषणमभ्युपगच्छन्ति,
तदा न साक्षिणः । अथ नाङ्गोक्तुवेति, तदा दूषणवादिना दूषण
क्रिया भाव्या । अथ सम्भावयितं न प्रकरोति, तदा दूषणवादी तदनु-
सारेण दण्डः । यदि विभावयति, तदा ते न साक्षिणः । सर्वेष्व-
दृष्टाभवन्ति । तदाऽर्थिनः पराजयः, विपर्ययश्च निश्चितत्वात् । अथ
साक्षिणो दोषैः समानो माध्यायभन्देन, तदा वादविशेषः साधना-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । साक्षिणोऽर्थसमुद्दिष्टान् यस्तु दोषेषु दूष-
येत्,—इति ग्रन्थान्तरीयस्य पाठः समीचीनः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । समासदा प्रसिद्धं यत् कोकमिदमथापि वा,
—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सम तु, तदा ते साक्षिणः,—इति पाठः प्रति-
भाति ।

न्तरं प्रवर्त्तयितव्यः* । यदि साधनान्तरं पूर्वं न निर्दिष्टं, तदा वादस-
माप्तिः । पूर्वमावेदितं न चेदिति वचनात् । न चेत्तत् प्रस्तुतव्य-
चाराद्भवहारान्तरं, तस्मिन्नेव व्यवहारे प्रमाणसाधनदूषणव्यवहारा-
दिति । तत् सर्वं कात्यायन आह,—

“माक्षिदोषाः प्रयोक्तव्याः ममदि प्रतिवादिना ।

अभावयन् धनं दाप्यः प्रत्यर्थी माक्षिणं स्फुटम् ॥

भाविताः साक्षिणः सर्वे माक्षिधर्म्भनिराकृताः ।

प्रत्यर्थिनोऽर्थिनो वाऽपि माक्षिदूषणसाधने ॥

प्रस्तुतार्थोपयोगेन व्यवहारान्तरं न च ।

जितः स विनश्य प्राप्नोति शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

यदि वादी निराकाङ्क्षः साक्षी मध्ये व्यवस्थितः”—इति ॥

दोषोद्भावनकालमाह सएव,—

“लेख्यदोषास्तु ये केचित् माक्षिणां चैव ये स्मृताः ।

वादकालेषु वक्तव्याः पश्चादुक्तान् दूषयेत्”—इति ॥

उक्तान् पश्चाद्दूषयतो दण्डमाह सएव,—

“उक्तेऽर्थे माक्षिणो यस्तु दूषयेत् प्राग्दूषितान् ।

स च तत्कारणं ब्रूयात् प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, वादविषयं साधनान्तरं प्रवर्त्तयि-
तव्यम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, न च तत्कारणं ब्रूयात्,—इति पाठः
प्रतिभाति । पूर्वपाठे तु, यस्त्वदानीं दूषयेत्, स एव तदानीं दूषणस्य
कारणं ब्रूयात् । यदि तत्कारणं न ब्रवीति, तदा पूर्वसाहसं
प्राप्नुयादिति कथञ्चित् तत्प्रकृतिः कर्त्तव्या ।

नातथ्येन प्रमाणं तु दोषेणैव तु दूषयेत् ।

मिथ्याऽभियोगे दण्डः स्यात् साध्याऽपि क्षीयते"—इति॥

साक्षिपरीक्षामाह कात्यायनः,—

"राजा क्रियां भूमौ ह्येव यज्ज्ञात् नाथं त्रिषारथेत् ।

लेख्याचारेण लिखितं साध्याचारेण साक्षिणः"—इति ॥

दृश्यतिरपि,—

"उपस्थिताः परीक्ष्याः स्युः स्वरवर्णज्ज्ञितादिभिः"—इति ।

दृष्टितादीन् विगदयति नारदः—

"सम्भाष्यदोषकृष्टत्वादस्यैव इव लक्ष्यते ।

स्यामान् स्थानान्तरं गच्छन् देके कक्षां सुधावति ॥

काभत्यकक्षाः स भृशमभौक्ष्णं निश्चमत्यपि ।

विनिश्चयवर्णो पद्मां वाऽऽनाभां धूम्रान् ॥

भिद्यते सुखवर्णाऽस्य ललाटं विद्यते तथा ।

सोऽयमागच्छते तेषां पूर्वमिर्णयं वीक्षते ॥

त्वरमाणं दवात्कार्यमपृष्टो बह्व भाषते ।

कुटभान्नो भ विज्ञायन् पापं विनयद्भृशम्"—इति ॥

साक्ष्यनियोजनमाह मनः—

"मभाऽन्तः साक्षिणः मत्तानां प्रत्यक्षं प्रमादौ ।

प्राद्विवाकः प्रयुज्यते विधिनाऽनं साध्ययन् ॥

यद्द्वयोरनयोर्वैत्यं कार्येऽस्मिन् चोद्यते मिथः ।

तद्ब्रूत सर्वं मत्तेन युष्माकं ज्ञानं साक्षिणा ॥

इत्यनेन पाठः सम्पन्नः ।

सत्यं सत्यं ब्रुवन् साक्षी लोकान् प्राप्नोति पुष्कलान् ।
 इह चानुत्तमां कौर्त्तिं वागेषा ब्रह्मपूजिता ॥
 ब्राह्मणो वा मनुष्याणामादित्यस्तेजसामिव ।
 शिरो वा सर्वगाचाणां धर्माणां सत्यमुत्तमम् ॥
 सत्येन पूज्यते साक्षी धर्मः सत्येन वर्धते ।
 तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साचिभिः ॥
 सत्यमेव परं दानं सत्यमेव परं तपः ।
 सत्यमेव परो धर्मो लोकोत्तरमिति स्थितिः ॥
 सत्ये देवाः समुद्दिष्टा मनुष्यास्त्वनृतं सत्यम् ।
 इहैव तस्य देवत्वं यस्य सत्ये स्थिता मतिः ॥
 नास्ति सत्यात् परो धर्मो नानृतात् पातकं परम् ।
 साचिधर्मं विशेषेण सत्यमेव वदेत्ततः"—इति ॥

आशोऽपि,—

“साक्षिणा धर्मसंस्थेन सत्यमेव वदेत्ततः ।
 साचिभावे नियुक्तानां देवता विंशतिः स्थिताः ॥
 पितरस्यावलम्बन्तेऽवितथास्थानतो न तु ।
 सत्यवाक्याद् ब्रजन्त्यूर्द्धमधो यान्ति तथाऽनृतात् ॥
 तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यं भवद्भिः सभ्यसन्निधौ”—इति ।

नारदोऽपि,—

“कुबेरादित्यवरुणशक्रवैवस्वतादयः ।
 पश्यन्ति लोकपालाश्च नित्यं दिव्येन सनुषा”—इति ॥

मत्स्यपि,—

“आत्मैव ज्ञातमनः साची गतिरात्मा तथाऽऽत्मनः ।

माऽवमंस्याः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥

मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित् पश्यतीति नः ।

तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति यद्यैवान्तरप्रदृषः” ॥

द्यौर्भूमिरापोद्बुद्धं चन्द्रार्काग्निमानिजाः ।

राशिः भन्ध्या च धर्मश्च तनुगाः सर्वदेहिनाम्”-इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“अथ चेदं नृते ब्रूयात् सर्वतोऽसाध्यलक्षणम् ।

मृतो नरकमाद्याति तिर्यक्कं यात्यमन्तरम्”-इति ॥

व्यासोऽपि,—

“बध्नन्तं वारुणेः पात्रैः साक्षिणोऽनृतवादिनः ।

षष्टिवर्षमहम्नाणि तिष्ठन्तं नरके ध्रुवम् ॥

तेषां वर्षशते पूर्णं पात्रं नरकः प्रमुच्यते ।

कालोऽतीति मुक्तपात्रः तिर्यगयात्रियः जायते”-इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“शक्रो दशवर्षाणि शतवर्षाणि गर्दभः ।

श्वाश्चैव दशवर्षाणि भालो वर्षाणि विशतिम् ॥

किमिकौटपतङ्गेषु चत्वारिंशत् तथैव च ।

मृगस्तु दशवर्षाणि जायते मानवस्तन ॥

* तथैवान्तरप्रदृषः—इति का० । मम तु स्वदेवान्तरप्रदृषः—इति

पाठः प्रविभाति ।

† सर्वतः साध्यलक्षणम्,—इति का० ।

“शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यथोक्तौ तु भवेद्बधः* ।

तत्र वक्तव्यमनृतं तदिष्टिष्यादिष्टिष्यते†”—इति ॥

साध्योक्तौ कश्चित् विशेषमाह वसिष्ठः,—

“समवेतैस्तु यद्वहं वक्तव्यं तु तथैव तत् ।

विभिन्नैव यत्काव्यं वक्तव्यं तत् पृथक् पृथक् ॥

भिन्नकाले तु यत्काव्यं ज्ञातं वा यत्र साक्षिभिः ।

एकैकं वादयेत्तत्र विधिरेष प्रकीर्तितः”—इति ॥

साध्यमुपादेयं हेयञ्च विभजते मनुः,—

“स्वभावेनैव यद्रूप्यस्तद् पाद्मानं व्यावहारिकम् ।

अतो यदन्यत् रूप्येन धर्मार्थं तदपार्थक्यम्”—इति ॥

गृहस्थतिरपि,—

“देशकालवयोद्वयमंज्ञाजातिप्रमाणतः ।

अन्यूनं चेन्निगदितं सिद्धं साध्यं विनिर्दिशेत् ॥

निर्दिष्टेऽर्थजातेषु साक्षी चेत् साध्य आगतः ।

न ब्रूयादक्षरसमं न तन्निगदितम्वेत् ॥

यस्य शेषः प्रतिज्ञाऽर्थः साक्षिभिः प्रतिवर्णितः ।

सोऽजयी स्यादन्यनौतं साधार्यं न समाप्नुयात्† ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यत्रोक्तौ भवेद्बधः,—इति ग्रन्थान्तरीय-
पाठस्तु समीचीनः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तज्जि सत्यादिष्टिष्यते,—इति ग्रन्थान्तरीयस्तु
पाठः समीचीनः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यस्याशेषं प्रतिज्ञातं साक्षिभिः प्रतिपादि-
तम् । स जयी स्यादन्यथा तु साधार्यं न समाप्नुयात्,—इति ग्रन्था-
न्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

जनमभ्यधिकञ्चायं विप्रयुयञ्च माक्षिणः ।

तदर्थानुक्तविज्ञेयमेष माक्षिविधिः स्मृतः"—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

"क्षणादिषु विवादिषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् ।

जने साम्यधिके सार्धं प्रोक्ते माधं न मिथ्यति ॥

देशं कालं धनं संख्यां माभं जात्याकृतौ वयः ।

विमं वदेद् यच्च माक्ष्ये तदनुक्तं विदुर्बुधाः"—इति ॥

कूटमाक्षिणमाह नारदः,—

"आवयित्वा नतोऽन्धैः माक्षित्वं यो विनिर्गते ।

भ विनेयो भग्नतरं कूटमाक्षी भवेद्दुःखं सः"—इति ॥

याज्ञवल्क्यः,—

"न ददातीह यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ।

भ कूटमाक्षिणां पापेस्तथोदण्डो न सेव हि"—इति ॥

कूटमाक्षिणो दण्डमाह मनूः,—

"लोभान्मोहात् भयान्नैश्यात् कामात्क्रोधात्तथैव च ।

अज्ञानाद्वाजभावाच्च साक्ष्यं त्रितथमुच्यते ॥

इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तदनुक्तं, इति यस्यान्तर्गोचरात् पाठः
समीचीनः ।

रूपं,—इति का० ।

इत्यमेव पाठः सर्वत्र । दण्डेन चैव हि,—इति यस्यान्तर्गोचरात् पाठः
समीचीनः ।

एषामन्यतमत्वेन यः साध्यमनृतं वदेत् ।
 तस्य दण्डविशेषस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥
 लोभात् सत्त्वं दण्डस्तु मोहात् पूर्वं तु माह्वम् ।
 भयादे मध्यमं दण्डो मैत्र्यात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥
 कामाद्विगुणं पूर्वं क्रोधात्तु द्विगुणं परम् ।
 अज्ञानाद् द्वे शते पूर्णं वाप्तिष्याच्छतमेव तु ॥
 एतानाङ्गः कूटमाद्ये प्रोक्तान् दण्डान् मनोविभिः ।
 धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्ममिथमाय च ॥
 कूटमाद्यन्तु कुर्वाणान् त्रीन् वर्णान् धार्मिको नृपः ।
 प्रवामयेद् दण्डयित्वा ब्राह्मणान् विवाभयेत् ॥
 यस्य पश्यन्तु सप्ताहादक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।
 रोगार्तिजातिमरणमृणं^{*} दाप्य दमश्च सः[†]—इति ॥

कात्यायनः,—

“साक्षी साध्यं न चेद्भूयात् समन्दण्डं वहेन्नृणाम् ।
 अतोऽन्येषु विवादिषु त्रिशतं दण्डमर्हति”—इति ॥

बृहस्पतिः,—

“आहूतो यस्तु नागच्छेत् साक्षी रोगविवर्जितः ।
 क्षणं दमश्च दाप्यः स्यात् त्रिपञ्चात् परतस्तु सः ॥
 अपृष्टमत्यवचने पृष्टस्याकथने तथा ।

साक्षिणश्च निरोद्धव्या गच्छां दण्डास्तु धर्मतः”—इति ॥

* रोगोऽर्तिर्जातिमरणमृणं—इति शा० स० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सम तु, वहेद्दण्डम्,—इति पाठः प्रविभाति ।

साक्षिणामनेकविधाव्याख्यानं विभजते दृश्यस्यतिः,—

“साक्षिदैधे प्रभृतास्तु याज्ञाः सास्ये गुणान्विताः ।

गुणिदैधे क्रियायुक्ताः सास्ये तु शुचिभस्मरा” इति ॥

मनुरपि,—

“न हि तं प्रतिगृह्णीयात् साक्षिदैधे नराधिपः ।

समेषु तु गुणोत्कृष्टान् गुणिदैधे दृशोत्तमान्”—इति ॥

रात् कात्यायनेनोक्तम्,—

“साक्षिणां लिखितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च वादिनाम् ।

तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात् सर्वे न साक्षिणः”—इति ॥

तत्र सर्वशब्देनान्यथावादिमहितानामेव बहुलाभमाक्षिप्तसुक्तं,
न पुनः केवलानामिति सन्तव्यम् । अन्यथा, दैधे वञ्चनामिति वचन-
विरोधात् । साक्षिणे विशेषान्तरमात्रं नारदः,—

“दयोर्विवदतारथे दयोः सक्तु न साक्षिणः ।

पूर्वपक्षो भवेद् यथ भावयत तस्य साक्षिणः ॥

आधय्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् ।

विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः”—इति ॥

अत्रोदाहरणम् । धनकः, ज्ञेयं प्रतिग्रहेण प्राप्य भुक्त्वा त्यक्त्वा सकुटुम्बो देशान्तरं प्राप्तः । पुनरन्येन लब्धं भुङ्क्ष्व । सोऽपि देशविश्रवा-
दिना देशान्तरं सकुटुम्बो गतः । पुनस्तौ दात्रपि चिरन्तनकाजा-
पगमे स्मृत्युत्तिष्ठोभेन स्वीकृत्यमागत्य ज्ञेयम् । अन्योऽपि प्रतिजानीते :

* यथावन्मात्रमेव प्रकृतं सत्यं । सत्यं, समं तु, स्वीकृत्यमागत्य ज्ञेय-
मेकः प्रतिजानीते नयवन्मात्रमेव सत्यं इति मदीयमेवेतत् ज्ञेयम्,—
इति पाठः प्रविभाति ।

धर्मपालेन राजा मङ्गं दत्तं मदीयमेवेतत् क्षेत्रम् । अथ चैकस्थेवं
प्रतिज्ञा,—मत्तं नयवर्माख्येन दत्तम्, एतस्य हस्ताद्धर्मपालेनैतत् क्षेत्रं
क्रयेण गृहीत्वा मङ्गं दत्तम्,—इति । सन्ति च द्वयोरपि वादिनोः
साक्षिणः । गर्वदमुक्तम्,—द्वयोर्विवदतोरर्थ—इति । अयमर्थः । यत्
विवदमानस्य पूर्वपक्षो भवेत् ; पूर्वकालिकस्य दानस्य स्वत्वहेतुत-
योपन्यासेन यः पक्षो भवेत्, तस्य साक्षिणः सम्येः प्रष्टव्या भवेयुः ।
अन्यतरस्य साक्षिणश्च । तेषामुत्तरकालदानसाक्षिणामसाक्षिप्राच-
त्वात् । यदा पुनरितरप्रतिज्ञा, तदाऽर्थवशेन एतस्य हस्तात् क्रीत्वा
मङ्गं दत्तमित्यादि तु पूर्वदानोपन्यासपक्षस्याधर्ममक्षिप्त्करत्वं भवेत्,
तदा पश्चात्प्रतिज्ञानानस्य साक्षिणः । पूर्ववादिनः पूर्वपक्षेऽधर्मोभूते
भवन्मुत्तरवादिनः,—इति । साक्ष्यमन्तरेण ज्ञानोपायानाह नारदः,—

“असाक्षिप्रत्ययास्त्वन्ये षड्वादाः परिकीर्त्तिताः ।

उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च घातकः ॥

केशाकेशि गृहीतश्च युगपत्पारदारिकः ।

कुहलपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपगः ॥

तथा कुठारपाणिस्तु वनच्छेत्ता प्रकीर्त्तितः ।

प्रत्ययचिह्नैर्विज्ञेयो दण्डपारुष्यक्षरः ।

असाक्षिप्रत्यया ह्येते पारुष्ये तु परीक्षणम्”—इति ।

शङ्खलिखितावपि । “केशाकेशिग्रहणात् पारदारिक उल्का-
हस्तोऽग्निदग्धा शस्त्रपाणिघातकः क्षोभहस्तश्चोरः”—इति । साक्षि-
निरूपणोपसंहारपुरःसरं लिखितनिरूपणं करोति बृहस्पतिः,—

* क्षत्र, न प्रष्टव्याः,—इति भवितुमुचितम् ।

“माक्षिणमेव” निर्दिष्टः मञ्जालक्षणनिश्चयः ।

लिखितस्याधुना वस्त्रि विधानमनुपूर्वशः ॥

पञ्चादिकेऽपि भूमिं भ्रान्तिः भ्रान्तयते यतः ।

धात्राऽनुराणि सृष्टानि पञ्चरुद्रान्यतः पुरा ॥

देशाचारयुतं वर्षमामपचाद्विद्विमत् ।

पञ्चिमाक्षिलेखकानां हस्ताङ्कं लेखमुच्यते ॥

राजलेख्यं स्थानकृतं स्वहस्तलिखितं तथा ।

लेख्यञ्च त्रिविधं प्रोक्तं विसृज्यत इति पुनः—इति ॥

एतत्तद्यं द्विविधेन संयुज्जति वसिष्ठः—

“लौकिकं राजकीयञ्च लेख्यं विद्याद्विलक्षणम्”—इति ।

तयोरेवान्नरभदानाच्च वृत्त्यतिः—

“भागदानक्रयाधानमंविद्धामपञ्चादिभिः ।

मप्रधा लौकिकं लेख्यं त्रिविधं राजशासनम् ॥

भ्रातरः भविभक्ता ये स्वकृत्वा तु परस्परम् ।

कुर्वन्ति भागपचाणि भागलेख्यं तदुच्यते ॥

भूमिं दत्त्वा तु यत्पत्रं कुर्वन् सन्ध्याकालिकम् ।

अनाच्छेदमनाहार्यं दानलेख्यम् तद्विदुः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, माक्षिणःमेव,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† पाण्ड्यादिकेऽपि,—इति सस्यान्तरं पाठः ।

‡ विसृज्य तद्विधा पुनः,—इति का० ।

§ स्वरूपात्,—इति शा० स० ।

॥ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, कुर्व्यात्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

गृहचेष्टादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याच्चरान्वितम् ।
 पत्रङ्कारयते यत्र* क्रयलेख्यं तदुच्यते ॥
 जङ्गमं स्थावरं बद्धं यत्र लेख्यं करोति यः ।
 गोप्यं भोग्यक्रियायुक्तमाधिलेख्यन्तु तन्मतम् ॥
 ग्रामादिसमयात् कुर्यात् मतं लेख्यं परस्परम् ।
 राजाविरोधिधर्मायै संवित्पत्रं वदन्ति तत् ॥
 वस्त्रास्त्रहीनः कान्तारे लिखितं कुरुते तु यत् ।
 कर्माणि ते करोमीति ताम्रपत्रं तदुच्यते ॥
 धनं वस्त्रा गृहीत्वा तु स्वयं कुर्याच्च कारयेत् ।
 उद्धारपत्रं तत्प्रोक्तं ऋणलेख्यं मनौषिभिः ॥
 दत्त्वा भूम्यादिकं राजा ताम्रपत्रे पटेऽथ वा ।
 शासनं कारयेत् धर्मं स्थानवंशादिसंयुतम् ॥
 अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वभाव्यविवर्जितम् ।
 चन्द्रार्कसमकालीनं पुत्रपौत्रान्वयानुगम् ॥
 दातुः पाण्डित्यः१ स्वर्गं हर्तुर्भरकमेव च ।
 षष्ठिवर्षसहस्राणि दानच्छेदफलं लिखेत् ॥
 समुद्रं वर्षमासादिधनाध्यक्षाच्चरान्वितम् ।
 दानमेवेति लिखितं सन्धिविग्रहलेखकैः ॥

* यक्तु,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† गोप्यं,—इति का० ।

‡ स्थानपञ्चादिकं युतम्,—इति शा० स० ।

§ पाण्डित्यः,—इति का० ।

एवंविधं राजकृतं ग्रामनं समुदाहृतम् ।

देशादिकं यस्य राजा लिखितम् प्रयच्छति ॥

सेवाशौचादिना तुष्टः प्रमादलिखितम् तत् ।

पूर्वाक्षरक्रियापादनिर्णयान्तं यदा नृपः ।

प्रदद्यात् जयिने लेखं जयपत्रं तदुच्यते—इति ॥

यत्तु पूर्वमुदाहृतं. “लिखितं दशधा स्यात्”—इति । तत्तु
विशदं सभतं*, लोकिकस्य सप्तविधायां राजपत्रस्य चिह्नितत्वात् ।
ग्रामनमेकं, जयपत्रं द्वितीयं. राज्ञः ग्रामनपत्रयोरेकीकरणे। तृतीयं
द्रष्टव्यम् । वसिष्ठस्तु तयोर्भेदमाश्रित्य चातुर्विध्यमाह—

“ग्रामनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं तयाऽपरम् ।

आज्ञापनं प्रमादोक्त्य राजकौशं चतुर्विधम्”—इति ॥

ग्रामनजयपत्रे पूर्वमुदाहृते । तत्र ग्रामने विशेषमाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“दत्त्वा भूमिं निवस्य वा कृत्वा लेख्यम् कारयेत् ।

आशामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः”—इति ॥

अत्र निवस्यो वाणिज्याधिकारिभिः प्रतिवर्षं प्रतिमासश्च किञ्चि-
द्रूपमसौ बाह्याणायास्यै देवतायै वा दयमित्यादि प्रभुप्रभय-

* समन्वितं,—इति शा० स० । सम तु, सप्रपन्नं,—इति पाठः

प्रतिभाति ।

† इत्यनेन पाठः सर्व्वत्र । सम तु, आज्ञापनादपत्रयोरेकीकरणेन,—

इति पाठः प्रतिभाति ।

लभ्योऽर्थः । अत्र यद्यपि धनदातृत्वं वाणिज्यादिकर्तृत्वं, तद्विषयं
निबन्धकर्तुरेव पुण्यं; तदुद्देशेनैव तत्प्रवृत्तेः* । व्यासोऽपि

“राज्ञा तु स्वयमादिष्टः सन्निविष्टलेखनः”

ताम्रपट्टे पटे वाऽपि प्रलिखेद्राजशासनम्

क्रियाकारकसम्बन्धं समासार्थक्रियाऽपि लिखेत् इति ॥

क्रियाकारकयोः सम्बन्धो यस्मिन् शासनम्, तत्पञ्चमिकम् । समा-
मार्थक्रियाऽन्वितं; सङ्क्रियार्थं, क्रियया समक्रियया समन्वितमित्यर्थः ।
तत्र लेखनीयार्थमाह याज्ञवल्क्यः,—

“लिखेदात्मनो वंशान्मात्मानं च महीपतिः ।

प्रतिग्रहपरीमाणं दानभेदोपवर्णनम्”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“सर्ववर्षमासपक्षवर्षाणां मोपलक्षितम् ।

प्रतिग्रहोदकाद्यादिसगोचब्रह्मचारिकम् ॥

स्थानं वंशाख्यं देशं ग्राममुपागतम् ।

ब्राह्मणांस्तु तथैवान्यान्मान्यान्धिकृतान् लिखेत् ॥

कुटुम्बिनायका यस्य दूतवैद्यमहत्तराः ।

ते च क्षण्डालपथ्यन्ताः सर्वान् सम्बोधयन्ति ॥

मातापित्रोरात्मनश्च पुण्यायामुक्तसूत्रवे ।

* तदुद्देशेनैव तद्विषयं प्रवृत्तेः,—इति शा० । सम तु, तदुद्देशेनैव
तत्प्रवृत्तेः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† वंशाख्यपुण्यं च,—इति का० ।

दत्तं मयाऽमुकीयाय दानं सन्नद्धचारिणे"—इति ॥

अपरमपि विशेषं स एवाह,—

“सञ्जिवेग्रं प्रमाणञ्च स्वहस्तञ्च लिखेत् स्वयम् ।

मतं मेऽमुकपुत्रस्यायमुकस्य महौपतेः ॥

सामान्योऽयं धर्मसेतुर्नृपाणां

काले काले पातनीयो भवद्भिः* ।

सर्वानेतान् भाविनः पार्थिवेन्द्रान्

भूयोभूयो याचते रामचन्द्रः"—इति ।

अथपत्रे विशेषमाह व्यासः,—

“व्यवहारान् स्वयं वृद्धा श्रुत्वा वा प्राङ्निवाकतः ।

अथपत्रं ततो दद्यात् परिजानाय पार्थिवः ॥

जङ्गमं स्थावरं येन परीक्ष्याप्यात्मसाक्षतम् ।

नानाऽभिशापसन्दिग्धे यः सम्यक् विजयी भवेत् ॥

तस्य राज्ञा प्रदातव्यं अथपत्रं सुलेखितम् ।

पूर्णाक्षरक्रियापादं† प्रमाणं तत्परौल्लभम् ॥

निगदं स्थितिवाक्यञ्च यथा सम्भाविनिश्चितम् ।

* एतदन्तरं, तस्मै राज्ञः प्रदातव्यं अथपत्रं सुलेखितम् । पूर्वपूर्व-
क्रियायुक्तं प्रमाणं तत्त्ववेदिभिः,—इत्ययं श्लोकः का० शा० पुस्तक-
योर्दृश्यते ।

† इत्यमेव सर्वत्र पाठः । सभ तु, पूर्वाक्षरक्रियापादं,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

एतत् सर्वं समासेन जयपत्रे विलेखयेत्”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि.—

“प्राङ्निवाकादिस्तक्क*मुद्रितं राजमुद्रया ।

सिद्धेऽर्थे वादिने दद्यात्स्थिने जयपत्रकम्”—इति ॥

जयपत्रभेदमाह कात्यायनः,—

“अनेन विधिना लेख्यं पञ्चात्कार्यं विदुर्बुधाः ।

तिरस्कारक्रिया यत्र प्रमाणेनैव वादिना ॥

पञ्चात्कारो भवेत्तत्र न सर्वासु विधीयते ।

अन्यवाद्यादिहीनेभ्य इतरेषां विधीयते ॥

यत्तानुभावामन्दिग्धीं तच्च स्याद्राजपत्रकम्”—इति ॥

आज्ञाप्राज्ञापनापत्रयोर्लक्षणमाह वसिष्ठः,—

“आज्ञाप्राज्ञापनापत्रे द्वे वसिष्ठेन दर्शिते ।

सामन्तेष्वथ मृत्येषु राष्ट्रपालादिकेषु च ॥

कार्यमादिशते येन तदाज्ञापत्रमुच्यते ।

अतिपुरोहिताचार्यसामान्येन्तर्हितेषु तु ।

कार्यं निगद्यते येन पत्रं प्राज्ञापनं यतः†”—इति ॥

ज्ञानपदमपि पत्रं पुनर्यसेन निरूपितम्,—

“लेख्यं ज्ञानपदं लोके प्रसिद्धस्थानलेखकम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, हस्ताङ्गः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† यत्तानुवादसंसिद्धं,—इति का० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मतम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

राजवंशक्रमयुतं वर्षमासार्धवासरेः* ॥

पितृपूर्वं नामजातिज्ञातिकर्णिकयोर्लिखेत् ।

द्रव्यभेदप्रमाणञ्च दृष्टिद्वयोभयसम्भताम्"—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“कालं निवेश्यं राजानं ध्यानं निवसन् तथा ।

दायकं याज्ञकं चैव पितृनाम्ना च संयुतम् ॥

जातिं गोचरञ्च शास्त्राञ्च द्रव्यमाधिं समञ्चकम् ।

दृष्टिग्राहकहस्तञ्च विदितार्थो च भाषिणौ"—इति ॥

याज्ञकहस्तनिवेशनप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“समाप्तैर्यं क्षणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ।

मतं मेऽमुकपुत्रस्य यत्पुत्रोपरि लिखितम्"—इति ॥

क्षणिवत् भाषिभिरपि स्वहस्तनिवेशनं कर्तव्यमित्याह मएव,—

“भाषिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।

अब्राह्मणमुकः साक्षी लिखेद्युरिति ते ममाः ॥

उभयाभ्यर्थितेनैव मया ह्यमुकस्तनुना ।

लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकस्त्वन्मतो लिखेत्"—इति ॥

पूर्वं लौकिकलिखितन्तु दृश्यतिना मप्रविधत्वं दर्शितं, व्यागस्तु

प्रकारान्तरेणाष्टविधत्वमाह,—

* वर्षमासार्द्धवासरेः,—इति का० ।

† इत्यनेन पाठः सर्वत्र । मम तु, पितृपूर्वं नाम जातिं घनिकार्थिक-
यैर्लिखेत्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यनेन पाठः सर्वत्र । मम तु, निवस्य,—इति पाठः प्रतिभाति ।

§ इत्यनेन पाठः सर्वत्र । मम तु, लिखितस्य,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“चीकरञ्च* स्वरहस्तस्य तथोपगतसंज्ञितम् ।
 आधिपचं चतुर्थं तु पञ्चमं क्रयपचकम् ॥
 षष्ठम् स्थितिपचाख्यं सप्तमं सन्धिपचकम् ।
 विशद्विपचकं चैव अष्टधा लौकिकं स्मृतम्”—इति ॥

तेषां लक्षणमुच्यते । तच्च संग्रहकारः,—

“चीकरं नाम लिखितं पुराणैः पौरलेखकैः ।
 अर्थिप्रत्यर्थिनिर्दिष्टं यथासम्भवसंज्ञितैः ॥
 स्वरकीयैः प्रतिनामाद्यैरर्थिप्रत्यर्थिसालिषाम् ।
 प्रतिनामभिराक्रान्तं पचं प्रोक्तं स्वरहस्तवत् ।
 स्पष्टावगमसंयुक्तं यथास्मृत्युक्तलक्षणम्”—इति ॥

कात्यायनः । “पावकेन स्वरहस्तेन लिखितं याज्ञकेनाभ्युपगतं
 लेख्यमुपगताख्यं विज्ञेयम्” । नारदः,—

“आधिष्णुता तु यद्व्यं प्रयुक्तं तत् स्मृतं बुधैः ।
 यत्तच्च क्रियते लेख्यमाधिपचं तदुच्यते”—इति ॥

अन्याधिलेख्ये विशेषमाह प्रजापतिः,—

“धनौ धनेन तेनैव परमाधिं नयेद् यदि ।
 ज्ञात्वा तदन्याधिलेख्यं पूर्वं वाऽस्य समर्पयेत्”—इति ॥

पितामहः,—

“ज्ञीते क्रयप्रकाशार्थं द्रव्ये यत् क्रियते कश्चित् ।

* ‘चीकर’ ख्याने, ‘चीरक’—इति प्रच्यते का० पुस्तके । एवं परञ्च ।

† द्रव्यमेव पाठः सर्वत्र । भम तु, पारकेन स्वरहस्तेन वा,—इति पाठः
 प्रतिभाति ।

विक्रीचनुमतं क्रोतुर्ज्ञेयं तत् कथपचकम् ॥

पुरःसरश्रेणिगणा यच्च पौरादिकस्थितिः ।

तत्सिद्ध्यर्थन्तु यन्नेष्ट्यं तद्भवेत् स्थितिपचकम् ॥

उत्तमेषु समस्तेषु अभिशापे समागते ।

वृत्तानुवादनेष्ट्यं यत् तज्ज्ञेयं सन्धिपचकम् ॥

अभिशापे समुत्सोर्णं प्रायश्चित्ते कृते जने ।

विशुद्धिपचकं ज्ञेयं तेभ्यः* माक्षिममन्वितम्—इति ।

अन्यदपि लेख्यमाह कात्यायनः—

“सौमाविवादे निर्णीते सौमापचं विधौयते”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

“दत्तं पाठयेत् पञ्च गृह्णी चान्यन्तु कारयेत्”—इति ।

लेख्यस्य प्रयोजनमाह सरौषिः—

“स्थावरे विक्रयाधाने विभागे दानपचक ।

प्रतिगृहे च क्रीते च नालेख्या सिद्ध्यति क्रिया”—इति ।

स्त्रियनभिज्ञस्त्वन्येन लेखयेदित्याह नारदः—

“अलिपिज्ञा क्षणी यः स्यात् लेखयत् स्वमतन्तु सः ।

साक्षी वा साक्षिणोऽन्ये वा सर्वमाक्षिममौपतः”—इति ।

पञ्चनाशादौ पञ्चान्तरं लेख्यमित्याह याज्ञवल्क्यः—

* तेभ्योऽसाक्षिममन्वितम्,—इति शा० ।

इत्यमेव पाठः सर्वत्र । साक्षी वा साक्षिणोऽन्येन,—इति प्रत्यान्तरी-

यन्तु पाठः समीचीनः ।

“देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये गृहे गृष्टे ह्यते तथा ।

भिन्ने दग्धेऽथवा क्षिप्ते लेख्यमन्यन्तु कारयेत्”—इति ।

यच्च नारदेनोक्तम्,—

“लेख्ये देशान्तरे न्यस्ते ग्रीर्णे दुर्लिखिते ह्यते ।

सतस्तत्कालकरणसतोदृष्टदर्शनम्*”—इति ।

तद्भुनदानोद्यतश्चणिकविषयम् । लेख्यपरीक्षामाह दृष्टदृष्ट-
स्थितिः,—

“विविधस्यापि लेख्यस्य भ्रान्तिः सम्भाव्यते यदा ।

श्चणिसाक्षिलेखकानां हस्तात् संग्रोधयेत्ततः”—इति ।

कात्यायनः,—

“राजाज्ञया समाह्वय यथान्यायं विचारयेत् ।

लेख्याचारेण लिखितं साध्याचारेण साक्षिणः ॥

वर्णवाच्यक्रियायुक्तमसन्दिग्धस्फुटाक्षरम् ।

अक्षीणक्रमसिद्धञ्च लेख्यं तत्सिद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

लेख्यस्य प्रामाण्यस्य सिद्धिमाह सएव,—

“लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं स्रष्टस्तान्यकृतं तथा ।

असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देयस्थितेस्तयोः”—इति ।

देशस्थितिर्देशाचारः । स्रष्टस्तकृते विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विनाऽपि साक्षिभिर्लेख्यं स्रष्टस्तलिखितं तु यत् ।

तत्प्रमाणं स्मृतं सर्वं बललोपाधिकृतादृते”—इति ।

* दृष्टदर्शनम्,— इति शा० । सतस्तत्कालकरणसतोदृष्टदर्शनम्,—

इति ग्रन्थान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

परहस्तकृते विशेषमाह सएव,—

“वादिनामभ्यनुज्ञातं लेखकेन समाक्षिकम् ।

लिखितं सर्वकार्येषु तत्प्रमाणं स्मृतं बुधैः”—इति ।

आधिपत्रे नारद आह,—

“देशाचाराविरुद्धं यत् वक्तादिविधिलक्षणम् ।

तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तकमाक्षरम्”—इति ।

लेख्यदोषमाह कात्यायनः,—

“स्थानभ्रष्टाः सकान्तिस्या मन्दिग्भालक्षणच्युताः ।

तोयसंस्थापिता वर्णा कूटलेख्यं तदा भवेत् ॥

देशाचारविरुद्धं यत् मन्दिग्धं क्लमवर्जितम् ।

कृतमस्त्रामिना यच्च भाष्यज्ञेनञ्च दूष्यति”—इति ।

हारीतोऽपि,—

“यच्च काकपदाकीर्णं तन्मेख्यं कूटतामियात् ।

विन्दुमात्राविहीनं यत् महितं महितञ्च तत्”—इति ।

वृहस्पतिः,—

“दूषितो गच्छति. साक्षी यत्रैकोऽपि निवेगितः ।

कूटलेख्यन्तु तन्माङ्गलैर्लको वाऽपि तद्विधः ॥

मुमुर्षुधनलुब्धार्त्तसोन्मत्तव्यमनात्तैः ।

तत् सोपाधिवलात्कारकृतं लेख्यं न सिद्ध्यति ॥

अत्युज्ज्वलं चिरकृतं मलिनघान्प्राक्षिकम् ।

भग्नोत्सृष्टाक्षरयुतं लेख्यं कूटत्वमाप्नुयात्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“मत्ताभियुक्तस्त्रीबासवलात्कारकृतं तु यत् ।

तदप्रमाणं लिखितमथोपाधिभूतं तथा”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“साक्षिदोषात् भवेद्दृष्टं* पञ्च वै लेखकस्य वा ।

धनिकस्यापि वै दोषात् तथा वा क्षणिकस्य च”—इति ।

दोषोद्भावयितृन् स एवाह,—

“प्रमाणस्य हि ते दोषाः वक्तव्यास्ते विवादिनः ।

गूढाः सप्रकटाः सभ्यै कार्य्ये ग्राह्यप्रदर्शनात्”—इति ॥

उद्भावनप्रकारांश्च स एवाह,—

“साक्षितेखनकर्त्तारः कूटतां यान्ति वादिनः ।

तथा दोषाः प्रयोक्तव्या दुष्टे लेख्यं प्रदुष्यति ॥

न लेखकेन लिखितं न दृष्टं साक्षिभिस्तथा ।

एवं प्रत्यर्थिनोक्तेन कूटलेख्यं प्रकीर्तितम् ॥

तथ्येन हि प्रमाणं तु दूषणेन तु दूषणम् ।

मिथ्याऽभियोगे दण्ड्यः स्यात् शाब्धार्थादपि होयते”—इति ।

अनन्तरभाविराजकृत्यमाह लृहस्यतिः,—

“तथ्येन हि प्रमाणं तु दूषणेन तु दूषणम् ।

एवं दृष्टं नृपस्थाने यस्मिन् तद्धि विचार्य्यते ॥

विमृश्य ब्राह्मणैः साह्रै वक्तृदोषाश्च निश्चितम्”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, भवेद्दृष्टं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, ये दोषाः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

आह सएव,--

“दातुर्लब्धे महत्तनुं ऋणिको यदि गिह्णुते ।

यत्तस्यमःक्षिभिवोऽपि लेखकस्य मतेन च”--इति ।

विश्वयं कुर्यादिति शेषः । मन्दिग्भलेष्वे निर्णयमात्रं याज्ञवल्क्यः,--

“मन्दिग्भलेष्वपि स्यात् स्वहमन्त्रिणादिभिः ।

शुक्तिप्राप्तिकियाचिद्वत्स्यनागमहेतुभिः” इति ।

नारदोऽपि,--

“यन् माजिभंशये क्षेपे भवामृतकृते जचित् ।

तत् स्वपत्न्यावाचिद्वत्स्यनागमहेतुभिः”--इति ।

तद्वदिति शेषः,--

“विनिश्चयमात्रं लेखकस्य भ्रातृणां भ्रातृण्यते यदा ।

ऋणिसिन्धुनाकाणां जनासमोपययता” इति ।

कात्यायनः,--

“यथा पञ्चमस्तोत्रे लेखके सः प्राचिभिः ।

तत् स्वपत्न्यादिभिर्महोऽपि तत्राप्येव न संग्रहः ॥

ऋणिसिन्धुनाकाणां जनासमोपययता” इति ।

तत् स्वपत्न्यादिभिर्महोऽपि तत्राप्येव न संग्रहः ॥

समुद्रेऽपि यदा क्षेपे भवामृतकृते च तत्राप्येव ।

लिखितं तत् प्रमाणं तु श्रुत्यपि चित्तं च”--इति ।

विष्णुरपि,--

“यत्रर्णी धनिको वाऽपि भ्रातृ वा लेखकोऽपि वा ।

मिथ्यते तत्र तत्रेण तत्रेणैः प्रमाधयेत्”--इति ।

मिराकरणे व्यवस्थितानि साधनान्याह कात्यायनः,—

“लिखिते लिखितं नैव स* साक्षी साक्षिभिर्हरेत् ।
 कूटोक्तौ साक्षिणो वाक्यात् लेखकस्य च पत्रकम् ॥
 आद्यस्थो निकटस्थस्य यच्छक्तेन न याचितम् ।
 शुद्धर्णशङ्क्या† तत्तु लेख्यं दुर्बलतामियात् ॥
 लेख्यं विंशत्समाऽतीतमदृष्टाश्रावितञ्च यत् ।
 न तत्सिद्धिमवाप्नोति तिष्ठत्सपि हि साक्षिषु ॥
 प्रयुक्ते शान्तिसाधने तु लिखितं यो न दर्शयेत् ।
 न वाच्यते च ऋणिकं न तत्सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“योऽश्रुतार्थमदृष्टार्थं व्यवहारार्थमागतम् ।
 न लेख्यं सिद्धिमाप्नोति जीवत्सपि हि साक्षिषु ॥
 मृताः स्युः साक्षिणो यत्र धनिकर्णिकलेखकाः ।
 तदप्यपार्थं लिखितं ऋणत्वाच्चेष्टराश्रयात्‡ ॥
 अदृष्टाश्रावितं लेख्यं प्रमीतधनिकर्णिकम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, न,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, आद्यस्थ,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, शुद्धर्णशङ्क्या,—इति पाठः प्रतिभाति ।

§ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ऋते त्वाधेः स्थिराश्रयात्,—इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठः समीचीनः ।

अतथालग्नकश्चैव बद्ध कालं न सिद्ध्यति"—इति ।

लेख्यहानेरपवादमाह बृहस्पतिः,—

“उन्मत्तजडमूकानां राजभीतिप्रवामिनाम् ।

अप्रगल्भयार्त्तानां न लेख्यं हानिमाप्नुयात्”—इति ।

लेख्यशुद्धिप्रकारमाह नारदः,—

“दर्शितं प्रतिकल्पं यत् तथा तु श्रुतं च यत् ।

न लेख्यमिद्विः सर्वत्र खण्ड्यपि हि साक्षिपु” ॥

कात्यायनोऽपि,—

“निर्दोषं प्रथितं यत्तु लेख्यं तस्मिद्विमाप्नुयात् ।

यथादृष्टं भ्रष्टं दोषं नोक्तवान् खणिको यदि ॥

ततो विंगतिवर्षाणि क्रौते पत्रं स्थितम्भवेत् ।

शक्रस्य सन्निधायार्था यस्य लेख्येन भुज्यते ॥

वर्षाणि विंगतिं यावत् तत्परं दोषवर्जितम् ।

अथ विंगतिवर्षाण्यधिकं भुक्तिः सुनिश्चिता ॥

न लेख्येन तु तस्मिद्वि लेख्यदोषविवर्जितम् ।

सौमाविवादे निर्णीते सौमापत्रं विधीयते ॥

तस्य दोषाः प्रवक्तव्या यावद्वर्षाणि विंगतिः ।

आधानमहितं यत्र खण्डं लेख्यं निवेगितम् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । लेख्यं सिध्यति सर्वत्र सत्यपि च साक्षिपु,

इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठः समीचीनः ।

† पत्रं,—इति ख० शा० ।

मृतः साक्षी प्रमाणन्तु स्वल्पभोगेषु तद्विदुः ।

प्राप्तं वाऽनेन चेत् किञ्चिदायञ्चात्र निरूपितम् ॥

विनाऽपि सुद्रया लेख्यं प्रमाणं मृतसाक्षिकम् ।

“यदि लब्धं न चेत् किञ्चित् प्रजप्तिर्वा कृता भवेत् ।

प्रमाणमेव लिखितं मृता यद्यपि साक्षिणः*”—इति ।

लेख्यानां मिथोविरोधे बाध्यबाधकमाह व्यासः । “स्वहस्ता-
ज्ञानपेतं समकालं पश्चिमं वा तत्र राजकृतं शुभम्”—इति ।
साक्षाद्यसम्भवे द्वारौतः,—

“न मयैतत्कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितम् ।

अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थं दिव्येन निर्णयः”—इति ।

प्रजापतिः,—

“स्वनामगोत्रैस्तुल्यं रूपं लेख्यं कचिद् भवेत् ।

अगृहीतधने तत्र कार्य्या दिव्येन निर्णयः”—इति ।

कृत्स्नदानासमर्थं प्रति याज्ञवल्क्यः,—

“लेख्यस्य पृष्ठे विलिखेत् दत्त्वा तदृणिको धनम् ।

धनिकोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम्”—इति ।

लेख्यदोषमतुद्धरतो दण्डमाह कात्यायनः,—

“कूटोक्तौ साक्षिणां वाक्यं लेखकस्य च पत्रकम् ।

न चेत् शुद्धिं नयेत् कूटं स दाप्यो दण्डमुत्तमम्”—इति ।

मात्तिणां वाक्यं लेखकस्य च प्रति कूटोक्तौ उक्तविधां यो वादी
कूटशुद्धिं न नयेत्, स उक्तमसाहमं दण्ड्य इत्यर्थः । स्यावरादौ तु
विशेषमाह मएव,—

“स्यावरे विक्रयाधाने लेख्यं कृतं करोति यः ।

असम्यग्भावितः कार्यो जिज्ञापाण्डुर्विजितः” ॥

अन्यलेख्यावारके याते” लेख्यागमनकारणमुद्भावनीयमित्याह
व्यासः,—

“पश्चाद्यस्य कृतं लेख्यमन्यङ्गत्वे प्रवृण्यते ।

अवश्यं तेन वक्तव्यं पत्रस्यागमनं ततः”—इति ।

नारदोऽपि,—

लेख्यं यस्मान्यनामाङ्गं वाद्यन्तरकृतं भवेत् ।

वित्तव्यं वैपरीत्यं तत्तद्वैराग्यमहेतुभिः”—इति ।

इति लेख्यप्रकरणम् ।

लिखितोपमंहारपुरःसरभुक्तिमुपक्रमते दृढस्यतिः,—

“एतद्विज्ञानमाख्यातं मात्तिणां लिखितस्य च ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, अन्यलेख्यं अन्यकं याते,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, विविच्य ने परीत्यम्,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, एतद्विधानमाख्यातम्,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

साम्प्रतं स्थावरप्राप्तिर्भुक्तेषु विधिरुच्यते”--इति ।

तच्च स्थावरप्राप्तिनिमित्तानि स एवाह,--

“विद्यया क्रयवन्धेन* श्रौर्ध्वभाष्याऽन्वयागतम् ।

सपिण्डस्याप्रजस्यांशं स्थावरं सप्तधोच्यते”--इति ।

नारदोऽपि,--

“लब्धं दानक्रियाप्राप्तं श्रौर्ध्वं वैवाहिकं तथा ।

बान्धवादप्रजाज्जातं षड्विधस्तु धनागमः”--इति ।

आगमपूर्वकमेव भुक्तेः प्रामाण्यमित्याह हारीतः,--

“न मूलेन विना शाखा अन्तरीक्षे प्ररोहति ।

आगमस्तु भवेन्मूलं भुक्तिः शाखा प्रकीर्तिता”--इति ।

नारदोऽपि,--

“आगमेन विशुद्धेन भोगोयाति प्रमाणताम् ।

अविशुद्धागमोभोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति”--इति ।

आगमवद्दीर्घकालत्वादिकमपि भुक्तेः प्रामाण्यकारणमित्याह

नारदः,--

“आगमोदीर्घकालस्य विच्छेदोपरबोधितः† ।

प्रत्यर्थिसन्निधानस्य पञ्चाङ्गोभोग इत्यते”--इति ।

अन्यतराङ्गस्य वैकल्ये भोगस्य प्रामाण्यं नास्तीति आह

नारदः,--

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, क्रयवन्धेन,--इति पाठः प्रतिमाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । निम्बिद्रोऽन्यरवोष्णतः,--इति यस्यान्त-
रीयपाठस्तु सम्यक् ।

“सम्भोगं केवलं यस्तु कौर्त्तयेन्नागमं कश्चित् ।

भोगश्चलापदेशेन विज्ञेयः स तु दम्भरः”-इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“प्रणष्टागमलेख्येन भोगाद्भेदेन वादिना ।

कालः प्रमाणं दानञ्चाकौर्त्तनोद्याधिमंसदि” इति ।

पञ्चाङ्गेषु विप्रतिपत्तौ माधमौषमित्याह मंसहकारः,—

“भुक्तिप्रसाधने मुख्याः प्रथमन्तु कषौबलाः ।

शामण्यः ज्ञेयमामन्तास्तत्सौमापतयः क्रमात् ॥

निखितं माचिणोभुक्तिः क्रियाः ज्ञेयगृहादिषु ।

आगमे क्रयदानादौ प्रत्याख्याते चिरम्भने”-इति ।

क्रयदानादावागमे प्रतिवादिना प्रत्याख्याते सति निखितमा-

चिभुक्तयः क्रियाः प्रमाणम् । भुक्तेर्भेदमात्रं कात्यायनः,—

“भुक्तिस्तु द्विविधा प्रोक्ता मागमाऽनागमा तथा ।

त्रिपुरुषी स्वतन्त्रा तु भवेदन्त्या तु बागमा”-इति ।

पुरुषत्रयानुगता भुक्तिरागमानुपन्यासेऽपि प्रमाणम् । स्वन्त्या तु

भुक्तिरागमसहितैव प्रमाणम् । एतदत्र* वृक्षस्पतिः,—

“भुक्तिस्त्रिपुरुषी यत्र चतुर्थं सम्मवर्त्तिता ।

तद्भोगः स्थितरा याति न पृच्छेदागमं कश्चित् ॥

अनिधिद्वेन यद्भुक्तं पुरुषैर्मित्रभिरेव तु ।

तत्र नैवागमः कार्यो भुक्तिस्त्रिपुरुषी यतः” ॥

“तत्र नैवागमः कार्यो भुक्तिस्तत्र गरीयसी”-इति वा पाठः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, एतदेवाह,—इति पाठः प्रतिभाति ।

त्रिपुरुषभोगेन षष्टिसंवत्सरादयः उपलक्ष्यन्ते । अतएव व्यासः,—

“पूर्वाणि*विंशतिं भुक्त्वा स्वामिनाऽव्याहता सती ।

भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया द्विगुणा च द्विपौरुषी ॥

त्रिपुरुषी चिगुणिता तत्र नाम्नेष्य आगमः”—इति ।

वृहस्पतिर्नवतिसंवत्सरानुपलक्षयति,—

“पितामहो यस्य जीवेज्जीवेच्च प्रपितामहः ।

त्रिंशत् समा या तु भुक्तिः† सा भुक्तिर्व्याहता परैः ॥

भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया द्विगुणा च द्विपौरुषी ।

त्रिपौरुषी च चिगुणा परतः सा चिरन्तनी‡”—इति ।

स्यत्यन्तरे पञ्चत्रिंशद्वर्षाणि पौरुषोभोग इत्युक्तम्,—

“वर्षाणि पञ्चत्रिंशत् पौरुषोभोग उच्यते”—इति ।

यदि विंशतिवर्षः पौरुषोभोगः, यदि वा चिंशद्वर्षः, पञ्चत्रिंश-
द्वर्षो वा, सर्वथाऽपि त्रिपुरुषभोगेन तत्करणयोग्यः कालउपलक्ष्यते ।

अतएव कात्यायनः,—

“स्मार्त्तं काले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।

अस्मार्त्तंऽनुगमाभावात् क्रमात् त्रिपुरुषागता”—इति ।

अनुगमाभावादिति योग्यानुपलब्ध्यभावेन आगमाभावनिश्चया-
सम्भवात् । एतदुक्तं भवति । स्मरणयोग्ये पञ्चाशदधिकशतवर्षपर्यन्ताती-
तकालमध्ये प्रारब्धा भुक्तिस्त्वेतत्सारप्रमाणावगममूलैव स्तत्वे प्रमाणम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । वर्षाणि,—इति ग्रन्थान्तरीयपाठस्तु सम्यक् ।

† त्रिंशत्समायान्तु सप्तौ,—इति शा० ।

‡ स्वाचिरन्तनी,—इति का० ।

तन्मूलभागमाभावाद्*योग्यानुपलब्ध्या बाध्यमानत्वात् । स्ररणाद्योग्ये
पुनः पञ्चाशदधिकशतवर्षातीतकालात् प्राचीनकाले प्रारब्धा स्र-
कालदार्ढ्यावसितागममलिका विनाऽपि मानान्तरागतभागममूलतां
स्वत्वे प्रमाणमिति । अस्मात्तैऽपि काले अनागमस्यतिपरम्परायां
सत्यां न भोगः प्रमाणम् । अतएव नारदः,—

“अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बह्वन्यद्गतान्यपि ।

चोरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः”—इति ।

निश्चितानागमः स्वभोगस्तेनैव दर्शितः,—

“अन्याहितं हृतन्यस्तं बलावष्टब्धयाचितम् ।

अप्रत्यक्षं च यद्भुक्तं षडेतेऽप्यागमं विना”—इति ।

अन्याहितं अन्यस्मै दातुमर्पितम् । हृतमाहृतम् । न्यस्तं निक्षिप्तम् ।
बलावष्टब्धं राजप्रसादादिवलावष्टब्धेन भुक्तम् । याचितं परकीय-
मलङ्काराद्यर्थमानोतम् । मन्त्रैः तैऽपि,—

“या राजक्रोधलोभेन कलान्यायेन वा हता ।

प्रदत्ताऽन्यस्य तुष्टेन न सा भिक्षिमवाप्नुयात्”—इति ।

यन्तु हारीतेनोक्तम्,—

“अन्यायेनापि यद् भुक्तं पित्रा पूर्वतरेस्त्रिभिः ।

न तत् शक्यं पराहर्तुं क्रमात् त्रिपुरुषागतम्”—इति ।

एतच्च अन्यायेनापि भुक्तमाहर्तुमशक्यम्, किं पुनन्यायेन
भुक्तमित्येतत्परम् । शासनविरोधे भुक्तेरप्रामाण्यमाह वृहस्पतिः,—

“यस्य त्रिपुरुषौ भुक्तिः पारम्पर्यक्रमागता ।

* तन्मूलमनागमाभावाद्,—इति शा० ।

न सा चालयितुं शक्या पूर्विकाच्छासनादुते”—इति ।

यत्तु पितामहेनोक्तम्,—

“स्वहस्तादागमपदं तस्मात्तु नृपशासनम् ।

ततस्त्रैपुरुषो भोगः प्रमाणान्तरमिष्यते*”—इति ।

तत्प्रवाहपरम्परया तत्प्रसिद्धा निश्चितागमभोगविषयम् । सत्य-
विच्छेदे सागमा भुक्तिः प्रमाणमित्याह दृष्टस्यतिः,—

“भुक्तिर्वलवती शास्त्रे ह्यविच्छिन्ना चिरन्तनी ।

विच्छिन्नाऽपि हि सा ज्ञेया या तु पूर्वप्रसाधिता”—इति ।

चिरन्तनायाः भुक्तेः कचिदपवादमाह याज्ञवल्क्यः,—

“योऽभियुक्तः परेतः स्यात् तस्य चक्षुषी तमुद्धरेत् ।

त तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता”—इति ।

नारदोऽपि,—

“अथारूढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।

पुत्रेण सोऽर्थः शोधः स्यान्न तद्भोगान्निवर्त्तयेत्†”—इति ।

अनुद्धारे त्वभियुक्तस्यैव दण्डो न तत्पुत्रादेः । तदुक्तं स्यान्नन्तरे,—

“आगमसु कृतो येन स दण्डस्तमनुद्धरन् ।

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, प्रमाणान्तरमिष्यते,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, सत्यपि विच्छेदे,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

‡ तद्भोगमात्राज्ञेतोर्व्यवहारं न निवर्त्तयेदित्यर्थः । न तं भोगोनिव-
र्त्तयेत्,—इति ग्रन्थान्तरोक्तः पाठः ।

न तत्सुतस्तुतो वा भोग्यज्ञानिस्तथोरपि"--इति ।

एतदेवाभिप्रेत्य कात्यायन आह,--

“आहर्त्ता युक्तभुक्तोऽपि” लेख्यदोषान् विप्रोधयेत् ।

तत्सुतो भुक्तिदोषांस्तु लेख्यदोषांस्तु नाप्नुयात्"--इति ।

त्रिपुरुषेषु व्यवस्थितं माधकं क्रमेण दर्शयति नारदः,--

“आदौ तु कारणं भुक्तिर्मध्ये भुक्तिस्तु मागमा ।

कारणं भुक्तिरेवैका सन्तता या चिरन्तनी"--इति ।

अक्षरार्थस्तु संपन्नकारेण दर्शितः,--

“कृतागमस्योक्तकाले भुक्तेषु प्रभुरागमः ।

तस्यैवाय ततीयस्य प्रभुर्भुक्तिस्तु मागमां ॥

भुक्तिर्या मा चतुर्थस्य प्रभाणं सन्तता महत् ।

परित्यक्तागमा भुक्तिः केवलैव प्रभुर्मता"--इति ।

कश्चित् भुक्तेरेव प्राप्स्यमितराभ्यामित्यात्र कात्यायनः,--

“रथ्यानिर्गमनद्वारे जलवाहादिमंत्रय ।

भुक्तिरेव तु गर्वो स्यात् पमाणेष्विति निश्चयः"--इति ।

नारदोऽपि,--

“विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्सपि हि माप्तिषु ।

विशेषतः स्यावरेषु यत्र भुक्तं न तत् स्थिरम्"--इति ।

सम्बर्त्तोऽपि,--

* युक्तभुक्तोऽपि,--इति शा० ।

† प्रभुर्भुक्तिः स्मृतागमा,--इति का० ।

“त्यज्यमाने गृह्ये विद्यमाने तु राजनि ।

भुक्तिर्यस्य भवेत्तस्य न लेख्यं तच्च कारणम्”--इति ।

एतच्च लेख्यवैयर्थ्यकथनार्थमुक्तं, न पुनर्भोक्तुः स्वामित्वप्रतिपाद-
नार्थम् । तस्य भोगमात्रेण स्वामित्वाभिद्वेः । अपहारेणापि भोगस-
म्भवात् । अतएव कात्यायनः,—

“नोपभोगे बलं कार्य्यमाहर्त्ता तत्सुतेन वा ।

पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मा व्यवस्थितः”--इति ।

यत्तु, याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विश्रतिवार्षिकी ।

परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी”--इति ।

यदपि प्रजापतिनोक्तम्,—

“दानकालाद्यदाऽऽरभ्य भुक्तिर्यस्य विधातिनी ।

समा त्रिशत्यवधिका तस्यान्तं न विचारयेत्”--इति ।

तदेतदासेधमकुर्वतां फलहानिविषयम् । न तु भूहानि-
विषयम् । यस्मात् तत्कालोपलक्षितभुक्तेरेव तच्च प्रामाण्यात् । अतएव
वृहस्पतिः,—

“त्रिपुरुषं भुज्यते येन समचं भूरवारिता ।

तस्य नैषापहर्त्तव्या क्षमालिङ्गेन चेदयम्”--इति ।

आर्ध्यादिपक्षकस्य न फलहानिरित्याह याज्ञवल्क्यः,—

* क्षमालिङ्गेन चेदयम्,—इति का० । समं तु, क्षमालिङ्गं न चेदयम्,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

“आधिसौमोपनिषेपजडबालधनेर्विना ।

तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि”—इति ।

मनुरपि,—

“आधिः सौमा बालधनं निषेपोपनिधिस्तियः ।

राजस्वं श्रोत्रियद्रव्यं नोपभोगेन नश्यति”—इति ।

श्रोत्रियग्रहणमन्यासक्रोपलक्षणार्थम् । अतएव कात्यायनः,—

“ब्रह्मचारी चरेत् कश्चित् व्रतं षट्त्रिंशदाब्दिकम् ।

अर्थार्थौ चान्यत्रिये दीर्घकालं चरेन्नरः” ॥

समावृत्तो व्रतौ कुर्यात् स्वधनान्धनं तनः ।

पञ्चाशदाब्दिको भोगः तद्वनस्थापचारकः ॥

प्रतिवेदं द्वादशाब्दः कालो विद्यार्थिनां स्मृतः ।

शिल्पविद्यार्थिनांश्चैव ग्रहणान्तः प्रकीर्तितः ॥

सुचक्षिणं भुञ्जिष्यां यत्नं भुक्तमप्यताम् ।

नृपापराधिनो चैव भवेत् कालेन जीयते”—इति ॥

धनस्य दशवर्षिकौ हानिरिति यदुक्तं, तस्य विषयविशेषं संको-

चमाह मरौचिः,—

“धनवाञ्छालंकरणं याचितं प्रीतिकर्षणा ।

चतुःपञ्चाब्दिकं देयमन्यथा हानिमाप्नुयात्”—इति ।

अत्रापवादमाह मनः—

“मप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।

* वसेन्नरः,—इति का० ।

धेनुह्रस्वोवहृद्धो यस्य वयः प्रभुव्यते”—इति ।

याचितेष्वप्यपवादमाह व्यासः,—

“याच्याधर्मेण यहुक्तं ओज्रियै राजपूरुषैः ।

सुहृद्भिर्वाभ्यवैशापि न तद्भागेन हीयते”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“अनागमं तु यहुक्तं गृह्येचापणादिकम् ।

सुहृद्वन्धुसकुल्येश्च न तद्भागेन हीयते”—इति ।

हानौ कारणमाह सएव,—

“धर्मक्षयः ओज्रिये स्यादभयं राजपूरुषे ।

क्लेशः सुहृदान्ध्वेषु भुक्तान्येतानि हीयते”—इति ।

क्वचिदेकदेशभोगोऽनुपभुक्ते प्रत्येकदेशान्तरेषु* प्रमाणम् । तदाह

वृहस्पतिः,—

“यद्येकश्राप्तने ग्रामचेन्नारामाश्च लेखिताः ।

एकदेशोपभोगोऽपि सर्वे भुक्ता भवन्ति ते”—इति ।

इति भुक्तिप्रकरणम् ।

भुक्त्युपसंहारपुरःसरं दिव्यमुपस्थापयति वृहस्पतिः,—

“स्त्रावरस्य तदाख्यातं† लाभभोगप्रसाधनम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, क्वचिदेकदेशभोगोऽनुपभुक्तप्रत्येक-
देशान्तरेषु,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, स्त्रावरस्यैवदाख्यातं,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

प्रमोदयति । “देवता मे दीयो देविकी क्रिया”-इति ।

दिव्यमुद्दिशति वृक्षप्रतिः--

“घटोऽग्निरुदकं चैव तत्र प्रोक्तं पञ्चमः ।

षष्ठस्य तपदुलः प्रोक्तः सप्तमस्तथा ।

अष्टमं पालमित्युक्तं नवमं धर्मकं तथा ।

दिव्यान्वेतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवः ।

यस्माद्देवेः प्रयुक्तानि द्युकराणि महात्मनः”-इति ।

गङ्गाः । “तत्र दिव्यं नाम तुलाधारणं विपाशनं कोमोऽपि ।

प्रवेगोलोहधारणमिष्टापर्त्तप्रदानमन्यांश्च शपथान् कारयेत्”-इति ।

शपथस्य वृक्षप्रतिना दर्शितः--

“मत्स्यं वाहनगस्ताणि गोशैजकनकानि च ।

देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरांसि च ।

एते च शपथाः प्रोक्ता अन्याथैः सकृदाः मदा”-इति ।

शंखलिखितार्चपि । “दृष्टापर्त्तप्रदानमन्यांश्च शपथान् कारयेत्”-

इति । उद्दिष्टानां दिव्यानां मध्ये तुलादीनि महाभियोगे प्रयोगे

क्रव्यानि । तथाच याज्ञवल्क्यः--

“तुलाऽन्यापोविषं कोमो दिव्यानीश्व विगृह्ये ।

महाभियोगेऽथेतानि शोर्पकस्येऽभियोजरि”-इति ॥

एषामग्निशब्देन तप्रायःपितृवत्प्रमापतप्रातपदुलाश्च गृह्यन्ते ।

“न भुक्ता कोशमन्तेऽपि दापयेत्”-इति स्वर्गाभियोगे कोमयः ।

* विधाकर्षणं--इति शा० ख० ।

कोशस्य तुलादिषु पाठः सावष्टंभाभियोगेः प्राप्स्यर्थः । न महा-
भियोगेष्वेवेति नियमार्थः । अन्यथा कोशस्य शंकाभियोगएव प्राप्तिः
स्यात्,—

“अवष्टंभाभियुक्तानां धटादीनि विनिर्दिशेत् ।

तण्डुलान्धैव कोशाश्च शंकास्तेव न संग्रहः”—इति

स्मरणात् । शीर्षकं विवादपराजयनिबन्धनो दण्डः । तच्च शिरसि
तिष्ठतीति शीर्षकस्थः । यदा शीर्षकस्थोऽभियोक्ता न स्यात्तदा
दिव्यानि देयानि । तथाच नारदः,—

“शीर्षकस्थो यदा न स्यात् तदा दिव्यं तु दीयते*”—इति ।

दिव्यदाने नियममाह पितामहः,—

“अभियोक्ता शिरःस्थाने दिव्येषु परिकीर्त्तयेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं श्रुतिनिर्दर्शनात्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविप्रारदैः”—इति ।

अभियुक्ताय दातव्यं नान्यस्येति नियमस्य अपवादमाह याज्ञ-

वल्क्यः,—

“रुच्या वाऽन्यतरः कुर्यादितरो वक्तयेत् शिरः”—इति ।

* इत्यनेव पाठः सर्वत्र । मम तु, यदा शीर्षकस्थोऽभियोक्ता न स्यात्,
तदा दिव्यानि न देयानि । तथाच नारदः,—शीर्षकस्थो यदा न स्या-
त्तदा दिव्यं न दीयते । इति पाठः प्रतिभाति । अन्यथा ‘शीर्षकस्थो-
ऽभियोक्तरि’—इति याज्ञवल्क्यादिवचनविरोधापत्तेरिति ध्येयम् ।

नारदोऽपि,—

“परियोक्ता शिरःस्थाने सर्वत्रैकः” प्रकल्पितः ।

इतरानितरः कुर्यादितरो वर्त्तयेत् शिरः†”—इति ।

कचित् विषयविशेषेऽशिरो दिव्यं देयमित्याह कात्यायनः,—

“पार्थिवैः शंकितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च दक्षुभिः ।

शंकाशुद्धिपराणाञ्च दिव्यं देयं शिरो विना ॥

लोकापवाददुष्टानां शंकितानाम् दक्षुभिः ।

तुलादीनि नियोज्यानि नो शिरस्तत्र वै भृगुः ॥

न शंकासु शिरः शोके कल्पषे न कदाचन ।

अशिरांसि च दिव्यानि राजभूतेषु दापयेत्”—इति ।

विषयविशेषेषु दिव्यविशेषान् व्यवस्थापयति मंगलकारः,—

“धटादीनि विषान्तानि गुरुस्वर्गेषु दापयेत्”—इति ।

पितामहः,—

“अवष्टम्भाभियुक्तानां धटादीनि त्रिनिर्दिष्टा ।

तण्डुलस्यैव कोशश्च शंकास्त्रेतौ नियोजयत्”—इति ॥

कात्यायनः,—

“शंकाविश्वाससम्भाने विभागे ऋक्षिनां तथा ।

क्रियाभसूक्तर्हेत्वं कोशमेव प्रदापयेत्”—इति ।

पितासहोऽपि,—

* सर्वत्रैव,—इति स० ।

† अभियोक्ता शिरःस्थाने सर्वत्रैव प्रकीर्तितः । यथा वाऽन्यतरः
कुर्यादितरो वर्त्तयेद्विरः,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

‡ सदा,—इति स० श्र० ।

“विस्त्रम्भे सर्वशंकासु शम्भिकार्यं तथैव च ।
 एषु कोशः प्रदातव्यो विद्वद्भिः शुद्धिद्वये* ॥
 शिरस्थोऽपि विज्ञानानि दिव्यादीनि विवर्द्धयेत्
 धटादीनि विषान्तानि कोशएकोऽशिरःस्थितः†”--इति ।

धनतारतम्येन ‡ दिव्यव्यवस्थामाह वृहस्पतिः,—

“विषं सहस्रापकृते पादोने च ऊताशनः ।
 चिभागोने च सल्लिलं सर्वे देवो धटः सदा ॥
 चतुःशतेऽभियोगे तु दातव्यं तप्तमाषकम् ।
 चिगते तण्डुलं देयं कोशएकः शिरः स्मृतः ॥
 शते दृते निवृत्ते वा दातव्यं धनशोधनम् ।
 गोचोरस्य प्रदातव्यं शस्ये फालं प्रयत्नतः ॥
 एषा संख्या निरुष्टानां मथ्यानां द्विगुणा स्मृता ।
 चतुर्गुणोत्तमानां तु कल्पनीया परीचकैः”--इति ॥

कात्यायनोपि,—

“ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां शतमाने विषं स्मृतम् ।
 अशीतेषु विनाशे वै दद्याच्चैव ऊताशनम् ॥
 षष्ठ्यानां विषं देयं चत्वारिंशतिके धटम् ।
 त्रिंशद्दशविनाशे वै कोशपानं विधीयते ॥
 पञ्चाधिकस्य वा नाशे तदर्धार्धस्य तण्डुलम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, शुद्धिसिद्धये,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† कोशएकः शिरः स्मृतः,—इति शा० स० ।

‡ पण्यतारतम्येन,—इति शा० स० ।

तदर्धार्धस्य आग्ने तु देयं पुचादिमहाकम् ॥

तदर्धार्धविनाग्ने तु लौकिकाश्च क्रियाः स्मृताः—इति ।

विष्णुरपि । “सर्वेषु चार्थजातेषु मुख्यं कनकं कल्पयेत् । तच्च कृष्णलोने शुद्धं दूर्वाकुदैश्च* आपयेत् । द्विकृष्णलोने तिलकरं, त्रिकृष्णलोने रजतकरं, चतुःकृष्णलोने सुवर्णकरं, पञ्चकृष्णलोने सौरभतं, सौरोद्धृतमहीकरम् । दिगुणार्थं यथा विहिताः। समस-
क्रिया वैश्वस्य । त्रिगुणैर्ऽर्थे राजन्यस्य । चतुर्गुणैर्ऽर्थे ब्राह्मणस्य”—
इति । पादस्पर्शादीनां विधेयाः स्मृत्यन्तरे दर्शिताः,—

“विधे तु मत्स्यवचनं दिनिक्ये पादलक्षणम् ।

ऊनं त्रिके तु कृष्णं स्यात् कोशपानमतः परम्”—इति ॥

निष्कग्रन्थेन काञ्चनकर्षचतुर्थ्यांशो यो मुद्रामुद्रितः प्रतिपाद्यते ।
तत्रापि कचिद्देशे निष्कव्यवहारात् । ज्ञात्वा मंख्यां सुवर्णाना-
मिति यदुक्तं, तच्च सुवर्णपरिमाणमाह मनुः,—

“लोकमव्यवहारार्थं या मंख्या प्रथिता भुवि ।

ताम्ररूपसुवर्णानाम्नाः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥

जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

प्रथमन्तत् प्रमाणानां जम्बरेणुं प्रचक्षते ॥

जम्बरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिखैका परिमाणतः ।

ताराजम्बर्षपस्त्रिस्तप्ते त्रयो गौरमर्षपः ॥

* दूर्वाकरं,—इति यज्ञान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

† इत्यनेन पाठः सर्वत्र । सम तु, यथाभिहिता,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

सर्वपाः षट् यवोमध्यस्थियवन्त्वेककृष्णलम् ।

पञ्च कृष्णलकोमाषस्य सुवर्णस्य षोडशम् ॥

पलं सुवर्णासुत्तारः पलानि धरणन्दशम् ।

दे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः ॥

ते षोडश स्थाद्वरणगुराणस्यैव राजतः ।

कार्षापणस्य विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः ॥

धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्य राजतः ।

चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्य प्रमाणतः”-इति ॥

माषशब्दः सुवर्णस्य षोडशे भागे वर्तते । कृष्णलशब्दस्तु कर्ष-
द्वतीयभागवाची । माषपञ्चमांशस्य कर्षत्वात् । रूप्यद्रव्यस्य नामनि
कर्षवचनमस्ति* । कार्षापणशब्दौ† पलचतुर्थांशस्य तत्तद्रव्यस्य नाम-
धेये । गद्यानधारणशब्दौ पलदशमांशस्य रूप्यद्रव्यस्य नामनी । कर्ष-
चत्वारिंशत्तमांशस्य रूप्यद्रव्यस्य माषसंज्ञा । निष्कशतमाषशब्दे एकपले
रूप्यद्रव्ये वर्तते‡ । अतएव रूप्यसंज्ञाऽधिकारे याज्ञवल्क्यब्राह्मण-
“शतमानस्य दशभिर्धराचैः पलमेव तु ।

निष्कं सुवर्णासुत्तारः—”इति ।

दृष्टव्यतिः सुवर्णशब्दस्य अर्थान्तरमाह,—

“ताम्रकर्षलता मुद्रा विज्ञेया कर्षका पणः ।

* रूप्यद्रव्यस्य नामनिष्कवचनमस्ति—इति स० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पुराणकार्षापणशब्दौ,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, निष्कशतमाषशब्दौ एकपले रूप्य-
द्रव्ये वर्तते,—इति पाठः प्रतिभाति ।

सएव चाग्निका प्रोक्ता ताश्चतस्रस्तु धानकाः ॥

तद्दादश सुवर्णस्तु दौनाराख्यः सएव तु"—इति ।

याज्ञवल्क्यस्तु पले विकल्पमाह,—

“पलं सुवर्णः चत्वारः पञ्च वाऽपि प्रकीर्तितम्”—इति ।

राजतेऽपि कार्षापणोऽस्तौत्याह नारदः,—

“कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्ये प्रवर्त्तते”—इति ।

व्यासस्तु मौवर्णनिष्कस्य प्रमाणमाह,—

“पलान्यष्टौ सुवर्णं स्थले सुवर्णाश्चतुर्दश ।

एतत् निष्कप्रमाणन्तु व्यासेन परिकीर्तितम्”—इति ।

तत्र मनुकप्रमाणात् प्रमाणान्तरमावादि दिव्यदण्डव्यातिरिक्त-
विषये देशव्यवहाराविरोधेन शास्त्रम् । तथा च दृष्टस्थितिः,—

“संख्या रश्मिरजोभूत्वा मनुमा ममुदाहता । *

वार्षापणान्ता मा दिव्ये नियोज्या विनये तथा ॥

कार्षापणमहस्रन्तु दण्ड उत्तममाक्षयः ।

तदर्द्धो मध्यमः प्रोक्तः तदर्द्धमधमः स्रुतः”—इति ॥

जातिभेदेन दिव्यव्यवस्थामाह नारदः,—

“ब्राह्मणस्य धटो देयः क्षत्रियस्य ऋताशनः ।

वैश्यस्य मल्लिलं देयं शूद्रस्य विषमेऽथ तु ॥

साधारणः समस्तानां कोशः प्रोक्तो मनौषिभिः”—इति ॥

अनित्या चेयं व्यवस्था ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, संज्ञा रश्मिरजोभूया,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

“सर्वेषु सर्वदिश्यं वा विषवजै दिजोत्तमः”—इति
कात्यायनस्मरणात् । व्यवस्थापणे वयोविशेषादिना व्यव-
स्थापनीयम् । तदाह नारदः,—

“क्षीवानुम्नस्तवधिरान् पतितांश्चार्दितांश्चरान् ।
बाणवृद्धस्त्रिय एषां* परीक्षेत धटे सदा ॥
न स्त्रीषान्नु विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्यतम् ।
धटकोशादिभिस्त्राणामतस्त्राणां विचारयेत् ॥
न मञ्जनीयाः स्त्रीबाणा धर्मशास्त्रविषचणैः ।
रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो ये च दुर्भगाः ॥
सहसाऽप्यागतानेताञ्चैव तोये निमज्जयेत् ।
न चापि चारयेदग्निं न विशेषं† विशोधयेत्”—इति ।

कात्यायनः,—

“न लोहग्निलिपिनामग्निं सलिलं नाम्बुसेविनाम् ।
मन्त्रयोगविदाञ्चैव विषं दद्याच्च न कश्चित् ॥
तण्डुले न नियुञ्जीत व्रतिनां सुखरोगिणाम्”—इति ।

पितामहोऽपि,—

“कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्वासकामिनाम् ।
पित्तक्षेपवतां नित्यं विषम् परिर्वर्जयेत् ॥
यद्वायं स्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैव च ।

* बाणवृद्धस्त्रियो येषां,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, न विशेषः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकहृतयः"—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“मातापितादिजगृहृद्धस्त्रीबालघातिनाम् ।

महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥

दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्मपरायणः ।

लिङ्गिनां प्रभवानान्तु मन्त्रयोगक्रियाविदाम् ।

वर्णभङ्गरजातौनां पापाभ्यामप्रवर्त्तिनाम् ॥

एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्येष्वेव तु यद्वतः ।

एतेरेव नियुक्तानां माधूनां दिव्यमर्षति ॥

न भन्ति माधवो यच्च तच्च शोधाः स्वर्कनरेः"—इति ।

यदपि पितामहेनोक्तम्,—

“मव्रतानां रुग्णाङ्गानां बालवृद्धतपस्विनाम् ।

स्त्रीणाञ्च न भवेद्विद्यं यदि धर्मस्त्ववेक्ष्यते”—इति ॥

तदग्न्यम्बुविषयम् । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,—

“धनदारापहाराणां* क्षयानां पापकारिणाम् ।

प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो न तु राजनि ॥

तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि मंगयेषु न निर्दिशन्”—इति ॥

तत्तैर्नियुक्तपुरुषान्नाभविषयम् । श्वारोतः वर्णविषये विग्राह-

माह,—

“राजन्येऽग्निं धटं विप्रे वैश्यं तोयं निघोजयेत् ।

* अस्पृश्यधनदाराणां,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, वर्णविषये,—इति प्रतिभाति ।

न विषं ब्राह्मणे दद्यात् विषं वर्णान्तरे स्मृतम् ।

कौशतण्डुलधर्मस्तु धर्मसम्भवमेव च ॥

पुत्रदारादिप्रपथान् सर्ववर्णं प्रयोजयेत्”—इति ॥

दिव्यानां कालविशेषमाह पितामहः,—

“चेन्नो मार्गशिरस्यैव वैशाखस्य तथैव च ।

एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥

धटः सार्वत्रिकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्जयेत् ।

तथा शिशिरहेमन्ते वर्षाखपिच दापयेत् ।

ग्रीष्मे सलिलमित्युक्तं हिमकाले तु वर्जयेत्”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“अग्निः शिशिरहेमन्ते वर्षासु परिकौर्तितः ।

शरद्ग्रीष्मे तु सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् ॥

न ग्रीते कोशसिद्धिः स्यात् नोष्णकालेऽग्निगोधनम् ।

न प्रावृषि विषं दद्यात् प्रवाते न तुलां नृप”—इति ॥

विष्णुरपि । “स्त्रीब्राह्मणविकलासमर्थरोगिणां तुला देया । सा च न वाति वायौ न नास्तिकस्य । अशुद्धर्मलोहकारिणामग्निर्देयः । न शरद्ग्रीष्मयोश्च । न कुष्ठिपैन्तिकब्राह्मणानां विषं देयम् । प्रावृषि न । श्लेष्मव्याधिरदितामां भीरूणां श्वासकाग्निनामम्बुजीविनां न चोदकम् । हेमन्तशिशिरयोश्च न । नास्तिकेभ्यः कोशो न देयः । कुष्ठ-
व्याधिमारकोपदृष्टेश्च”—इति । पितामहोऽपि,—

“पूर्वांशेऽग्निपरीक्षा स्यात् पूर्वांशे च धटो भवेत् ।

मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभीक्ष्णता ॥

दिवसस्य तु पूर्वाह्ने कोशशुद्धिर्विधीयते ।

रात्रौ तु पश्चिमे यामे विषं देयं सुशीतलम्”--इति ॥

दिव्यदेशानाह,—

“प्राङ्मुखो नियतः कार्यः शुचौ देशे धटः सदा ।

इन्द्रस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे”--इति ॥

इन्द्रस्थानं प्रख्यातदेवतायतनोपलक्षणम् । अतएव भारद्वाजः,—

“मभाराजकुलद्वारे देवायतनचलरे”--इति ।

अधिकारिविशेषेण देशविशेषान् व्यवस्थापयति कात्यायनः,—

“दण्डस्थानेऽभिगणानां मङ्गापातकिनां नृणाम् ।

नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥

प्रातिलोमप्रसृतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे ।

अतोऽन्येषु तु कार्येषु मभामध्ये विदुर्बुधाः”--इति ।

दिव्यदेशाद्यनादरे दिव्यस्य ग्रामाण्यलानिरित्याह भारद्वाजः,—

“अदेशकालदक्तानि वह्निर्गोमकृतानि च ।

व्यभिचारं मदाऽर्थेषु कृत्स्नोऽहं न मंग्रयः”--इति ॥

वायो जननिवासः । तस्मादहनिर्जनप्रदेश इति यावत् । तथा

च पितामहः,—

“दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राङ्निवाकः समाचरेत् ।

अध्वरेषु यथाऽध्वर्युः शोषवानोनृपाजया ॥

तत आवाहयेद्देवान् विधिनाऽनेन धर्मवित् ।

प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भुत्वा प्राङ्निवाकस्ततोवदेत् ॥

एच्छेद्भि भगवन् धर्मं अस्मिन् दिव्ये समाविश ।

सहितो लोकपालैश्च वस्त्रादित्यमरुद्भूतैः ॥

आवाह्य तु धटे धर्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत्* ।

धटग्रहणं सर्वदिव्योपसंस्कारार्थम् । एषां धर्माणां सर्वदिव्यसा-
धारणत्वात् । अङ्गविन्यासप्रकारस्तैव दर्शितः,—

“इन्द्रं पूर्वं तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।

वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरञ्चोत्तरे तथा ॥

अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ।

इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः ॥

कुबेरस्तु सुवर्णभस्त्रमिस्त्रार्थसुवर्णभाः ।

तत्रैव निश्चरतिः श्यामो वायुस्ताम्रः प्रगच्छते ॥

ईशानस्तु भवेद्भक्तः एवं ध्यायेत् क्रमादिमान् ।

इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनावाहयेद्बुधः ॥

धर्मो* ध्रुवस्तथा व्योम आपश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्यूषस्य प्रभासस्य वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥

देवेभ्योऽग्नयोर्योर्मध्ये आदित्यानां ययाक्रमम् ।

धाताऽर्घ्यमा च मित्रस्य वरुणेशौ भगस्तथा ॥

इन्द्रो विवस्त्रान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ।

ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजयो यो जघन्यजः ॥

इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्त्तिताः ।

अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः ॥

वीरभद्रस्य शम्भुस्य गिरीशस्य महायशः ।

अजैकपादह्रिर्बुद्धयः पिनाकी चापराजितः ॥
 भुवनाधीश्वरस्यैव कपाली च विग्राम्यति ।
 स्थाणुर्भवश्च* भगवान् रुद्रास्त्रेकादश स्त्रताः ॥
 प्रेतेश्वरचोमध्ये च मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ।
 ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥
 वाराही च महेश्वरी† चामुण्डा गणसंयुता ।
 निश्चिन्तेस्त्रोत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ॥
 वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ।
 गगनः स्यार्गनो वायुरनिलो मास्तुल्लथा ॥
 प्राणः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।
 धटस्योत्तरभागे‡ तु दुर्गामावाहयेद्बुधः ॥
 पताशां देवतानां च स्नानाया पूजनं विदुः ।
 भूषाऽवमानं धर्माय दत्त्वा चार्थादिकं॥ क्रमात् ॥
 अर्थादि पश्चादङ्गानां भूपान्तमुपकल्पयेत् ।
 गन्धादिकां निवेद्यान्तां परिचर्यां प्रकल्पयेत् ॥
 चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः ।

* स्थाणुर्भवश्च—इति का० ।

† तथेन्द्राणी,—इति का० स० ।

‡ धर्मस्योत्तरभागे,—इति का० ।

§ इत्यनेव पाठः सर्वत्र । मम तु, दत्त्वा चार्थादिकं,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

आज्येन हविषा चैव समिद्धिर्हीमसाधनैः ॥

सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत्”—इति ॥

प्रणवादिकां गायत्रीमुच्चार्य पुनः स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्य
समिदाज्यचरुन् प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयात् ।

“अनुक्तमंख्या यत्र स्यात् शतमष्टोत्तरं स्मृतम्”—इति ।

एतत् सर्वमुपवामादिपूर्वकं कर्तव्यम् । तदाह नारदः,—

“अहोरात्रोषितः स्वात्वा आर्द्रशामा स मानवः ।

पूर्वाह्णं सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्तितम्”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“सचेलस्नातमाहूय सूर्यादयउपोषितम् ।

कारयेत् सर्वदिव्यानि देवब्राह्मणमग्निधौ”—इति ॥

पितामहोऽपि,—

“त्रिरात्रोपषितायैव एकरात्रोपषिताय च ।

नित्यं देवानि दिव्यानि शूचये मार्द्रवामसे”—इति ॥

अथञ्चोपवामविकल्पोबलवद्वलवद्विषयतया द्रष्टव्यः । होमानन्तरं
पितामहः,—

“यच्चार्यमभियुक्तः* स्यात् लिखितं तन्तु पत्रके ।

मन्त्रेणानेन सहितं तत्कार्यञ्च शिरोगतम्”—इति ॥

मन्त्रस्य,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यदर्थमभियुक्तः,—इति तु पाठः समीचीनः
प्रतिभाति ।

“आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापोऽदयं यमश्च ।
अरुहश्च रात्रिश्च उभे च मन्थो
धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्” ॥

अथञ्च विधिः सर्वदिव्यसाधारणः ।

“इमं मन्त्रविधिं कृत्वा सर्वदिव्येषु योजयेत्”—इति

पितामहस्मरणात् । प्रयोगावसाने दक्षिणां दद्यात् । तथा च

भणव,—

“श्रुत्वात्पुनरोद्दिताचार्यान् दक्षिणाभिश्च तोषयेत्”—इति ।

इति दिव्यमातृका ।

अथ धटविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“प्राङ्मुखो निश्चलः कार्य्यः शुचौ देगे धटः मृदा ।

इन्द्रस्थाने मभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे”—इति ।

नारदोऽपि,—

“सभाराजगृहद्वारसुरायतनचलरे”—इति ।

पितामहः,—

“विशालासुच्छितां शुभां धटशालान् कारयेत् ।

यत्रस्थो नोपहन्येत श्मिद्यण्डालवायमे ॥

कवाटबीजसंयुक्तां परिचारकरलिताम् ।

पानीयादिस्नानमायुक्तामशुन्यां कारयेन्नृपः”—इति ॥

धटनिर्माणप्रकारमाह पितामहः,—

“चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ कार्यौ तथाविधौ ।

अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ न चेदध्यर्द्धमेव च ॥

स्थित्वा तु याज्ञिकं वृत्तं हेतुवन्मन्त्रपूर्वकम् ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः”—इति ॥

नारदः,—

“खादिरीं कारयेत् तत्र निर्घ्रणां ग्रुक्तवर्जिताम् ।

शिंशपान्तदभावे तु सालं वा कोटरैर्विना ॥

अर्जुनस्तिलकोऽगोकः शमीयो रक्तचन्दनः ।

एवंविधानि काष्ठानि धटार्थं परिकल्पयेत् ॥

चक्षुषी धटतुला कार्या खादिरी तेन्दुकी तथा ।

चतुरस्रस्त्रिभिः स्थानैर्धटः कर्कटकादिभिः”—इति ॥

पितामहः,—

“कर्कटानि च दद्यानि त्रिषु स्थानेषु यत्नतः ।

हस्तद्वयं निखेयन्तु पादयोर्हयोरपि”—इति ॥

व्यासः,—

“हस्तद्वयं निखेयन्तु प्रोक्तं मुण्डकयोस्तथोः ।

षडहस्तन्तु तथोः प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः”—इति ॥

पितामहोऽपि,—

“तोरणे तु तथोः कार्यं पार्श्वयोर्हयोरपि ।

धटादुच्चतरे स्थातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः ॥

अवलम्ब्यै तु कर्त्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ ।

दृष्ट्वा सूरसम्पदौ धटसस्तक्षुमिणौ”-इति ॥

नारदः--

“शिक्षदयं समर्पितं पार्थिवोत्सवोत्सवम् ।

एकच शिक्षे पुरुषमन्यत्र त्वज्येच्छाम ॥

धारयेदुत्तरे पार्थिवं पुरुषं दक्षिणे शिक्षाम् ।

पीठकं पुरतस्तस्मिन्निष्ठकं पांशुलोष्टकम्”-इति ॥

पितामहः--

“एकस्मिन् रोपयेन्मर्त्यमन्यस्मिन् मृत्तिकां शुभाम् ।

इष्टकामस्यपाषाणकपालान्यिविवर्जिते”-इति ॥

अत्र मृत्तिकेष्टकापाषाणपांशुनां विकल्पः । समतानिरीक्षणार्थं
राज्ञा तद्विदो नियोज्यः । तथाच पितामहः--

“परीक्षका नियोज्यस्तुल्यमानविशारदाः ।

वणिजो वृद्धकाराश्च कांस्यकारास्तथैव च ॥

कार्यं परीक्षकैर्नित्यमवलम्ब्यमभोधटः ।

उदकञ्च प्रदातव्यं धटस्योपरि पण्डितैः ॥

यस्मिन् स्वते नोयं न विज्ञेयः समोधटः ।

तोलयित्वा नरं पूर्वं पश्चात्तमवतारयेत् ॥

धटन्तु कारयेत् नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ।

तत आवाहयेत् देवान् विधानेन च मन्त्रवित् ॥

वाद्येन त्वर्यघोषेण गन्धमास्थानुलंपने”-इति ।

अत्र विशेषमाह नारदः--

* पिटकं पूरयेत्तस्मिन्निष्ठकं--इति का० ।

“रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्णपूपाक्षतादिभिः ।

अर्चयेत्तु धटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेत्”—इति ॥

इन्द्रादीनित्यर्थः । ततः प्राङ्निवाकस्तुलामामन्त्रयेत् । तदाह

पितामहः,—

“धटमामन्त्रयेच्चैवं विधिनाऽनेन शास्त्रवित् ।

त्वं धट, ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ॥

धकारात् धर्ममूर्तिस्त्वं टकारात् कुटिलं नरम् ।

धृतो भावयसे यस्मात् धटस्तेनाभिधीयते”—इति ॥

शास्त्रवित् प्राङ्निवाकः ।

“त्वमेव धट, जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।

व्यवहारेऽभिग्रस्तोऽयं मानुषस्तोष्यते त्वयि ।

तदेनं संश्रयं तस्मात् धर्मतश्चेत्तुमर्हसि”—इति ॥

ततः संश्रयार्थं तुलामामन्त्रयेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।

प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वाऽवतारितः ॥

त्वं तुले, सत्यधामासि! पुरा देवैर्विनिर्मिता ।

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । ममतु, धटस्तेनाभिधीयसे,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† सशोध्य,—इति स० । शोध्य,—इति का० । ममतु, शोध्यः,—
इति वा, स शोध्यः,—इति वा पाठः प्रतिभाति ।

‡ सन्निधौ भासि,—इति शा० स० ।

तत् सत्यं वद कल्याणि, संग्रहान्मा विमोक्षय ॥

यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततोमां त्वमधो नय ।

शुद्धिश्चेद्भूमयोर्द्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत्—इति ॥

ततः प्राङ्निवाकस्तुलाधारकं शपथेर्नियम्य शोधं पुनरारोपयेत् ।

तथा च नारदः,—

“समथं परिरुद्धाय पुनरारोपयेत् नरम् ।

निहिते दृष्टिरहिते गिरस्थारोप्य पत्रकम्—इति ।

समयाः शपथाः । ते च विष्णुना दर्शिताः,—

“ब्रह्मघ्नानां कृता लोकाः” ये लोकाः कृतमालिनाम् ।

तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा”--इति ॥

पुनरारोपणानन्तरं नारदः,—

“त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि मृगतानि च ।

त्वमेव देव, जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥

व्यवहाराभिग्रस्तोऽयं नानृतं तोन्यते त्वया ।

तदेवं संग्रहं कृढं धर्मतस्तातुमर्हसि ॥

देवासुरमनुष्याणां मत्वे त्वमतिरिच्यते ।

सत्यसन्धोऽसि भगवन्, शुभाशुभविभावतः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, ब्रह्माघ्नो ये स्मृतालोकाः,—इति पाठः

प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, त्वमतिरिच्यसे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, विभावितः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

आदित्यचन्द्रावगिलोऽमलस्य

द्यौर्भूमिरापोद्दधं यमस्य ।

अहस्य रात्रिश्च उभे च मन्ध्ये

धर्मस्य जानाति नरस्य वृत्तम्”—इति ।

तदनन्तरं पितामहः,—

“ज्योतिर्विद्राह्णश्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम् ।

विनाशः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षा कालकोविदैः ॥

साक्षिणो ब्राह्मणश्रेष्ठाः यथादृष्टार्थवादिनः ।

ज्ञानिनः शुचयोऽलुब्धाः निथोक्तव्या नृपेण तु ॥

तेषां वचनतो गम्यः शुद्धयुक्तिविनिर्णयः*”—इति ॥

आरोपितञ्च विनाडीपञ्चकं यावत्तावत्तथैवां स्थापयेत् । दशगु-
र्वचरोच्चारणकालः प्राणः, षट्प्राणा विनाडिका । उक्तञ्च,—

“दशगुर्वचरः प्राणः षट्प्राणाः स्याद्विनाडिका”—इति ।

शुध्यशुद्धिनिर्णयकारणमाह नारदः,—

“तुलितो यदि वर्धेत विशुद्धः स्यान्न संशयः ।

समोवा क्षीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः—इति ॥

व्यासः,—

“अधोगतो न वै शुद्धोऽङ्गुष्ठोर्ध्वगतस्तथा ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, शुद्धयुक्तिविनिर्णयः,—इति पाठः
प्रतिभाति :

† यावत्तथैव,—इति का० ।

समोऽपि न विशुद्धः स्यादेवा शुद्धिरुदाहृता ॥

शिरस्छेदेऽनभङ्गे च भृयसारोपयेन्नरम् ।

एवं निःसंशयज्ञानान्ततो भवति निर्णयः" ॥

शुद्धेस्तु संशयो नारदेन प्रपञ्चितः,—

“तुलाशिरोभ्यामुद्भूतं विषमं न्यस्तलक्षणम् ॥

यदा वा सुप्रणुक्ता वा चलेत्पूर्वमधोऽपिवा ।

निर्मुक्तः सहसा वाऽपि तदा नैकतरं वदेत्”—इति ॥

अथमर्थः । यदा तुलागभागौ तिर्यक् चक्षितौ, यदा वा समताज्ञा-
नार्थं न्यस्तमुदकादि चक्षितं, यदा च वायुना प्रेरिता तुला ऊर्ध्वमधश्च
कल्पते, यदा च तुलाधारकेण कृतात् प्रमुच्यते, तदा जयं पराजयं
वा न विनिश्चेतुं शक्नुयादिति । राज्ञः कर्त्तव्यमाह पितामहः,—

“भङ्गिः परितृप्तो राज्ञा शुद्धं कृढं प्रपजयेत् ।

क्षतिकृपुर्नेहिताचार्यान् दक्षिणाभिस्तु तोषयेत् ॥

एवं कारयिता राज्ञा भुक्त्वा भोगान् मनोरमान् ।

महतीं कीर्त्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

इति भटविधिः ।

अथाग्निविधिः ।

“अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचोदितम् ।

कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्ताच्चरमं तथा ॥

आग्नेयं मण्डलं चाद्यं द्वितीयं वारुणं तथा ।

तृतीयं वायुदेवत्वं चतुर्थं यमदेवतम् ॥
 पञ्चमं त्विन्द्रदेवत्वं षष्ठं कौबेरमुच्यते” ।
 सप्तमं सोमदेवत्वं अष्टमं सर्वदेवतम् ॥
 पुरस्ताच्चवमं यत्तु तस्मिन् देवतं विदुः ।
 गोमयेन कृतानि खुरङ्गिः पर्युक्षितानि च ॥
 दार्चिंशदङ्गुलान्याङ्गुलमण्डलान्मण्डलान्तरम्^(१) ।
 अष्टभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् ॥
 षट्पञ्चाशत्समधिकं भूमेस्तु परिकल्पना ।

मण्डले मण्डले देवाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः—इति ।

तच्च, नवमं मण्डलं परिमिताङ्गुलप्रमाणकं, तद्विहाय अष्टभि-
 र्मण्डलैरष्टभिश्चान्तरालैः प्रत्येकं षोडशाङ्गुलप्रमाणकैरङ्गुलानां षट्-
 पञ्चाशदधिकशतद्वयं सम्पद्यते । अङ्गुलप्रमाणञ्च स्वत्यन्तरेऽभि-
 हितम्,—

“तिर्य्यग्यवोदराण्यष्टौ ऊर्द्धा वा त्रीहयस्तयः ।

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वाशाङ्गुला”—इति ।

अत्र च, गम्यानि सप्तैव मण्डलानि । “स तमादाय सप्तैव मण्ड-
 लानि शनैर्ब्रजेत्”—इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । नारदोऽपि,—

“हस्ताभ्यां तं सहादाय प्राङ्निवाकसमिरीतः ।

- (१) अत्र, मण्डलपरिमाणं षोडशाङ्गुलं मण्डलधोरन्तरपरिमाणमपि ता-
 वदेव । तथाच प्रथममण्डलमवधीकृत्य द्वितीयमण्डलपर्यन्तं दार्चिं-
 शदङ्गुलपरिमाणं सम्पद्यते इति बोध्यम् ।

स्थितैकस्मिन् यतोऽन्यानि* ब्रजेत्सप्त त्वजिह्वागः ॥

असंभ्रान्तः शनैर्गच्छेदक्रुद्धः सोऽष्टमं प्रति ।

न पातयेत्तामप्राप्य या भूमिः परिकल्पिता ॥

न मण्डलमतिक्रामेन्न चार्वागर्पयेत्पदम् ।

मण्डलञ्चाष्टमं गत्वा ततोऽग्निं विष्टजेन्नरः†—इति ।

अग्निविशर्गश्च नवमे मण्डले कार्यः । तदाह पितामहः,—

“अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे निक्षिपेत्ततः†”—इति ।

अथ पिण्डपरिमाणमाह पितामहः,—

“अधमं तं समङ्गत्वा पञ्चाशत्पलिकं समम् ।

पिण्डन्तु तापयेद्भावेष्टाङ्गुलमयमयम्”—इति ।

प्रथममण्डलादलिणतोऽग्निं प्रतिष्ठाप्याग्नये पवमानायेति मन्त्रेणा-
ष्टोत्तरशतवारं प्राङ्निवाको जुहुयात् । “अग्नौ हतमष्टोत्तरं शतम्”—
इति स्मरणात् । तस्मिन्नभावेऽपिण्डं लोचकारेण तापयेत् । तदाह
नारदः,—

“जात्यैव लोचकारो यः कुशलस्याग्निकर्मणि ।

दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनायोऽग्नौ तु दापयेत् ॥

अग्निवर्णमयःपिण्डं भस्कुलिङ्गं सुरञ्जितम् ।

पञ्चाशत्पलिकं भूयः कारयित्वा शशिर्दिग्भैः ॥

* इत्येवैव घाटः सर्वत्र । सम तु. ततोऽन्यानि,—इति घाटः प्रति-
भाति ।

† निक्षिपेद्बुधः,—इति का० ।

द्वतीयतापे ताप्यन्तं ब्रूयात्सत्यपुरस्कृतम्”—इति ।

लोहशुद्ध्यर्थमुचितजले* निक्षिप्य पुनः सन्नायोदके निक्षिप्य पुनः
सन्नापनं द्वतीयस्तापः । तस्मिन् तापे वर्त्तमाने धर्मावाहनादिमन्-
मण्डपं पूर्वोक्तविधिं विधाय पिण्डस्त्रिमग्निमेभिर्मन्त्रैरभिमन्त्रयेत् ।
मन्त्रासु नारदेन दर्शिताः,—

“त्वमग्ने, वेदासुत्वारः त्वञ्च यज्ञेषु ह्यसे ।

त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥

जठरस्थो हि भूतानां यथा वेत्सि शुभाशुभम् ।

पापं पुनासि वै यस्मात् तस्मात्पावक उच्यसे ॥

पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मान् भव पावक ।

अथवा शुद्धभावेषु श्रौतो भव ऊताशन ॥

त्वमग्ने, सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।

त्वमेव देव, जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥

व्यवहाराभिगतोऽयं मानुषः शुद्धिभिच्छ्रुति ।

तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्मात्तुमर्हसि”—इति ।

तत्रादावेव त्रीहिविमर्दनेन शोधय्य करौ लक्षयेत् । तदाह
विष्णुः । “करौ विष्टदितौ त्रीहिभिस्तस्यादावेव लक्षयेत्”—इति ।

लक्षयेदित्यस्यार्थं नारदेन विवृतः,—

“लक्षयेत्तस्य चिह्नानि हस्तयोर्हयोरपि ।

प्राकृतानीव गूढानि सन्नान्यत्रणानि च ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, लोहशुद्ध्यर्थोचितजले,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

हस्तक्षतेषु सर्वेषु कुर्याद्व्यसपदानि तु” ।

अभिधारणतः पूर्वमेतद्विज्ञानार्थं तस्य ग्रीधस्य करदयस्त्रितय
अत्रणादिस्थानेषु *अलककादिरसेन वसपदानि कुर्यादित्यर्थः । ततः
कर्त्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः,—

“करौ विमृदितभ्रौहौ ललयित्वा ततो न्यसेत् ।

मन्त्राश्रयस्य पर्णाणि तावत् सूत्रेण वेष्टयेत्”—इति ।

पर्णाणि च समानि,—

“पचेरश्रलमापूर्य्य अश्रयैः सप्तभिः सभैः”—इति

स्मरणात् । वेष्टनसूत्राणि च भित्तानि कर्त्तव्यानि ।

“वेष्टयेत मितेहेमौ सप्तभिः सूत्रतन्तुभिः”—इति

नारदस्मरणात् । तथा, सप्त शमीपत्राणि सप्तैव दूवापत्राणि
दध्यक्षाद्याक्षतानपि अश्रयपत्राणामुपरि विन्यसेत् । तदुक्तं स्मृत्य-
न्तरे,—

“सप्त पिप्पलपत्राणि अक्षतान् सुमनोदधि ।

हस्तयोर्निविपेक्ष्य सूत्रेणावेष्टनं तथा”—इति ।

यत्तु स्मृत्यन्तरम्,—

“अथस्तप्तन्तु पाणिभ्यामर्कपत्रैस्तु सप्तभिः ।

अन्तर्हितं हरन् शुद्धस्त्वदग्धः सप्तमे पदे”—इति ।

तदश्रयपत्राणामभिविषयम् । यतोऽश्रयपत्राणां मुख्यतमाह

पितामहः,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, करदयस्त्रितय, अत्रादिस्थानेषु,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

“पिप्पलाज्जायते वङ्गिः पिप्पलो वृक्षराट् स्यतः ।

अतस्तस्य तु पचाणि हस्तयोर्निक्षिपेत् बुधः”—इति ।

तदनन्तरं कर्त्तव्यमाह सएव,—

“ततस्तं समुपादाय राजा धर्मपरायणः ।

सन्दंशेन नियुक्तोऽथ हस्तयोस्तत्र निक्षिपेत् ॥

त्वरमाणो न गच्छेत् स्वस्थो गच्छेच्छमैः शनैः ।

न मण्डलमतिक्रामेन्नान्तरा स्थापयेत् पदम् ॥

अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे स्थापयेत् बुधः ।

भयार्त्तः पातयेद्यस्तु व्रणश्च न विभाव्यते ॥

पुनरारोपयेन्नोहं स्थितिरेषा दृढीकृता”—इति ।

यदा दग्धसन्देहः तदा आह नारदः,—

“यदा तु न विभाव्यते दग्धाविति करौ तदा ।

ग्रीहीनतिप्रयत्नेन सप्तवारांस्तु मर्दयेत् ।

मर्दितो यदि नो दग्धः सन्धैरेव विनिश्चितः ।

गोप्यः शुद्धस्तु तत्कृत्ये दग्धोदण्डो यथाक्रमम् ॥

पूर्वदृष्टेषु चिह्नेषु ततोऽन्यथापि लज्जयेत् ।

मण्डलं रक्तसङ्काशं यत्र स्याद्वाऽग्निसम्भवम् ॥

यो निरुद्धः स विज्ञेयः सत्यधर्मव्यवस्थितः”—इति ।

यत्तु* चासात् प्रज्वालनं हस्ताभ्यामन्यत्र दह्येत, तथाप्यशुद्धो-
न भवति । तदाह कात्यायनः,—

* यस्तु,—इति का० स० । मम तु, यदि तु,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“प्रज्वालनाभिगस्तयेत् स्थानादन्यत्र दह्यते ।

अदग्धन्तं विदुर्देवाः तस्य भूयो न योजयेत्”—इति ।

शुद्धिकालावधिमाह पितामहः,—

“ततस्तद्धस्तायोः प्राग्देष्टव्यौत्वाऽन्यैर्यवेद्यवान् ।

निर्विगङ्गेन तेषां तु हस्ताभ्यां मर्दने कृते ॥

निर्विकारे दिनस्थान्ते शुद्धिं तस्य निनिर्दिशेत्”—इति ।

इत्याग्निविधिः ।

अथ जलविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“तोयस्थानतः प्रवक्ष्यामि विधिं धर्मं सनातनम् ।

मण्डनं धूपदीपाभ्यां पूजयेत् तद्विचक्षणः ॥

गरान् संपूजयेत् भक्ष्या वैणवश्च धनुस्तथा ।

मङ्गलैः पुष्पधूपैश्च ततः कर्म समाचरेत्”—इति ।

धनुषः प्रमाणमाह नारदः,—

“क्रूरं धनुः मत्प्रगतं मध्यमं घटगतं स्यात्तम् ।

मन्दं पञ्चशतं जयसेषं ज्ञेयो धनुर्विधिः ॥

मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच्च शरत्रयम् ।

हस्तानाञ्च शनैः मार्द्वं लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥

न्यूनाधिके तु दोषः स्यात् क्षिपतः सायकांस्तथा”—इति ॥

अत्राहुस्त्रिगुह्या विवक्षिता । शरा अनायसायाः कर्षण्याः ।

“शरैरेनायसापैश्च प्रकुर्वीत विशुद्धये ।

धनुषस्ताञ्कराश्चैव सुदृढानि विनिक्षिपेत्”—इति
स्मरणात् । चेन्ना चात्र क्षत्रियः, तद्वृत्तिब्राह्मणो वा । तदाह

पितामहः,—

“क्षेत्रा च क्षत्रियः कार्यस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणोऽपि वा ।

अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासः क्षिपेत् शरान् ॥

अरस्य पतनं याज्ञं सर्पणन्तु विवर्जयेत् ।

सर्पन् सर्पञ्छरो यायाद्वराद्वरतरं यतः ॥

इमून् प्रक्षिपेद्विद्वान् मारुते वाति वा शृगम् ।

विषमे वा प्रदेशे च वृक्षस्याणुममाकुले ॥

तरुगुल्मलतावस्त्रिपङ्कपाषाणमंयुते”—इति ॥

तोरणं च मञ्जनसमोपस्थाने समे शोधकर्णप्रमाणोच्छ्रितं कार्यम् ।

तदाह नारदः,—

“गत्वा तु सजलं स्थानं* तटे तोरणमुच्छ्रितम् ।

कुर्वीत कर्णमाचन्तु भूमिभागसमे शुचौ”—इति ॥

उपादेयानुपादेयजले विविनक्ति पितामहः,—

“स्थिरवारिणि मञ्जेत न याद्विणि न चाल्पके ।

दृणैर्वाल्लरहिते जलौकामत्यवर्जिते ॥

देवस्तातेषु यत्तोयं तस्मिन् कुर्व्याद्विशोधनम् ।

आह्वार्यं वर्जयेत्तोयं शीघ्रगासु नदीषु च ॥

आविशेदमले नित्यमूर्ध्निपङ्कविवर्जिते ।

स्थापयेत् प्रथमं तोये शालं च पुरुषं नृपः ॥

* तज्जलस्थानं,—इति का० ।

आगतं प्राप्नुस्व कृत्वा तोयमध्ये च कारिणम् ।

ततस्त्वावाहयेद्देवान् मल्लिखं चानुमन्त्रयेत्”—इति ॥

तच्च वादौ वरुणपूजा कर्त्तव्या । तदाह नारदः,—

“गन्धमाघैः सुरभिभिर्मधुरैश्च छतादिभिः ।

वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः”—इति ॥

एवं वरुणपूजाकृत्वा धर्मावाहनादिसकलदेवतापूजां होमं
समन्वकं प्रतिष्ठापन्नशिरोनिवेशनान्तं च कृत्वा प्राङ्निवाकोजस्ताभि-
मन्त्रणकुर्व्यात् । मन्त्रश्च विष्णुना दर्शितः,—

“तमन्तः सर्वभूतानामन्तश्चरमि माजिवत् ।

त्वमेषां भो विजानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥

व्यवहाराभिगृह्योऽयं मानुषस्त्वयि मज्जति ।

तदेनं संशयात्तस्मात् धर्मातस्मात्तुमर्हसि”—इति ॥

पितामहेनापि,—

“तोय, त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यन्तु निर्मितम् ।

शुद्धेस्त्वं कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां दहिनां तथा ॥

अतस्त्वं दर्शयाम्नां शुभाशुभपरीक्षणं”—इति ॥

शोधयेतिकर्त्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः,—

“सद्येन माऽभिरत्नं त्वं वरुणेत्यभिभाष्य तम् ।

नाभिदध्नादकस्यस्य गृहीत्वोत्तमं विगन्तुं”—इति ॥

तदनन्तरकर्त्तव्यमाह सएव,—

“समकालमिषुं मुक्तमानीयान्यो जवौ नरः ।

गते तस्मिन् निमग्नाङ्गं पशेद्येष्कुद्धिरात्मनः”—इति ॥

अयमर्थः । त्रिषु शरेषु सुक्तेष्वेको वेगवान् मध्यशरपातस्थानङ्गत्वा
तमादाय तत्रैव तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षणस्थाने
तोरणमूले तिष्ठति । एवं स्थितयोस्तृतीयस्यां करतालिकायां
शोथो निमज्जति । तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं
मध्यशरपातस्थानङ्गच्छति । शरग्राही च तस्मिन् प्राप्ते तदुत्तरं तोरण-
मूलं प्राप्यान्तर्जलगतं यदि न पश्यति, तदा शुद्धो भवतीति । तदेव
स्थितीकृतं पितामहेन,—

“गन्तुस्यापि च कर्त्तुंश्च समंगमनमज्जनम् ।

गच्छेत्तोरणमूलान्तु लक्ष्यस्थानं जवी नरः ॥

तस्मिन्गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय सायकम् ।

गच्छेत्तोरणमूलं तु यतः स पुरुषो गतः ॥

आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले ।

अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा शुद्धिं विनिर्दिशेत्”—इति ॥

जविनोश्च नरयोर्निर्द्धारणं कृतं नारदेन,—

“पञ्चाशतो धावकानां यौ स्थातामधिकौ जवे ।

तौ च तच्च नियोक्तयौ शरानयनकारणात्”—इति ॥

निमग्नस्य स्थानान्तरगमने अशुद्धिमाह पितामहः,—

“अन्यस्थानविशुद्धिः* स्थादेकाङ्गस्थापि दर्शनात् ।

स्थानादन्यत्र गमनाद्यस्मिन् पूर्वं निवेशितः”—इति ॥

एकाङ्गदर्शनादिति कर्णाद्यभिप्रायेण,

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ममतु, अन्यस्थो न वि ङः,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

“शिरोमाचन्तु दृष्टे न कर्णे नापि नासिका ।

अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्दिशेत्”—इति

विशेषस्मरणात् । कारणान्तरेणोन्मज्जने पुनरपि कर्त्तव्यम् ।

तदाह कात्यायनः,—

“निमज्ज्योत्स्रवते यस्तु दृष्टयेत् प्राणिभिर्नरः ।

पुनस्तत्र निमज्जेत्स दंशविह्वविभावितः*”—इति ॥

इति जलविधिः ।

अथ विषविधिः ।

तत्र प्रजापतिः । विषस्यापि प्रवक्ष्यामीति । विषं च वत्सना-
भादि याह्यम् ।

“गृह्णन्तो वत्सनाभस्य हिमजस्य विषस्य च” इति ॥

वर्ध्यान्त्याह सपवः—

“चारितानि च जीर्णानि कृत्रिमाणि तथैव च ।

भूमिजानि च सर्वाणि विषाणि परिवर्जयेत्”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“भ्रष्टं च चारितं चैव भूमिजं मिश्रितं तथा ।

कालकूटमलाबुधं विषं यत्नेन वर्जयेत्”—इति ॥

* निमज्जेत शश्विह्वविभावितः,—इति शा० ।

† भूमिशतानि,—इति शा० स० ।

‡ धूपितं,—इति का० ।

कालस्य तेनैवोक्तः,—

“तोलपिलेक्षिते काले देयं तद्धि हिमागने ।

नापराहे न मध्याह्ने न सन्ध्यायां तु धर्मवित्”—इति ॥

कालान्तरे तृक्तप्रमाणदत्तं देयम् । तदाह सएव,—

“वर्षं चतुर्यवा माघा यौमे पञ्चयवा स्रता ।

हेमन्ते सा सप्तयवा ग्रस्यन्त्या ततोऽपि हि”—इति ॥

विषञ्च दत्तञ्च देयम् । तदाह सएव,—

“विषस्य पलषड्भागान्नागो विंशतिमस्तु यः ।

तमष्टभागहीनन्तु गोष्ठे दद्यात् दत्तञ्च देयम्”—इति ॥

पलं चात्र चतुःसुवर्णकम् । तस्य षष्ठो भागो दश माघाः, माघस्य दश यवाश्च भवन्ति । त्रियवत्वं च लक्षणं, पञ्चलक्षणको माघः । एको माघः पञ्चदशयवा भवन्ति । एवं दशानां माघाणां यवाः सार्द्धं गतं भवन्ति । पूर्वं च दश यवाः । एवं षष्ठ्यधिकगतं यवाः पलस्य षष्ठो भागः । तस्माद्विंशतितमो भागो अष्टयवाः । तस्याष्टमभागहीनः एकयवहीनः । तं सप्तयवं दत्तञ्च देयम् । दत्तञ्च विधात् चिंशद्गुणं याच्यम् । तदाह नारदः,—

“प्रदद्यात्सोपवासाय देवनाङ्गणसन्निधौ ।

धूपोपहारमग्नौ च पूजयित्वा मण्डपम् ॥

द्विजानां सन्निधावेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते ।

उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा दद्याद्विप्रः समाहितः”—इति ॥

प्राङ्निवाकः कृतोपवासो मण्डपं सम्पूज्य तत्पूरतो विषं स्थापयित्वा धर्मादिपूजां हवनानां पूर्ववद्विधाय प्रतिज्ञापनं शोध्य

शिरसि निधाय विषमभिमन्त्रयेत् । मन्त्रस्य पितामहेनोक्तः,—

“त्वं विष, ब्रह्मणा सृष्टं परीचार्थं दुरात्मनाम् ।

पापेषु दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतम्भव ॥

मृत्युमुर्त्तिं, विष, त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम् ।

चायस्त्वेनं नरं पापात्मयेनास्यामृतम्भव”—इति ॥

कर्त्ता तु विषमभिमन्त्र्य भक्षयेत् । मन्त्रस्य याज्ञवल्क्येनोक्तः,—

“त्वं विष, ब्रह्मणः पुत्र, मत्यधर्मं व्यवस्थितः ।

चायस्मात्मादभौगापात् मत्येन भव मेऽमृतम् ॥

एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्विमर्शजम् ।

यस्य वेगेर्विना जीर्यम् शुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥

वेगो रोमाङ्गमाद्योरचयति विषजः स्वेदवक्त्रोपशोषौ

तस्याङ्गं तत्परी दौ वपुषि च जनयेदर्णभेदप्रवेपौ ।

यो वेगः पञ्चभोऽभौ नयननिवगतां कण्ठभङ्गं च हिक्कां

षष्ठो निश्वासमोहौ वितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकस्य”—इति ।

शोध्यस्तु कुहकादिभ्यो रक्षणीय इत्याह पितामहः,—

“त्रिरात्रं पञ्चरात्रं स्यात्पुरुषैः स्त्रैरधिष्ठितम् ।

कुहकादिभयाद्राजा रक्षयेद्व्यकारिणम् ॥

श्रोषधीर्मन्त्रयोगांश्च मणौनथ विषापहान् ।

कर्त्तुः शरीरसंस्थांस्तु गृढोत्पन्नान् परीक्षयेत्”—इति ॥

शुद्धेः कालावधिमाह नारदः,—

“पञ्चतालगतं कालं निर्विकारो यदा भवेत् ।

तदा भवति संशुद्धस्तः कुस्याच्चिकित्सितम्”—इति ॥

यावत् करतालिकाशतपञ्चकं, तावत् प्रतीरूपीयमित्यर्थः । यत्तु
पितामहेनोक्तम्,—

“भक्षिते तु यदा स्वस्थो मूर्च्छाकृद्दिविवर्जितः ।

निर्विकारो दिनस्थान्ते शुद्धन्तमपि निर्दिशेत्”—इति ॥

तदेतत् चतुर्मात्रविषयम् ।

इति विषयविधिः ।

अथ कोशविधिः ।

तत्र नारदः,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि कोशस्य विधिमुत्तमम् ।

शास्त्रविद्विर्यथा प्रोक्तं सर्वकालाविरोधिनम् ॥

पूर्वाह्ने सोपवासस्य स्नातस्त्रार्द्रपटस्य च ।

सशूकस्थाव्यसनिनः कोशपानं विधीयते ।

इच्छतः अद्धानस्य देवमाङ्गणसन्निधौ”—इति ॥

देवस्येति दुर्गाऽऽदित्यादयो गान्धाः । पितामहोऽपि,—

“प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा पाययेत् प्रसूतित्रयम् ।

पूर्वाह्नेन विधानेन पीतमार्द्रपटञ्च तम्”—इति ॥

पूर्वाह्नेनेति धर्मावाहनादि शोध्यग्निरसि पत्रारोपणान्तमङ्गक-
लापं निधायेति । कारिणं नियुक्तं प्राङ्मुखं कृत्वा प्रसूतित्रयं पाय-
येत् । तत्र विशेषो नारदेनोक्तः,—

“तमाह्वयाभिग्रस्तन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ।

पथस्य स्नापयित्वा तु पाययेत् प्रसूतित्रयम्”—इति ॥

स्नापनीयदेवानाह पितामहः,—

“भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत् तस्य तज्जलम् ।
समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥
दुर्गायाः पाययेत् शोरान् ये च ग्रस्तोपजीविनः ।
भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तस्मै पाययेत्”—इति ॥

स्नापनीयप्रदेशविशेषमाह मणव,—

“दुर्गायाः पाययेच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम् ।
इतरेषान्तु देवानां स्नापयेदायुधानि तु”—इति ॥

शुद्धिकालावधिमाह पितामहः,—

“त्रिरात्रात् सप्तरात्राद्वा द्विमसाहान्तथाऽपि वा ।
वैकृतं यत्र दृश्येत पापकृत्स्नं तु मानवः ॥
तस्यैकस्य तु सर्वस्य जनस्य यदि वा भवेत् ।
रोगोऽग्निर्जातिमरणं मेव तस्य विभावयन्”—इति ॥

विष्णुः,—

“यस्य पश्येत् द्विमसाहान्तं त्रिमसाहान्तं तथाऽपि वा ।
रोगोऽग्निर्जातिमरणं राजदण्डमथापि वा ॥
तमशुद्धं विजानीयाद्विशुद्धं तद्विपर्यये”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“सप्ताहान्मन्तरे यस्य द्विमसाहेन वा पुनः ।

* तच्च,—इति शा० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, स्नापये,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ तस्यैकस्य न,—इति ग्रन्थान्तरौयः पाठः समीचीनः ।

रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमर्थसंगोधनक्षयः ॥

प्रत्यात्मिकं भवेत्तस्य विद्यात्तस्य पराजयम्”—इति ॥

एतानि द्विसप्तसप्तह्यवधिवचनानि द्रव्याल्पत्वमहत्त्वाभ्यामभि-
योगात्पत्वमहत्त्वाभ्यां वा व्यवस्थापनीयानि । अवधेरुद्धं वैकृतदर्शने न
पराजय इत्याह नारदः,—

“ऊर्ध्वं तस्य द्विसप्तह्यवधैकृतं सुमहद्भवेत् ।

नाभियोग्यस्तु विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात्”—इति ॥

वृहस्पतिरपि,—

“सप्तह्यवधौ द्विसप्तह्यवधस्य किञ्चित् न जायते ।

पुत्रदारधनानां वा स शुद्धः स्यान्न संग्रहः”—इति ॥

इति कोशविधिः ।

अथ तण्डुलविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणचोदितम् ।

चौर्यं तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः”—इति ॥

चौर्यग्रहणमर्थविवादप्रदर्शनार्थम् । “ततश्चार्थस्य तण्डुलाः”—इति
धनविवादे कात्यायनेन दर्शितत्वात् । पूर्वैर्गुर्यत्कर्त्तव्यं, तदाह सएव,—

“तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् शालेर्नान्यस्य कस्यचित् ।

मृण्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्यायतः शुचिः ॥

स्नानोदकेन संमिश्रान् रात्रौ तत्रैव वामयेत् ।

आवाहनादि पूर्वन्तु कृत्वा रात्रौ विधानतः”—इति ॥

धर्मावाहनादि हवनान्नं साधारणविधिना दिव्यस्य, पुरतः कृत्वा देवतास्नानोदकेन तण्डुलानामृत्य प्रभातपर्यन्तं प्राङ्निवाकस्तथैव स्थापयेत् । तदनन्तरकर्त्तव्यं तेनैव दर्शितम्,—

“प्रभाते कारिणो देयाः त्रिः कृत्वा प्राङ्मुखं तथा ।

प्राङ्निवाकसमाहृतस्तण्डुलान् भक्षयेच्छुचिः ॥

शुद्धिः स्याच्छुक्लनिष्ठौवे विपरीते च दोषभाक् ।

श्रेणितं दृश्यते यस्य तनुस्तान् च शीर्यते ॥

गात्रं च कम्पते यस्य तस्याशुद्धिं विनिर्दिशत्”—इति ॥

इति तण्डुलविधिः ।

अथ तप्तमापविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“तप्तमापस्य वक्ष्यामि विधिमुद्धरणे शुभम् ।

कारयेदायसम्पात्रं तास्रं वा षोडशाङ्गुलम् ॥

चतुरङ्गुलखातन्तु मण्डपं वाऽथ मण्डलम्”—इति ॥

मण्डलं वर्जुलम् । एवंविधपात्रं घृततैलाभ्यां पूरयेत् । तथाच

स एव,—

“पूरयेत् घृततैलाभ्यां त्रिंशत्या त्रैपलैस्तु तत् ।

तैलं घृतमुपादाय तदग्नौ पाचयेच्छुचिः ॥

सुवर्णमाषकं तस्मिन् सुतप्तं निक्षिपेत्ततः ।

अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उद्धरेत्तप्तमापकम् ॥

करायं यो न धनुयात् विस्फोटो वा न जायते ॥

शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारा यदाऽङ्गुलिः"—इति ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यमानां समूहेनेत्यर्थः । केवल-
गव्यदृततापने विशेषमाह सएव,—

“सौवर्णे रजते ताप्ते आयसे मृण्मयेऽपि वा ।

गव्यं दृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः ॥

सौवर्णीं राजतौन्ताक्षीमायसीं वा सुगोधिताम् ।

सलिलेन सङ्कट्कृतौतां प्रक्षिपेत् तच्च सुद्रिकाम् ॥

भ्रमदीचीतरङ्गाब्धौ अनखस्यर्गगोचरे ।

परीचेदार्द्रपर्णेन सच्चित्कारं मघोषकम्"—इति ॥

प्राङ्निवाको धर्मावाहनादि शोधशिरःपचारोपणान्तं कर्म
कृत्वाऽभिमन्त्रणं कुर्यात् । मन्त्रस्तु तेनैव दर्शितः,—

“परम्यविचममृतं दृत, त्वं यज्ञकर्मसु ।

दह पावक, पापन्तु हिमशीतं शुचौ भव ॥

उपोषितं ततः स्नातमार्द्रवाससमागतम् ।

याहयेन्मुद्रिकां तान्तु दृतमध्यगतां तथा"—इति ॥

शोधस्तु, त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यादिमन्त्रं पठेत् । शुद्धिलिङ्गा-
न्याह सएव,—

“प्रवेग्नं च तस्याय परीचेयुः परीचकाः ।

यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽषावन्यथाऽशुचिः"—इति ॥

इति तप्तमाषविधिः ।

अथ फालविधिः ।

तत्र वृहस्पतिः,—

“आयसं द्वादशपलघटितं फालमुच्यते ।

अष्टाङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलविस्तृतम् ॥

अग्निवर्णन्तु तस्रोरो जिह्वया लेलिहेत्यकृत् ।

न दग्धश्चेच्छुचिर्भूयात् अन्यथा तु स हीयते”—इति ॥

अत्रापि धर्मावाचनादिगोध्यग्निरःपचारोपणान्तं कार्यम् ।

इति फालविधिः ।

अथ धर्माधर्मविचारविधिः ।

तत्र पितामहः,—

“अधुना सम्यक्क्षामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।

राजतं कारयेद्भूर्ममधर्मं सीमकायमम् ॥

लिखेत् भूर्जं पटे वाऽपि धर्माधर्मौ सितामितौ ।

अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाक्षैः समर्चयेत् ॥

मितपुष्पस्तु धर्मः स्थात् अधर्माऽमितपुष्पष्टक् ।

पर्वविधायोपलिष्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥

गोमयेन मृदा वाऽपि पिण्डौ कार्थ्यौ ममन्ततः ।

मृद्भाण्डकेऽनुपहिते* स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ॥

उपलिष्य शुचौ देशे देवत्राङ्गणमग्निधौ ।

आवाहयेत् ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥

* अनुपहितौ,—इति का० ।

धर्मावाहनपूर्वन्तु प्रतिज्ञापचकं लिखेत् ।
 यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे ॥
 अभियुक्तस्तस्यैकं प्रगृह्णीताविलम्बितम्* ।
 धर्मे गृहीते शुद्धः स्यादधर्मं तु स हीयते ॥
 एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरौक्षणम्”—इति ॥

सौसकायसमिति सौसकमिश्रायसम् ।

इति धर्माधर्मोदिव्यविधिः ।

इति क्रियापादः ।

अथ क्रमप्राप्तो निर्णयपादः कथ्यते ।

अत्र ब्रह्मसतिः,—

“धर्मेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाञ्जया ।
 सत्तुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धार्थविनिर्णयः ॥
 एकैको द्विविधः प्रोक्तः क्रियाभेदात्मनीषिभिः ।
 अपराधानुरूपन्तु दण्डन्तु परिकल्पयेत् ॥
 प्रतिवादी प्रपद्येत यत्र धर्मस्य निर्णयः ।
 दिव्यैर्विशोधितस्त्वग्विनयस्त्वमुदाहृतः ॥
 प्रमाणनिश्चितो यस्तु व्यवहारः स उच्यते ।
 वाक्कलानुत्तरत्वेन द्वितीयः परिकीर्तितः ॥
 अनुमानेन निर्णीतं चरित्रमिति कथ्यते ।
 देशस्थित्या हतीयस्तु तत्त्वविद्विददाहृतः ॥

* प्रगृह्णीताविलम्बितः,—इति का० ।

प्रमाणसमतायाम् राजाद्या निर्णयः स्मृतः ।

शास्त्रसम्भावविरोधेन चतुर्थः परिकीर्तितः”—इति ॥

संग्रहकारोऽपि,—

“उक्तप्रकाररूपेण स्मृतस्थापिता क्रिया ।

राजा परीक्षा मध्येष्व स्थायी जयपराजयौ ॥

सोऽर्थोऽन्यतमथा चैव क्रियया सम्प्रमाधयेत् ।

भाषाऽचरममं माध्वं स जयौ परिकीर्तितः ॥

असाधयन् साधयन् वा विपरीतार्थमात्मनः ।

दृष्टकारणदोषो वा यः पुनः स पराजितः”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“तन्तु प्रदण्डयेद्वाजा जेतुः” पूजां प्रवर्त्तयेत् ।

अजितास्यापि दण्ड्याः सर्वेदशास्त्रविरोधिनः”—इति ॥

पूजाकरणानन्तरं कात्यायनः,—

“सिद्धिनार्थेन मंसोज्जो वादी मत्कारपूर्वकम् ।

लेख्यं स्वहस्तमयुक्तं तस्मै दद्यात्तु पार्थिवः”—इति ॥

नारदोऽपि,—

“मध्ये यत् स्थापितं द्रव्यं उन्नं वा यदि वा स्थिरम् ।

पश्चात् तत्सोदयं दाप्यं जयिने पत्रमयुतम्”—इति ॥

पत्रं जयपत्रम् । तदाह बृहस्पतिः,—

“पूर्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्नं यदा नृपः ।

प्रदद्याच्चयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते”—इति ॥

* जितं,—इति शा० स० ।

धनदापनप्रकारे विशेषमाह* कात्यायनः,—

“राजा तु स्वामिने विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् ।

देशाचारेण सान्यास्तु दुष्टान् सन्वीड्य दापयेत् ॥

रिक्थिनः सुहृदं वाऽपि क्लृप्तेनैव प्रदापयेत्”—इति ॥

न केवलं स्वामिने धनदापनमात्रं, स्वयमपि दण्डं गृहीयादि-
त्याह नारदः,—

“ऋणिकः सधनोयस्तु दौरात्पञ्च प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्यात् गृहीत्वा तन्तुविंशकम्”—इति ॥

एतदपि सम्यपञ्चऋणिकविषयम् । विप्रतिपन्नऋणिकविषये विष्णु-
राह । “उत्तमर्णश्चेद्राजानमियात् तद्विभावितोऽधमर्णोदशमभागममं
दण्डं दद्यात् । प्राप्तार्थस्तोत्तमर्णो विंशतितमम्”—इति । उत्तमर्णो-
धनदानं भूतित्वे दण्डलो । यदा तु राज्ञः प्रियोऽधमर्णोऽपलापबुद्ध्या
राज्ञे पूर्वं निवेदयति, तत्र दण्डविशेषमाह मनुः,—

“यः शोधयन् स्वच्छन्देन वेदयेद्भूतिकं नृपे ।

स राजर्णचतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्वनम्”—इति ॥

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

“यो यावन्निष्ठवीतार्थं मिथ्या वा ह्यभिवादयेत् ।

तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणं दमम्”—इति ॥

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, धनदापने प्रकारविशेषमाह,—
इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, उत्तमर्णस्य धनदानं भूतित्वेन न
दण्डत्वेन,—इति पाठः प्रतिभाति ।

तद्गुताधमर्णोत्तमर्णविषयम्* । यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“निष्कवे भावितो दद्यात् धनं राजे च तत्समम्”—इति ॥

तद्विगुणदण्डपर्याप्तधनाभावविषयम् । मिथ्याऽभियोगिनस्तु अप्या-
पर्याप्तधनस्यापि न तत्समं दण्डः । यदाह सएव,—

“मिथ्याभियोगाद्विगुणमभियोगाद्गुनं वहेत्”—इति ॥

धनाभावेऽपि, “आनृण्यं कर्मणा गच्छेत्”—इत्यनुकल्पो द्रष्टव्यः । प्र-
थमतो निष्कवं कृत्वा पश्चात्स्वयं सम्प्रतिपद्यते, तस्याद्धं दण्डमाह व्यासः,—

“निष्कवे तु यदा वादो स्वयं तत्प्रतिपद्यते ।

ज्ञेया मा प्रतिपत्तिस्तु तस्याद्धं विनयः स्मृतः”—इति ॥

यत्पुनर्मनोक्तम्,—

“अर्थेऽपव्ययमानन्तु कारणेन विभावितम् ।

दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेखं च शक्तिः”—इति ।

तत्सद्वृत्तब्राह्मणाधमर्णविषयम् । विष्कवविषये विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“निष्कृते लिखितं नेकमेकदशविभावितः ।

दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं न साक्षस्त्वनिवर्दितः”—इति ।

नेकमशकं प्रतिज्ञाकाले लिखितमभियुक्तं पत्यर्थो यदि सर्वमेव
मिथ्येतदिति प्रतिजानीते, तदाऽर्थिना एकदेशभ्रष्टिरण्णादिविषये
प्रमाणादिभिः प्रत्यर्थो भावितः अङ्गोकारितः, तदा स सर्वं पूर्वलि-

* तद्गुताधमर्णोत्तमर्णविषयम्,—इति का० । मग तु, तत् सद्गुताधमर्णो-
त्तमर्णविषयम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† अत्र, यस्तु,—इति भवितुमुचितम् ।

‡ दण्डं देयं,—इति शा० ।

§ आक्रमस्यादिभिः,—इति का० ।

स्वितमर्थिने नृपेणार्थं दाप्यः । सर्व* भाषाकाले अर्थिनाऽनिवेदितश्चेत्,
पश्चात् निवेद्यमानो न याज्ञो नादत्तव्यो नृपेणेत्यर्थः । नारदोऽपि,—

“अनेकार्थाभियुक्तेन सर्वार्थस्थापलापिना ।

विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते”—इति ।

ननु प्राचीनवचनानां प्रागुक्तार्थाभिधाने धर्मनिर्णयार्थत्वं न
स्थात्, क्लानुसारेण तेषां व्यवहारनिर्णयाभिधायकत्वात् । मत्वं,
तथापि न दोषः । प्रागुक्तविषये व्यवहारनिर्णयस्य धर्मनिर्णयबाध-
कत्वात् । अतएव बृहस्पतिः,—

“केवलं शास्त्रमाश्रित्य क्रियते यच्च निर्णयः ।

व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनापि ह्येत्यते”—इति ।

यन्तु कात्यायनवचनम्,—

“अनेकार्थाभियोगे तु यावत्तत्साधयेद्धनम् ।

साक्षिभिस्त्वावदेवाप्तौ लभते साधितं धनम्”—इति ।

तत्पुत्रादिदेयपित्रादिच्छेदविषयम् । तत्र हि बहूनर्थानभियुक्तः
पुत्रादिर्न जायते इति वदन् निरुद्धवादी न भवतीति एकदेश-
विभावितन्यायस्य तत्राप्रवृत्तिः । दिव्ये जयपराजयाधारणदण्ड-
विशेषः कात्यायनेन दर्शितः,—

“शताङ्गं दापयेत् शुद्धं, न शुद्धो दण्डभागमेतत् ।

विषे तोये ऊताग्रे च तण्डुले तप्तमाषके”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, पूर्वम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

! धर्मनिर्णयाधायकत्वात्,—इति शा० ।

! तदंशः,—इति शा० । मम तु, इति वदन् तदंशनिरुद्धवादी,—इत्यादि
पाठः प्रतिभाति । तदंशस्य अभियोगविधयार्थांशस्य,—इत्यर्थः ।

दिव्यक्रमादङ्गुलं प्रकल्पयेत्,

“सहस्रं षडङ्गुलं तथा पञ्चशताङ्गुलं

चतुष्पञ्चोन् श्लोकद्वयं द्वौ द्वौ कल्पयेत्”-इति

सपणविधानं । विष्णुपणं प्राजपयः,—

“सपणश्चत्वारः स्याद्वाक्का श्लोकान् टापयेत् ।

दण्डश्च स्वपणश्चैव धामिने धर्मद्वये

नारदोऽपि,—

“विवादे सोमसपणो ह्यथोर्थस्तत्र चोच्यते

न पणं सूक्तं दाप्यो विनयं च पराजये”-इति

उक्तस्य दण्डस्य द्विविधः स्यात्,—

“शारीर्यश्चार्थदण्डश्च दाये वे द्विविधः स्मृतः ।

शारीर्यश्चाङ्गुनादिकः सङ्गणान्तः प्रकीर्तितः ॥

काकिन्यादिश्चार्थदण्डः सर्वतस्तु तथैव च ।

शारीरो दण्डश्च प्रोक्तः ह्यर्थदण्डस्त्वेनेकधा”-इति ।

दण्डेति न सङ्गानियमार्थम् । वक्ष्यधस्य वन्धनाङ्गकरण-
कर्मकरणवन्धनागारप्रयोगनानाङ्गकस्य शारीरे विश्वमानतात् । तच्च
दण्डविधत्वं शारीर्यदण्डस्य दर्शयति सन्तुः—

“दण्डं स्थानानि दण्डस्य भन्तुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।

- * इति वचनात्,—इति भवितुमुचितम् ।
- † इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सपणविवादि,—इति पाठः प्रतिभाति ।
- ‡ शातातपोऽपि,—इति शा० ।
- § इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, शातातपणं,—इति पाठः प्रतिभाति ।
- ॥ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सर्वस्वान्तः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

षष्ठमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ॥

चक्षुर्नासा च कर्णौ च नरदेहस्तथैव च”-इति ।

द्वित्रिध इत्युपलक्षणार्थम्,

“गिरमोऽगुण्डनं दण्डस्तथा निर्वासनं पुरात् ।

ललाटे चाभिग्रास्ताङ्गः प्रचाणं गर्दभेन च”-इति ।

त्रिधन्तगुण्डतत्वात् । याज्ञवल्क्यस्तु दण्डस्य चातुर्विध्यमाह,

“वाग्दण्डस्तथ धिग्दण्डो धनदण्डो बधस्तथा ।

योज्या व्यक्ताः समस्ता वा अपराधवगादितः”-इति ।

वाग्दण्डः परधगादवचनात्मकः । धिग्दण्डो धिगिति भर्जनम् ।

समस्तानां योजने कममाह मनुः-
 “वाग्दण्डं प्रथमं क्षुर्धात् धिग्दण्डं तदनन्तरम् ।

तृतीयं धनदण्डस्तु बधदण्डमतः परम्”-इति ।

तृतीयं धनदण्डस्तु बधदण्डमतः परम्”-इति ।

व्यक्तानां योजने व्यवस्थांमाह बृहस्पतिः-
 “स्त्रुपेऽपराधे वाग्दण्डो धिग्दण्डः पृथग्भाज्ये ।

मध्यमे धनदण्डस्तु राजद्रोहे च वन्धनम् ॥

निर्वासनं बधो वाऽपि काय्येमात्सृष्टिर्नोषणा ।

व्यक्ताः समस्ता एकस्मान्* महापातककारिणाम्”-इति ।

व्यक्ताः समस्ता एकस्मान्* महापातककारिणाम्”-इति ।

पुरुषतारतम्येन व्यवस्थामाह मण्डूकः-
 “मित्रादिषु प्रयुज्येत वाग्दण्डं धिक् तपस्विनाम् ।

द्विवादिनो नराश्चापि न्यायादर्थेन दण्डयेत् ॥

गुरुन् पुरोहितान् प्रज्यान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत् ।

गुरुन् पुरोहितान् प्रज्यान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत् ।

* एकस्यां,—इति का० । सम तु, एकस्मिन्, इति पाठः प्रतिभाति ।

विवादिनो नरांशान्यान् धिग्धनाभ्यां च दण्डयेत्"—इति ।

यत्तु शङ्खनोक्तम् । "अदण्ड्यो मातापितरौ स्वातन्त्र्यपुरोहितौ परि-
ब्राजकवानभ्रष्टौ जन्मकर्मश्रुतशौलशौचानारवस्तश्च"—इति । यदपि
कात्यायनेन,—

"आचार्यस्य पितृभ्रातृवन्धवानां तथैव च ।

उत्तरेषामपराधे तु दण्डोन्नेयं निधीयते"—इति ।

यच्च गौतमेन । "यद्विधिः परिहारी गण्डावध्यादण्ड्यश्चावलिः-
कार्यस्यापरिव्राज्यापारिचायेश"—इति । तदन्तर्गतं, "मणव वस्तु-
श्रुतो भवति । वेदवद्विद्विदाकोशास्त्रातिहासपुराणकुशलसदपेक्षस्त-
द्वृत्तिस्थाप्यत्वारिण्यत्संस्कारोः संज्ञातः विष्णु कर्मसामिगतः सम-
याचार्यश्च निविष्टः"—इति प्रतिपादितमश्रुतविषयम् । यत्तु
पित्रादीनां दण्डविधानं मनुदण्डस्थितिभ्यामुक्तम्,—

(२) यत्र, यत्तुवत्तदण्डं संस्कारिः संस्कारादयः, यत्तुमित्रात्मगणे
स्वत्वारिण्यत् संस्कारिणः संस्कारादयः । यस्मादनन्तरं गौतम-
यादौ । "समर्पयान्ते समस्तसंस्कारान् यत्र कर्मनामकं गणानुप्राशनं,
चौकौपदयनं, चलाभिः वेदजनानि, खानं, सङ्घर्षमाचार्यशौभ्यागः,
प्रक्षानं यजानामनुष्ठानं, देवपितृभ्योऽर्पणं यत्र साक्षात्प्राज्ञा, सार्वज्ञ-
शास्त्रप्राप्त्याप्राप्त्यापेक्षया विनियोगादि सप्त पात्रयणसंस्थाः, अग्न्या-
धेयमग्निहोत्रं यजुषामासौ वायव्यं वातुर्वायव्यं निष्कृष्यप्रत्यः
सौत्रमग्नीनि सप्त इति यजुषसंस्थाः, अग्निहोत्रोत्प्रेषणोत्प्रेषणः
षोडशी वाजपेयोऽतिराज आसीद्यम इति सप्त सामसंस्थाः, इत्येते
चत्वारिण्यत् संस्काराः । अथ दानात्मगणाः, दया मयोपेतं चान्ति-
रनसूया शौचमनवाधाने सदानमकाप्यव्यस्यतेति । यस्य न चत्वारि-
ण्यत् संस्काराः, न चाष्टावात्मगणा न स प्रक्षणा मानोक्तं सायुज्यं
च गच्छति"—इति । विष्णु कर्मस्य दानाध्ययनयोगे । समयाचाराः
यज्ञाध्ययनदानयाजनाध्यापनप्रतियङ्गाः ।

“पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।

नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्मादिचलिताः स्वकात् ॥

अद्विकपुरोहितामात्याः पुत्राः सम्बन्धिवान्धवाः ।

धर्मादिचलिता दण्ड्या निर्वास्या राजभिः पुरात्”—इति ।

तदेतच्छारीरार्थदण्ड्यतिरिक्तदण्डविषयम्,

“गुरुम् पुरोहितान् पूज्यान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत्”—इति

उक्तत्वात् । ब्राह्मणस्य बधदण्डो नैव कार्यः, किन्तु स वहिस्कार्य-

इत्याह कात्यायनः,—

“न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्ववस्थितम् ।

राष्ट्रात्वेनं वहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतम्”—इति ।

यस्य वहिस्कारं नाङ्गीकारोति, तस्य क्षत्रियादिवदेव दण्ड-

इत्याह सएव,—

“क्षत्रेणमपि वर्णानां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।

शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्मं प्रकल्पयेत्”—इति ।

यत्तु गौतमेन । “न शारीरो ब्राह्मणदण्डः”—इति । तदङ्गभङ्ग-

रूपदण्डनिषेधार्थम् ।

“न त्वङ्गभेदं विप्रस्य प्रवदन्ति मनीषिणः”—इति

शारीरतेनोक्तत्वात् । यत्तु शङ्खेनोक्तम् । “त्रयाणामपि वर्णानाम-

पहारबधबन्धक्रिया, विवासनधिकरणं ब्राह्मणस्य”—इति । तदकि-

ञ्चनब्राह्मणविषयम् । तथाच गौतमः । “कर्मवियोगविस्थापनविवा-

सनाङ्गकरणाद्यवृत्तौ”—इति । अवृत्तिनिर्धनः । धनदानाद्यमर्थं

प्रत्याह मतुः,—

“सचविट्गूड्योनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन् ।

आनृण्यं कर्मणा गच्छेत् विप्रो दद्याच्छनैश्चनेः”-इति ।

कर्मकरणासामर्थ्यं तु कात्यायन आह,—

“धनदानासहं बुध्वा स्वाधीनं कर्म कारयेत् ।

अशक्तौ बन्धनागारप्रवेशो ब्राह्मणादृते”-इति ।

मनुरपि,—

“स्त्रीवालोन्यत्तद्वृद्धानां दरिद्राणां च रोगिणाम् ।

श्रित्थिलान्विलरस्वाद्यैर्विद्यानृपतिमर्दनम्”-इति ।

ब्राह्मणस्य बधस्थाने मौण्ड्यं विदधाति मनुः,—

“मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेषान्तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥

न ब्राह्मणबधात् पापाद्धर्मो विद्यते कश्चित् ।

तस्मादस्य बधं राजा मनमाऽपि न चिन्तयेत् ॥

सल्लाटाङ्को ब्राह्मणस्य नान्यो दण्डो विधीयते ।

महापातकयुक्तोऽपि न विप्रो बधमर्हति ॥

निर्वासनाङ्ककरणे मौण्ड्यं कुर्यान्नराधिपः”-इति ।

अङ्कने च विप्रेषो नारदेन दर्शितः,—

“गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुगन्धजः ।

स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महृष्यशिराः पुमान्”-इति ।

अङ्कनं न चत्रियादिषु कर्त्तव्यम् ।

“ब्राह्मणस्यापराधे तु सतुर्व्विव विधीयते ।

गुरुतन्त्रे सुरापाने स्तेये ब्राह्मणहिंसने ॥

इतरेषान्तु वर्णानामङ्गनं नात्र कारयेत्”—इति ।

न केवलं सभ्यादीनामेव दण्डः, किन्तु जयिनोऽपीत्याह
बृहस्पतिः,—

“निश्चित्य बज्रभिः सार्द्धं ब्राह्मणैः ग्रास्त्रपारगैः ।

दण्डयेज्जयिना साकं पूर्व्वसभ्यांस्तु दोषिणः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान् नृपेण तु ।

सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्विगुणं दमम्”—इति ।

जयलोभादिना व्यवहारस्य अन्यथा करणे जयिसहिताः सभ्याः
प्रत्येकं विवादपराजयनिमित्तादर्शनात्* द्विगुणं दण्ड्याः । यदा पुनः
साक्षिणो दोषेण व्यवहारस्यान्यथात्वं, तदा साक्षिणएव दण्ड्या न
सभ्यादय इत्यर्थः । यः पुनर्न्यायतो निर्णीतमपि व्यवहारं मौढ्या-
दधर्म इति मन्यते, तस्म्यत्याह नारदः,—

“तौरितं चानुग्रिष्टञ्च यो मन्येत विधर्मवित् ।

द्विगुणं दण्डमाख्याय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत्”—इति ।

वसिष्ठोऽपि,—

“यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ।

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, विवादपराजयनिमित्तादर्थात्,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

यस्य पापमजिला च* पातयेद्विगुणं दमम्”—इति ।

तौरितानुग्रिष्टयोर्भेदः कात्यायनेन स्पष्टीकृतः,—

“असत्यदिति यः पक्षः सभ्येवां योऽवधार्यते ।

तौरितः सोऽनुग्रिष्टस्तु साचिवाक्यात् प्रकीर्तितः”—इति ।

अत्युनर्मन्मनोक्तम्,—

“तौरितं चानुग्रिष्टं च यत्र कचन यद्भवेत् ।

कृतं तद्वर्मतो विद्यान् तद्व्योऽपि वर्त्तयेत्”—इति ।

तत्स्वीकृतत्वादिनिवृत्तिहेतुभावविषयम् । स्यादिविषये पुनर्थव-
हारः प्रवर्त्तनीयः । तदाह नारदः,—

“स्त्रीपु रात्रौ वह्निर्यामादन्तर्वैष्णवरातिषु ।

व्यवहारः कृतोऽप्येषु पुनः कर्त्तव्यतामियात्”—इति ।

बलात्कारादना कृतोऽपि व्यवहारो निवर्त्तनीय इत्याह
याज्ञवल्क्यः,—

“बलोपधिविनिर्मुक्तान् व्यवहारान् निवर्त्तयेत् ।

स्त्रीनरकमन्तरागारवह्निःशुद्धतं तथा”—इति ।

कृत्वेगुण्येऽपि पुनर्थवहारासिद्धिमाह सपव,—

“मत्तोन्मत्तात्तंयमनिबालभीतादियोजितः ।

असंबद्धकृतस्यैव व्यवहारो न सिध्यति”—इति ।

आदिशब्देन वृद्धादिप्रयुक्तव्यवहारो गृह्यते । तथाच मनः,—

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, पुनर्भित्वा च तं पापं,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† तद्व्योनिवर्त्तयेत्,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः समीचीनः ।

“मनोऽन्तर्गम्यमनिबालेन खविरेण वा ।

असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पुररात्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विवर्जितः ।

असंबद्धो भवेद्वादो धर्मविरुद्धाक्षतः”—इति ।

हारीतोऽपि,—

“राज्ञा विवर्जितो यस्तु स्वयं पौरविरोधकृत् ।

राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतौनां तथैवच ॥

अन्ये वा ये पुर्याममहाजनविरोधकाः ।

अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्त्तिताः”—इति ।

स्ववाक्यजितस्य तु न पुनर्न्याय इत्याह नारदः,—

“साक्षिसंभावमन्त्रानां दूषणे दर्शनं पुनः ।

स्ववाचैव जितानान्तु नोक्तः पौनर्भवो विधिः”—इति ।

अन्यानपि निवर्त्तनीयव्यवहारानाह मनुः,—

“योगाधमनविक्रौतं योगदानप्रतिग्रहम् ।

यच्च वाऽप्यपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत्”—इति ।

परकीयधनस्यात्मीयत्वहेत्वभावे याचितकादिना प्राप्तिर्योगः ।

आधमनमाधिः । योगे आधमनं योगाधमनम् । एवं क्रौतमित्यत्रापि

योऽप्यम् । यमोऽपि,—

“बलाद्भूतं बलाद्भुक्तं बलाच्चापि विलेखितम् ।

सर्वान् बलकृतानर्थान् निवर्त्यानाह वै मनुः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

यदि तदा "व्यवहारेण" वा ।

यद्वा "व्यवहार" प्रमाणं वा ।

यद्वा "व्यवहार" प्रमाणं वा ।

अकृतं तदपि पात्रः ।

गर्भस्थमदृशो जेयः अष्टमादौ ।

बाल आषोडशादूर्ध्वं पौगण्ड्येति ।

परतो व्यवहारज्ञः स्तनम्भः पितरावृते ।

जीवतोर्न स्तनम्भः स्नात्स्वरयाऽपि समन्वितः ॥

तथोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात् ।

अभावे बीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः"—इति ।

केषुचित् कार्यविशेषेषु स्त्रीणामस्नातव्यमित्याह चारीतः,—

"दाने वाऽधमने वाऽऽपि धर्माच्च वाऽविशेषतः ।

आदाने वा विसर्गे वा न स्त्री स्नातव्यमर्हति"—इति ।

नारदः,—

"अस्नतस्त्राः प्रजाः सर्वाः स्तनम्भः पृथिवीपतिः ।

अस्नतम्भः स्मृतः शिष्य आचार्यं तु स्नतम्भता"—इति ।

अत्रास्नतम्भकृतव्यवहारनिवर्त्तनं स्नतम्भानुमत्यभावाविषयं चेदि-

तव्यम् । तथाच नारदः,—

"एतान्येव प्रमाणानि भर्ता यद्यनुमन्यते ।

पुत्रः पत्युरभावे वा राजा वा पतिपुत्रयोः ॥

तत्र दासकृतं कार्यं न कृतं परिचक्षते ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । नम तु, वादान्तरेण,—इति पाठः प्रतिभाति ।

अन्यत्र स्वामिसन्देशात् न दासः प्रकुरात्मनः ॥
 पुत्रेण वा कृतं कार्यं यत्स्यादच्छन्दतः पितुः ।
 तदप्यकृतमेवाज्जर्दासः पुत्रश्च तौ समौ—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“यः चेत्तद्वददासानां दानाधमनविक्रयाः ।
 अस्त्रतन्त्रकृताः सिद्धिं प्राप्नुयुर्नानुवर्णिताः ॥
 प्रमाणं सर्वएवैते पण्डानां क्रयविक्रये ।
 यदि खं व्यवहारन्ते कुर्वन्तो ह्यनुमोदिताः ॥
 चेचादीनां तथैव स्युर्भाता भ्रातृसुतः सुतः ।
 निस्पृष्टाः ह्यत्यकरणे गुरुणा यदि गच्छति”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“स्वस्वामिना नियुक्तस्तु धनमस्थापलापयेत्* ।
 कुसीदक्षपिवाणिज्ये निस्पृष्टार्थस्तु स स्यतः ॥
 प्रमाणं तत्कृतं सर्वं लाभालाभं व्ययोदयम् ।
 स्वदेशे वा विदेशे वा न स्वातन्त्र्यं विसंवदेत्”—इति ।

अनुमत्यभावेऽपि कुटुम्बभरणार्थं अस्त्रतन्त्रकृतं नान्यथा कर्तुमर्ह

तीत्याह मनुः,—

“कुटुम्बार्थेऽप्यधीनोऽपि व्यवहारं समाचरेत्† ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यः स्वामिना नियुक्तस्तु धनायव्यपाशने,—

इति ग्रन्थान्तरीयस्तु पाठः समीचीनः ।

† कुटुम्बार्थेऽधीनोऽपि,—इत्यादि का० । कुटुम्बार्थेऽधीनोऽपि व्यव-
 हारं समाचरेत्,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

स्वदेशे वा विदेशे वा तस्मात् तं विधातयेत्"—इति ।

प्रकृतिस्य स्वतन्त्रकृतं कार्यं विधायि, चाप्रकृतिस्य कृतम् । तथाच

नारदः,—

“कुलज्येष्ठस्तथा श्रेष्ठः प्रकृतिर्वा भवेत् ।

तत्कृतं स्यात् कृतं कार्यं चाप्रकृतं कृतम्”—इति ।

स्वतन्त्रप्रकृतिस्य कृतमपि कार्यं कृत्वा विधायीत्याह कात्या-

यनः,—

“सुतस्य सुतदाराणां दासीनां त्वष्टुग्रामने ।

विक्रये चैव दाने च स्वातन्त्र्यं न सुते पितुः”—इति ।

एवं शास्त्रोक्तमार्गेण निर्णयं कुर्वन्ने राज्ञः फलं दर्शयति
बृहस्पतिः,—

“एवं शास्त्रोदितं राजा कुर्वन्निष्प्रपासनम् ।

वितत्येह यशो लोके महेन्द्रसदृशो भवेत् ॥

साचिणस्यानुमानेन प्रकुर्वन् कार्यनिर्णयम् ।

वितत्येह यशो राजा ब्रह्मसाम्प्रति विष्टपम्”—इति ।

इति निर्णयपादः समाप्तः ।

* न स्वतन्त्रकृतं,—इति का० ।

† वशित्वं,—इति का० ।

‡ वित्तं च,—इति का० ।

§ इत्यनेन पाठः सर्वत्र । अत्र तु, साचिणिस्यानुमानेन,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

अष्टादशपदोपयोगिनी व्यवहारमातृका निरूपिता ।
अथेदानीमष्टादशपदान्यनुक्रमेण निरूप्यन्ते ।

तत्र बृहस्पतिः,—

“पदानां सहितस्त्वेष व्यवहारः प्रकीर्तितः ।

विवादकारणान्यस्य पदानि शृणुताधुना ॥

ऋणादानप्रदानानि* धूताङ्गानादिकानि च ।

क्रमशः सम्प्रवक्ष्यामि क्रियाभेदांश्च तत्त्वतः”—इति ।

तत्र प्रथमोद्दिष्टत्वेन ऋणादानाख्यस्य पदस्य विधिरुच्यते । तत्र
ऋणादानं सप्तविधम् । तदाह नारदः,—

“ऋणं देयमदेयञ्च येन यत्र यथा च यत् ।

दानग्रहणधर्मांश्च ऋणादानमिति स्मृतम्”—इति ।

तत्राधमर्णं पञ्चविधमीदृशमृणं देयमीदृशमदेयमनेनाधिका-
रिणा देयमस्मिन्समये देयमनेन प्रकारेण देयमिति । उत्तमर्णं
द्विविधं, दानविधिरादानविधिश्चेति । तत्र दानविधिपूर्वकत्वादि-
तरेषां तत्रादौ दानविधिरुच्यते । तत्र बृहस्पतिः,—

“परिपूर्णं गृहीत्वाऽलं वृद्धेर्वा साधु लग्नकम् ।

लेख्याकृदं साचिमदा ऋणं दद्याद्धनो सदा”—इति ।

वृद्धेः परिपूर्णं सवृद्धिकमूलद्रव्यपर्याप्तता । वृद्धिप्रभेदाश्च
बृहस्पतिना निरूपिताः,—

“वृद्धिस्तुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधाऽन्यैः प्रकीर्तिता ।

* इत्यनेन पाठः सम्बन्धः । मम तु, ऋणादानप्रदानानि,—इति पाठः प्रतिभाति ।

षड्विधाऽस्मिन्माख्याता तत्त्वतस्तान् निबोधत* ॥

कायिका कालिका चैव चक्रवर्त्तिरतः परा ।

कारिता च शिखावृद्धिर्भोगलाभस्तथैव च ॥

कायिका कर्णसंयुक्ता मासयाद्या तु कालिका ।

वृद्धेर्दृष्टिश्चक्रवर्त्तिः कारिता तृणिना कृता ॥

प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा मता ।

गृह्यात् स्तोमः सदः चेत्त्रात्^(१)भोगलाभः प्रकीर्तितः"—इति ।

वृद्धेस्तु परिमाणं मनुगोक्तम्,—

“अशीतिभागं गृह्णीयान्मामि वार्धुषिकः शते”—इति ।

वृद्धयै निष्कशते प्रयुक्ते मपादनिष्कपरिमितां वृद्धिं मामि
मामि गृह्णीयात् । एतत्सबन्धविषयम् । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“अशीतिभागोवृद्धिः स्यान्मामि मामि सबन्धके ।

वर्णक्रमच्छतन्दित्रिसप्तःपञ्चकमन्यथा ॥

मासस्य वृद्धिं गृह्णीयात् वर्णानामनुपूर्वशः”—इति ।

सलग्नप्रयोगे व्यामः,—

“सबन्धे भाग आशीतः षष्ठो भागः सलग्नके ।

निराधाने द्विकशतं मामन्नाभ उदाहृतः”—इति ।

यहीदमेदैर्द्वैः परिमाणान्तरमाह याज्ञवल्क्यः,—

* तत्त्वतस्तान् निबोधत,—इति का०

(१) स्तोमोऽत्र सृष्ट्वासनिमित्तकं भाटकम् । सदः स्नेहभवं जगदि,—
इति चक्षेत्रेण व्याख्यातम् ।

“कान्तारगास्तु दशकं सासुद्रा विंशकं शतम्”—इति ।

कान्तारगाः दुर्गमवर्त्मगन्तारः, ते प्रतिमासन्दशकं शतं दद्युः ।
सासुद्रास्तुद्विगन्तारः विंशकं शतं दद्युरित्यर्थः । कारितायां तु न
नियम इत्याह सएव,—

“दद्युर्वा खलुतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु”—इति ।

सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः । सबन्धके अबन्धके सर्वासु जातिषु-
न्तमर्णानुभूतासु स्वाभ्युपगतां वृद्धिं दद्युः । कचिदनङ्गीकृताऽपि
वृद्धिर्भवति । तदाह विष्णुः,—

“यो गृहीत्वा ऋणं पूर्वं दास्यामीति च सामकम् ।

न दद्यात्सोभतः पश्चात् स तस्मात् वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

सममेव सामकम् । प्रतिदिनकालावधिमङ्गीकृत्य गृहीतम-
वृद्धिकं धनं यदि न प्राग्ददाति, तदा अवधेरनन्तरकालादारभ्य
वर्द्धतएवेत्यर्थः । कालावधिमनङ्गीकृत्य स्वीकृतस्य धनस्य षण्मासा-
दूर्द्धं वृद्धिर्भवतीत्याह नारदः,—

“न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां या त्वनाकारिता कचित् ।

अनाकारितमप्यूर्द्धं वत्सराद्धादिवर्धते”—इति ।

याचितकं गृहीत्वा देग्रान्तरगमने कात्यायनः,—

“यो याचितकमादाय तमदत्वा दिशं व्रजेत् ।

ऊर्द्धं संवत्सरात्तस्य तद्वनं वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचिते तु सएवाह,—

“कलोद्धारमदत्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् ।

ऊर्द्धं मासत्रयात्तस्य तद्वनं वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

कृतोद्धारं, याचितकमादायेत्यर्थः । अथ याचितकं गृहीत्वा
देये एव स्थितोऽपि याचितकं न प्रचक्षति, तं प्रत्याच सएव,—

“स्यदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्वाचितः क्षतिम् ।

तं ततोऽकारितां वृद्धिमनिष्कृतां दाययेत्”—इति ।

ततः, प्रतिपाद्यनकाशादारभ्येत्यर्थः ।

“याच्यमानं न वर्द्धेत यावच्च प्रतिपाद्यितम् ।

याच्यमानमदत्तं चेत् वर्द्धते पक्षकं व्रतम्”—इति ।

निचेपादावपि सएव,—

“निश्चितं वृद्धिशेषं कथं विकथयिष्ये ।

याच्यमानमदत्तं चेत् वर्द्धते पक्षकं व्रतम्”—इति ।

गृहीतपक्षमौख्यानर्पणविषये तु सएव,—

“पक्षं गृहीत्वा यो मौख्यमदत्तैव दिशं व्रजेत् ।

अतुचयस्योपरिष्ठान्कृतं वृद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

एतच्चाप्रतिपाद्यितविषयम् । अनाकारितवृद्धेरपवादो नारदेन
दर्शितः,—

“पक्षमूल्यां भूतिन्यायो दण्डो यस्य प्रकल्पितः ।

वृथादानाच्चिकपणं वर्द्धते नाविवक्षितम्”—इति ।

वृथादानं, नटादिभ्यः प्रतिभृतम् । आचिकपणं दूतद्रव्यम् ।

विवक्षितं अनाकारितम् । पक्षमूल्याय वृद्धाभावः, प्रवासप्रतिपाद्यना-

भावे । न्यायस्य तु वृद्धाभावः, यथाऽवस्थाने प्रतिपाद्यनाभावे च ।

अन्यथा कात्यायनवचनविरोधापत्तेः । यस्मैऽपि,—

“न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निश्चिते च यथास्थिते ।

सन्दिग्धे प्रातिभाष्ये च यदि न स्यात्स्वयं कृता”—इति ।

यथास्थिते निचेपे अल्पन्यायाकरणरहिते । दातुं योग्यम-
योग्यश्चेति सन्दिग्धे । प्रातिभाष्ये ऋणिप्रत्यर्पणादौ । कात्यायनोऽपि,—

“कर्षसंस्त्रासवद्युते पण्यसूत्रे च सर्वदा ।

स्त्रीशुक्लेषु न वृद्धिः स्यात् प्रातिभाष्यगतेषु च”—इति ।

सर्वदेति प्रतियाचनादेः परस्तादयकृता वृद्धिर्नास्तीत्यर्थः ।
पण्यसूत्रे कात्यायनवचनविरोधः पूर्वमेव परिहृतः । व्यासोऽपि,—

“प्रातिभाष्यं भुक्तबन्धमगृहीतञ्च दिव्यतः ।

न वर्द्धते प्रपञ्चः स्यादथ शुक्लं प्रतिश्रुतम्”—इति ।

भुक्तबन्धग्रहणं निचेपोपायने यथा वृद्धिर्देया, तथा गोप्यभोगे
वृद्धिर्न देयेत्येवमर्थम् । “भुक्ताधिर्न वर्द्धते”—इति गौतमस्मरणात् ।
अगृहीतं च दिव्यतः,—इति कृतवृद्धापवादः, अकृतवृद्धापवादप्रसङ्गा-
दुक्तः । कृतवृद्धापवादश्च याज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

“दौघमानं न गृह्णाति नियुक्तं यत्स्वकं धनम् ।

मध्यस्थस्यापितं तस्याद्वर्द्धते न ततः परम्”—इति ।

प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य परम् ।

वृद्धिद्रव्यभेदानाह याज्ञवल्क्यः,—

“सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां रसस्याष्टगुणा परा ।

वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिंशद्विगुणा परा”—इति ।

पशुस्त्रीणां सन्ततिरेव वृद्धिः । रसस्य तैलघृतादेः स्त्रकृतया
वृद्ध्या वर्द्धमानस्याष्टगुणा वृद्धिः परा । नातः परं वर्द्धते । वस्त्रधान्य-
हिरण्यानां यथाक्रमं चतुर्गुणा त्रिगुणा द्विगुणा च परा वृद्धिः ।

यत्तु वशिष्ठेनोक्तम् । “द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं धान्येनैव रक्षा
व्याख्याताः । पुष्पमूलफलानि च तुलाद्वयमष्टगुणम्”—इति । यच्च
मतुषोक्तम्,—

“धान्ये शदे लवे वाङ्मे नातिक्रमति पञ्चताम्”—इति ।

शदः चैवफलं पुष्पमूलफलानि । लवो मेघोर्णाचमरीकेगादिः ।
वाङ्मो वल्लीवर्धतुरगादिः । धान्यशदलववाङ्माविषया वृद्धिः पञ्चगुणत्वं
नातिक्रामतीति ।

“उक्ताऽष्टगुणा शक्ने बीजेचो षड्गुणा स्यता ।

लवणे कुप्यदमयेषु वृद्धिरष्टगुणा मता ॥

गुडे मधुनि वैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिका”—इति ।

कुप्यन्त्यपुमीषकम् । तदंतस्त्वमधमर्णयोग्यताऽगुमारेण दुर्भिक्षा-
दिकालवशेन व्यवस्थापनीयम् । दंशभेदेनापि परां वृद्धिं दर्शयति
नारदः,—

“द्विगुणं त्रिगुणं चैव तथाऽग्निंश्च चतुर्गुणम् ।

तथाऽष्टगुणमन्नास्मिन् दयं देशेऽवतिष्ठते”—इति ।

द्विगुणं वर्द्धमानं चिरकालावस्थितं कृषिद्विगुणं कृषिचतुर्गुणं
कृषिदष्टगुणं भवतीत्यर्थः । वभिष्टोऽपि,—

“वज्रमुक्तिप्रवालानां रत्नस्य रजतस्य वा ।

द्विगुणा दीयते वृद्धिः कृतकालानुसारिणी ॥

तास्रायःकांस्यरीतौनाम्बपुणस्मौमकस्य च ।

त्रिगुणा तिष्ठते वृद्धिः कालास्त्रैरकृतस्य तु”—इति ।

मुक्तिरिति मुक्ताफलं लक्ष्यते, वज्रसाहचर्यात् । व्यासोपि,—

“श्राककार्यासबीजेचौ षड्गुणा परिकीर्तिता ।
वदन्यष्टगुणान् काले मद्यष्टहरसासवान्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“तैलानाद्यैव सर्वेषां मद्यानामथ सर्पिषाम् ।
वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य स्रवणस्य च”—इति ।

यच्च वृद्धिविशेषो न श्रूयते, तच्च दिगुणैव । तथाच विष्णुः ।
“अनुक्तानां दिगुणा”—इति । अथं च वृद्धुपरमः सक्तप्रयोगे सक्त-
दाहरणे च वेदितव्यः । तथाच मनुः,—

“कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सक्तदाहिता”—इति ।

उपचयाथे प्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदं, तस्य वृद्धिः कुसीदवृद्धिः । द्वैगुण्यं
नात्येति नातिक्रामति । यदि सक्तदाहिता सक्तप्रयुक्ता । पुरुषान्तर-
संक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे, तस्मिन्नेव वा पुरुषे रेकमेकाभ्यां*
प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमतिक्रम्य पूर्ववत् वर्द्धते । सक्तदाहतेति पाठे
शनैः शनैः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिमंवत्सरं वाऽधमर्णादाहृत्य द्वैगुण्य-
मत्येत्येति व्याख्येयम् । गौतमोऽपि । “चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्य”—
इति । प्रयोगखेत्येकवचननिर्देशेन प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमो-
ऽभिप्रेतः । चिरस्थाने,—इति निर्देशाच्छनैः शनैः वृद्धियुक्तं द्वैगु-
ण्यातिक्रमोऽभिमतः । उक्तस्य वृद्धुपरमस्य कचिद्द्रव्यविशेषेऽपवादमाह
वृद्धस्यति,—

* एकशपाभ्यां,—इति शा० ।

“हणकाष्ठेष्टकासूचकिलचर्मास्त्रिवर्षणाम् ।

हेतिपुष्पफलानाञ्च वृद्धिस्तु न निवर्तते”-इति ।

किलः सुराद्रथोपादानभृतो मलविशेषः । चर्मा बाणादिनिवा-
रकफलकः । वर्षं तनुचम् । हेतिरायुधम् । पुष्पफलयोर्द्व्यनित्तिर-
त्यन्तसमृद्धाधमर्णविधयः । अन्यथा त्रिगुणवृद्धिप्रतिपादकव्यासवचन-
विरोधः पूर्ववद्विज्ञेयः । वमिष्ठोऽपि,—

“दण्डवर्मास्त्रिष्टुक्काणां मृण्मयानां तथैवच ।

अथवा वृद्धिरेतेषां पुष्पमूलफलस्य च”-इति ।

वृहत्स्यतिरपि,—

“शिखावृद्धिं कायिकाञ्च भोगलभं तथैवच ।

धनौ तावत्समादद्यात् यावन्मूलं न शोधितम्”-इति ।

तदेवं, परिपूर्णं गृहीत्वाऽऽधिमित्यत्र आधिः परिपूर्णत्वनिरूप-
णप्रसङ्गागता सविशेषा वृद्धिर्निरूपिता ।

इदानीमाधिर्निरूप्यते ।

तत्र नारदः,—

“अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो दिकलणः ।

कृतकालोपनेयस्य यावदेयोद्यतस्य ॥

स पुनर्द्विविधः प्रकृतो गोप्योभोग्यस्तथैवच”-इति ।

गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वामार्चमधमर्णनोत्तमर्णं अधिक्रियते

आधीयते इत्याधिः । कृतकाले आधानकालएवैतद्विषाद्यवध्य-
माधिर्यया मोक्ष्यते, अन्यथा तवैव भविष्यतीत्येवं निरूपितकाले ।
उपरिष्ठात्सेवनीय इत्यर्थः* । यावद्देयोद्यतः, गृहीतधनप्रत्यर्पणावधि-
निरूपितकाल इत्यर्थः । गोप्यो रक्षणीयः, भोग्यः फलभोग्यादिः ।
वृद्धस्यतिरपि,—

“आधिर्वन्धः समाख्यातः स च प्रोक्तश्चतुर्विधः ।

जङ्गमः स्थावरश्चैव गोप्योभोग्यस्तथैव च ॥

यादृच्छिकः सावधिस्य लेख्यारूढोऽयं साचिमान्”—इति ।

आधिर्नाम बन्धः । स द्विविधः, गोप्यो भोग्यश्च । पुनश्चैकैकगो-
द्विविधः, जङ्गमः स्थावरश्चेत्येवं चतुर्विधः । पुनरपि प्रत्येकं द्विविधः,
यादृच्छिकः सावधिस्येति । यावद्दृणन्तव न ददामि तावदयमाधि-
रित्येवं कालविशेषावधिगुण्यतया कृतो यादृच्छिकः । कृतकालोप-
नेयः सावधिः । पुनश्च लेख्यारूढः साचिमानिति द्विविधः । भर-
दाजः प्रकारान्तरेणाधेयातुर्विध्यमाह,—

“आधिस्यतुर्विधः प्रोक्तो भोग्यो गोप्यस्तस्यैव च ।

अर्थप्रत्ययहेतुस्य चतुर्थस्वाङ्गया कृतः ॥

आवणात्पूर्वलिखितो भोग्याधिः श्रेष्ठ उच्यते ।

गोप्याधिस्य परेभ्यः खन्दत्वा यो गोप्यते गृहे ॥

अर्थप्रत्ययहेतुर्यं अर्थहेतुः स उच्यते ।

आज्ञाधिर्नामयो राज्ञा संघदि त्वाङ्गया कृतः”—इति ।

* स विनेय इत्यर्थः,—इति शा० ।

आवर्णं संवदि प्रकाशम् । आधिपक्षानन्तरं नाशविकारा-
दयोषथा न भवन्ति, तथा पासनीय इत्याह चारीतः,—

“बन्धं यथा स्थापितं स्थाप्यैव परिपालयेत् ।

अन्यथा नश्यते लाभो मूलं वा तद्वातिक्रमात्”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“न्यासवत्परिपाल्योऽसौ वृद्धिर्नश्येत्तथाऽकृते ।

भुक्ते वाऽसारतां प्राप्ते मूलक्षानिः प्रजायते ।

बहुमूल्यं यच्च नष्टमृणिकं न च तोषयेत् ॥

दैवराजोपघाते च यच्चाधिनाशमाप्नुयात् ।

तच्चाधिं दापयेद्दृष्टान् मोदयं धनमन्यथा”—इति ।

तथाच व्यासः,—

“दैवराजोपघाते तु न दोषो धनिनां कश्चित् ।

अन्यथा नश्यते लाभो मूलं वा नाशमाप्नुयात् ॥

खणं दाप्यस्तु तन्नागे बन्धनान्यवृणं तथा”—इति ।

आधेरसारत्वेऽप्येवमनुसन्धेयम् । तथाच नारदः,—

“रक्षमाणोऽपि यस्माधिः कालेनेयादसारताम् ।

आधिरन्योऽथवा कार्यी देयं वा धनिने धनम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“आधेः स्त्रीकरणात्किद्धी रक्षमाणोऽप्यसारताम् ।

यातस्तेदन्य आधेयो धनभावा धनौ भवेत्”—इति ।

अथमर्थः । आधेर्गोप्यस्य भोग्यस्य च स्त्रीकरणात् पक्षणात् उप-

भोगाद्याधिपद्विष्टिः, न चाचिलेख्यमात्रेण नायुद्देशमात्रेण ।
तदाह नारदः,—

“आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा ।

विद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा”—इति ।

एवं च सति, या स्त्रीकारान्ता क्रिया पूर्वा, सा बलवती; या
पूर्वाऽपि स्त्रीकारादिरहिता, सा न बलवतीत्युक्तं भवति । आधिः
प्रयत्नेन रक्षमाणोऽपि कालादिवशेन यद्यसारताङ्गतस्तदाऽप्य आधेयः ।
अथ वा धनिने धनं देयम् । आधिसिद्धौ भोगएव प्रमाणमित्याह
विष्णुः—

“दयोर्निश्चितयोराधिर्विवदेतां यदा नरौ ।

यस्य भुक्तिर्जयस्तस्य बलात्कारं विना कृता”—इति ।

दयोरपि भुक्तस्याह दृश्यतिः,—

“क्षेत्रमेकदयोर्वन्धे यद्दत्तं समकालिकम् ।

येन भुक्तं भवेत्तस्य तत् तत्सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

वसिष्ठोऽपि,—

“तुल्यकाले विमृष्टानां लेख्यानामाधिकर्मणि ।

येन भुक्तं भवेत्पूर्वं तस्याधिर्बलवत्तरा”—इति ।

भोगाधिग्रेषे स एवाह,—

“यद्येकदिवसे तौ तु भोक्तुकामावुपागतौ ।

विभज्याधिः समन्तेन भोक्तव्य इति निश्चयः”—इति ।

दयोरेकमाभिं कुर्वतो दृष्टमाह कात्यायनः,—

“आधिमैकं इयोः कृत्वा यद्येका प्रतिपद्भवेत् ।

तयोः पूर्वकृतं ग्राह्यं तत्कर्त्ता दण्डभाग्यवेत्”—इति ।

प्रतिपदिति प्रतिपत्तिरित्यर्थः । आधिविशेषे दण्डविशेषमाह
विष्णुः । “गोचर्ममात्राधिकां भुवमन्यस्य आधिकृता तस्मादनिर्मा-
न्यान्त्यस्य यः प्रयच्छेत्स बध्यः । ऊनां चेत्, षोडशसुवर्णं दण्डः,—
इति । साक्षिलेख्यसिद्धान्तलेख्यसिद्धिर्बलवतीत्याह कात्यायनः,—

“आधानं विक्रयो दानं लेख्यसाक्षिकृतं यदा ॥

एकक्रियाविरुद्धं लेख्यं तत्रापहारकम्”—इति ।

लेख्यसिद्धत्वाविशेषेऽपि स्पष्टमाह,—

“अनिर्दिष्टं निर्दिष्टमेकत्र च विलेखितम् ।

आकाशभूतमादाय अनादिष्टं च तद्भवेत् ॥

यद्यद्यदाऽस्य विद्येत तदादिष्टं विनिर्दिष्टेत्”—इति ।

अयमर्थः । आधातुराधानकाले यद्विद्यमानं धनं निरूपित-
स्वरूपं च, तद्धनमाधिलेनादिष्टं, तन्ननिर्दिष्टमित्युच्यते । तदिपरौतन्तु
धनमाधिलेन कस्यमानमनिर्दिष्टमिति निर्दिष्टे-
त्वाविशेषे याज्ञवल्क्यः,—

“आधौ प्रतिग्रहे कौते पूर्वा तु बलवत्तरा”—इति ।

एकमेव लेखमेकस्याधिं कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्याधाय
किमपि गृह्णाति, तत्र पूर्वस्यैव तत्त्ववत्त्वमिति नोत्तरस्य । एवं प्रतिग्रहे
क्रमे च योजनीयम् । ऋणादिपूत्तरक्रियायाः प्राबल्यमाह स्पष्ट,—

“सर्वव्यर्थविवादेषु बलवत्पूत्तरा क्रिया”—इति ।

यद्येकं लेखमेकस्याधिं कृत्वाऽन्यस्य विक्रौणीते, तत्राह वसिष्ठः,—

“यः पूर्वोत्तरमाधाय विक्रीणीते तु तं पुनः ।

किमेतयोर्बलीयः स्यात् प्रोक्तेन बलवत्तरम्”—इति ।

आध्यादीनां योगपक्षेऽप्याह सएव,—

“कृतं यत्रैकदिवसे दानमाधानविक्रयम् ।

त्रयाणामपि सन्देहे कथं तत्र विचिन्तयेत् ॥

चयोऽपि तद्धनं धार्यं विभजेयुर्यथाऽंशतः ।

उभौ क्रियानुसारेण चिभागोनं प्रतिगच्छौ”—इति ।

एतदाधितोऽप्यधिकर्णिकविषयम् । अणुपर्याप्ताधिनाशे त्वाह

नारदः,—

“विनष्टे मूलनाशः स्यात् दैवराजकृतादृते”—इति ।

बहुमूल्याधिनाशे धनिकं समर्पयेदित्युक्तम् । तत्र विशेषमाह

मनुः,—

“मूलेन तोषयेदेनमाधिसिनोऽन्यथा भवेत्”—इति ।

गोप्याधिभोगे लाभहानिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽयं हापिते ।

नष्टो देयो विनष्टश्च दैवराजकृतादृते”—इति ।

अथमर्थः । गोप्यस्वाधेः समयातिक्रमेण भोगे सति महत्यपि वृद्धिर्दातव्या । सोपकारे सवृद्धिके भोग्याधौ हापिते व्यवहारा-
चमत्वं प्रापिते सति न वृद्धिः । गोप्याधिर्विकारं प्रापितः, पूर्वव-
त्कृत्वा देयः । विनष्टसेदात्यन्तिकनाशं प्राप्तश्चेत्तन्मूल्यादिद्वारेणैव
निवेद्यः । गोप्याधिभोगे नो वृद्धिरित्येतद्वलात्कारभोगविषयम् । अत-
एव मनुः,—

“न भोक्तव्यो बलादाधिर्युञ्जानो वृद्धिसुसुजेत्”—इति ।

वचनादिना आधिभोगे भोगानुसारेण लाभद्रव्यस्य नाशमाह
सएव,—

“यः स्वामिनाऽननुज्ञातमाधिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।

तेनार्थवृद्धिर्मातव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः”—इति ।

काचिद्विषये मूलद्रव्यनाशेन महः लाभनाशस्य विकल्पमाह
कात्यायनः,—

“अकाममननुज्ञातमाधिं यः कर्म कारयेत् ।

भोक्ता कर्मफलं दाप्यो वृद्धिं वा लभते न सः”—इति ।

दास्याद्याधौ कर्मफलं वेतनम् । आहितदास्यादिषोडशे सए-
वाह,—

“यस्त्वाधिं कर्म कुर्वाणः वाग्यादन्तेन कर्मभिः* ।

पीडयेत् भर्त्सयेच्चैव प्राप्नुयात्पूर्वमाहमम्”—इति ।

आहितस्य द्रव्यस्य स्तननिवृत्तिकालमाह याज्ञवल्क्यः,—

“आधिः प्रणयेद्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते ।

काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति”—इति ।

प्रयुक्ते धने स्तनकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्वैगुण्यं प्राप्ते सति यथकृत-
कालो गोप्याधिर्न मीक्ष्यते, तदा नश्येदधमणस्य धनं प्रयोक्तुः बभ-
वति । कृतकालो गोप्यो भोग्यस्याधिः सस्यतिपन्ने काले यदि न

* वाक्पा द्रव्येन कर्मभिः,—इति का० । मम तु, यस्त्वाधिं कर्म
कुर्वाणं वेद्यद्वयेन चर्मभिः,—इति पाठः प्रविभाति ।

मोक्ष्यते, तदाऽधमर्णस्य नश्येत् । अज्ञातकालः फलभोग्यः कदाचिदपि न नश्यति । दैगुण्यनिर्हृतकालयोरुपरि चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्त्तव्यमित्याह व्यासः,—

“हिरण्ये दिगुणीभूते पूर्णकाले कृतावधौ ।

बन्धकस्य धनस्वामी दिसप्ताहं प्रतीक्षते ॥

तदन्तरा धनं दत्त्वा क्षणी बन्धमवाप्नुयात्”—इति ।

नन्वाधेः स्वल्पनिवृत्तेः स्वलोत्पत्तेश्च कारणं नास्ति, विषयोऽपि नास्ति । मैवम् । न केवलं दानादिरेव स्वल्पनिवृत्तिकारणम्, प्रति-
ग्रहादिरेव स्वल्पापत्तिकारणम्; किन्तु दैगुण्यनिर्हृतकालप्राप्तौ
द्रव्यादीनामपि तस्य याज्ञवल्क्यवचनेनैव क्षणधनिनोरात्यन्तिक-
स्वल्पनिवृत्तिस्वलोत्पत्तिकारणत्वावगमात् । न च अनुवचनविरोधः,
तस्योक्तकालभोग्याधिविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । यत्तु बृहस्पतिना दशाह-
प्रतीक्षणमुक्तम्,—

“पूर्णावधौ सान्तस्त्राभे बन्धस्वामी धनौ भवेत् ।

अनिर्गते दशाहे तु क्षणी मोक्षितुमर्हति”—इति ।

तद्वस्त्रादिविषयम् । हिरण्ये दिगुणीभूते,—इति व्यासेन विशेषो-
पादानात् । यत्पुनस्तनैवोक्तम्,—

“गोप्याधिर्दिगुणादूर्ध्वं कृतकालस्तथाऽवधेः ।

आवेदयेदृणिकुले भोक्तव्यसदनन्तरम्”—इति ।

तद्भोगमात्रविधिपरम्, न पुनः स्वल्पापत्तिपरम् । यदा तु
सान्तस्त्राभे धने बन्धस्य तथैवावस्थितस्य मोक्षनात् प्रागृणिकस्य
भरणादिर्भवेत्, तदा किं कार्यमित्यपेक्षितमाह बृहस्पतिः,—

“चिरस्थे दिगुणीभूते मृते नष्टेऽधमर्णिके ।

द्रव्यस्तदीयं संमृच्छ विक्रिणीत समाक्षिकम् ॥

रक्षेद्वा कृतमूत्रं तु दशाहं जनसंसदि ।

अणानुरूपं परतो गृहीत्वाऽन्यत्तु वर्जयेत्”-इति ।

चिरस्थे दिगुणीभूते पश्चादाधिमोक्षणादर्वागधमर्णिके मृते नष्टे कुचचिह्नते चिरकालमविज्ञाने मृतं, आधिकृतं द्रव्यं समाक्षिकं विक्रीय चरितानुरूपं दिगुणीभूतद्रव्यपयांस्तं गृहीत, ततोऽवशिष्टं वर्जयेत् राज्ञे समर्पयेदित्यर्थः । तथाच कात्यायनः,—

“आधाता यत्र नष्टः स्यात् धनी बन्धं निवेदयेत् ।

राज्ञा ततः स विख्यातो विक्रय इति धारणा ॥

समृद्धिकं गृहीत्वा तु श्रेयं राजन्यथापयेत्”-इति ।

राज्ञे समर्पणञ्च जात्याद्यभावाविषयम् । तसद्भावे तथैव समर्पणस्य न्याय्यत्वात् । अन्यत्तु वर्जयदित्यनेन धनदेगुण्येऽप्युक्तकाला-
धधिकाधौ धनिकस्यास्वामित्वमवगम्यते । धनदेगुण्यं स्वत्वप्रतिपादकं
याज्ञवल्क्यवचनं समानाधिविषयम् । अतएव, न्यूने अधिके च बन्धे
आधिनाशोनास्ति । किन्तु दिगुणीभूतं द्रव्यमेव राज्ञा दाप्य इत्याह
याज्ञवल्क्यः,—

“चरित्रबन्धककृतं समृद्ध्या दापयेद्धनम् ।

सत्यद्वारकृतं द्रव्यं दिगुणं दापयेत् ततः”-इति ।

चरित्रं शोभनाचरितं स्वच्छागयलम् । तेन यत् बन्धकं, चरित्र-
बन्धकम् । तेनाधिकेन यद्द्रव्यमात्ममात् कृतं पराधीनं वा कृतं, तच्च

* समांशाधिविषयम्,—इति भा० ।

रिचवन्धककृतम् । अथवा चरिचमग्निहोत्रादिजनितमपूर्वम् । तदेव
बन्धकं चरिचवन्धकम् । तेन यद्रूपमात्मसात्कृतं, तत्सृष्टिकमेव
दापयेत्, न तु धनद्वैगुण्येऽप्याधिनाशः । सत्यस्य कारः सत्यङ्कारः ।
तेन कृतं सत्यङ्कारकृतम् । तदपि द्विगुणमेव देयं, न तु लाभादि-
नाशः* । अथमभिप्रायः । बन्धकार्पणसमय एव मया द्विगुणमेव द्रव्यं
दातव्यं नाधिनाशः इति नियमे कृते, तदेव द्विगुणभूतं दातव्यं नाधि-
नाशः इति । कथं विक्रयादिव्यवस्थानिर्वाह्यं यदङ्गुलीयकादि पर-
हस्ते समर्पितं, तत्सत्यङ्कारकृतम् । तच्चाङ्गुलीयकादि गृहीत्वा व्यवस्था-
मतिक्रामन् तदेवाङ्गुलीयकादि द्विगुणं प्रतिपादयेत् । इतरस्येद-
ङ्गुलीयकादिकमेव त्यजेत् । वस्त्राधौ नियममाह प्रजापतिः,—

“थो वै धनेन तेनैव परमाधिं नयेद्यदि ।

कृत्वा तदाऽऽधि लिखितं पूर्वञ्चापि समर्पयेत्”—इति ।

यद्बन्धकस्त्रामिनि धनं प्रयुक्तं तत्तुल्येनैव धनेन परं धनिका-
न्तरमाधिं नयेत्, न लघिकेन । अथं वस्त्राधिर्धनस्य द्वैगुण्ये सति ।
सम्पत्तिपत्तौ तु द्वैगुणादर्वांगपि द्रष्टव्यः ।

अथाधिभोचनम् ।

तत्र बृहस्पतिः,—

“धनं मूलीकृतं दत्त्वा यदाऽऽधिं प्रार्थयेदृणी ।

तदैव तस्य भोक्तव्यस्त्वन्यथा दोषभागधनी”—इति ।

मूलीकृतमधमर्णं देयं धनम् : वस्तुभोग्याधौ मूलमात्रं, गो-
प्याधौ तु सट्टद्विकम् । यदा तद्वा ऋणी आधिं प्रार्थयते, तदा
धनिना स मोक्तव्यः । अन्यथा दोषभाग्यवेदित्यर्थः । तदाह पाञ्च-
वक्त्रः,—

“उपस्थितस्य मोक्तव्यः आधिलेभोऽन्यथा भवेत् ।

प्रयोजके सति धनं कुलेऽन्यस्याधिमाप्नुयात्”—इति ।

धनप्रयोजकस्यमसिहिते मति तदाग्रहस्ते सट्टद्विकं धनं निधाय
स्वकीयमाधिं गृहीयात् । भोग्याधिसु मूलमात्रं दत्वा फलकाणाम्ने
मोक्तव्यइत्याह व्यामः,—

“फलभोग्यं पूर्णकालं दत्वा प्रयत्नं सामकम्”—इति ।

समसेव सामकम् । मूलमात्रं दत्वा ऋणौ बन्धमवाप्नुयादिति ।
आधिनाशनबन्धमत्वे वेगुणादिकालादवागेव आधिर्माक्तव्यः ।
तथाच भणव,—

“अतोऽन्तरा धनं दत्वा ऋणौ बन्धमवाप्नुयात्”—इति ।

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

“गोप्याधिं द्विगुणादूर्ध्वं मोचयेदधमर्णकः”—इति ।

तद्वैगुणादूर्ध्वं, अर्वाक् द्विमप्राहान्नोत्तरयदित्येवमपरम् । अन्यथा,
आधिः प्रणश्येद्विगुणं धने इति याज्ञवल्क्यवचनविरोधापत्तिः । यदि
प्रयोजकस्यमसिहिते तत्कुले धनग्रहोतारो न मन्ति, यदि वाऽऽधि-
विक्रयेण धनादित्वा स्यादधमर्णस्य, तत्र यत्कर्त्तव्यं तदाह पाञ्च-
वक्त्रः,—

“तत्कालकृतमूख्यो वा तत्र तिष्ठेदट्टद्विकः”—इति ।

अणदानेष्वाकाले यत् तस्याधेर्मूल्यं, तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि
तमाधिं वृद्धिरहितं स्थापयेत्तत ऊर्ध्वं न वर्द्धते इति । भोग्याधि-
विषये कचिद्विशेषमाह वृहस्पतिः,—

“जेचादिकं यदा भुक्तमत्यन्तमधिकं ततः ।

मूलोदयं प्रविष्टं चेत्तदाऽऽधिं प्राप्नुयादृणी”—इति ।

तेन प्रविष्टे सोदये द्रव्ये त्वयैतन्मोक्तव्यमित्येवं परिभाष्य यदा
जेचादिकमादद्यात्, तदा भोगेन जेचार्यव्ययसहितसंवृद्धिकधनप्रवेगे
सति आधिमादद्यादधमर्ण इत्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदाऽखिलम् ।

भोक्तव्यमाधिलदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने”—इति ।

* अयमेव जयाधिरित्युच्यते लोकैः । यत्र तु वृद्ध्यर्थेव भोग-
इति परिभाषते, तत्र भोगेनाधिकधनप्रवेगे यावन्मूलदानं नाधि-
मोक्तव्यः ।

“परिभाष्य यदा जेचं तथा तु धनिके ष्णौ ।

त्वयैतदुत्तलाभेऽर्थं भोक्तव्यमिति निश्चयः ॥

प्रविष्टे सोदये द्रव्ये प्रदातव्यत्वया मम”—इति ।

अणयवणकाले धनद्वैगुणानन्तरं भोगः । मूलमात्रं दत्वाऽधमर्णी
बन्धनं प्राप्नोति । धनी च अणं मूलमात्रं न गृह्णीयात् । किन्तु
पूर्वं वर्षं समग्रवृद्धिपर्याप्तं धने प्रविष्टे सति धनिनो मूलमात्रं
देयम् । ष्णिनो बन्धलाभ इति । परस्परालुमतौ तु वृद्ध्यपर्याप्त-
भोगेऽपि मूलमात्रदानेनैवाधिलाभः इत्यर्थः । परिभाषितकालैक-
देशेनैव समग्रवृद्धिपर्याप्तवर्षप्रवेगे स एवाह,—

“यदि प्रकर्षितं तस्यात्तदा न धनभागधनौ ।
 क्षणौ न लभते बन्धं परस्परमतं विना”—इति ।
 इत्याधिविधिः ।

अथ प्रतिभुः ।

तत्र दृश्यति:—

“दर्शने प्रत्यये दाने क्षणे द्रव्यार्पणे तथा ।
 चतुःप्रकारः प्रतिभुः शास्त्रे दृष्टो मनौषिभिः ॥
 आहैको दर्शयामीति साधुरित्यपरोऽब्रवीत् ।
 दाताऽहमेतद्रविणमर्पयामीति सापरः”—इति ।

अहमेव तदीयं धनमर्पयामीति ब्रवीतीत्यर्थः । दर्शनप्रतिभुवः
 कृत्यमाह सएव,—

“दर्शनप्रतिभुर्यस्तु देगे काले च दर्शयत् ।
 निबन्धं वाहयेत् तत्र नैव राशकृतादृतं”—इति ।

निबन्धं क्षणं वाहयेत् धनिनं प्रापयेत् । यस्तु न दर्शयति, तं
 प्रत्याह मनुः,—

“द्यो यस्य प्रतिभुमिष्टेत् दर्शनायेत् मानवः ।
 अदर्शयन् तं तत्र प्रयच्छेत् स्वधनादृणम्”—इति ।

दर्शनाय कालं दद्यादित्याह दृश्यति:—

“नष्टस्यान्वेषणे कालं दद्यात्प्रतिभुवे धनौ ।
 देशानुरूपतः पञ्च मासं भाट्टमयापिवा”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“नष्टस्त्वन्विषणार्थं देयं पक्षत्रयं परम् ।
 यद्यसौ दर्शयेत्तस्य मोक्षयः प्रतिभूर्भवेत् ॥
 कालेऽप्यतीते प्रतिभूर्यदि तं नैव दर्शयेत् ।
 स तमर्थं प्रदाप्यः स्यात्प्रेते चैवं विधीयते”—इति ।

दानप्रत्ययप्रतिभुवः कृत्यमाह नारदः,—

“अणिष्वप्रतिकुर्वत्सु प्रत्यये वाऽथ हापिते ।

प्रतिभूस्तु च्छणं दद्यादनुपस्थापयंस्तदा”—इति ।

अप्रतिकुर्वत्सु बन्धनदार्ढ्येन अददत्सु । प्रत्यये ज्ञापिततद्वि-
 भासेऽपगते । धनार्पणप्रतिभुवः कृत्यमाह सएव,—

“विश्वामार्थं कृतस्त्वाधिर्न प्राप्तो धनिना यदा ।

प्रापणौयस्तदा तेन देयं वा धनिनां धनम्”—इति ।

आधिप्रत्यर्पणप्रतिभुवं प्रत्याह सएव,—

“खादको वित्तहीनश्च लग्नको वित्तवान् यदि ।

मूलं तस्य भवेद्देयं न वृद्धिं दातुमर्हति”—इति ।

खादको बन्धभक्षकः, लग्नकः प्रतिभूः । स तु वृद्धिं दातुं नार्हति ।
 खादकादप्यत्र, मूलेन तोषयेदिति वचनात् तन्मूल्यमात्रमेव* देयम् ।
 एवमितरेषां प्रतिभुवामपि देयद्रव्यविधयो द्रष्टव्याः । प्रतिभूर्पाञ्च-
 इति प्रकृतमाह कात्यायनोऽपि,—

“दानोपस्थानवादेषु विश्वासगपथाय च ।

लग्नकं कारयेदेवं यथायोगं विपर्यये”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मूलेन तोषयेदिति वचनात् मूलमात्र-
 मेव,—इति पाठः प्रतिभाति ।

उपस्थानं दर्शनम् । व्यासोऽपि,—

“लेख्ये कृते च दिव्ये वा दानप्रत्ययदर्शने ।

मृहीतबन्धोपस्थाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा”—इति ।

प्रतिभृग्राह्य इति शेषः । प्रतिभृमरणे व्यवस्थामाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“दर्शनप्रतिभृत्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा ।

न तत्पुत्रा ऋणं दद्यद्दृष्टुर्दानाय यः स्थितः”—इति ।

यदा दर्शनप्रतिभृः प्रत्ययिको वा मृतः, तदा तथोऽपुत्राः प्राति-
भावायातं पितृकृतमृणं न दद्युः । यस्तु दानाय स्थितः प्रतिभृर्धृत-
स्तत्पुत्रा ऋणं दद्युः । तत्पुत्रपुत्रैरपि सख्यमेव दद्युः, न वृद्धिर्दद्यात् ।
तथाच व्यासः,—

“ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभावागतं सुतः ।

समं दद्यात्तत्सुतौ तु न दाष्यादिति निश्चयः”—इति ।

तत्सुतौ पौत्रप्रपौत्रौ । वृद्धस्यतिः,—

“आद्यौ तु त्रितये दाष्यौ तत्कालावेदितं धनम् ।

उत्तरौ तु विमंवादं तो विना तत्सुतौ तथा”—इति ।

आद्यौ दर्शनप्रत्ययप्रतिभृतौ, त्रितये अहमेनं दर्शयिष्यामि अमौ
साधुरित्येवं विधयोर्विक्रयोः मिथ्यात्वे राज्ञा दाष्यौ । उत्तरौ दान-
र्णिद्रव्यार्पणप्रतिभृतौ विमंवादं दाष्यादिति धने ऋणिकेन अप्रति-
दत्ते दाष्यौ । तथोरभावे तत्सुतौ दाष्यौ । प्रत्ययप्रतिभृत्यप्रमाण

* इत्यमेव पाठः सख्येन । सम तु, मूलमेव,—इति पाठः प्रतिभावि ।

प्रतिभूतेव दाप्यो न तत्पुत्रः विवादप्रतिभूतासाधितं धनं दण्डस्य
दाप्यः। तदभावे तत्पुत्रोऽप्येत्याह व्यासः,—

“विप्रत्यये लेख्यदिव्ये दर्शने वाऽकृते सति।

च्छणं दाप्याः प्रतिभुवः पुत्रमेव न दापयेत् ॥

दानवादप्रतिभुवौ दाप्यौ तत्पुत्रकौ तथा”—इति।

यच्च दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ बन्धकं गृहीत्वा प्रातिभाव्यमङ्गीकृतः,
तच्च विशेषमाह कात्यायनः,—

“गृहीत्वा बन्धकं यच्च दर्शनस्य स्थितो भवेत्।

विना पित्रा धनं तस्मादाप्यस्तस्य च्छणं सतः”—इति।

अनेकप्रतिभूदानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“बहवः सूर्यदि स्वांशैर्दधुः प्रतिभुवो धनम्।

एकह्यायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथा दधिः”—इति।

*एकस्मिन् प्रयोगे द्वौ बहवो वा प्रतिभुवः, तदणं विभज्य स्वांशे
दधुः। एकह्यायाश्रितेषु यं पुरुषं धनिकः प्रार्थयेत्, स एव हस्तं
दद्यात् नाग्रतः। एकह्यायाधिष्ठितेषु यदि कश्चिद्देशान्तरङ्गतः, तद
तत्पुत्रोऽपि दद्यात्। मृते तु पितरि पुत्रः पित्रंशमेव दद्यात्,
हस्तम्। तथाच कात्यायनः,—

“एकह्यायाप्रविष्टानां दाप्योयस्तच्च दृश्यते।

श्रोषिते तत्सुतः सर्वं पित्रंशन्तु मृते तु सः”—इति।

प्रातिभाव्यापलापे दण्डमाह पितामहः,—

“यो यस्य प्रतिभूतत्वा मिथ्या चैव तु पृच्छति।

* अथ, यदि,—इति भवितुमुचितम्।

धनिकस्य धनं दाप्यो राज्ञा दण्डेन तत्समम् ॥

कुर्व्याच्च प्रतिभूवां दं कार्यं चार्थैर्धनेना सह ।

सोपसर्गस्तदा दण्डो विवादात् दिगुणं दमम्”—इति ।

अत्र प्रतिक्रियाविधिः । तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“प्रतिभूदापितो यत्र प्रकाशं धनिने धनम् ।

दिगुणं प्रतिदातव्यं क्षणिकैस्तस्य तद्भवेत्”—इति ।

धनिकेन पीडितः सन् प्रतिभूस्तत्सुतोवा जनसमक्षं राज्ञा यद्वनं
दापितस्तद्दिगुणमृणिकः प्रतिभुवे दद्यात् । यदाह नारदः—

“यं चार्थं प्रतिभूदद्याद्धनिकेनोपपीडितः ।

क्षणिकः स्वप्रतिभुवे दिगुणं प्रतिदापयेत्”—इति ।

कदा हि दिगुणं दद्यादित्यपेक्षिते आह कात्यायनः—

“प्रतिभावं तु यो दद्यात्पीडितः प्रतिभावितः ।

चिपचात्परतः सोऽर्थं दिगुणं क्षत्रमुहति”—इति ।

द्वैगुण्यं क्षिरण्यविषयम् । पश्चादौ तु विगेषो याज्ञवल्क्यनोक्तः,—

“सन्ततिः स्त्रीपश्व्येव धान्यं विगुणमेव च ।

वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसस्याष्टगुणस्तथा”—इति ।

प्रातिभावे निषेधानाह कात्यायनः,—

“न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाऽधिकृतस्तथा ।

निबद्धो दण्डितश्चैव मन्दिरधर्षेव न कश्चित् ॥

नैव रिक्तो न मित्रं वा न चैवात्यन्तवामिनः ।

राजकार्यनियुक्तश्च ये च प्रव्रजिता नराः ॥

नाशक्तो धनिने दातुं दण्डं राष्ट्रे च तत्समम् ।

जीवन् वाऽपि पिता यस्य तथैवेच्छाप्रवर्त्तकः ॥

नाविज्ञातो यद्यौतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रति”—इति ।

मन्दिग्धोऽभिगस्तः । अत्यन्तवासिनो नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । याज्ञ-
वल्क्योऽपि,—

“भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाय्यष्टुणं साक्ष्यं अविभक्ते न तु स्युतम्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“साक्षित्वं प्रातिभाय्यञ्च दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युः नाविभक्ताः परस्परम्”—इति ।

अस्वतन्त्रेषु धनप्रयोगनिषेधमाह याज्ञवल्क्यः,—

“न स्त्रीभ्यो दामवालेभ्यः प्रयच्छेच्च कचिद्धनम् ।

दत्तञ्च लभते तत्तु तेभ्यो दत्तं तु यद्धनम्”—इति ।

अथर्षीग्रहणधर्माः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“प्रच्छन्नं साधयन्नर्थं स वाच्यो नृपतेर्भवेत् ।

साध्यमानो नृपं गच्छेत् दण्डो दाप्यश्च तद्धनम्”—इति ।

अस्यार्थः । अधमर्णेनाभ्युपगतं साक्षादिभिर्भावितं वा धर्मादि-
भिरूपयैः साधयन् राज्ञा न निवारणीयः । यदि तु पापात्तदा
ब्रह्मस्यति,—

“धर्मीपधिवलात्कारैर्गृहसम्बोधनेन” च”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सः । स तु, संरोधनेन,—इति पाठः प्रतिभाति ।

धर्मादीन् स्वयमेवाह,—

“सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः भामोक्त्याऽनुगमेन च ।
प्रायेणाय ऋणी दाप्यो धर्म एवमुदाहृतः ॥
कृद्वा नायाचितं चार्थमानीय ऋणिकात् धनी ।
अन्वाहितं समाहृत्य दाप्यते यत्र सोपधिः ॥
यदा स्वग्रहमानीय ताडनाद्ये रूपकमैः ।
ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः प्रकीर्तितः ॥
दारपुत्रपशुन् बध्ना कृत्वा द्वारोपरोधनम् ।
यच्चणं दाप्यतेऽर्शन्तु तदाचरितमुच्यते”—इति ।

मनुरपि धर्मादीनुपायान् दर्शयति,—

“धर्मेण व्यवहारेण क्लृप्तेनाचरितेन च ।
प्रयुक्तं माधयेदर्थं यश्चमेन क्लृप्तेन च”—इति ।
धर्मादियश्चोपायाः पुरुषायेनया प्रयोक्तव्याः । तदाह कात्या-

यनः,—

“राजा तु स्वामिनं विप्रं मान्द्येनैव प्रदापयेत् ।
रिक्थिनं सुहृदं वाऽपि क्लृप्तेनैव प्रदापयेत् ॥
वर्णिकाः कर्षिकाः चैव गिम्थिनस्यात्रनौद्गुः ।
देशाचारेण दाप्याः स्पर्द्धयान् मन्थौ च दापयेत्”—इति ।
दापने विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“ग्रहीतानुक्रमादाप्यो धनिनामधमर्णिकः ।
दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम्”—इति ।
समानजातीयेषु धनिषु युगपद्भातेषु ग्रहीतानुक्रमात् धनं

दायः, भिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण । साधयितुमशक्तं धनिकं
प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“राज्ञाऽधमर्णिकोदायः साधिताद्दशकं शतम् ।

पञ्चकन्तु शतं दायः प्राप्तार्थं क्षुत्तमर्णिकः”—इति ।

प्रतिपन्नस्थार्थस्य राजा दशमांशमधमर्णिकाद्दण्डरूपेण गृह्णी-
यादुत्तमर्णाद्विंशतितमं भागं वृत्त्यर्थं गृह्णीयादित्यर्थः । अधनिक-
च्छणादानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“हीनजातिं परिचीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणस्तु परिचीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम्”—इति ।

ब्राह्मणग्रहणमुक्तगृजात्युपलक्षणार्थम् ।

“कर्मणाऽपि समं कार्यं धनिकं वाऽभमर्णिकः ।

समोऽपल्लगृजातिश्च दद्यात् श्रेयांसु तच्छनैः”—इति स्मरणात् ।

नारदोऽपि,—

“अथ शक्तिविहीनस्त्रेदृणी कालविपर्ययात् ।

शक्तपेक्षमृणं दायः काले काले यथोदयम्”—इति ।

दुष्टाधमर्णिकं प्रत्याह मनुः,—

“ऋणिकः सधनोयस्तु दौरात्म्यान् प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्यात् गृहीत्वा द्विगुणो दमः”—इति ।

सन्दिग्धेऽर्थे ऋणग्रहणं कुर्वतोऽर्थहानिर्दण्डसेत्याह बृहस्पतिः,—

“अनावेद्य तु राज्ञे यः सन्दिग्धार्थं प्रवर्त्तते ।

प्रसङ्ग स प्रवेशः स्वात्मर्वाऽप्यर्थो न सिध्यति”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

पीडयेत्तु धनी यत्र ऋणिकं न्यायवादिनम् ।

तस्मादर्थालसं ह्यीयेत तत्समं प्राप्नुयात् दमम्"—इति ।

यस्त्वधमर्णस्त्वत्तमर्णसकाशात् व्यवहारार्थं धनं गृहीतवान्, स तस्यैव धनं दद्यात्, नान्येषाम् । तदाह कात्यायनः,—

“यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत् ।

तद्द्रव्यमृणिकेणैव दातव्यं तस्य नान्यथा”—इति ।

निर्धनाधमर्णविषये ऋणप्रतिदानप्रकारमाह भारद्वाजः,—

“ऋणिकस्य धनाभावे देयोऽन्योऽर्थस्तु तत्कृत्वा ।

धान्यं हिरण्यं लौहं वा गोमहिष्यादिकं तथा ॥

वस्त्रं भृद्दामवर्गञ्च वाहनादि यथाक्रमम् ।

धनिकस्य तु विक्रीय प्रदेयमनुपूर्वशः ॥

चेन्नाभावे तथाऽऽरामस्तस्याभावे ह्यक्रयः ।

द्विजातीनां गृहाभावे कालहारो विधीयते”—इति ।

मनुरपि,—

“ऋणं दातुमशक्तो यः कर्त्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् ।

स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्त्तयेत्”—इति ।

अयमर्थः । प्रतिदानकाले धनामप्यत्तिवशात्तद्वृद्धिकमूलदाना-
शक्तोऽधमर्णः ऋणस्य चिरन्तनत्वं परिहरतो धनिकस्य समानार्थ-
क्रियां लेख्यादिरूपां पुनः कर्त्तुमिच्छेत्, स निप्यन्नां वृद्धिं दत्त्वा
करणं परिवर्त्तयेत्; पुनर्लेख्यादिक्रियां वर्त्तमानवत्सरादिचिह्नितां
कुर्व्यादिति । यः पूर्वनिर्जितवृद्धिं दातुमसमर्थः, स तु तां मूलले-
नारोपयेत् । तदाह सएव,—

“अदग्ंयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्त्तयेत् ।

यावती सक्षवेद्विः तावती हातुमर्हति”—इति ।

हिरण्यमदग्ंयित्वा निर्जितां वृद्धिमदत्वा तत्रैव लेख्ये परि-
वर्त्तयेत् । यस्तु अणप्रतिदानकाले सवृद्धिकं मूलं दातुं न शक्नोति,
तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“लेख्यस्य वृष्टेऽभिलिखेत् दत्वा दत्तर्णिकौ धनम्”—इति ।

लेख्यासन्निधाने विष्णुः । “असमयदाने लेख्यासन्निधाने शोच-
मर्णस्य लिखितं दद्यात्”—इति । नारदोऽपि,—

“गृहीतोपगतं दद्यादृणिकात् वृद्धिमाप्नुयात् ।

यदि वा नो परिलिखेदृणिना शोदितोऽपि सन् ॥

धनिकस्यैव वर्द्धेत तथैव अणिकस्य च”—इति ।

यस्तु अणपाकरणं न करोति, तस्य प्रत्यवायः पुराणेऽपि
दर्शितः,—

“तपस्वी चाग्निहोत्री च अणवान् ध्रियते* यदि ।

तपस्यैवाग्निहोचक्ष सर्वं तद्धनिने भवेत्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“उद्धारादिकमादाय स्वाग्निने न ददाति यः ।

स तस्य दासोभूत्यः स्त्री पशुर्वा जायते गृहे”—इति ।

उद्धारादिकं दातुमर्ह्येतथा स्थितम् । नारदोऽपि,—

“याच्यमानं न दद्यात्तु अणमाधिप्रतिग्रहम् ।

तद्वचं वर्द्धयेत्तावत् यावत्कोटिशतं भवेत् ॥

* अणं नोभ्रियते,— इति शा० ।

ततः कोटिशते पूर्णं दाननष्टेन* कर्मणा ।

अथः खरोट्षोदामो भवेन्नानि ज्ञानि"—इति ।

प्रतिदातुः कर्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः,—

“दत्तर्णं पाटयेन्नेष्ट्यं शुद्धे चाव्यक्तु कारयेत् ।

साचिणं ख्यापयद्यद्वा दातव्यं वा समाचिकम्”—इति ।

समाचिकम् पूर्णमाविममक्षमेव दातव्यम् । पूर्वमाचिणामसम्भवे
माक्ष्यन्तरममक्षमेव दातव्यमिति । नारदोऽपि,—

“लेख्यं दत्ता ऋणी शुद्धोत्तदभावे सुतेरिति” ।

अल्पकालमदीर्घकालमृणं याच्यमानसमन्तरमेव देयम् ।
सावधित्वेन कृतं तु पूर्णं त्वधौ मान्तलाभं मन्त्रवे । धनिकर्णिकयो-
रेवं विशुद्धिः स्यात् प्रतिश्रवमिति । ऋणप्रतिदातुनाह ब्रह्मसूतिः,—

“याच्यमानाय दातव्यसन्पकालमृणं कृतम् ।

पूर्णेऽवधौ मान्तलाभमभाये च पितुः कश्चित्”—इति ॥

अनन्तरं ऋणग्रहणं तस्य पितुरभावे पित्रकृतमृणं सुतेरवश्यं
दातव्यम् । अवश्यं दातव्यमित्यत्र हेतुमाह नारदः,—

* वाङ्मन्येन,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । राम पुः, “अल्पकालमृणं देयं याचितं सम-
न्तरम् । पूर्णेऽवधौ सावधौ तु मान्तलाभं विनिर्दिशेत् । धनिकर्ण-
िकयोरेवं विशुद्धिः स्यात् प्रतिश्रवम्”—इति । अल्पकालमदीर्घ-
कालमृणं याच्यमानसमन्तरमेव देयम् । सावधित्वेन कृतं तु पूर्णं
त्वधौ मान्तलाभं देयम् । इति पाठोभवेतुमर्हति, अन्यथा कोऽ-
प्येवं विधः पाठः स्यात्,—इति प्रतिभाति । परं सर्वत्र दृष्टान्तरं
कस्यैव पाठोमूले रक्षितः । एवं परम् ।

‡ इत्यमेव पाः सर्वत्र ।

“इच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्यतस्ततः ।

उत्तमर्णाधमर्णाभ्यां मामयं मोचयिष्यति ॥

अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यत्नतः ।

च्छणात्पिता मोचनीयो यथा न नरकं व्रजेत्”—इति ।

उत्तममृणं, “जायमानोहवै ब्राह्मणस्त्रिभिर्च्छेदणान् जायते”—

इति श्रुतिप्रतिपादितमृणम् । अधममृणं परहस्तात् कुसौदविधिना
मृहीतम् । कात्यायनोऽपि,—

“नृणान् सुनुभिर्जातैः दानेनैवाधमादृणात् ।

विमोचसु यतस्तस्मादिच्छन्ति पितरः सुतान्”—इति ।

जातेनेत्यभिधानाच्च जातमात्रस्य च्छणमोचनेऽधिकारः, किन्तु

प्राप्तव्यवहारस्येत्याह सएव,—

“नाप्राप्तव्यवहारसु पितर्युपरते कश्चित् ।

काले तु विधिना देयं वमेयुर्नरकेऽन्यथा”—इति ।

कश्चिद्विद्यमानेऽपि पितरि सुतैर्देयमित्याह सएव,—

“विद्यमानेऽपि रोगार्त्तं स्वदेशाग्नौषिते तथा ।

विंशात्संवत्सराद्देयमृणं पितृकृतं सुतैः”—इति ।

दृश्यतिरपि,—

“साम्निष्ठेऽपि पितुः पुत्रैः च्छणं देयं विभावितम् ।

जात्यन्वपतितोन्मत्तक्षयश्चिन्नादिरोगिणः”—इति ।

च्छणदाने अधिकारिणं पुत्रं दर्शयति कात्यायनः,—

“च्छणं तु दापयेत्पुत्रं यदि स्यान्निरुपद्रवम् ।

द्रविणार्हस्य धूर्यस्य नान्यथा दापयेत्सुतम्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पितर्युपरते पुत्रा ऋणं दद्युर्वथाऽग्रतः ।

विभक्तो वाऽविभक्तो वा यो वा तामुदहेद्दुरम्”—इति ।

विभागोत्तरकालं पित्रा यदृणं कृतं, तत्केन देयमित्यपेक्षिते आह

कात्यायनः,—

“पितृणां विद्यमानेऽपि न च पुत्रो धनं हरेत् ।

देयं तद्धनिके द्रव्यं मृते गृहंस्तु दाप्यते”—इति ।

पित्रादिभूतार्णसमवाये दानक्रममाह बृहस्पतिः,—

“पित्र्यमादावृणं देयं पश्चादात्मनोयमेव च ।

तयोः पैतामहं पूर्वे देयमेववृणं मदा”—इति ।

पैतामहवृणं सममेव देयम् । तथाच म०३,—

“ऋणमात्मनोयवत् पित्र्यं पुर्वैर्देयं च याचितम् ।

पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य च”—इति ।

तत्सुतस्यागृहीतधनस्य प्रयोजनम् । एतदत्र अभिप्रेत्य नारदः,—

“ऋणादव्याहतं प्राप्तं पुर्वैर्यज्जर्णमुद्धृतम् ।

दद्युः पैतामहं पौत्राणावतुर्थान्निवर्त्तते”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“पित्रभावेऽपि दातव्यमृणं पौत्रेण यज्ञतः ।

चतुर्थेन न दातव्यं तस्मात्तद्विनिवर्त्तते”—इति ।

देयमृणमनेन देयमित्यस्मिन्काले देयमित्यतश्चित्तयं याज्ञ-

वल्क्य आह,—

“पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिप्रेतेऽपि वा ।

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निऋवे साक्षिभावितम्”—इति ।

अदेयमृणमाह बृहस्पतिः,—

“सौराक्षिकं वृथादानं कामक्रोधप्रतिश्रुतम् ।

प्रातिभाष्यं दण्डशुक्लं शेषं यत्तच्च दापयेत्”—इति ।

सुरापानार्थं यत्कृतं तत्सौरम् । द्यूतपराजयनिमित्तकं आक्षि-
कम् । वृथादानं धूर्त्तादिभ्यो यत्तु दत्तम् । कामक्रोधप्रतिश्रुतयोः
स्वरूपं कात्यायनेन दर्शितम्,—

“लिखितं मुक्तकं वाऽपि देयं यत्तु प्रतिश्रुतम् ।

परपूर्वस्थियै दत्तं विद्यात्कामकृतं नृणाम् ॥

यत्र हिंसां समुत्पाद्य क्रोधाद्भयं विनाशश्च ।

उक्तं तुष्टिकरं तत्तु विद्यात्क्रोधकृतं तु तत्”—इति ।

मुक्तकं लेखनरहितम् । प्रातिभाष्यं दर्शनप्रातिभाष्यागतम् । तथाच
मनुः,—

“प्रातिभाष्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकञ्च तत् ।

दण्डशुक्लावशिष्टञ्च न पुत्रो दातुमर्हति”—इति ।

दर्शनप्रातिभाष्ये तु नैष विधिः स्यात् ।

“दण्डो वा दण्डशेषं वा शुक्लं तच्छेषमेव वा ।

न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकम्” ।

कुटुम्बार्थं पितृव्यादिना कृतमृणं गृही दद्यादित्याह बृहस्पतिः,—

“पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्रीदासशिश्यानुजैविभिः ।

यद्गृहीतं कुटुम्बार्थं तद्गृही दातुमर्हति”—इति ।

नारदोऽपि,—

“श्रित्यान्नेवासिदामस्त्रीप्रेष्यकृत्यकरैश्च यत् ।

कुटुम्बहेतोस्तृप्तिं दातव्यं तत्कुटुम्बिना”—इति ।

श्रित्योऽत्र विद्यार्थी । श्रित्यग्रास्त्रार्थी अन्नेवामी । उत्क्षिप्तम-
सन्निधानादिना स्वातन्त्र्यां विनाऽपि कृतमृणम् । कात्यायनोऽपि,—

“प्रोषितस्यामतेनापि कुटुम्बार्थमृणं कृतम् ।

दामस्त्रीभ्रातृश्रित्येवा दद्यात्पुत्रेण वा पिता”—इति ।

भृगुरपि,—

“ऋणं पुत्रकृतं पित्रा श्रोत्र्यं यदनुमोदितम् ।

सुतस्त्रेहेन वा दद्यान्नाल्लतदातुमर्हति”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पितुरेव नियोगाढा कुटुम्बभरणाय च”—इति ।

कुटुम्बव्यतिरिक्तविषये याज्ञवल्क्यः,—

“न योषित्यतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।

दद्याद्दृष्टं कुटुम्बार्थं न पतिः स्त्रीकृतं तथा”—इति ।

न पुत्रेण कृतं पितेत्यस्य क्वचिदपवादमाह ऋष्यपतिः,—

“कृतं वा यदृष्टं कृच्छ्रं दद्यात्पुत्रेण तत्पिता”—इति ।

अत्र पुत्रग्रहणं कुटुम्बोपलक्षणार्थम् । पितृग्रहणञ्च प्रभोरुप-
लक्षणार्थम् । तथाच कात्यायनः,—

“कुटुम्बार्थमग्रे तु गृहीतं व्याधिमाऽथवा ।

उपपन्ननिमित्तञ्च विद्यादापत्कृतम् तत् ॥

कन्यावैवाहिकञ्चैव प्रेतकार्येषु यत्कृतम् ।

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र । मम तु, दद्यान्नाल्लतदातुमर्हति,—इति
पाठः प्रतिभाति ।

एतत्सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः”—इति ।

न पतिः स्त्रीकृतं तथेत्यस्यापवादमाह याज्ञवल्क्यः,—

“गोपशौण्डिकशैलूषरजकव्याधयोषिताम् ।

कणं दद्यात्पतिस्तासां यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया”—इति ।

योषित्पत्या कृतमृणं न दद्यादित्यस्यापवादमाह नारदः,—

“दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता वा सुमूर्षुणा ।

या वा तद्वक्ष्यमादद्याद् यतो ऋक्यमृणं ततः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत् कृतम् ।

स्वयं कृतं वा यदृणं नान्यत् स्त्री दातुमर्हति”—इति ।

अप्रतिपन्नमपि तद्वक्ष्यग्रहणे स्त्रिया देयमित्याह कात्यायनः,—

“ऋणे कृते कुटुम्बार्थं भर्तुः कामेन या भवेत् ।

दद्युः तद्वक्ष्यन्ः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि”—इति ।

अविभक्तैः कुटुम्बार्थं कृतमृणं कुटुम्बी दद्यात् । तस्मिन् प्रोषिते

तद्वक्ष्यन्ः सर्वे दद्युः । नारदोऽपि,—

“पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणं कृतम् ।

भात्रा वा यत्कुटुम्बार्थं दद्युस्तत्सर्वम्वक्ष्यन्ः”—इति ।

अनेककृणदातृममवाये याज्ञवल्क्यः,—

“रिक्थग्राही कणं दाप्यो योषिद्ग्राहस्तथैवच ।

पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः”—इति ।

यो यदीयं द्रव्यं ऋक्यरूपेण गृह्णाति, स तत्कृतमृणं दाप्यः ।

तदभावे तु रागादिवशाद्दयो यदीयां भार्यां गृह्णाति, स तत्कृतमृणं

दायः । तदभावे अनन्याश्रितद्रव्यः पुत्र ऋणं दायः । पुत्रहीनस्य
ऋक्षिणः ऋणं दाय्याः । एतेषां समवाये पाठक्रमादेव दायः ।

नन्वेतेषां समवाय एकदाऽनुपपन्नः । पुत्रे सत्यन्यस्य ऋक्षपात्रित्वा-
सम्भवात् । न च पुत्रे सत्यपि पितृभ्रात्रोः ऋक्षहारित्वमिति वाच्यम् ।

“न भ्रातरो न पितरः पुत्रे तदृक्षहारिणः ।

यतो ऋक्षहरा एते पुत्रहीनस्य ऋक्षिणः”—इति

पुत्रे सति ऋक्षपात्रित्वस्यास्तत्वात् । योषिदृषाहित्वमपि न
सम्भवति,

“न द्वितीयस्य साध्वीनां ऋषिहर्त्तोपदिश्यते”—इति

तेनैवोक्त्वात् । पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः,—इत्येतदयमर्थकम् । ऋ-
क्षपात्री ऋणं दायः,—इत्यनेनैकार्थत्वात् । पुत्रहीनस्य ऋक्षिणः,—
इत्येतदपि । पुत्रस्य ऋक्षपात्रिणएव ऋणापाकरणाधिकारस्य ऋक्ष-
पात्री ऋणं दाय इत्युक्त्वात्,—इति ।

तदेतदसङ्गतम् । मत्स्यापि क्रीवादिषु पुत्रेऽनन्यायवर्तिषु वा
सर्वेषुपुत्रेषु पितृव्यादीनां ऋक्षपात्रित्वसम्भवात् । क्रीवादीनां
ऋक्षपात्रित्वाभावं मनुराह,—

“अग्नौ क्रीवपतितौ आत्यन्धबधिरौ तथा ।

उग्रजजडमूकाश्च ये च केचिज्जिरिह्रियाः”—इति ।

सर्वेषांपुत्रस्यान्यायवृत्तस्य ऋक्षपात्रित्वयोग्यतां गौतम आह । “तथा
सर्वेषांपुत्रोऽप्यन्यायवृत्तो न हभेतेकेषाम्”—इति । अतः पुत्रे सत्यपि
ऋक्षपात्री अन्यः सम्भवति । योषितृणां प्रासन्नविद्वोऽप्यतिश-
यनिवेधः सम्भवत्येव । तदाह नारदः,—

यदा तु न सक्तुः स्युर्न च सम्मन्धिवान्धवाः ।
 तदा दद्याद्विजेभ्यस्तु तेभ्यस्तत्सप्त निक्षिपेत्”—इति ॥
 इति कणादानप्रकरणम् ।

अथ निक्षेपाख्यस्य द्वितीयपदस्य विधिरुच्यते ।

तत्र निक्षेपस्वरूपं नारद आह,—

“स्वं द्रव्यं यत्र विस्त्रम्भान्निक्षिपत्यविशङ्कितः ।

निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः”—इति ।

उपनिधिन्धासौ निक्षेपविशेषौ । तयोः स्वरूपमाह बृहस्पतिः,—

“अनाख्यातं व्यवहितमसङ्घातमदर्शितम् ।

मुद्राङ्कितञ्च यद्भक्तान्तदौपनिधिकं स्मृतम् ।

राजचौरादिकभयाद् दद्यादानाञ्च वञ्चनात् ।

स्थाप्यतेऽन्यस्य यद्द्रव्यं न्यासः स परिकीर्तितः”—इति ।

रूपसङ्ख्याविशेषमकथयित्वा समग्रमन्यहस्ते रक्षणार्थं यत् स्थाप्यते,
 तद्द्रव्यमौपनिधिकम् । निक्षेपणविधिमाह मतुः,—

“कुलजे वृत्तमग्नौ धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।

महापचे धनिन्यार्थं निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः”—इति ।

बृहस्पतिः,—

“ज्ञानं गृहं स्थलञ्चैव तदर्पणं विविधान् गुणान्* ।

सत्यं ग्रीवं वन्यजनं परौष्ठ्य स्थापचेन्निधिम्”—इति ।

तस्य निक्षेपस्य पुनर्द्विविधमाह नारदः,—

* ज्ञानं गृहं गृहस्थञ्च तद्वनं वन्यं वन्यजं गुणान्,—इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

“स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः साक्षिमानितरस्तथा ।

प्रतिदानं तथेवास्य प्रत्ययः स्याद् विपर्यये”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“ससाक्षिकं रहोदत्तं द्विविधं तदुदाहृतम् ।

पुत्रवत् परिपाल्यं तद्विनश्यत्यनवेक्षया ॥

स्थापितं येन विधिना येन यस्य विभावितम्* ।

तथैव तच्च दातव्यमदेयं प्रत्यनन्तरे”—इति ।

स्थापनेतरस्य यस्य स्थापितद्रव्यं स्वात्मभक्षि, स इह प्रत्यनन्तर-

द्रव्यच्यते । मनुरपि,—

“यो यथा निक्षिपेद्भक्षे यमर्घं यस्य मानवः ।

स तथैव गृहीतव्यो यथा दातव्यस्तथा गृहः”—इति ।

दायो दानं स्थापनमिति यावत् । गृहो गृहणम् । पालयितुः

फलमाह वृहस्पतिः,—

“ददतो यद्भवेत्पुण्यं हेमरूप्याम्बरादिकम् ।

तत् स्थात् पालयतो न्याभं तथैव शरणागतम्”—इति ।

भक्षकस्य च दोषस्तेनैव दर्शितः,—

“भर्तृद्रोहे यथा नाय्याः पुंसः पुत्रसुहृद्वधे ।

दोषोभवेत्तथा न्यासे भक्षितोपेक्षिते नृणाम्”—इति ।

देवाद्युपघाते तु न दोष इत्याह वृहस्पतिः,—

“राजदेवोपघातेन यदि तच्चाग्रमाप्नुयात् ।

गृहीतद्रव्यमक्षितं तत्र दोषो न विद्यते”—इति ।

* यथाविधि,—इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

ग्रहीतुरिति शेषः । राजग्रहदेनायमाधेयमिभित्तमुपलक्ष्यते ।

अतएव कात्यायनः,—

“अराजदैविकेनापि निश्चितं यत्र नाशितम् ।

ग्रहीतुः सह भाषेन दातुर्नष्टं तदुच्यते”—इति ।

नारदः,—

“ग्रहीतुः सह योऽर्थेन नष्टो नष्टः स दायिनः ।

दैवराजकृते तदस्य चेत् तज्जिह्वाकारितम्”—इति ।

दैवग्रहणं तत्करोपलक्षणार्थम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“न दाप्योऽपहृतं तत्तु राजदैविकतत्करैः”—इति ।

मनुरपि,—

“चौरैर्हृतं जलेनोदमग्निना दग्धमेव च ।

न दद्याद्यदि तस्मात्स न संहरति किञ्चन”—इति ।

यदि तस्माद्धूनात् श्लोकमपि स गृह्णाति, तदा दद्यादित्यर्थः ।

तथाच सएव,—

“समुद्रे नाप्नुयात् किञ्चित् यदि तस्मात्स संहरेत्”—इति ।

क्वचित् केनचित् हेतुना नष्टमपि ग्रहीता मूलदारेण न दाप्य-

इत्याह कात्यायनः,—

“ज्ञात्वा द्रव्यविद्योगम्नु दाता यत्र विनिश्चिपेत् ।

सर्वापायविनाशेऽपि ग्रहीता नैव दाप्यते”—इति ।

उपेक्षादिना नाग्रे तु गृह्णतिराह,—

“भेदेनोपेक्षया न्यासं गृहीत्वा यदि नाशयेत् ।

न दद्याद्दयार्थमानो वा दाप्यस्त्वं सोदयं भवेत्”—इति ।

मात्स्यायनोऽपि,—

“न्यासादिकं परद्रव्यं प्रभक्षितमुपेक्षितम् ।

अज्ञाननाशित्वेन येन दाप्यः स एव तत्”—इति ।

अत्र विशेषमाह व्यासः,—

“भक्षिते मोदयं दाप्यः मनं दाप्य उपेक्षिते ।

किञ्चिदूनं प्रदाप्यः स्वाह्वयमज्ञाननाशितम्”—इति ।

याचनानन्तरं अदत्तस्य पश्चाद्देवराजोपघाते स्थापकाय मूलमात्रं
देयम् । तथाच व्यासः,—

“याचनानन्तरं नाग्ने देवराजकृतेऽपि सः ।

गृहीता प्रतिदाप्यः स्यात्”—इति ।

मूलमात्रमिति शेषः । प्रत्यर्पणविलम्बमात्रापराधेन दृष्टिदाना-
योगात् । याचनानन्तरमदाने दण्डमाह नारदः,—

“याच्यमानस्तु यो दातुर्निचेपं न प्रयच्छति ।

दण्ड्यः स राज्ञा भवति नष्टे दाप्यश्च तत्समम्”—इति ।

यः पुनः स्थापकाननुज्ञया निचेपं प्रभुङ्क्ते, तस्य दण्डमाह स एव,—

“यत्रार्थं साधयेत्तेन निचेष्टुरननुज्ञया ।

तत्रापि स भवेद्दण्ड्यस्तस्य मोदयमावहेत्”—इति ।

वाञ्छवत्कथोऽपि,—

“आजीवन् स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तथापि मोदयम्”—इति ।

दण्ड्यस्त्वितरपि,—

“न्यासद्रव्येण यः कश्चित् साधयेदात्मनः सुखम्* ।

* साधयेत् कार्यमात्मनः,—इति का० ।

दण्डः स राज्ञा भवति दाप्यस्तथापि सोदयम्—इति ।

अत्र दण्डोऽपि समएव पाञ्चः । तदाह मनुः,—

“निक्षेपस्थापहर्त्तारं तत्समं दापयेद्भूमम् ।

तथोपनिधिहर्त्तारं विशेषेणैव पार्थिवः”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“गृहीतं निष्कृते यत्र साक्षिभिः प्रापयेत् वा ।

विभाव्य दापयेज्ज्ञातं तत्समं विनयं नृपः”—इति ।

स्थापकस्यानृतवादित्वे दण्डमाह मनुः,—

“निक्षेपो ह्यनिवेद्यो यः धनवान् कुलसन्निधौ ।

तावानेव स विज्ञेयो त्रिबुद्धं दण्डमर्हति”—इति ।

मसाक्षिनिक्षेपे साक्षिवचनविरुद्धं न दण्डः । असाक्षिके तु वृह-

स्पतिराह,—

“रहो दत्ते निधौ यत्र त्रिसंवादः प्रजायते ।

विभावकं तत्र दिव्यमुभयोरपि च स्मृतम्”—इति ।

गृहीतस्थापकयोरनृतवादित्वे दण्डमाह मनुः,—

“निक्षेपस्थापहर्त्तारं अनिक्षेपारमेव च ।

सर्वैरुपायैरन्विच्छेत् प्रापयेच्चैव वैदिकैः ॥

यो निक्षेपं नार्पयति यस्यानिक्षिप्य याचते ।

तापुभौ चौरवच्छास्यौ प्रदायौ तत्समं दम्”—इति ।

निक्षिप्तद्रव्यमकाले ददतो द्विगुणोदण्डः । तदाह कात्यायनः,—

“प्राज्ञस्तपनिधिः काले काशहीनस्तु वर्जयेत् ।

काशहीनं ददद्दण्डं द्विगुणस्तु प्रदायते”—इति ।

तद्गद्यादुपनिधिरन्यस्य हस्तो न्यस्तः, तद्गद्यातीते काले च याज्ञः ।
तद्गद्यातीतेऽपि काले स्वयमेव गार्पणीयः । “सहृद्याचनेऽर्पयेत्”—
इति वृहस्पतिस्मरणम् । तद्गद्ये वर्त्तमाने स्वयमेव दीयमानं काक-
हीनम् । तद्दानमिष्टं नैवेति तद्दत्तोऽपि दण्डोयुक्तः । यस्तु वशा-
वष्टम्भेन निचेपं न ददाति, तं राजा निगृह्य दापयेदित्याह मतुः,—

“येषां न दद्याद्यदि तु तद्विरण्यं यथाविधि ।

इत्थं निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्म्मस्य धारणा ॥

निक्षिप्तस्य धनस्यैव प्रीत्योपनिहितस्य च ।

कुर्याद्विनिर्णयं राजाऽप्रक्षिप्तस्यासधारिणम्”—इति ।

अप्रक्षिप्त्वं अताडयन् । यदा तु स्वयमेव न दद्यात्, तदा प्रत्य-
नन्तरं प्रत्याह स एव,—

“अश्वत्थेनैव वाऽन्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।

विचार्य तस्य वा वृत्तं मानैव परिमाधयेत्”—इति ।

निचेपेऽभिरुतं धर्म्मं याचितादिद्व्यतिदिशति नारदः,—

“एष एव विधिर्दृष्टो याचिताम्नाम्नितादिषु ।

त्रिस्त्रिषूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“याचिताम्नाम्नितामनिचेपादिष्वर्थं विधिः”—इति ।

याचितस्तुत्सवादिषु परकीयमन्त्रकारार्थम् । अन्वाहितं स्वस्मिन्
स्वितं परानं धनिकान्तरस्य तथा कृतम् । न्यासनिचेपौ पूर्वमेवा-
भिहितौ । वृहस्पतिरपि,—

“अन्वाहिते याचितके त्रिस्त्रिन्वासे सप्तम्भे ।

एवंशोदिनो धर्मसाधक इत्यादि—इति ।

मिश्रित्याचोनाम, अजुञ्जीवत्तराद्यः सर्वकारादिसप्तमर्षितः ।
अनेनावाचितस्य मिश्रितस्यस्यस्य देवराजोपघातेन किनामे सर्व-
कारप्रभृतयसादा न दाया इत्युक्तं भवति । अनापवादमाह कात्या-
यनः,—

“येष संस्क्रियते न्यायो दिव्यैः परिमिश्रितैः ।

तद्वद्वं स्थापयन् मिश्रयी दाप्यो देवहृतेऽपि तम्”—इति ।

नेर्मन्त्रार्थं रजकादिन्यस्तवस्तादिविषयेऽप्याह सएव,—

“न्यासदोषादिनामः स्थाण्डिल्यनस्तस्य दापयेत् ।

दापयेच्छिष्योवास्तत् संस्कारार्थं चदर्पितम्”—इति ।

यच्च तन्वादिकं वस्तुस्यार्थं कुविन्दादौ न्यस्य, खण्डपटादिदशाक्षां
नष्टं, परिपूर्णदशायां वा कुविन्दादिना दीपमानं स्थापित्वा न गृहीतं
नष्टं, तथाप्याह सएव,—

“स्वाग्मेनापि च यत्कर्म नष्टं चेद्भूतकस्य तत् ।

पर्याप्तं द्दित्ततस्तस्य विनश्येत्तदगृह्यतः”—इति ।

स्वाग्मेन प्राप्तरचनादिना विकसं नष्टं, भूतकस्य मिश्रितो-
नष्टम् । पुनर्वर्तनं पश्यन्मन्त्ररेखेव रचनादिप्रियां कुर्यादित्यर्थः । अदि
स्वामी पुनस्तन्वादिकं नार्पयति, तदा पुनर्वाग्नामभावे वेतनं मि-
श्रित्ये दत्तं दाता न लभते । पर्याप्तं परिपूर्णसादिकं, आदित्यतो-
भूतकस्य चः स्वामी, तस्य दीपमानं नष्टं पर्याप्तं विनश्यति ।
वाचितकविषयेऽपि विशेषणेनेवोक्तः,—

“यत्रि प्राप्तेर्नष्टं द्दित्तं तत्रि विनश्यति ।

अथ स्वामिनिविदाः ।

“वाचितोऽर्हते तस्मिन्प्राप्ते न तु दाप्यते”—इति ।

यत्तु कार्यं दीर्घकालमार्थं, तत्कार्यार्थं यदि वाचितं; यदि वा संवत्सरपर्यन्तं दीयतामित्येवं कालं परिनिश्चय्य चापेक्ष, तत् कार्यमध्ये परिनिश्चितकालमध्ये वा प्रतिवाच्यमानो वाचितकालं न ददाति ; अथौ न सोदयं दाप्यः । वाचितकालमाचक्षेवाथौ कृते कार्यं परिनिश्चितकालात्यये वा दद्यात् । यदि तदाऽपि न ददाति, तदा देवादिनोविनाशे जाते मूल्यं देयमित्यर्थः । आह सएव,—

“अथ कार्यविपत्तिस्तु तथैव स्वामिनो भवेत् ।

अप्राप्ते चैव काले तु दाप्यन्वर्हतेऽपि तत्”—इति ।

इति निष्पेक्षप्रकरणम् ।

अथास्वामिविक्रयः ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः,—

“निश्चितं वा परद्रव्यं गृहं जन्ध्राऽपहृत्य वा ।

विक्रीयेतासमञ्जं यत्तु ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः”—इति ।

इह स्वामिनिविदाः,—

“निष्पेक्षान्वाहितश्रावहतयाचितवन्धकम् ।

उपांशु येन विक्रीतमस्वामी सोऽभिधीयते”—इति ।

अस्वामिना कृतो व्यवहारो निवर्तते इत्याह कात्यायनः,—

“अस्वामिविक्रयं दानमाधि च विनिवर्तयेत्”—इति ।

अथ विक्रीयेतमर्थः,—इति अस्मान्नारदः सारः ।

नारदोऽपि,—

“अस्त्रामिना कृतो यस्तु क्रथो विक्रयएवच ।

अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारेषु मित्यगः”—इति ।

ततश्चास्त्रामिविक्रये याज्ञवल्क्यः,—

“हृतं प्रणष्टं यद्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु पञ्चवर्तिं पणान्”—इति ।

यदा पुनः परहस्तादवाप्नुयात्स धनस्त्रामी, तदा त्वाह सएव,—

“गृहापहतमासाद्य हत्तारं ग्राहयेन्नरम् ।

देशकालातिपत्तौ वा गृहीत्वा* स्वयमर्पयेत्”—इति ।

नष्टमपहतं वा स्वकीयद्रव्यं अधिगन्तुरपहर्तुर्वा हस्ते दृष्ट्वा अधिगन्तारमपहर्तारं वा राजपुरुषादिभिर्ग्राहयेत् पुरुषः; राजा-
द्यानयनार्थं देशकालातिक्रमश्चेद्भवति, तदा स्वयमेव गृहीत्वा राज्ञे
समर्पयेदित्यर्थः । यदा पुनर्विक्रयार्थमेव स्वकीयं द्रव्यं केतुर्हस्ते
पश्यति, तदाऽप्याह सएव,—

“स्वं लभेतान्यविक्रीतं केतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।

हीनाद्रहो हीनमूख्ये वेलाहीने च तस्करः”—इति ।

स्त्रामी स्वस्वन्निद्रव्यमन्यविक्रीतं यदि पश्यति, तदा लभेत
गृहीत्वात् । अस्त्रामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात् । केतुः पुनरप्रका-
शिते गोपिते क्रये दोषो भवति । हीनाद्रह्यागमोपायहीनात् रह-
एकान्ते हीनमूख्ये अन्यतरेण द्रव्येणाधिकमूख्ये वेलाहीने रात्र्यादौ

* गृहीता,—इति ग्रन्थान्तरद्वयः पाठः ।

कृते क्रमे च स चोरो भवति । तस्करश्च स्तेनो नवतीत्यर्थः ।

मदना, —

“द्रव्यमस्त्रामिविक्रीतं प्राक् राज्ञे विनिवेदितम् ।

न तत्र विद्यते दोषः स्तेनः स्यादुपविक्रये” — इति ।

येन क्रोधा हीनमुख्येन क्रयात् प्रागेव राज्ञे निवेदितं, न तत्र दोषः । उपविक्रयशब्दस्यार्थस्तेनैव दर्शितः, —

“अन्तर्गृहे वह्निर्ग्रामाग्निशायामसतो जनात् ।

हीनमुख्यश्च यत्क्रीतं ज्ञेयोऽसावुपविक्रयः” — इति ।

असतो जनात् चण्डालादेरित्यर्थः । अमद्ग्रहणं स्वाभ्यन्तनुज्ञाता-
द्युपलक्षणात् । अतएव नारदः, —

“अस्त्राम्यनुमताद्दासादमतथ जनाद्ग्रहः ।

हीनमुख्यमवेलायां क्रीणस्तद्दोषभागवेत्” — इति ।

कात्यायनः, —

“नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत तद्गुणं ज्ञातृभिः स्वकम्” — इति ।

नाष्टिको नष्टधनः, तद्गुणं नष्टधनं, ज्ञातृभिः साक्षादिभिः,
प्रकुर्वीत साधयेदित्यर्थः । आह याज्ञवल्क्यः, —

“आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।

पञ्चबन्धोदमस्तत्र राजस्तेनाविभाविते” — इति ।

आगमस्तु स्वत्यक्त्तरेऽभिहितो द्रष्टव्यः, —

“लभं दानकयप्राप्तं ग्रौथ्यं वैवाहिकं तथा ।

बान्धवादप्रजातश्च षड्विधस्तु धनागमः” — इति ।

स्वकीयधनस्य स्वकीयत्वानपगतिरपि दानाद्यभावेन बाधनीये-

त्याह कात्यायनः,—

“अदत्तव्यक्तविक्रीतं हत्वा खं लभते धनम्”—इति ।

अथैतदुक्तव्यक्तं विक्रीतञ्च न भवतीति प्रमाणैः प्रसाध्य स्वकीयं धनं नाष्टिकः विक्रेतादेः सकाशात्लभते इत्यर्थः । पञ्चविषये* विशेष-
माह बृहस्पतिः,—

“पूर्वस्वामी तु तद्व्यं यदाऽऽगत्य विभावयेत् ।

तत्र मूलं दर्शनीयं क्रेतुः शुद्धिस्ततो भवेत्”—इति ।

मूलं विक्रेता । विक्रेतुर्दर्शनानन्तरं व्यासः,—

“मूले समाहते क्रेता नाभियोष्यः कथञ्चन ।

मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्तदा भवेत्”—इति ।

यदा तु मूलभूतो दर्शितो विक्रेता न किञ्चिदुत्तरं ददाति,
तदात्याह बृहस्पतिः,—

“विक्रेता दर्शितो यत्र विहीनो व्यवहारतः ।

क्रेतराज्ञोर्मूलदण्डौ प्रदद्यात् स्वामिनो धनम्”—इति ।

यदा तु मूलभूतो विक्रेता देशान्तरङ्गतः, तदा कात्यायन आह,—

“मूलानयनकालस्य देयो योजनसङ्ख्याया ।

प्रकाशं प्रकथं कुख्यात् साक्षिभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः ॥

न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मातृषी ।

प्रसाधिते क्रये राज्ञा वक्तव्यः स न किञ्चन”—इति ।

अथमर्थः । यस्तु क्रेता कालविसृज्येनापि मूलं दर्शयितुं न

* यत्र विषये,—इति का० । मम तु, यत्र विषये,—इति पाठः
प्रविभाति ।

प्रकरोति, क्रयप्रकाशनञ्च करोति, स नराधमः । तस्माच्च नाष्टिको धनं
संभते इति । तदुक्तं मनुना,—

“अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोभितम् ।

अदण्डो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको संभते धनम्”—इति ।

क्रेतुः सकाशाद्भनयणमर्द्धमूल्यं दत्तैव । तथाच कात्यायनः,—

“वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।

अविज्ञाताश्रयात् क्रीतं विक्रेता यत्र वा मृतः ॥

स्वामी दत्वाऽर्द्धमूल्यन्तु प्रगृह्णीयात्स्वकं धनम्”—इति ।

अविज्ञाताश्रयादविज्ञातस्यामकादित्यर्थः । क्रयप्रकाशनपक्षयोः*

सति सम्भवे मूलानयनपक्षएव याज्ञः । तदुक्तं कात्यायनेन,—

“यदा मूलमुपन्यस्य पुनर्वादी क्रयं वदेत् ।

आहरेत् मूलमेवामौ न क्रयेण प्रयोजनम् ॥

असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विप्रोधयेत्”—इति ।

यदा मूलदर्शनं क्रयप्रकाशनं वा न करोति, तदा दण्ड इत्याह
सएव,—

“अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाऽप्यविप्रोधयन् ।

यथाऽभिधोगं धनिने धनं दाप्योदमञ्च सः”—इति ॥

नाष्टिकविप्रयोगसाह सएव,—

“यदि स्वं नैव कुरुते ज्ञातिभिर्नाष्टिको धनम् ।

प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थं चोरवद्वृण्वमर्हति”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मूलानयनक्रयप्रकाशनपक्षयोः,—इति
पाठः प्रसिद्धाति ।

यत्तु प्रकाशिते क्रये क्रेतुः स्वत्वप्रतिपादकं मरौषिवचनम्,—

“वणिग्बीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।”

दिवा गृहीतं यत् क्रेता स प्रहूतो लभते धनम्”—इति ।

तदेवं नाष्टिकेन साधितद्रव्यविषयम्* । अन्यथा, अथ मूलमना-
हार्यम्,—इति प्रागुदाहृतमनुवचनविरोधप्रसङ्गात् । यदा क्रेता
साक्षादिभिः क्रयं न विभावयति, नाष्टिकोऽपि स्वकीयत्वं, तदा
निर्णयमाह बृहस्पतिः,—

“प्रमाणहीनवादे तु पुरुषापेक्षया नृपः ।

समन्यूनाधिकत्वेन स्वयं कुर्यादनिर्णयम्”—इति ।

ननु मानुषप्रमाणाभावेऽपि दिव्यस्य विद्यमानत्वात्प्रमाणहीन-
वादएव न सम्भवति । उच्यते । अस्य स्वामिविक्रयविवादे दिव्या-
भावात् तथा ।

“प्रकाशं च क्रयं कुर्यात् साधुभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः ।

न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी ॥

अभियोक्ता धनं कुर्यात् प्रथमं ज्ञातिभिः स्वकम् ।

पश्चादात्मविशुद्ध्यर्थं क्रयं क्रेता स्वबन्धुभिः”—इति

वचनेन साक्षीतरप्रमाणाभावोऽवगम्यते । तदेवाह कात्यायनः,—

“अर्द्धं दयोरपद्धतं तत्र व्याघ्रवहारतः ।

अविज्ञातक्रयोदोषस्तथा आपरिपालनम् ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ननु तु, तदेवं नाष्टिकेनासाधितद्रव्यविषयम्,
—इति पाठः प्रतिपत्तिः ।

† अस्मिन् स्वामिविक्रये दिव्याभावात् तथा,—इति का० ।

एतद्वदर्थं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं बुधेः ।

अविज्ञातस्थानकृतक्रेतनाष्टिकयोर्द्वयोः”—इति ।

अस्त्रामिविक्रेतुरिव स्वाभ्यदत्तमुपभुञ्जानस्य दण्डमात्रं नारदः,—

“उद्दिष्टमेव भोक्तव्यं स्त्री पशुर्वसुधाऽपि वा”—इति ।

*अविज्ञातात् क्रयोऽविज्ञातक्रयः । अथवा परमार्थतोऽयं स्वामी-
त्यज्ञानात्क्रयोऽविज्ञातक्रयः । मरौचिरपि,—

“अविज्ञातनिवेशत्वादयच्च मूल्यां न विद्यते ।

हानिस्तत्र समा कल्प्या क्रेतनाष्टिकयोर्द्वयोः ॥

अनर्पितन्तु यो भुङ्क्ते भुक्तभोगं प्रदापयेत् ।

अनिर्दिष्टन्तु यद्व्यं वासचेचगृहादिकम् ॥

स्वबलेनैव भुञ्जानः चोरवद्दण्डमर्हति ।

अनङ्गाहं तथा धनं नावं दासं तथैव च ॥

अनिर्दिष्टं स भुञ्जानो दद्यात्पणचतुष्टयम् ।

दासौ नौका तथा धुर्यो बन्धकं नोपभुज्यते ।

उपभोक्ता तु तद्व्यं पक्षेनैव विशोभयेत् ॥

दिवसे दिपणं दासीं धेनुमष्टपणं तथा ।

अथोदग्रमनङ्गाहं मत्स्यं भूमिश्च घोडं च ॥

नौकामश्वश्च धेनुश्च ज्ञातृणां कार्मिकश्च च ।

वस्त्रात्कारेण यो भुङ्क्ते दाप्यष्टाष्टपणं दिने ॥

* अर्थं यत्र, अस्त्रामिविक्रेतुरिवेत्यादियत्रात् पृथ्वा भविषुमुचितम् ।

परमादर्शपुस्तकेषु दर्शनादत्रैव रक्षितः ।

† द्रव्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, मूलं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

उलसले पणार्द्धन्तु मुसलस्य पणद्वयम् ।
 शूर्पस्य च पणार्द्धन्तु द्वैविध्यं मुनिरब्रवीत्—इति ।
 अस्त्रामिविक्रयाख्यं पदं समाप्तम् ।

अथ सम्भूयसमुत्थानाख्यं पदमुच्यते ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः,—

“वाणिक्रमसूतयो यच्च क्रयं* सम्भूय कुर्वन्ते ।

तत्सम्भूयसमुत्थानं व्यवहारपदं सूतम्”—इति ।

तत्राधिकारिणो दर्शयति ब्रह्मस्यतिः,—

“कुलीनदक्षानलमैः प्राज्ञैः नाणकवेदिभिः ।

आयव्ययज्ञैः शुचिभिः शूरैः कुर्यात्सह क्रियाम्”—इति ।

क्रियां कृषिवाणिज्यशिल्पिक्रतुसङ्गीतस्तेन्यात्मिकाम् । नाणक-
 विज्ञानं वाणिज्यक्रियायामुपयुज्यते । आयव्ययज्ञानमात्रं कृषिक्रिया-
 याम् । सङ्गीतादिशिल्पिक्रियायां प्राज्ञत्वमुपयुज्यते । क्रतुक्रियायां
 तु कुलीनत्वप्राज्ञत्वशुचित्वादि । स्तेन्यक्रियायां शूरत्वमात्रम् । दक्षत्वा-
 नलसत्वे तु सर्वत्रोपयुज्यते । अतएवादवादि निषेधति सएव,—

“अशक्तालमदुर्बुद्धिमन्दभाग्यनिराश्रयैः ।

वाणिज्याद्याः सदैतैस्तु न कर्त्तव्याशुधैः क्रियाः”—इति ।

ये तु सम्भूय वाणिज्यादिक्रियां कुर्वन्ति, ते द्रव्यानुसारेण
 लाभभाजः । तथाच ब्रह्मस्यतिः,—

“प्रयोगं कुर्वन्ते ये तु हेमघान्तरवादिना ।

* कर्म,—इति क।० । कर्म,—इति ग्रन्थान्तरवृत्तस्य पाठः समीचीनः ।

समन्यनाधिकैरग्रेलाभस्तेषां तथाविधः"—इति ।

लाभवदेव व्यथादिरपि तथैवेत्याह स्पष्टः,—

"समन्यनाधिकोवाऽग्रे येन क्षिप्तस्तथैव मः ।

व्ययं दद्यात्कर्म कुर्व्यात्तत्तत्तेषां" तथाविधः"—इति ।

द्रव्यानुसारेण लाभ इत्यस्यापवादमाह याज्ञवल्क्यः,—

"समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ।

लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ"—इति ।

संविदा समयेन पुरुषविशेषानुसारेण, कृतौ कल्पितौ लाभालाभौ
जेयौ, न तु द्रव्यानुसारेणेत्यर्थः । मक्षूयकारिणां कर्तव्यमाह व्यासः,—

"समक्षमसमं वाऽवच्छेद्यन्तः परस्परम् ।

नानापणानुसारात्ते प्रकुर्युः क्रयविक्रयौ ॥

अगोपयन्तो भाण्डानि शुल्कं दद्यात् तेऽध्वनि ।

अन्यथा दिगुणं दाप्यः शुल्कस्यानात् वहिः स्थिताः"—इति ।

नारदोऽपि,—

"भाण्डपिण्डव्ययोद्धारभारसाराद्यवेक्षणम्^(१) ।

कुर्युस्तेऽव्यभिसारेण समये स्वे व्यवस्थिताः"—इति ।

* इत्येव पाठः सर्वत्र । सम तु, कुर्यात् लाभस्तेषां,—इति पाठः प्रति-
भाति । कुर्यात् लाभं यच्छीत चैव हि,—इति यस्यान्तराहतः पाठः ।

(१) भाण्डं क्रयविक्रयसमूहः । पिण्डं पाथेयम् । व्ययो वेतनम् । उद्धार-
स्तस्यात् देयद्रव्यात् प्रयोजनविशेषादाकर्षणम् । भार उदाहृष्टः । भारं
प्रकृष्टं चन्दनादि । अव्यवेक्ष्यं रक्षणप्रयोजनादि । इति विवाहरत्ना-
मरीया आख्या ।

सम्भूयकारिणां परस्परं विवादनिर्णयप्रकरमाह बृहस्पतिः,—

“परचीकाः साक्षिण्य तएवोक्ताः परस्परम् ।

सन्दिग्धेऽर्थे वक्ष्यमाणां ते न चेद् देशसंयुताः* ॥

यः कश्चिद्वक्षकस्तेषां विज्ञातः क्रयविषये ।

ग्रपथैः स विप्रोक्ताः स्थात् सर्ववादेऽप्ययं विधिः”—इति ।

देवराजकृतद्रव्यहानिविषयेऽप्याह सणव,—

“क्षयहानिर्यदा तच्च देवराजकृताङ्गवेत् ।

सर्वेषामेव सा प्रोक्ता कल्पनीया यथाऽंशतः”—इति ।

क्षयाद्येव हानिः क्षयहानिः, न तु क्षयाद्यर्थं क्षयः । प्रातिस्निक-
दोषेण द्रव्यमात्रे सणवाह,—

“अनिर्दिष्टो वार्यमाणः प्रमादाद्यस्तु नाशयेत् ।

तेनैव तद्भवेद्देयं सर्वेषां समवायिनाम्”—इति ।

अनिर्दिष्टः समवाय्यः, न तु अनुज्ञातः । चौरादिभ्यः पालयितु-
र्लाभाधिक्यमस्तीत्याह कात्यायनः,—

“चौरतः सलिलादग्नेर्द्रव्यं यस्तु समाहरेत् ।

तस्यांशो दशमो देयः सर्वद्रव्येष्वयं विधिः†”—इति ।

समाहरेत् स्वग्रन्था परिपालयेत् ।

यस्तु समवायिभिः प्रयुक्तं धनं समवायिभिः सह प्रतिपादना-
दिभिः न साधयति, तस्य क्षामहानिः । तदाह बृहस्पतिः,—

* न चेद्देशसंयुताः,—इति ग्रन्थान्तरद्वयः पाठः ।

† प्रवासाय,—इति का० ।

‡ तस्यांशं दशमं दत्त्वा न्यङ्गोयुक्ते ततोऽपरम्,—इति पाठान्तरम् ।

“समवेतैस्तु यद्दत्तं प्रार्थनीयं तथैव तत् ।

न याचते च यः कश्चित् लाभास्तु परिहीयते”—इति ।

सर्वानुगतः सर्वेषां कार्यमेकएव कुर्यात् । तदाह सएव,—

“बहूनां समस्तो यस्तु दद्यादेकोधनं नरः ।

करणं कारयेद्वाऽपि सर्वैरेव कृतम्भवेत्”—इति ।

करणन्तरस्यादिकम् । सम्भूयकारिणामृत्विजां कर्त्तव्यमाह मनुः,—

“श्रुत्वित्जः समवेतास्तु यथा सत्रे निमन्त्रिताः ।

सुर्य्युर्यथाऽर्हतः कर्म गृह्णीयुर्दक्षिणान्तथा”—इति ।

तथेति कर्त्तानुसारेण दक्षिणां गृह्णीयुरित्यर्थः । तथाच सएव,—

“सम्भूय स्थानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः ।

अनेन कर्मयोगेन कर्त्तव्यांश्चकल्पयेत्”—इति ।

इयं चांशकल्पना “तस्य दादगगतं दक्षिणा”—इत्येवं कतुसम्बन्धि-
मात्रतया विहितायां दक्षिणायामेव, न श्रुतिविशेषोपेक्षेन विहि-
तायाम् । अतएवोक्तं तेनैव,—

“रथं हरेत वाऽध्वर्य्वर्द्ध्वाऽऽधाने च वाजिनम् ।

होता हरेत्तथैवाश्वं उद्गाता चायनः क्रये^(१)”—इति ।

दक्षिणांशकल्पनामाह सएव,—

* इत्यमेव पाठः सखेत्र । मम तु, साधनीयं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† करणं सेव्यादिकम्,—इति विवादरत्नाकराख्या ।

(१) केषांचिच्छाखिनामाधाने अध्वर्यवे रथस्याप्रायते, प्रह्वये वेगवा-
नश्च, होत्रे चाश्वः, उद्गात्रं सोमोदाहकमनः प्रकटम् । इति
चखेत्रीया व्याख्या ।

“सर्वेषामर्धिनोमुख्यास्तदर्धनार्धिनोऽपरे ।

तृतीयनस्तृतीयांशास्तुरीयांशास्तु पादिनः”—इति ।

सर्वेषां षोडशर्लिजां मध्ये मुख्याश्चत्वारोहोत्रध्वर्युब्रह्मोद्गातारः ।
ते गोशतस्थार्धिनः, सर्वेषां भागपरिपूर्णापपत्तिवशादाथाताष्टाचत्वारिंशद्रूपाद्धैर्णाद्धैर्भाजः । अपरे मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थादब्राह्मणाच्छंसि-
प्रस्तोतारस्तद्धैर्धिनः धनमुख्यांशस्याद्धैर्न चतुर्विंशतिरूपेणाद्धैर्भाजः ।
ये पुनस्तृतीयिनोऽष्ठावाकनेऽग्नीध्रप्रतिहत्तारस्ते तृतीयिनोमुख्यांशस्य
षोडशगोरूपतृतीयांशभाजः । ये पादिनो यावस्तोतनेऽष्टपोऽसुब्रह्म-
णास्ते मुखस्य भागस्य चतुर्थांशेन द्वादशगोरूपेणांशभाजः । मुख्यानां
चतुर्णां मिथोविभागः समत्वेनैव । एवं तदनन्तरादीनामपि मिथोवि-
भागः । तथाच कात्यायनसूत्रम् । “द्वादश द्वादशाद्येभ्यः षट्षट्द्विती-
येभ्यः चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्रः इतरेभ्यः”—इति । स्वकी-
यकर्मकलापस्याशक्त्याऽकरणे कृतानुसारेण भागोदेयदत्ताह मनुः,—

“अलिग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ।

तस्य कर्मानुरूपेण देयोऽंशः सहकर्तृभिः”—इति ।

सहकर्तृभिः, सम्भूयकारिभिरित्यर्थः । कृतकर्मानुसारेण
दक्षिणां दद्यादित्युक्तम् । तस्य कश्चिदपवादमाह सएव,—

“दक्षिणासु प्रदत्तासु स्वकर्म परिहापयन् ।

शतमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत्”—इति ।

अन्येन स्वस्वगणवर्तिनां मध्ये प्रत्यासन्नेन । कर्ममध्ये अलिक्करणे*

नारद आह,—

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र । मम तु, अलिक्करणे,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“स्रविजां व्यसनेऽप्येवमन्यस्तत्कर्म विसरेत् ।

सभने दक्षिणभागं य तस्मात्सम्यक्कल्पितम्”—इति ।

सम्भूयकारिणां कृषिकराणां कर्त्तव्यमाह दृश्यति,—

“पर्वते नगराभ्यासे तथा राजपथस्य च ।

ज्वरं मुषिकव्याप्तं चेच्च यत्नेन वर्जयेत्”—इति ।

वाङ्मविवर्जनीयानाह सएव,—

“कृशातिदुष्टं बुद्धं च रोगिणं प्रपलायिनम् ।

काणं खच्चं विनाऽऽदद्यात् वांछां प्राज्ञः कृषीवलः”—इति ।

प्रातिस्निकदोषात् फलहानौ विशेषमाह सएव,—

“वाङ्मवौजात्ययादयस्य चेच्चहानिः प्रजायते ।

तेनैव सा प्रदानया सर्वेषां कृषिजीविनाम्”—इति ।

वाङ्मवौजग्रहणं कृषिसाधनानामुपलक्षणार्थम् । सम्भूयकारिणां

शिल्पिणां विभागमाह सएव,—

“हेमकारादयो यत्र शिल्पं सम्भूय कुर्वते ।

कर्मातुरूपं निर्विशं लभेरन्ते यथाऽंशतः”—इति ।

निर्विशोभतिः । कात्यायनोऽपि,—

“शिल्पाकारिणस्तुगुलाः आचार्य्येति शिल्पिनः ।

एकदिचिचतुर्भागान् हरेयुस्ते यथाऽंशतः”—इति ।

स्तेनान् प्रत्याह सएव,—

“स्नान्याज्ञया तु यक्षोरैः परदेशात्समाहृतम् ।

राज्ञे दत्ता तु षड्भागं भजेयुस्ते यथाऽंशतः ॥

* शिल्पिणानिस्तुगुलाः,—इति राजाकरद्वतः पाठः ।

चतुरोऽग्रान् भजेन्मुखः शूरस्त्वंगमवाप्नुयात् ।

समर्थस्तु हरेद्वांगं शेषास्त्वन्ये समाग्निः"—इति ।

परदेशात् वैरिदेशादित्यर्थः । प्रबलवैरिदेशादाहृतधनविषय-
मेतत् । दुर्बलवैरिदेशादाहृतविषये त्वाह कात्यायनः,—

“परराष्ट्राङ्गनं यस्य चोरैस्त्रेदाज्ञयाऽऽहृतम् ।

राजे दग्धांगमुद्धृत्य विभजेरन् यथाविधि"—इति ।

सम्भूयसमुत्थानाख्यं पदं समाप्तम् ।

अथ दत्ताप्रदानिकाख्यं पदमुच्यते ।

तत्र नारदः,—

“दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति ।

दत्ताप्रदानिकं नाम तद्विवादपदं स्मृतम् ॥

अदेयमथ देयं च दत्तं चादत्तमेव च ।

व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः"—इति ।

अदेयस्वरूपभेदानाह बृहस्पतिः,—

“सामान्यं पुत्रदाराधिसर्वस्वन्यासयाचितम् ।

प्रतिश्रुतमथान्यस्य न देयं त्वष्टया स्मृतम्"—इति ।

सामान्यमनेकस्वत्वकं रथ्यादि । नारदोऽपि,—

“अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत् ।

निक्षेपं पुत्रदारञ्च सर्वस्वं चान्यथे सति ॥

आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना ।

अदेयान्याङ्गराचार्या यज्ञान्यसौ प्रतिश्रुतम्"—इति ।

अन्वाहितादिवत् स्त्रीधनमप्यदेयम् । अतएव दत्तः,—

“सामान्यं याचितं न्यासआधिदाराश्च तद्धनम् ।

अन्वाहितश्च निक्षेपं सर्वस्वं आन्वये सति ॥

आपत्स्यपि न देयानि नव वस्त्रानि पण्डितैः ।

यो ददाति स गृहात्मा प्रायश्चित्तोच्यते नरः”—इति ।

अदेयदाने प्रतियुक्ते च दण्डो मनुनाऽभिहितः,—

“अदेयं यश्च गृह्णाति यस्यादेयं प्रयच्छति ।

तावुभौ चोरवच्छास्यौ दण्डौ चोत्तमसाहसम्”—इति ।

अदेयग्रहणमदत्तस्याप्युपलक्षणार्थम् । अतएव नारदः,—

“गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद्यस्यादेयं प्रयच्छति ।

दण्डनीयावुभावेतौ धर्मज्ञेन महौचिता”—इति ।

किं तर्हि देयमित्यपेक्षिते सपराह,—

“कुटुम्बभरणाद्व्ययं यत्किञ्चिदतिरिच्यते ।

तदेयमुपरुद्धान्यत् ददद्वापमतापुयात्”—इति ।

भर्त्तव्यं कुटुम्बमुपरुद्ध्येत्यर्थः । कात्यायनोऽपि,—

“सर्वस्वं गृहवर्जन्तु कुटुम्बभरणाधिकम् ।

यद्व्ययं तत्सर्वं देयमदेयं स्यादनोऽन्यथा”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“स्वं कुटुम्भाविरोधेन देयं दारसुतादृते”—इति ।

सुतस्यादेयत्वं एकपुत्रविषयम् । तस्यापि दाने कृते सन्तानविच्छे-

दापत्तेः । अतएवैकस्य पुत्रस्य दानं निषेधति वसिष्ठः । “न त्वेकं

पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषाम्”—इति ।

“अतश्च सुतदाराणां वशित्वं तनुग्राहने ।

विक्रये चैव दाने च वशित्वं न सुतेपितुः”—इति ।

एवमादीनि सुतस्वादेयत्वप्रतिपादकानि वचनान्येकपुत्रविषया-
णीत्यवगम्यते । अनेकपुत्रेष्वपि मातापितृविद्योगसहजमएव देयः ।

“विक्रयं चैव दानं च न नेयाः स्त्र्यनिष्कृत्वः ।

दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मन्येव तु योजयेत्”—इति

कात्यायनस्मरणात् । न नेयाः स्त्र्यनिष्कृत्व इत्यनापद्विषयम् ।

“आपत्कालेऽपि कर्त्तव्यं दानं विक्रयएववा ।

अन्यथा न प्रवर्त्तते इति शास्त्रविनिश्चयः”—इति

तानेवाधिकृत्य तेनैवोक्तत्वात् । पुत्रस्य प्रतिग्रहप्रकारविशेषो-
वशिष्टेन दर्शितः । “पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाङ्घ्र्य राजनि च
निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्यावृत्तिभिर्जलाऽदूरवान्धवमसन्निकृष्टमेव
गृहीयात्”—इति । अदूरवान्धवं सन्निकृष्टमातुलादिबान्धवम् ।
असन्निकृष्टं सन्निकृष्टभ्रातृपुत्रादिव्यतिरिक्तमेव । स्थावरविषये देयं
द्रव्यमाह प्रजापतिः,—

“सप्तागमात् गृह्येषाद् यद्यत् चेत् प्रचीयते ।

पित्र्यं वाऽथ स्वयं प्राप्तं तद्दातव्यं विवक्षितम्”—इति ।

सप्तम्यप्रागनेभ्यो यत् प्रचीयते समधिकं स्थातद्दातव्यत्वेन
विवक्षितमिति । स्वयं प्राप्तं द्रव्यं अविभक्तधनैर्भ्रातृभिरननुज्ञातमपि
देयम् । “स्त्रेष्वादेयं स्वयंप्राप्तम्”—इति बृहस्पतिवचनात् । यत्
तेनैवोक्तम्,—

“विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः ।

एकोऽप्यनीशः सर्वेषु दानाधमनविक्रमे”-इति ।

तद्विभक्तस्यावरविषयं, सप्तानधिकस्यावरविषयं वा । सप्ता-
धिकस्यैव देयत्वेनाभिधानात् । किञ्चिद् भर्षा भार्ययाऽनुज्ञातमेव
देयम् । किञ्चिद्वासेन स्नानार्जितमपि स्नाम्यनुज्ञातमेव देयम् ।
तथाच स एव,—

“सौदायिकं क्रमायातं गौर्यमाप्तञ्च यद्ववेत् ।

स्त्रीज्ञातिस्नाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात्”-इति ।

सौदायिकं विवाहलब्धम् । क्रमायातं पितामहादिक्रमायातम् ।

स्त्रीज्ञात्यनुमतं सावशेषं देयम् ।

“वैवाहिके क्रमायाते सर्वे दानं न विद्यते”-इति

तेनैवोक्तत्वात् ।

इत्थं देयदेयस्वरूपं निरूपितम् । दत्तादत्तयोस्तु स्वरूपं निरूप्यते ।

तच्च दत्तं सप्तविधमदत्तं षोडशात्मकम् । तथाच नारदः,—

“दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् ।

पण्यसूख्यं भृतिस्तृष्णा घेहान् प्रत्युपकारतः ॥

स्त्रीशुक्लानुपहारार्थञ्च दत्तं दानविदो विदुः ।

अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगानुगर्जितम् ॥

तथोत्कोचपरीहस्यव्यत्यासच्छययोगतः ।

बाह्यमूढास्त्रतन्त्रार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् ॥

कर्त्ता ममायं कर्षेति प्रतिज्ञाभेच्छया च यत् ।

अपाचे पाचमित्युक्ते कार्ये चाधर्मवर्जिते ॥

* इत्यनेव पाठः सर्वत्र । मम तु, सर्वदानं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतम्”—इति ।

पण्यस्य क्रीतद्रव्यस्य मूल्यम् । भृतिर्वित्तनं कृतकर्षणे दत्तम् ।
तुष्या वन्दिचारणादिभ्यो दत्तम् । स्नेहादुहिचादिभ्यो दत्तम् ।
प्रत्युपकारतः उपकृतवते प्रत्युपकाररूपेण दत्तम् । स्त्रीशुल्कं परि-
णयनार्थं दत्तम् । अनुग्रहार्थं अदृष्टार्थं* दत्तम् । तदेतत्पण्यमूल्यादि
सप्तविधं दत्तमेव न प्रत्याहरणीयम् । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“देयं प्रतिश्रुतञ्चैव दत्त्वा नापहरेत्पुनः”—इति ।

भयेन वन्दिग्रहादिभ्यो दत्तम् । क्रोधेन पुत्रादिविषयकोपनि-
र्यातनायान्यस्मै दत्तम् । पुत्रविद्योगादिनिमित्तशोकावेशेन दत्तम् ।
उत्क्रोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृतेभ्यो दत्तम् । परिहा-
सेनोपहासेन दत्तम् । द्रव्यव्यत्यासेन दत्तं एकस्य द्रव्यमन्यस्मै
ददाति, दानव्यत्यासेन दत्तं अन्यस्मै दातव्यस्यान्यस्मै दानम् ।
कृत्रयगतः शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य दत्तम् ।
बालेनाप्राप्तषोडशवर्षेण दत्तम् । मूढेन लोकवेदानभिज्ञेन दत्तम् ।
अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना दत्तम् । आर्त्तेन रोगोपहृतेन दत्तम् ।
मत्तेन मदनियमितेन, उन्मत्तेन वातिकाद्युन्मादग्रस्तेन अपवर्जितं
दत्तम् । अयं मदीयमिदं करिष्यतीति प्रतिज्ञाभेच्छया प्रति-
ज्ञाभमकुर्वाणाय दत्तम् । अयोग्याय योग्योक्तिमात्रेण दत्तम् । यज्ञं
करिष्यामीति धनं सन्ध्या द्यूतादौ विनियुञ्जानाय दत्तम् । एवं
षोडशप्रकारमपि दत्तं पुनः प्रत्याहरणीयत्वाददत्तमित्युच्यते ।
तथाच कात्यायनः,—

* अदृष्टार्थः,—इति का. पुस्तके नास्ति ।

“कामक्रोधास्तन्मादा क्रीवोन्मत्तप्रमोहितैः ।

व्यत्यासपरिहासाच्च यद्दत्तं तत्पुनर्हरेत् ॥

या तु कार्यस्य सिद्ध्यर्थमुत्कोषा स्यात्प्रतिश्रुता ।

तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे* न देया स्यात् कथञ्चन ॥

अथ प्रागेव दत्ता स्यात् प्रतिदाय्यः न तां ब्रूयात् ।

दण्डश्चैकादशगुणमाज्जर्गर्गीयमानवाः”—इति ।

उत्कोचस्वरूपमाह सएव,—

“खेहसाहमिकोहुत्तपारदारिकसम्भवात् ।

दर्शनाहुत्तमष्टस्य तथाऽभत्यप्रवर्त्तनात् ॥

प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चिदुत्कोचाख्यं तदुच्यते ।

न दाता तत्र दण्डः स्यान्मध्यस्थश्चैव दोषभाक्”—इति ।

मध्यस्थ उक्तानुवादकः† । चकारात् पाहकः समुच्चीयते । तावुभौ
दोषभाजौ दण्डनीयावित्वर्थः । आर्त्तदत्तेत्यादिकं तु धर्मकार्य-
व्यतिरिक्तविषयम् । तथाच सएव,—

“खखेर्मात्तं वा दत्तं आवितं धर्मकारणात् ।

अदत्ता तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः”—इति ।

मनुरपि सोपाधिकदानार्दनिर्वर्त्तनीयतामाह,—

“योगाधमनर्विकीर्तं योगदानप्रतिपन्नम् ।

* इत्यनेव पाठः सर्वत्र । तस्मिन्नर्थेऽप्रसिद्धे तु,—इति ग्रन्थान्तरैः
पाठेषु समीचीनः ।

† असमात्,—इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

‡ उक्तानुवादकः,—इति का० ।

यत्र वाऽप्युपधिं पश्येत् तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत्—इति ।
 योग्यपधिः । अदेयदानतन्त्रप्रतिपाद्योर्दण्डो नारदेनोक्तः,—
 “गृह्णात्यदत्तं योऽलोभादुच्यते प्रयच्छति ।
 अदेयदायको* दण्डस्तथाऽदत्तप्रतीच्छकः”—इति ।
 इति दत्ताप्रदानिकम् ।

अथ वेतनस्यानपाकर्माख्यं विवादपदमुच्यते ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः,—

“भृत्यानां वेतनस्थोक्तो दानादानविधिक्रमः ।

वेतनस्यानपाकर्म्मं तद्विवादपदं स्मृतम्”—इति ।

वेतनं कर्म्ममूच्यम् । तस्यानपाकर्म्मं भृत्यायासमर्पणं, समर्पितस्य
 परावर्त्तनं वा । तत्र समर्पणे विशेषमाह नारदः,—

“भृत्याय वेतनं दद्यात् कर्म्मस्त्रामौ यथाक्रमम् ।

आदौ मध्येऽवसाने च कर्म्मणो यद्विनिश्चितम्”—इति ।

एतावदेव तत्कर्म्मकरणाद्वास्त्रामौति भाषाया अभावे विशेष-
 माह सएव,—

“भूतावनिश्चितायान्तु दशभागमवाप्नुयुः ।

लाभगोवैर्यग्रस्थानां वणिग्गोपकृषीबलाः”—इति ।

गोवैर्यं पाष्यमानगवादिप्रभवं पयःप्रसूति । यदि कर्म्मस्त्रामौ
 भृत्याय दशमं भागं न प्रयच्छति, तदाऽसौ राज्ञा दाप्य इत्याह
 याज्ञवल्क्यः,—

* दापको,—इति का० ।

शवहारकाण्डम् ।

“दायस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुशक्तः ।

अनिश्चित्य भूतिं यस्तु कारयेत्स महीचिता”-इति ।

यत्तु वृद्धस्यतिनोक्तम्,—

“चिभागं पञ्चभागं वा गृहीयात्सीरवाहकः”-इति ।

तदायामसाध्याष्टशेषकर्तृविषयम् । तथापि चिभागपञ्चभागौ
शवस्तया विकल्पितौ वेदितव्यौ । तथाच सएव,—

“भक्ताच्छादभृतः सीराङ्गागं गृहीत पञ्चकम् ।

जातशस्त्रे चिभागन्तु प्रगृहीयात्तथाऽभृतः”-इति ।

अश्वनाच्छादानाभ्यां भृतः कृषीवसः शेषजातशस्त्रात्पञ्चमं भागं
गृहीयात् । ताभ्यामभृतस्तृतीयं भागमित्यर्थः । एतावद्वास्यामीति
परिभाषायां सत्यामपि कश्चित्ततोऽन्यूनं स्वामिबुद्धिपरिकल्पितं
वेतनं देयं, कश्चित्ततोऽप्यधिकं देयम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“देशं कालञ्च योऽतौयास्त्राभं कुर्याच्च योऽन्यथा ।

तदा तु स्वामिनः कन्दोऽधिकं देयं ततोऽधिके”-इति ।

यः स्वाम्याश्वामन्तरेण वाणिज्यादिस्त्राभसाधनदेशकालातिक्रमं
करोति, स्वाभं च वज्रतरव्ययकरणादप्यं करोति, तस्मै स्वामी
स्वेच्छानुसारेण किञ्चिद्देयात् । यस्तु स्वातन्त्र्येण वज्रस्त्राभं करोति,
तस्मै परिभाषितमुच्छादधिकं देयमित्यर्थः । अनेकभृत्यकर्तृककर्माणि
वेतनार्पणप्रकारमाह सएव,—

“यो यावत् क्रियते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् ।

उभयोरेषसाध्यं चेत् साध्ये कुर्यात् यथाश्रुतम्”-इति ।

यदा पुनरेकं कर्म नियतवेतनशुभाभ्यां वज्रभिर्वा क्रियमाण-

सुभयोरप्यसाध्यं चेदुभाभ्यामेवापरिसमापितं : तदा यो चावंकर्ष-
करोति, तस्मै तत्कर्मातुसारेण मध्यस्थकल्पितं वेतनं देयं, न पुनः
समम् । साध्ये उभाभ्यां कर्मणि परिसमापिते तु यथाश्रुतं यथावत्प-
रिभाषितं तावदुभाभ्यां देयम् । न पुनः प्रत्येकं हस्तवेतनं देयं,
नापि कर्मानुरूपं परिकल्प्य देयम् । भृत्यानां कर्तृत्वमाह नारदः,—

“कर्मापकरणं तेषां क्रियां प्रति यदाहितम् ।

आप्तभावेन तद्रक्ष्यं न जैह्वेन कदाचन”—इति ।

तेषां कर्मस्वामिनां कर्मापकरणं साङ्गलादि क्रियां उद्दिश्य
यस्मिन् हस्त्ये निहितं, तेन सर्वदा निःप्रायेण रक्ष्यमित्यर्थः । बृह-
स्पतिरपि,—

“भृतकस्तु न कुर्वीत स्वामिना ग्राह्यमण्यपि ।

भृतिहानिं समाप्नोति ततो वादः प्रवर्त्तते”—इति ।

यस्तु भृतिं स्वीकृत्य कर्म न करोति, तं प्रत्याह सएव,—

“गृहीतवेतनः कर्म न करोति यदा भृतः ।

समर्थश्चेद्दमं दाप्यो दिगुणं तच्च वेतनम्”—इति ।

अगृहीतवेतनविषये थाङ्गवल्क्य आह,—

“अगृहीते समं दाप्यो भृत्यैरक्ष्य उपस्करः”—इति ।

समं, यावता वेतनेन भृत्यत्वमङ्गीकृतं, तावदेव स्वामिने दद्यात्,
न तु राज्ञे दण्डमित्यर्थः । यद्वा, अचाङ्गीकृतवेतनं दत्त्वा बला-
त्कारयितव्यः । तदाह नारदः,—

“कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यादत्त्वा भृतिं वशात् ।

भृतिं गृहीत्वाऽकुर्वाणः दिगुणं भृतिमाप्नुयात्”—इति ।

प्रतिश्रुत्येति प्रारम्भस्याप्युपलक्षणार्थम् । तदाह कात्यायनः,—

“कर्मारम्भं तु यः कृत्वा सर्वं नैव तु कारयेत् ।

ब्रह्मात् कारयितव्योऽसावकुर्वन् दण्डमर्हति ।

य चेन्न कुर्व्यात् तत्कर्म प्राप्नुयाद्भिगुणं दमम्”—इति ।

दिशतं कार्षापणदिशतमित्यर्थः^(१) । यत्तु मनुवचनम्,—

“भृत्योऽनार्त्ता न कुर्व्याद् यो दर्पात्कर्म यथोचितम् ।

य दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं तस्य वेतनम्”—इति ।

तदर्धावग्रेषितविषयम् । किञ्चिन्मात्रावग्रेषे तु दण्डवर्जवेतना-

दानम् । तदाह सण्व.—

“यथोक्तमार्त्तः स्वस्थो वा यस्तु कर्म न कारयेत् ।

न तस्य वेतनं देयमनपोनस्यापि कर्मणः”—इति ।

यस्तु कालविशेषावधिकं कर्म प्रतिज्ञाय कालात्पूर्वमेव कर्म

त्यजति, तं प्रत्याह नारदः,—

“कालेऽपूर्णे त्यजन् कर्म भूतेर्नाग्रमवाप्नुयात् ।

स्नामिदोषादकरणे यावद्भूतिमवाप्नुयात्”—इति ।

स्नामिदोषात् पाह्यकरणादिस्नामिदोषात् । नारदः,—

“भाण्डं व्यसनमागच्छेद्यदि बाहकदोषतः ।

दाप्योयत्तच्च नष्टं स्यादैवराजकृतादृते”—इति ।

बाहकदोषतः भूतकदोषतः । उद्धमनुः,—

(१) इतस्तत्त्वानदर्शनात् दिशतं दममिति पाठः प्रतीयते । केचन-

प्रमादात्तु सर्वमेव दिशुषं दममिति पाठोद्भूयते ।

“प्रमादाच्चाश्रितं दाप्यः समं द्विर्द्रोहनाश्रितम् ।

न तु दाप्यो हतश्चोरेर्दग्धमूढं जलेन वा”—इति ।

द्रोहनाश्रितं तीव्रप्रहरादिना द्रोहेण नाश्रितम् । दृढमनुः,—

“यः कर्मकाले संप्राप्ते न कुप्यादिप्रमाचरेत् ।

उद्धृत्यान्यसु कार्यः स्यात् स दाप्योद्विगुणां भूतिम्”—इति ।

यज्ञवल्क्यः,—

“अराजदैवकोघातं भाण्डं दाप्यसु वाहकः ।

प्रस्थानविघ्नकश्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भूतिम् ॥

प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् ।

भूतिमर्द्धपथे सर्वां प्रदाप्यस्याजकोऽपि च”—इति ।

अराजदैवकोघातो यस्य भाण्डस्य, तद्यदि प्रज्ञाहीनतया वाहकेन नाश्रितं, तदा तन्मूल्यानुसारेण तद्भाण्डं दापनीयः । यस्तु प्रस्थान-
समयमथैव व्यवस्थाऽभ्युपगतं कर्म त्यजन् प्रस्थानविघ्नं करोति,
तदाऽसौ द्विगुणां भूतिं दाप्यः । यस्तु भूत्यान्तरोपादानावसरसम्भवे
स्वाप्तीकृतं कर्म त्यजति, असौ भूत्यः सप्तमं भागं दाप्यः । यः पुनः
पथि प्रक्रान्ते गमने वर्तमाने सति कर्म त्यजति, स भूतेस्तुर्थं भागं
दाप्यः । चर्द्धपथे त्यजन् सर्वाभूतीर्दापनीयः । यस्तु स्नामी भूत्यं
स्नयमेव कर्म त्याजयति पूर्वोक्तदेशेषु, असावपि पूर्वोक्तवत्प्रमभागा-
दिकं दापनीयः । एतच्चाध्याधितादिविषयम् । व्याधितस्यापराधा-
भावात् । यदा पुनर्व्याधितो व्याध्यपगमे तदितरदिवसान् परिगणय्य
पूरयति, तदा समतएव सर्वा भूतिम् । तदाह मनुः,—

“आर्तः स कुप्यात् स्नायः सन् यथाभाषितमादितः ।

सुदीर्घस्यापि काष्ठस्य तत्तमेनेव वेतनम्”—इति ।

त्याजकस्य स्वामिनस्तुर्थभागादिदापनमविक्रीतभाण्डविषयम् ।
विक्रीते तु भाण्डे विग्रेषो बद्धमनुनाऽभिहितः,—

“पयि विक्रीय तद्भाण्डं वर्णिगृह्यत्यनेदृषदि ।

अगतस्यापि^(१) देयं स्यात् भूतेरङ्गं तमेत वः”—इति ।

आशेषेन प्रतिबद्धभाण्डविषये राजाद्यपहतभाण्डविषये* चात्र
कात्यायनः,—

“यथां च पयि तद्भाण्डमासिद्धात् द्विषेत वा ।

यावानध्वा गतक्षेत्रे प्राप्नुयात् तावतो भूतिम्”—इति ।

भाटकस्वीकृतेन यानादिना भाण्डनेतरं प्रायाश्च नारदः,—

“आनीय भाटयित्वा तु भाण्डवान् यानवाहने^(२) ।

दाण्यो भूतेः चतुर्भागं सर्वमर्हूपये त्याजन् ॥

अनयन् वाहकोऽप्येवं भूतिशानिमवाप्नुयात्”—इति ।

यः शकटादिकं भाटयित्वा तदेवोपकारं शून्यमादाय देवा-

* इत्यनेव पाठः सर्वत्र । ममतु, राजाद्यपहतभाण्डविषये,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

† इत्यनेव पाठः सर्वत्र । ममतु, यदा,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ इत्यनेव पाठः सर्वत्र । ममतु, उपकार,—इति पाठः प्रतिभाति ।
इयं परच ।

(१) अगतस्यापि यावद् अन्तर्गमगतस्यापीति चण्डेश्वरीया व्याख्या ।

(२) भाण्डवान् आनीय । यानं शकटादि । वाहनमन्वादि ।

नारङ्गच्छति भाटकः* । उपकारशब्देन तदाधारोक्तव्यते । परभूमौ
गृहनिर्माणादिभाटकदातारश्रत्याह नारदः,—

“परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं^(१) दत्त्वा वसेत्तु यः ।

स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत् ढणकाष्टानि चेष्टकाम्”—इति ।

तथा,—

“स्तोमाद्विना वक्षित्वा तु परभूमावनिश्चितः ।

निर्गच्छंस्तृणकाष्टादि न गृहीयात् कथञ्चन ॥

यान्येव ढणकाष्टानि लिष्टकाविनिवेशिताः ।

विनिर्गच्छंस्तु तत्सर्वं भूमिस्वामिनि वेदयेत्”—इति ।

अनिश्चितः ढणकाष्टादिषष्ठ्यापरिभाषायामित्यर्थः । परिभा-
षिते तु यथा परिभाषा तथेति । वेदयेत्, निवेदयेदित्यर्थः । भाटकं
दत्त्वा ब्रूयाद्यर्पणार्थं गृहीतमणिकादिपाचभेदनादावप्याह स एव,—

“स्तोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत् ।

गृहीतुरावहेद्भग्नं नष्टं वाऽन्यच्च संश्रवात्”—इति ।

संश्रवः परस्परसंचर्षः । तेनाप्यपेक्षां कार्त्स्न्येन वा भिन्नं पूर्ववत्कृत्वा
भाण्डं वा तन्मूल्यं वा स्वामिने देयम् । संश्रवादन्यच्च भेदे तु भाटक-
गृहीतुरेव तदित्यर्थः । कृतकर्षणे भूत्याय वेतनादातारश्रत्याह
दृश्यति,—

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । स भूतिं न प्राप्नुयाव,—इति त्वधिकं भवितुं
युक्तम् ।

† तेन लेशवः,—इति का० ।

(१) स्तोमं वासमूल्यम् ।

“कृते कर्मणि यः स्थामी न दद्यादेतन्न भूते ।

राज्ञा दापयितव्यः स्यात् विनयं चातुरूपतः”—इति ।

निमग्नं भूतं पथि त्यजतो दण्डमाह कात्यायनः,—

“त्यजेत्पथि सहायं यो भूतं रोगार्त्तमेव च ।

प्राप्नुयात् साहसं पूर्वं यामे अहमपाकयन्”—इति ।

पण्यस्त्रीतदुपभोक्तृविषये त्वाह नारदः,—

“शुष्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेष्टुमी दिगुणं वहेत्* ।

अनिच्छन् शुष्कदाताऽपि शुष्कहानिमवाप्नुयात्”—इति ।

एतदव्याधितादिविषयम् । व्याधितविषये तु स्वत्यन्तरम्,—

“व्याधिता मन्त्रमा व्यया राजधर्मपरायणा ।

आमन्त्रिता च नागच्छेत् अवास्था वडुवा स्यता”—इति ।

अत्यन्तावग्रहे जातसम्भ्रमा सम्भ्रमपदेन उक्ता । तत्रैव व्याख्युक्ता

व्यया । वडुवा दाम्नी । दाम्नीग्रहणमत्र पण्यस्त्रीप्रदर्शनार्थम् । उप-

भोक्तारं पत्याह नारदः,—

“अप्रयच्छन् तथा शुष्कमनुग्रह्य पुमान् स्त्रियम् ।

अक्रमेण च मङ्गच्छेद्वातयेद्वा नखादिभिः ॥

अथोनौ यः समाक्रामेद्भुजभिर्वा विवासयेत्^(१) ।

* तदा,—इति का० ।

† अङ्ग,—इति का० शा० ।

(१) अक्रमेण कामशास्त्रोक्तप्रकारविरोधेन । वातयेद्वा नखादिभिरित्य-
त्राप्येतदनुवृत्तनीयम् । अथोनौ सुखादौ, समाक्रामेत् यावच्चर्म-
कुर्वीत् । आत्मार्थं भाटयित्वा भुजभिः एवैव सङ्ग विग्रहेण वासये-
दिति वचनार्थः ।

शुक्लं लघुगुणं दायो विनयं तावदेव तु”—इति ।
 पञ्चस्त्रिंशत्पर्याये दण्डादिकं मत्स्यपुराणेऽभिहितम्,—
 “गृहीत्वा वेतनं वेश्मा लोभादन्यत्र गच्छति ।
 तां दमं दापयेद्द्वय्यादित्यस्यापि च भाटकम्”—इति ।
 अत्र निर्णयमाह नारदः,—
 “वेश्मा प्रधाना यास्तत्र काशुकाः तद्गृहीयताः ।
 तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संग्रहे विदुः”—इति ।
 इत्थं वेतनस्यानपाकर्माभिहितम् ।

अथेदानीमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यं विवादपद- मभिधीयते ।

तस्य स्वरूपं नारद आह,—

“अभ्युपेत्य तु शूश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते ।
 अशूश्रूषाऽभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते”—इति ।
 आज्ञाकरणं शूश्रूषा । शूश्रूषकस्य पञ्चप्रकारः । तयाच स एव,—
 “शूश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टोऽमनीषिभिः ।
 चतुर्विधः कर्मकरः शेषा दासास्त्रिपञ्चकाः ॥
 ग्रीष्मान्नेवासिष्ठतकाः चतुर्थस्त्रिधिकर्मकम् ।
 एते कर्मकराश्चेया दासास्तु गृहवाद्यः ॥
 सामान्यमस्त्रतन्त्रत्वं तेषामाहुर्मनीषिणः ।

जातकर्म्मकरस्तप्तो^(१) विप्रेषो दृढितस्तथा ॥

कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।

अशुभं दासकर्म्मोक्तं शुभकर्म्मकरे स्तनम् ॥

गृहद्वाराशुचिस्थानरथाऽवस्करगोधनम् ।

गुह्याङ्गस्पर्शनोष्किष्टविण्मूत्रपशणोन्मनम् ॥

इत्यतः स्वामिनस्त्यागैरूपस्थानमथान्ततः ।

अशुभकर्म्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम्”—इति ।

तत्र शिष्यो वेदविद्यार्थी । अन्तेवासौ शिष्यशिष्यार्थौ । मूलेन

यः कर्म्म करोति, स भूतकः । अधिकर्म्मकृत्कर्म्मसुर्वतामधिष्ठाता ।

अशुचिस्थानं उष्किष्टप्रक्षेपार्थङ्गुत्तादिकम् । अवस्करः गृहसंमार्जित-

पांश्वादिगन्धयत्यागस्थानम् । भूतकश्च त्रिविधः । तदुक्तं तेनैव,—

“उत्तमः कार्यकर्त्ता च मध्यमस्तु हवीवणः ।

अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो भूतः”—इति ।

दासस्वरूपमपि तेनैव दर्शितम्,—

“गृहजातस्तथा क्रीतो सन्धोदायादुपागतः ।

अजाकालभूतस्तददाहितः स्वामिना च यः ॥

भोक्षितो मरुतश्चर्णाद्युद्धे प्राप्तः पक्षे जितः ।

तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्याऽवसितः कृतः ॥

भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वदवाऽऽहतः ।

विक्रेता चात्मनः ग्रास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः”—इति ।

(१) जातकृत् यः कर्म्मकरः स जातकर्म्मकरः । ग्रन्थान्तरे तु जातिकर्म्मकर-
इति पाठः । अत्रापि तच्चेवार्थः ।

गृहजातः स्वगृहे दास्यां जातः । क्रीतो मूलेन । कथः प्रति-
 गृहादिना । दायागतो रिक्थयाहिलेन प्राप्तः । अज्ञाकाशमृतः दुर्भिक्षे
 दासत्वाय पोषितः । आहितः स्वामिना धनग्रहणेनाधीनतां नीतः ।
 क्षणमोक्षित क्षणमोचनप्रत्युपकारतया दासत्वमभ्युपगतः । युद्धप्राप्तः
 समरे विजित्य गृहीतः । पणविजितः दासत्वपणके द्युतादौ जितः ।
 तवाहमित्युपगतः तव दासोऽस्मीति स्वयमेवागतः । प्रव्रज्याऽवसितः
 प्रव्रज्यातश्च्युतः । कृतः कृतकालः, एतावत्कालं त्वं मद्दास इत्युपगत-
 इति । भक्तदासः सर्वकालं भक्तार्थं एव दासत्वमभ्युपगतः । बद्धवधा
 गृहदास्या आहतः तस्मिन्नेन तामुदास्य दासत्वेन प्रविष्टः । यः
 आत्मानं विक्रीणीते असावात्मविक्रेता । एवं पञ्चदशप्रकाराः । यन्तु
 मनुगोक्तम्,—

“भ्रज्याहतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदचिमौ ।

पैतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः”—इति ।

तत् तेषां दासत्वप्रतिपादनार्थं, न तु परिसङ्ख्यार्थम् । अत्र शिष्याणां
 कर्मकृतौ विशेषो नारदेनोक्तः,—

“आ विद्याग्रहणाच्छिष्यः शूद्रभूषेत् प्रथमो गुरुम् ।

तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैव च”—इति ।

विद्या चात्र जयी । तदुक्तं बृहस्पतिना,—

“विद्या जयी समाख्याता ऋग्यजुःसामसूक्तज्ञा ।

तदर्थं गुरुशूद्राणां प्रकुर्याच्च प्रशोदिताम्”—इति ।

अग्नेवाग्निनामपि कर्मकृतौ विशेषस्तेनैवोक्तः,—

“विज्ञानमुच्यते शिष्यं जेमरूप्यादिसंज्ञातिः ।

गुण्यादिकञ्च तन्मात्रं* कुर्यात्कर्षं गुरोर्गृहे”-इति ।

नारदोऽपि,—

“सं शिष्यमिच्छन्वाहर्तुं बान्धवानामनुज्ञया ।

आचार्यस्य वशेदन्ते काशं कृत्वा सुनिश्चितम्”-इति ।

आचार्यस्यापि कर्त्तव्यमाह सएव,—

“आचार्यः शिष्येदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् ।

न चान्यत्कारयेत्कर्षं पुत्रवच्चैर्माचरेत्”-इति ।

अन्यकर्षकारकमाचार्यं प्रत्याह कात्यायनः,—

“यस्तु न ग्राहयेत् शिष्यं कर्षाण्यन्यानि कारयेत् ।

प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं तस्मात् शिष्यो निवर्त्तते”-इति ।

परिभाषितकालात्प्रागेव विद्याप्राप्तावपि तावत्काशं वशेदित्याह

नारदः,—

“शिक्षितोऽपि छतं कालमन्तेवासी समापयेत् ।

तत्र कर्षं च यत् कुर्यादाचार्यस्त्वेव तत्फलम्”-इति ।

आश्रवण्योऽपि,—

“छतशिष्योऽपि निवसेत् छतकालं गुरोर्गृहे ।

अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः”-इति ।

दुष्टं प्रत्याह नारदः,—

“शिष्ययन्तमदुष्टञ्च यस्माचार्यं परित्यजेत् ।

वसादासंयितव्यः स्यात् बधवन्धं च सोऽर्हति”-इति ।

* यत् शिष्यम्,—इति यस्मात्करधृतः पाठः ।

बधोऽप ताडनादिः । परिभाषितकाव्यसंपूर्णं कर्त्तव्यमाह
नारदः,—

“गृहीतशिल्पः समये कृत्वाऽऽचार्यप्रदक्षिणम् ।

शक्तिस्थानुमान्येन अग्नेवासी निवर्त्तते”—इति ।

भूतकानामपि भूतिहृतः काव्यहृतश्च विशेषो दृश्यतिना
दर्शितः,—

“यो भुङ्क्ते परदासीन्नु स ज्ञेयो बड़वाभूतः ।

कर्षं तत्त्वामिनः कुर्यात् यथाऽग्नेन भूतो नरः ॥

बहुधाऽयंभूतः प्रोक्तस्तथा भागभूतोऽपरः ।

हीनमध्योत्तमत्वञ्च सर्वेषामेव चोदितम् ॥

दिनमासाद्वर्षण्मासचिमासाब्दभूतस्तथा ।

कर्षं कुर्यात् प्रतिज्ञातं ज्ञभते परिभाषितम्”—इति ।

अर्थभूतस्य बहुधात्वं समर्थाख्यमहलाभ्यां द्रष्टव्यम् । ते चाख्यत्व-

महत्वे शक्तानुसारतो द्रष्टव्ये । तथाच नारदः,—

“भूत्यस्तु चिविधो ज्ञेय उत्तमो मध्यमोऽधमः ।

शक्तिभक्तानुसाराभ्यां तेषां कर्मात्रया भूतिः”—इति ।

भागभूतस्य द्वैविध्यमाह दृश्यतिः,—

“द्विप्रकारो भागभूतः कृपणो जीवितः स्मृतः ।

जातसत्यान्तया क्षीराक्षभते तु न संग्रहः”—इति ।

अधिकर्षकतन्तु स्वरूपमाह नारदः,—

“अर्थव्यधिकृतो यः स्यात् कुटुम्बस्य तयोपरि ।

योऽधिकर्षकतो ज्ञेयः सः च कौटुम्बिकः स्मृतः”—इति ।

एवं निरूपितेभ्यः शिष्यान्तेवासिभ्यः श्रतकाधिकर्षकरेभ्यो*
दासार्ता भेदं दासग्रन्थव्युत्पत्तिदर्शनमुखेनाह कात्यायनः,—

“स्वतन्त्रस्यात्मनो दानाद्दासत्वं दारवद्भुगुः”—इति ।

अयमर्थः । यथा भर्तुः सम्भोगार्थं स्वग्ररीरदानाद्दारत्वं, तथा
स्वतन्त्रस्यात्मनो दानाद्दासत्वम्,—इति भृगुराचार्यो मन्यते,—इति ।
तेन चात्यन्तपारार्थ्यमासाद्य शुश्रूषकाः दासाः पारार्थ्यमात्रमासाद्य
शुश्रूषकाः कर्षकरा इत्युक्तं भवति । दासत्वञ्च ब्राह्मण्यतिरिक्तस्यैव
विषु वर्णेषु विशेष्यम् । “दास्यं विप्रस्य न कश्चित्”—इति तेनैवोक्त-
त्वात् । तेनैव दास्यमानुषोऽप्येवैवेत्याह सएव,—

“वर्णानामानुषोऽप्येव दास्यं न प्रतिक्रामतः ।

राजन्यवैश्याशूद्राणाम्यजतां हि स्वतन्त्रताम्”—इति ।

प्रातिसोम्येन दासत्वप्रतिषेधः स्वधर्मपरित्यागिभ्योऽप्येव द्रष्टव्यः ।

तथाच नारदः,—

“वर्णानां प्रातिसोम्येन दासत्वं न विधीयते ।

स्वधर्मत्यागिनोऽप्येव दारवद्दासता मता”—इति ।

दारवद्दासता मतेति वचनात् ब्राह्मणस्य सर्वेषां प्रति दासत्व-
प्राप्ताद्यमाह कात्यायनः,—

“असर्वेषां तु विप्रस्य दासत्वं नैव कारयेत्”—इति ।

यदि ब्राह्मणः क्षेत्रज्ञ्या दास्यं भजते, तदाऽप्यौ नाशुभं कर्षं
कुर्व्यादित्याह सएव,—

“श्रुताद्यधनसम्पन्नं तदूनं कर्षं कामतः ।

* श्रतकाधिकर्षकरेभ्यः,—इति भर्तुं शुक्लम् ।

तथापि नाशुभं किञ्चित् प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः”—इति ।

जनं हीनमपि कर्म कामतो वेतनग्रहणमन्तरेण स्वेच्छया पर-
हितार्थम् । अत्रियवैश्वविषये स्वामिनः कर्त्तव्यमाह मनुः,—

“अत्रिययश्चैव वैश्वश्च ब्राह्मणोऽष्टत्तिकर्षितम् ।

विभ्रयादानग्रंथेन स्वानि कर्माणि कारयेत्”—इति ।

यस्तु द्विजातिं ब्रह्माह्वायं कर्म कारयति, तस्य दण्डमाह सएव,—

“दास्यन्तु कारयेन्मोहाद्ब्राह्मणः संकृतान् द्विजान् ।

अनिच्छतः प्रभावत्वाद्वाज्ञा दाप्यः शतानि षट्”—इति ।

प्रभावस्य भावः प्रभावत्वं, तस्मादिति । शूद्रन्तु यथा कथमपि
दास्यं कारयेदित्याह सएव,—

“शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव च ।

दास्याद्यैव हि सृष्टोऽसौ स्वयमेव स्वयम्भुवा”—इति ।

पञ्चदशप्रकाराणां दासानां मध्ये गृहजातक्रीतस्वदायागतानां
चतुर्णां दासत्वं स्वामिप्रसादादेव मुच्यते नान्यथेत्याह नारदः,—

“तच्च पूर्वसत्तुर्वर्गी दासत्वात् न विमुच्यते ।

प्रसादात् स्वामिनोऽन्यच्च दास्यमेषां क्रमागतम्”—इति ।

आत्मविक्रेतुरपि दासत्वं स्वामिप्रसादादन्यतो नापैतीत्याह
नारदः,—

“विक्रीणीति स्वतन्त्रः सन् य आत्मानं नराधमः ।

स जघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्न मुच्यते”—इति ।

प्रव्रज्याऽवसितस्यापि दास्यमोक्षो नास्तीत्याह सएव,—

“राक्षसश्च हि दासः स्यात् प्रव्रज्याऽवसितो नरः ।

न तस्य प्रतिमोऽस्ति न विशद्विः कचक्ष्मन्”—इति ।

धातवल्कोऽपि,—

“प्रज्ज्याऽवसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकम्”—इति ।

प्रज्ज्याऽवसितस्य दासत्वं ब्राह्मणेतरविषयम् । ब्राह्मणस्य निर्वास-

इत्याह कात्यायनः,—

“प्रज्ज्याऽवसिताये तु त्रयोवर्णादिजातयः ॥

निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रियं विप्रः”—इति ।

निर्वासनप्रकारमाह नारदः,—

“पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मं न तिष्ठति ।

श्वपदेनाङ्कयित्वा तं राजा शौचं प्रवासयेत्”—इति ।

प्रज्ज्यावसितात्मविकेदव्यतिरिक्तानामश्लाकाश्रमतादीनां दास्या-

पनयनप्रकारमाह सएव,—

“अश्लाकाले श्रुतोदास्यान्मुच्यते गोदयं ददत् ।

तद्वर्चितं दुर्भिक्षे यत् न तु शूद्रेदकर्षणा* ॥

आहितोऽपि धनं दत्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ।

स्वपय्याप्तमृष्टं दत्वा तदृणात्स विमुच्यते ॥

भक्तस्योत्क्षेपणेनैव भक्तदासो विमुच्यते ।

मिश्राद्वाद्वायास्तु मुच्यते बड्वाऽऽहतः”—इति ।

स्वामिनः प्राणसंरक्षणादपि गृहजातादयः सर्वे दास्यान्मुच्यन्ते

इत्याह नारदः,—

* इत्यनेव पाठः सर्वत्र । भक्षितश्चापि यत्नेन न तत्पुण्यति कर्मणा,—

इति यस्यान्तरहतपाठस्तु समीचीनः ।

“यद्येषां स्वाभिनं कश्चिन्मोक्षयेत्प्राणसंश्रयात् ।

दासत्वात् विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च”—इति ।

दासाभासानां मोक्षनमाह धाम्नवक्ष्यः,—

“बलाद्दासीकृतस्यैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते”—इति ।

चकारादाहितो दत्तश्च गृह्यत । नारदोऽपि,—

“चोरापहतविक्रीता ये च दासीकृतावस्थात् ।

राज्ञा मोक्षयितव्यास्ते दासत्वं तेषु नेच्छते”—इति ।

यस्त्वेकस्य पूर्वं दास्यमङ्गीकृत्य परस्यापि दास्यमङ्गीकरोति,

असावपरेण विमर्जनीय इत्याह सएव,—

“तवाहमिति वाऽऽत्मानं योऽस्वतन्त्रः प्रयच्छति ।

न स तस्माभ्रयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तम्”—इति ।

दासविमोक्षणेति कर्त्तव्यतामाह सएव,—

“स्वदासमिच्छेद्दयः कर्त्तुमदासस्त्रीतमानसः ।

स्कन्धादादाय तस्यासौ भिन्नात्कुम्भं महाश्वसा ॥

साक्षताभिः सपुण्याभिर्मूर्धन्यद्विरवाकिरेत् ।

अदास इति शोक्ता चिः प्राङ्मुखस्तु तथोत्सृजेत्* ॥

ततः प्रश्नति वक्तव्यः स्वात्मनुपहृषाणितः ।

भोज्यान्नोऽथ प्रतिपाद्यो भवत्यभिमतः सताम्”—इति ।

इत्यभ्युपेत्याश्रयूषाणां विवादपदं समाप्तम् ।

* प्राङ्मुखं तमथोत्सृजेत्,—इति यज्ज्ञानारहतः पाठः ।

अथ सम्बिद्ध्यतिक्रमाख्यविवादपदस्य विधिरुच्यते ।

तस्य लक्षणं भारदेन व्यतिरेकमुखेन दर्शितम्,—

“पाषण्डनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते ।

समयस्थानपाकर्षं तद्विवादपदं स्मृतम्”—इति ।

समयस्थानपाकर्षं अव्यतिक्रमः समयपरिपासनम् । तद्वा ।

माषं विवादपदं भवतीत्यर्थः । तदुपयोगिनमर्थमाह दृष्टव्यतिः,—

“वेदविद्याविदोविप्रान् ओत्रियांश्चाग्निहोत्रिणः ।

आहृत्य स्थापयेत्तत्र तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत्”—इति ।

यान्नवषकोऽपि,—

“राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान् न्यस्य तत्र तु ।

त्रैविद्यान् वृत्तिमद्रूयात्सधर्मः पाठ्यतामिति”—इति ।

ब्राह्मणान् त्रैविद्यान् वेदत्रयसम्पन्नान् वृत्तिमद्रूरिहिरण्यादि-
सम्पन्नं कृत्वा स्वधर्मावर्णाश्रमश्रुतिसूतिविरहितो भवद्विरशुद्धोयता-
मिति तान् ब्रूयात् । वृत्तिसम्पत्तिस्य दृष्टव्यतिना दर्शिता,—

“अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यः प्रदद्यात् गृहभूमयः ।

शुक्लभावास्तु^(१) नृपतिर्लेखयित्वा स्वशाशने”—इति ।

तेभ्यो दद्यादित्यर्थः । तेषां कर्त्तव्यमाह दृष्टव्यतिः,—

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं शान्तिकं पौष्टिकं तथा ।

(१) अनाच्छेद्यकराः, न आच्छेद्यः आहर्त्तव्यः करोराजग्राह्यमागोशाला
तथाविधा । गृहभूमय इति द्वितीयार्थे प्रथमा । गृहभूमौ रित्यर्थः ।
शुक्लभावास्तुकराजदेवाः ।

पौराणां कर्म कुर्यात्ते सन्दिग्धेऽर्थे च निर्णयम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजस्तस्य यः”—इति ।

औतस्मात्तर्धर्मानुपमर्दनं गोचाचारेक्षणं देवदत्तपासनादिरूपो-
द्यो धर्मः समयान्निवृत्तो भवेत्, सोऽपि यत्नेन पासनीयः । तथा,
राज्ञा च निजधर्माविरोधेनैव यावत्पथिकभोजनं देयं अस्मदराति-
मण्डलं तुरङ्गादयो न प्रस्थापनीया इत्येवं रूपः समयनिवृत्तः, सोऽपि
रक्षणीयः । एवं राजनियुक्तसमुदायविशेषस्य कर्त्तव्यविशेषोऽभिहितः ।
यामादिसर्वसमुदायानां तु साधारणकार्यमाह दृश्यति,—

“यामश्रेणीगणानाञ्च सङ्केतः समयक्रिया ।

बाधाकाले तु सा कार्या धर्मकार्यं तथैव च ॥

वाटचोरभये बाधा सर्वसाधारणी स्यात् ।

तचोपग्रमनं कार्यं सर्वेष्वेकेन केनचित्”—इति ।

चकारेण पाषण्डनैगमदीनां चोपसंग्रहः । ततश्च यामश्रेणीगण-
पाषण्डनैगमदीनामुपद्रवकाले धर्मकार्यं च यां पारिभाषिकीं
समयक्रियां विना उपद्रवो दुःपरिहरः धर्मकार्यञ्च दुःसम्भं, सा
पारिभाषिकी समक्रिया सर्वैर्मिलितैः कार्या । वाटचोरभयो भये
प्राप्ते तदा चोरोपग्रमनं सर्वैः सम्भूय कर्त्तव्यमित्यर्थः । धर्मकार्यं तु
विशेषसमौक्तः,—

“सभा प्रपा देवगृहं तडागारामसंज्ञातिः ।

तथाऽनाथदरिद्राणां संस्कारो यजनक्रिया ॥

कुलायनं निरोधश्च कार्यमस्माभिरंगतः ।

यत्त्वेवं* लिखितं पञ्च धर्मा सा समयक्रिया ॥

पालनीया समस्तैस्तु यः समर्थो विसंवदेत् ।

सर्वस्वहरणं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात्”—इति ।

यजनक्रिया सोमयागादिकर्तव्यो दानम् । कुलायनं दुर्भिक्षा-
दिपीडितवृथागमनम् । तस्मिन्नागते सति यत्संविधानं विधेयं,
तदेव तच्छब्देनोच्यते । निरोधः दुर्भिक्षापगमपर्यन्तं धारणम् ।
अंगतः गृह्येचपुरुषादिप्रयुक्तसंगृहीतधनेनाक्यकत्वेन वा स्थितेन
कार्यमिति । एवं कृता समयक्रिया न केवलं समुदायिभिः पाल-
नीया, किन्तु राज्ञाऽपीत्याह नारदः,—

“पाषण्डनैगमश्रेणिपूगव्रातगणादिषु ।

संरक्षेत्समयं राजा दुर्गे जनपदे तथा”—इति ।

पाषण्डा वेदवाङ्मा वेदोक्तलिङ्गधारिणो वा अतिरिक्ता वा सर्वे
लिङ्गिनः । तेषु मध्ये अभिचरणाद्याः समयाः सन्ति । नैगमाः
सार्थिका वणिक्प्रभृतयः । तेषु सकल्पकमन्देशहरपुरुषतिरस्कृ-
तिणो दण्ड्या इत्येवमादयो बहवः समयाः विद्यन्ते । अथवा, नैगमा-

* इत्येव पाठः सर्व्वञ्च । मम तु, यत्त्वेवं,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† इत्येव पाठः सर्व्वञ्च । मम तु, पीडितजनागमनम्,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

आप्तप्रणीतत्वेन वेदप्रामाण्यमिच्छन्ति चे पाशुपतादयः । प्रातर्गण-
शब्दस्योर्थः कात्यायनेन दर्शितः,—

“नानाद्यध्वराप्राताः समवेतास्तु कीर्त्तिताः ।

कुक्षानान्तु समूहस्तु गणः स परिकीर्त्तितः”—इति ।

पूगे प्राति शान्द्योऽन्यमुत्सृज्य समरे न गन्तव्यमित्यादयः सन्ति
समयाः । गणे तु पञ्चमेऽहनि पञ्चमे वाऽब्दे कर्णवेधः कर्त्तव्य इत्यादि-
समयाः । दुर्गे धान्यादिकं गृहीत्वा अन्यत्र यास्यताम् तदिक्रिय-
मित्यास्ते समयः । जनपदे तु कश्चिदिक्रेतुर्हस्ते कश्चित् केदहस्ते
शुक्लपक्षेणमित्यादिकोऽस्यनेकविधः समयः । तत्समयजातं यथा न
भ्रम्यति न च व्यतिवर्तते, तथा राजा कुर्यादित्यर्थः । समुदाये तु
पुरुषविषये विशेषमाह बृहस्पतिः,—

“कोशेन लेख्यक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम् ।

विश्वासं प्रथमं कृत्वा कुर्युः कार्याश्च नन्तरम्”—इति ।

मध्यस्थैः प्रतिभूभिः । कार्याणि समूहकार्याणि । कात्यायनोऽपि,—

“समूहानां तु यो धर्मः तेन धर्मेण ते सदा ।

प्रकुर्युः सर्वकर्माणि स्वधर्मेषु व्यवस्थिताः”—इति ।

समूहकार्यकारिषु हेयोपादेयान्निभजति बृहस्पतिः,—

“विदेषिणो व्यसनिनः प्राज्ञीनास्तसमीरवः ।

बृद्धा लुब्धाश्च बाह्याश्च न कार्याः कार्यचिन्तकाः ॥

शुचयो वेदधर्मज्ञाः दक्षाः दान्ताः कुक्षोद्भवाः ।

सर्वकार्यप्रवीणास्तु कर्त्तव्यास्तु महत्तमाः”—इति ।

ते च किंचनः कर्त्तव्या इत्यपेक्षिते स एवाह,—

“दौ चयः पञ्च वा कार्याः समूहहितवादिनः ।

यस्यच विपरीतः स्यात् दाप्यः प्रथमं दमम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“युक्तियुक्तश्च यो हन्याद्यः कार्यान्वकाग्रदः ।

अयुक्तश्चैव यो ब्रूयात् दाप्यः पूर्वसाहचरम्”—इति ।

दृष्टस्ततिरपि,—

“यस्तु साधारणं हिंसात् क्षिपेत् त्रैविध्यमेव वा ।

संवित्किचां विहन्याच्च स निर्वाह्यस्ततः पुरात्”—इति ।

समूहिनामप्यधर्म्येण देशादिना कार्यकरणे दण्डमाह सपथ,—

“बाधाकुर्व्युर्थदैकस्य समूहादेशमयुताः ।

राज्ञा सर्वे गृहीतार्थाः शास्त्राद्यैवानुबन्धतः ॥

न यथा समयं जङ्गुः स्वमार्गं स्थापयेच्च तान्”—इति ।

यस्तु मुख्यः समूहद्रव्यादिकमपहरति, तस्य दण्डमाह धातु-

वक्ष्यः,—

“गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं सङ्गयेन्नु यः ।

सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राज्ञादिप्रवासयेत्”—इति ।

सर्वाद्वाटकादीनां पुरास्त्रिवांसमेव दण्डमाह दृष्टस्ततिः,—

“अदन्तुदः सूचकस्य भेदकृत्वाहसौ तथा ।

श्रेणीपूगनपक्षेष्टा क्षिप्रं निर्वाह्यते तदा ॥

पुरश्रेणीगणाध्याः पुरदुर्गनिवासिनः ।

वाग्धिगदमं परित्यागं प्रकुर्वुः पापकारिणः ॥

तैः कृतं यत्सधर्म्यं नियमानुपपन्नं नृणाम् ।

तद्वाज्ञाऽप्यनुमन्तव्यं निवृत्त्यार्था हि ते स्मृताः”—इति ।

निवृत्त्यार्थाः, अनुज्ञातकार्या इत्यर्थः । पापपञ्चादिसर्वसमूहेषु
यथा राज्ञा वर्तितव्यं, तदाह नारदः,—

“यो धर्मः कर्म यस्यैषामुपस्थानविधिश्च यः ।

यस्यैषां प्राप्नुयादर्धमनुमन्येत तत्तथा ॥

प्रतिकूलश्च यद्वाज्ञः प्रकृत्यवमतं च यत् ।

दोषवत् करणं यत्तु स्यादनायायकस्थितम् ॥

प्रवृत्तमपि तद्वाज्ञा श्रेयस्कामो निवर्त्तयेत्”—इति ।

धर्माजटावत्त्वादि । कर्म प्राप्त*पर्युषितभिचाटनादि । उपस्था-
नविधिः समूहकार्यार्थं पटहादिध्वनिमाकर्ष्य मण्डपादौ मेलनम् ।
वृक्षपादानं^(१) जीवनाथं तापसवेषपरिग्रहः । राज्ञः प्रतिकूलमाधि-
कारिशूद्रकर्तृकं चैवर्षिकविवादे धर्मविवेचनम् । तस्य च प्रतिकूल-
त्वमुक्तं स्मृत्यन्तरेण,—

“यस्य राज्ञस्तु कुरुते शूद्रे धर्मविवेचनम् ।

तस्य प्रणश्यते राज्ञं बलं कोवश्च मय्यति”—इति ।

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र । मम तु, प्रातः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

(१) इयञ्च, यस्यैषां प्राप्नुयादर्धमित्यस्य व्याख्या । एतद्व्याख्यादर्शनेन, यस्यैषां
प्राप्नुयादर्धमित्यत्र, यस्यैषां वृक्षपादानम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।
विवादरत्नाकरे तथैव पाठोऽवतीर्णते । परमाण्वर्णपुस्तकेषु दर्शनात्
यस्यैषां प्राप्नुयादर्धमित्यस्यैव पाठो मूले दृश्यते । भा० का० पुस्त-
कयोस्तु, प्रत्युपादानं,—इति पाठो वर्तते ।

प्रकृत्यवमतं स्वभावतएव यदननुज्ञातं; पाषण्ड्यादिषु तामूल-
भक्षणं, परस्पररोपतापः, राजपुरुषाश्रयणेनान्योन्यमर्थापहरणादि ।
दोषवत्करणं अतिसूतितिविरुद्धं विधवादी बेभ्यालादिकं पाषण्ड्या-
दिभिः प्रकल्पितम् । संविक्षवने दण्डमाह मनुः,—

“यो यामदेशसंघानां कृत्वा मथ्येन संविदम् ।

विसंवदेकरोलोभात्तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥

निकृत्य दापयेदेवं समयव्यभिचारिणम् ।

चतुःसुवर्णकं निष्कं* शतमानञ्च राजतम्^(१) ॥

एवं दण्डविधिकुर्यात् धार्मिकः पृथिवीपतिः ।

यामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणम्”—इति ।

मथ्येन शपथेन । एतेषां निर्वासनचतुःसुवर्णनिष्कशतमानरूपाणां
जातिविद्यागुणक्षपेक्षया व्यवस्था कल्पनीया । समूहपूजार्थं राष्ट्रा
समर्पितं द्रव्यं समूहाय यो न ददाति, तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“समूहकार्यं आयातान् कृतकार्यान् विसर्जयेत् ।

सदा सन्मानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥

* चतुःसुवर्णान् षट् निष्कान्,—इति ग्रन्थान्तरभूतः पाठः ।

(१) अत्र च, “साष्टं शतं सुवर्णानां निष्कमाज्जर्मनोविद्यः”—इत्यादि-
निष्कानां व्यवच्छेदार्थं चतुःसुवर्णकमिति निष्कविशेषणमुपातम् ।
शतमानं राजतं इतिज्ञानां विंशत्यधिकं शतत्रयमिति अथेन्द्रेण
व्याख्यातम् ।

समूहकार्यप्रहितो यत्नमेत तदर्पयेत् ।

एकादशगुणं दायो यद्यसौ, नार्पयेत् स्वयम्”—इति ।

विभज्य ग्रहणमण्ड्रव्यविषयम् । यतस्तत्पञ्चविषये स एवाह,—

“षाण्मासिकं वत्सरं वा विभक्तव्यं यथाऽंशतः ।

देयं बधिर* वृद्धान्धस्त्रीबालातुररोगिषु ॥

सान्त्वानिकादिषु तथा धर्मेषु सनातनः”—इति ।

राशः प्रसादलब्धवृणमपि सर्वेषां सममित्याह स एव,—

“यत्नैः प्राप्तं रक्षितं वा गणार्थं वा श्रुणं कृतम् ।

राशः प्रसादलब्धश्च सर्वेषां तत्समाहितम्”—इति ।

एतदभक्षितविषयम् । भक्षिते तु कात्यायन आह,—

“गणसुद्दिश्य यत्किञ्चित्कल्पणं भक्षितं भवेत् ।

आत्मार्यं विनियुक्तं वा देयं तैरेव तद्भवेत्”—इति ।

ये तु समुदायं प्रसाद्य तदन्तर्गता ये च समुदायचोभादिना
ततो वञ्चिर्भूताः, तान् प्रत्याह स एव,—

“गणिनां शिष्यवर्गणां गताः सूर्ये तु मध्यताम् ।

प्राकृतस्याधमर्षस्य समांशाः सर्वे एव ते ॥

* देयं वा निस्त्र,—इति का० ।

† सर्वेषां तत्समूहितम्,—इति का० । सर्वेषामेव तत्समम्,—इति
यन्मानारुहताः पाठः ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । प्राकृतस्य धर्मस्य,—इति यन्मानारुहतासु
पाठः समीचीनः ।

तत्रैव भोजनैर्भावं* दानधर्षक्रियासु च ।

समूहस्योऽंशभागी स्यात् प्रगतस्त्वंशभागभाक्—इति ।

संविज्ञातिक्रमाख्यं विवादपदम् ।

अथ क्रीतानुशयः कथ्यते ।

तत्त्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“क्रीता मूखेन यः पण्यं क्रेता न वज्र मन्यते ।

क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते”—इति ।

क्रीताऽनुशयानुत्पत्त्यर्थं क्रेता कथात् प्रागेव सत्यक् परीक्षेत ।

तथाच सएव,—

“क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।

परीक्षाऽभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः”—इति ।

परीक्षाऽभिमतं क्रीतं तद्दोषदर्शनेऽपि पक्षीतुरेव भवति, न

विक्रेतुः । तथाच बृहस्पतिः,—

“परीक्षितं वज्रमतं गृहीता न पुनस्त्यजेत्”—इति ।

तत्कालपरिचितस्य पुनरर्पणाभावः सावधिविषयः । तत्सद्यः†

परीक्षणस्य विहितत्वात् । तथाच व्यासः,—

“वर्मकाष्ठेष्टकासूत्रधान्यासवरसस्य च ।

* भोज्यवैभावं,—इति का० ।

† प्रगतस्त्वंशभागिति,—इति का० । प्रगतस्त्वंशभाक् न तु,—इति

यज्जान्तरीयः पाठस्तु समीचीनः ।

‡ इत्यनेन पाठः सर्वत्र । मम तु, अन्येषां सद्यः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

वस्त्ररूप्यहिरण्मणानां सद्यएव परीक्षणम्”—इति ।

क्रीतानां पण्णानां द्रव्यविशेषेण परीक्षणकालावधिमाह सएव,—

“अहादोहं परीचेत पञ्चाहादाहमेव तु ।

मणिमुक्ताप्रवालानां सप्ताहात् स्यात् परीक्षणम् ॥

द्विपदामर्धमासं स्यात् पुंसान्तद्विगुणं स्त्रियाः ।

दशाहात्सर्वबीजानामेकाहात्सोऽवससाम् ॥

अतोऽर्वाक् पण्णदोषस्तु यदि मञ्जयते कश्चित् ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् क्रेता मूल्यमवाप्नुयात्”—इति ।

यथोक्तपरीक्षाकालातिक्रमे तु न प्रतिदेयमित्याह कात्यायनः,—

“अविज्ञातं तु यत्क्रीतं दुष्टं पञ्चादिभावितम् ।

क्रीतं तत् स्वामिने देयं पण्णं कालेऽन्यथा न तु”—इति ।

अविज्ञातं परीक्षया तत्त्वतोऽपरिज्ञानं यस्य द्रव्यस्य; तत् यावत् परीक्षाकाल उक्तः, तस्मिन् काले प्रतिदेयम् । अन्यथा तत्कालातिक्रमे दुष्टतया परिज्ञातमपि क्रीतं तत्स्वामिने न देयमित्यर्थः । पण्णानां देशकालवशादुपचयापचयौ प्रथमतो ज्ञातव्यावित्याह नारदः,—

“अथं वृद्धिं च जानीयात् पण्णानामागमं तथा”—इति ।

अथादिपण्णानामस्मिन् काले अस्मिन्देगे च वृद्धिर्भविष्यतीति जानीयात्, तथा आगमं कुलीनत्वादिज्ञानार्थमुत्पादकजन्मभूम्यादिकञ्च जानीयादित्यर्थः । एवं सम्यक् परीक्ष्य गुणदोषदर्शनादिकारणमन्तरेण नानुग्रयः कार्य इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“अथं वृद्धिञ्च वणिजा पण्णानामविजानता ।

क्रीत्वा नानुग्रयः कार्यः कुर्वन् षड्भागदण्डभाक्”—इति ।

परीक्षितपञ्चानां क्रयकालोत्तरकालम्* । क्रयकालपरिज्ञाने पुनः क्रेतुर्विक्रेतुर्ऽनुग्रयो न भवतीति व्यतिरेकादुक्तं भवति । पण्य-
दोषतद्वृद्धिचयकारणत्रितयाभावेऽनुग्रयकालाभ्यन्तरे यद्यनुग्रयं
करोति, तदा पण्यषड्भागं दण्डनीयः । अनुग्रयकारणसद्भावे-
ऽयनुग्रयकालातिक्रमेण योऽनुग्रयं करोति, सोऽप्येवं दण्डनीयः ।
एतच्चोपभोगविनश्रवस्तुविषयम् । उपभोगेनाविनश्रवस्तुविषये प्रत्य-
र्पणे वृद्धिमाह नारदः,—

“क्रीत्वा मूल्यान यः पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते कथीं ।

विक्रेतुः प्रतिदेयन्तस्मिन्नेवाविवक्षितम्?”इति ।

द्वितीयादिदिवसप्रत्यर्पणे तु विशेषस्तेनैवोक्तः,—

“द्वितीयेऽङ्गि ददत्क्रेता मूल्यात् चिंशंशमावहेत् ।

द्विगुणन्तु तृतीयेऽङ्गि परतः क्रेतुरेवच”—इति ।

परतोऽनुग्रयः न कर्तव्य इत्यर्थः । यत् पुनर्मनुनोक्तम्,—

“क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्दुष्येहानुग्रयो भवेत् ।

सोऽन्तर्दशाक्षान्तद्वयं दद्याच्चैवाददीत वा”—इति ।

* अत्र, इति शेषः,—इति भवितुमुचितम् ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, क्रेतुर्विव विक्रेतुः,—इति पाठः
प्रतिभाति ।

‡ दुष्क्रीतां मन्यते क्रियाम्,—इति का० ।

§ तस्मिन्नेवाङ्गि चाक्षतम्,—इति, तस्मिन्नेवाङ्गिषीक्षितम्,—इति च
ग्रन्थान्तरद्वयौ पाठौ ।

तदुपभोगेनाविनश्वरगृह्येचक्रयानुश्रयादिविषयम् । तत्रैव द-
शाहादेरुक्तत्वात् । तथाच कात्यायनः,—

“भूमेर्दशाहे विक्रेतुरायः तत्क्रौतुरेव च* ।

द्वादशाहः सपिण्डानामपि चाख्यमतः परम्”—इति ।

वासोविषयेऽपि नारदः,—

“परिभुक्तानु यदासः क्षिष्टरूपं मलीमसम् ।

सदोषमपि तत्क्रौतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः”—इति ॥

इति क्रौतानुश्रयः ।

अथ विक्रीयासम्प्रदानम् ।

तस्य स्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“विक्रीय पण्यं मूख्येन क्रैतुर्यज्ञं प्रदीयते ।

विक्रीयासम्प्रदानन्तत् विवादपदमुच्यते”—इति ।

पण्यद्वैविध्यमुक्तं तेनैव,—

“लोकेऽस्मिन् द्विविधं द्रव्यं स्थावरं जङ्गमन्तथा ।

क्रयविक्रयधर्मेण सर्वं तत्पण्यमुच्यते ॥

षड्विधस्तस्य तु बुधैः दानादानविधिक्रमः ।

गणिमन्तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रिया”—इति ।

गणिमं सङ्ख्येयं क्रमुकफलादि । तुलिमं तुलया धायं हेमचन्द-
नादि । मेयं ग्रीष्मादि । क्रियया वाहनदोहनादिक्रियोपलक्षितमश्व-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

महिष्यादि । रूपतः पण्यांगनादि । श्रिया पद्मरागादि । तदेतत् षड्-
प्रकारमपि पण्यं विक्रीयाप्रयच्छन्सोदयन्दाय इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“गृहीतमूख्यं यः पण्यं केतुर्नैव प्रयच्छति ।

सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्ग्राभं वा दिगागते”—इति ।

गृहीतमूख्यं पण्यं विक्रेता यदि गार्थयमानाय स्वदेशवर्णिजे
क्रेत्रे न समर्पयति ; तच्च पण्यं परिक्रयकाले बद्धमूख्यं सत्काशान्तरे
स्वल्पमूख्येनैव सम्भ्यते, तदा सोदयं वृद्ध्या सहितं विक्रेता क्रेत्रे दाप-
नीयः । यदा मूख्यज्ञासकृतः पण्यसोदयो नास्ति ; किन्तु क्रयकाले
यावदेव यतो मूख्यस्य यत्पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव, तदा तत्पण्य-
मादाय तस्मिन् देशे विक्रीणानस्य योलाभस्तेनोदयेन सहितं दाप-
नीयः । यथाऽऽह नारदः,—

“अर्घ्येदेवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् ।

स्थानिनामेष नियमोदिग्ग्राभं दिग्विचारिणाम्”—इति ।

यदा त्वर्घमहत्वेन पण्यस्य न्यूनभावस्तदा तस्मिन् पण्ये वस्त्वगृहा-
दिके च उपभोगः तदा च्छादनसुखनिवासादिरूपो विक्रेतुः, तत्-
सहितं पण्यमसौ दाप्यः । यथाऽऽह नारदः,—

“विक्रीय पण्यं मूख्येन यः केतुर्न प्रयच्छति ।

स्वावरस्य ह्ययं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम्”—इति ।

अथग्रन्धेन गतभोग उक्तः । यद्यपि तस्य दानमशक्यं, तथापि
तदनुगुणद्रव्यं देयम् । जङ्गमानां तु तत्कर्मनिमित्तं मूख्यं दाप्यः ।
यदा त्वसौ क्रेता देशान्तरात्पण्यपण्यार्थमागतस्तदा तत्पण्यमादाय
देशान्तरे विक्रीतस्य यो लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रेता क्रेत्रे दाप-

नीयः । विष्णुस्तु विक्रेतुर्दण्डमप्याह । “गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव
दद्यात्तस्यासौ सोदयं दाप्यो राज्ञा चापि पण्यगतं दण्ड्यः”—इति ।
यस्तु विक्रीयानुग्रयवशाच्चार्पयति, यस्तु क्रीत्वाऽनुग्रयवशाच्च गृह्णाति,
तं प्रत्याह कात्यायनः,—

“क्रीत्वा प्राप्तं न गृह्णीयाद् यो न दद्याद्दूषितम् ।

स मूल्याद्दशभागान्नु दत्त्वा स्तन्द्रव्यमाप्नुयात् ॥

अप्राप्तेऽर्थं कृच्छ्रकाले कृते नैव प्रदापयेत् ।

एवं धर्मी दशाहान्तु परतोऽनुग्रयो न तु”—इति ।

अदूषितं, जलादिनेति शेषः । दोह्यवाह्यादिपण्यस्य दोहना-
दिनेति शेषः । दोह्यवाह्यादिपण्यस्य दोहनादिकालोऽर्थक्रिया-
कालः । तस्मिन् प्राप्ते मति अग्रहणे अदाने वा कृती दशमभागं
प्रदापयेत्^(१) । किन्तु तमदत्तैव स्तन्द्रव्यमवाप्नुयात् । एष धर्मी-
दशाहान्तात् प्रामेदितव्यः । ततः परमनुग्रयो न कर्त्तव्यः । विक्रीय-
सम्प्रयच्छतोऽपि विक्रीतं पण्यं विक्रेतपात्रे स्थितं तस्य यदि देवादिना
नाशः स्यात्तदा विक्रेतुरेव हानिरित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“देवराजोपघातेन पण्यदोषउपागते ।

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याग्रयच्छतः”—इति ।

याचितस्येति विशेषणेन अयाचने न विक्रेतुर्हानिरित्यर्थादव-
गम्यते । नारदोऽपि,—

(१) एतद्व्याख्यानदर्शनात्, अप्राप्तेऽर्थक्रियाकाले कृती नैव प्रदापयेत्,—

इति वचनपाठः प्रतिभाति । परमादर्शपुस्तकेषु वृत्तश्च पाठः

मूले निवेशितः । मम तु, अग्रहणे अदाने वा कृते,—इत्येव पाठः

प्रतिभाति ।

“उपहृत्येत वा पण्यं दत्तापहृत्येत वा ।

विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः”—इति ।

यथा याचितव्याप्रयच्छतो विक्रेतुर्हानिः, तथा दीयमानपण्य-
मगृह्णतः क्रेतुरपीत्याह सएव,—

“दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यञ्च यः क्रयी ।

सएवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्व्याप्रयच्छतः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“विक्रीतमपि विक्रयं पूर्वं क्रेतर्यगृह्णाति* ।

हानिश्चेत् क्रेतदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत्”—इति ।

यस्तु विशेषं पण्यं दर्शयित्वा सदोषं विक्रीणीते, यस्यान्यहस्ते
विक्रीय तदन्यस्मै तत् प्रयच्छति, तयोः समानदण्ड इत्याह,—

“निर्दापं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।

मूल्यं तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव च ॥

अन्यहस्ते च विक्रीय तथान्ये तत् प्रयच्छति ।

सोऽपि तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव च”—इति ।

एतद्वुद्धिपूर्वकविषयम् ।

“ज्ञात्वा सदोषं पण्यं यो विक्रीणीतेऽविचक्षणः ।

तदेव विगुणं दाप्यस्तस्मिन् विनयं तथा”—इति

दृश्यतिनोक्तत्वात् । अबुद्धिपूर्वके तु क्रेतुः अपरावर्त्तनमेव ।

अतएव एवंविधनियमोदत्तमूल्ये क्रये द्रष्टव्यः । अदत्तमूल्ये पुनः

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र । पूर्वक्रेतव्यगृह्णाति,—इति ग्रन्थान्तरघट-
पाठस्तु समीचीनः ।

पण्ये क्रोढविक्रेतोः समयादृते प्रवृत्तौ वा न कश्चिद्दोषः । तथाच
नारदः,—

“दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्तितः ।

अदत्तेऽन्यत्र समयाच्च विक्रेतुरतिक्रमः”—इति ।

यत्र पुनर्वाङ्मात्रेण क्रयोमा भूदिति विक्रेतुस्तो केषां यत्कि-
ञ्चिद्द्रव्यं दत्तम्, तत्र क्रेतुर्दोषवशेन क्रयासिद्धौ आह व्यासः,—

“सत्यंकारश्च^(१) यो दत्त्वा यथाकालं न दृश्यते ।

पण्यमेव निःसृष्टन्तर्हीयमानमगृह्यतः”—इति ।

अत्र पण्यद्रव्यस्योत्सर्गः सत्यंकारद्रव्यस्योत्सर्गोऽभिमतः । अस्मिन्नेव
विषये विक्रेतुर्दोषवशेन क्रयासिद्धौ आह याज्ञवल्क्यः,—

“सत्यंकारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत्”—इति ।

क्रौत्वाऽनुग्रयानुत्पत्त्यर्थं कतिपयपण्यानां विक्रयानर्हत्वमाह मनुः,—

“नान्यदन्तेन संसृष्टं रूपं विक्रयमर्हति ।

न सावद्यश्च न न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्,—इति ।

इति क्रयविक्रयानुग्रयाख्यं विवादपदम् ।

अथ स्वामिपालविवादपदविधिः ।

तत्र तु तदभिधानप्रतिज्ञा मनुना कृता,—

“पशुषु स्वामिनाश्चैव पाक्षानाञ्च व्यतिक्रमे ।

(१) यत् क्रेतुर्कामेन क्रयपरिस्थितये विक्रेते समर्पितं, सत्यंकारपराधः—
इति चण्डेश्वरीया व्याख्या ।

विवादं सम्प्रवक्ष्यामि यथावद्वृत्ततत्त्वतः”—इति ।

विवादं विवादापनोदमित्यर्थः । स्वामिपालयोः कर्त्तव्यमाह नारदः,—

“उपानयेद्गाः गोपालः पुनः प्रत्यर्पयेत्तथा”—इति ।

यावन्तः प्रातः समर्पितास्तावन्तः सायं प्रत्यर्पणीया इत्यर्थः । गवादिपरिपालकस्य भूतिपरिमाणमाह नारदः,—

“गवां शताद् वत्सतरी धेनुः स्याद्विंशताद् भूतिः ।

प्रतिसंवत्सरं गोपे सन्दोहो वाऽष्टमेऽहनि”—इति ।

प्रतिसंवत्सरं वत्सतरी दिहायनी गौः भूतिः भूतके कल्पनीया, दिशते तु सवत्सा गौः, अष्टमे दिवसे दोहस्य भूतित्वेन कल्पनीय-इत्यर्थः । सन्दोहः सर्वदोहः ।

“तथा धेनुभूतः क्षीरं लभेत्तैवाष्टमेऽखिलम्”—इति

बृहस्पतिस्मरणात् । इयञ्च भूतिकल्पना परिभाषितभूतिवि-
शेषाभावविषये । परिभाषिते तु भूतिविशेषे भएव देयः । मनुस्तु
प्रकारान्तरेण भूतिमाह,—

“गवां क्षीरभूतोयस्तु स दुह्याद्दशतोवराम् ।

गोस्त्राम्यनुमतो भूत्यः सा स्यात्पालेऽभूते भूतिः”—इति ।

दशतो दशदोग्धूणां मध्ये वरामुत्कृष्टां स्त्रीकृत्य तत्क्षीरं क्षीर-
भूतो गृहीयात् । क्षीरशून्यानां तु क्षीरमूत्रतो भूतिः कल्पनीया ।
यद्यसौ द्रव्यान्तरेण भूतः, न तत्रैषा भूतिरित्यर्थः । यस्त्वेवं परि-
कल्पितं वेतनं गृहीत्वा पशुं पालयन् भूत्यः स्वदोषेण पशुं मार-
येत् विनाशयति वा, तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“प्रमादमृतनष्टाश्च प्रदायः कृतवेतनः”—इति ।

प्रमादपक्षं पालकदोषोपलक्षणार्थम् । प्रमादश्च मनुना स्पष्टो-

क्तः,—

“नष्टं विनष्टं कृमिणा दंशितं विषमे मृतम् ।

हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात् पालएव तु”—इति ।

प्रसङ्गं चोरैरपहृतो न दाप्यः । तथाच सएव,—

“विश्रित्य तु हृतं चोरैर्न पालो दातुमर्हति ।

यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“पालयहे ग्रामघाते तथा राष्ट्रस्य विज्ञवे ।

यत्रणष्टं हृतं वा स्थाप्य पालेव्वच किञ्चिदम्”—इति ।

एतत्पुरुषकारकरणे वेदितव्यम् । पुरुषकाराकरणे तु भवत्येव
किञ्चिदपि । पुरुषकारस्य स्वरूपं नारदेन दर्शितम्,—

“कृमिचोरव्याघ्रभयात् दरीश्वभाश्च पालयेत् ।

व्यायच्छेदितः क्रोशेत् स्वामिने तु निवेदयेत्”—इति ।

व्यायच्छेत्, प्रयतेतेत्यर्थः । यः प्रसुतार्थं न यतते, तं प्रत्याह
सएव,—

“अव्यायच्छेदविक्रोशन् स्वामिने चानिवेदयन् ।

दातुमर्हति गोपस्त्रान् विनष्टश्चैव राजनि”—इति ।

विनयप्रमाणमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।

अर्द्धचयोदग्रपक्षः स्वामिने दण्डमेव”—इति ।

अर्द्धवचोद्वयपणाः सार्द्धं द्वादशकार्षापणाः । पालदोषमाह मनुः,—

“अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।

द्यां प्रसृज्य वृकोह्न्यात्पाले तत्किंस्त्रिषं भवेत्”—इति ।

अनायति, उपद्रवनिराकरणाय अनागच्छतीत्यर्थः । द्यां, अजा-
विकजातीयाम् । एतत्तु गमस्त्रिषं विषयम् । दुर्गमस्त्रिषं विषये तु न
दोष इत्याह सएव,—

“तासां चेदवरुद्धानां चरन्तीनां मिथोवने ।

यासुपेत्य वृकोह्न्यान् पालस्तत्र किंस्त्रिषौ”—इति ।

अवरुद्धानां, पालकेन स्थापितानामित्यर्थः । दैवमृतानां पुनः
कर्णादिकं दर्शनीयम् । तथाच मनुः,—

“कर्णौ चर्म च बालांश्च वस्त्रस्त्रिष्वायुरोचनम् ।

पशुस्त्रामिषु दद्यात् मृतेष्वङ्गानि दर्शयन्”—इति ।

स्वत्यन्तरमपि,—

“कर्णौ चर्म च बालांश्च शृङ्गस्त्रिष्वङ्गिरोचनम् ।

पशुस्त्रामिषु दद्यात् मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत्”—इति ।

गोप्रचारभूमिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पामेक्ष्या गोप्रचारी भूमौ राजेक्ष्याऽपि च”—इति ।

पामेक्ष्या पामाक्ष्यत्वमहत्त्वापेक्षया वृद्ध्या वा गवां क्षयादि-
भयवार्थं कियानपि भूभागः कृतः परिकल्पनीयः । गवां प्रचार-
क्षानासनसौकर्यार्थं पामक्षेत्रयोरन्तरमाह सएव,—

“धनुःशतं परीणाहो पामक्षेत्रान्तरमवेत् ।

हे शते खर्वटे शस्त्रं नगरस्य चतुःशतम्”—इति ।

ग्रामक्षेत्रयोरन्तरं धनुःशतपरिमितम् । सर्वदेवविधिना ग्रहं
कार्यम् । खर्वटस्य प्रचुरकण्टकसन्तानस्य ग्रामस्य द्वे शते अन्तरे ग्रहं,
नगरस्य च बहुजनसङ्कीर्णस्य चतुःशतपरिमिते अन्तरे ग्रहं
कार्यमिति । तच्च पशुनिवारणाय वृत्तिरपि कल्पनीयेत्याह
कात्यायनः,—

“अज्ञातेष्वेव ग्रहेषु कुर्यादावरणं सदा ।

दुःखेन विनिवार्यन्ते लब्धस्वादुरसा मृगाः”—इति ।

नारदोऽपि,—

“पथि क्षेत्रे वृत्तिः कार्या यासुद्धो नावलोकयेत् ।

न लङ्घयेत् पशुर्नाशो न भिन्नात् थां च सूकरः”—इति ।

एवं च पशुनिवारणे कृतेऽपि तामतिक्रम्य ग्रहादिविनाशे सति
मनुराह,—

“पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्नीयेऽथवा पुनः ।

स पालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशून्”—इति ।

पथि क्षेत्रे परिवृते सति तां वृत्तिमतिक्रम्य ग्रहघाते स पालः
पशुकार्यं पण्यशतदण्डार्हः । एवं, ग्रामान्नीये ग्रामसमीपवर्त्तिनि
क्षेत्रे परिवृते सति तां वृत्तिमतिक्रम्य ग्रहघाते स पालः शतपण-
दण्डार्हः । तदनेन, अपरिवृते पालस्य दण्डाभावः सूचितः । मनुस्तु
शास्त्रात् दण्डं निषेधति,—

“तत्रापरिवृतं धान्यं ग्रहिस्युः पशवो यदि ।

न तच्च प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरचिषम्”—इति ।

एतद्दीर्घकालप्रचारविषयम् । दीर्घकालप्रचारे तु दण्डमर्हति ।

अतएवावकाशप्रचारे दोषाभावमाह विष्णुः । “पथि यामग्रान्ते च न दोषोऽवकाशम्”—इति । दण्डपरिमाणन्तु पशुविशेषेण दर्शितं यावदवस्येन,—

“माषानष्टौ तु महिषी शस्त्रघातस्य कारिणी ।

दण्डनीया तदर्द्धन्तु गौस्तदर्द्धमजाविकम् ॥

भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्तद्विगुणोदमः ।

समनेषां विव्रीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम्”—इति ।

परशस्त्रघातकारिमहिषीस्त्रामी प्रतिमहिष्यष्टौ माषान् दण्डनीयः । चतुरोमाषान् गोस्त्रामी । मेघस्त्रामी द्वौ द्वौ माषौ । एषा-
मेव पशूनां शस्त्रभक्षणादारभ्य यावच्छ्वयनमनिवारितानां स्त्रामी यथोक्तदण्डात् द्विगुणं दण्डनीयः । तथा,

“तथाऽजाविकवत्सानां पादोदण्डः प्रकीर्तितः”—इति

स्तृत्यन्तरोक्तं वेदितव्यम् । माषश्चात्र ताम्रिकपणस्य विंशति-
तमो भागः,

“माषो विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्तितः”—इति

मारदस्त्ररणात् । भक्षयित्वोपविष्टसवत्सविषये यथोक्ताचतुर्गुणो-
दण्डः । तदुक्तं स्तृत्यन्तरे,—

“वत्सानां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः”—इति ।

यत्पुनर्नारदेनोक्तम्,—

“माषं गां दापयेद्दण्डं द्वौ माषौ महिषं तथा ।

तथाऽजाविकवत्सानां दण्डः स्यादर्द्धमाषिकः”—इति ।

तन्मूर्द्धनमात्रभक्षणविषयम् । अतएवाह तुः शङ्खलिखितौ ।

“राक्षोचरन्ती गौःपञ्च माषान् राक्षसुङ्गर्णे माषं दण्डं पाषे”—इति।

आतुरपशुविषये तु न दण्ड इत्याह नारदः,—

“जराग्रह” गृहीतो वा बज्राग्रनिहतोऽपि वा ।

अपि सर्पेण वा दष्टो वृक्षाद्वा पतितो भवेत् ॥

व्याघ्रादिभिर्हतो वाऽपि व्याधिभिर्वाऽप्युपद्रुतः ।

न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमिनाम्”—इति ।

अनातुरेऽपि केषुचित् पशुषु दण्डाभावमाह सएव,—

“गौः प्रसूता दशाहन्त महोचो वाऽपि कुञ्जराः ।

निवार्याः स्युः प्रयत्नेन तेषां स्वामी न दण्डभाक्”—इति ।

मनुरपि,—

“अनिर्देशाहं गां सूतां वृषान् देवपशून् तथा ।

सपालान् वा विपालान् वा न दण्ड्यान्मनुरप्रवीत्”—इति ।

वृषामहोचाः । अथवा, वृषोत्सर्गविधानेनोत्सृष्टाः । याज्ञ-
वल्क्योऽपि,—

“महोचोत्सृष्टपशवः सूतिकाऽऽगन्तुकादयः ।

पालोघेषां च ते मोच्या देवराजपरिभुताः”—इति ।

आदिशब्देन मृतवत्सादयो गृह्यन्ते । अथएवोग्रना,—

“अदण्ड्या मृतवत्सा च संज्ञा रोगवती कृशा ।

अदण्ड्याऽऽगन्तुकी गौश्च सूतिका चाभिषारिणी ॥

अदण्ड्या चोत्सवे गावः आङ्गकाले तथैव”—इति ।

* याह,—इति शा० ।

† वृक्षादपतितो,—इति का० ।

परशस्त्रविनाशे न केवलं स्वामी दण्डनीयः, अपि तु शस्त्रमपि दापनीयः । तथाच दृष्टस्यति,—

“शस्त्रास्त्रिवारयेत् गास्तु शीर्षं दोषदयं भवेत् ।

स्वामी शतदमं दायः पाशस्ताडनमर्हति ॥

शदश्च सदमं शीर्षं समूले कार्षभचिते”—इति ।

अतएव नारदः,—

“समूलाशस्त्रनाशे तु तत्स्वामी प्राप्नुयाच्छतम् ।

बधेन गोपोमुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेत्”—इति ।

तत्स्वामी शस्त्रस्वामी । शदश्च सामन्तादिभिः परिकल्पितो देयः ।

तथाच सएव,—

“गोभिस्तु भक्षितं शस्त्रं यो नरः प्रतिधाचते ।

सामन्तानुमतं देयं धान्यवस्तु च कल्पितम्”—इति ।

यस्तु शनसा शदथाचननिशेधोऽर्थात् कृतः,—

“गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतिधाचते ।

पितरस्तस्य नाश्रन्ति नाश्रन्ति चिद्विबौक्यः”—इति ।

स ग्रामादिसमीपस्थानावृतक्षेत्रविषयः ।

इति स्वामिपालाख्यं विवादपदम् ।

अथ सीमाविवादनिर्णयः ।

तत्र तावत्सीमा चतुर्विधा । जनपदसीमा ग्रामसीमा गृहसीमा क्षेत्रसीमा च,—इति । सा च यथाक्रमं पञ्चलक्षणा । तदुक्तं नारदेन,—

“ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता ।

राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्यता”—इति ।

ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता । मत्स्यिनी जललिङ्गान्विता । नैधानी
निखाततुषाङ्गारादिमती । भयवर्जिता अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परविषया-
पत्तिनिर्दिता । राजशासननीता शास्त्रचिन्ताद्यभावे राजेष्वा
निर्मिता । तथाच व्यासः,—

“ग्रामयोः भयोः सीमा वृक्षा यत्र समुन्नताः ।

समुच्छ्रिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्तिता ॥

स्वच्छन्दगा वज्रजला मत्स्यकूर्मसमन्विता ।

प्रत्यक् प्रवाहिनी यत्र सा सीमा मत्स्यिनी मता ॥

तुषाङ्गारकपालैस्तु कुक्षेरायतनैस्तथा ।

सीमाऽत्र चिह्निता कार्या नैधानी सा निगद्यते”—इति ।

वृक्षाश्च न्यग्रोधादयः । तदाह मनुः,—

“सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्चत्यकिंसुकान् ।

शाल्मलीशालवृक्षांश्च क्षीरिण्यैव पादपान्”—इति ।

प्रत्यक् प्रवाहिनीत्यनेन वाप्यादीनि प्रकाशचिह्नान्युपलक्ष्यन्ते ।

तानि च दृश्यतिना दर्शितानि,—

“वापीकूपतडागानि चैत्यारामसुरालयाः ।

स्थलनिम्नदीप्तोतःशरगुल्मनगादयः ॥

प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमायां कारयेत् सदा”—इति ।

तुषाङ्गारकपालैरिति करीषादीनां गुप्तलिङ्गानामप्युपलक्षणम् ।

तानि च तेनैव दर्शितानि,—

“करीषास्तुषाङ्गारप्रकर्षाऽभ्रकपालिका ।

धिकतेष्टकगोबालकार्पासास्त्रीनि भस्म च ॥

प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत्”—इति ।

तानि च सीमासिङ्गानि स्वविदेर्बालानां दर्शनीयानि । तथा च
दृश्यन्ति:—

“ततः पौगण्डबालानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् ।

वार्द्धके च शिशूनान्ते दर्शयेद्युस्तथैव च ॥

एवं परम्पराज्ञाते सीमाभ्रान्तिर्न जायते”—इति ।

एवं निरूपितैर्लिङ्गैः सीमाविवादनिर्णयं कुर्यादित्याह मनुः,—

“एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवदमानयोः ।

यदि संशयएव स्यात्सिङ्गानामपि दर्शने ॥

साक्षिप्रत्ययएव स्यात् सीमावादविनिर्णये ।

साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सीमान्तवासिनः ॥

सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ”—इति ।

प्रथमं तावदर्थिप्रत्यर्थिलिङ्गैः सीमाविवादनिर्णयः । अथाचाण्य-
विश्वासस्तदा लिङ्गविषयकात् सीमाविषयकाद्वा साक्षिप्रत्ययात्
निर्णयः । यदा साक्षिनामभावस्तदा सामन्तैर्विनिर्णयः इत्यर्थः ।
“तेषामभावे सामन्ताः”—इति कात्यायनेनोक्तत्वात् । के पुनः साम-
न्ता इत्यपेक्षिते स एवाह,—

“संसक्तकास्तु सामन्तास्तत्संसक्तास्तथोत्तराः ।

संसक्तसक्तसंसक्ताः पद्माकाराः प्रकीर्तिताः”—इति ।

विप्रतिपक्षसीमकस्य क्षेत्रस्य चतसृषु दिक्षु सञ्चितग्रामादि-
भोक्तारः संसक्ताः । एतएव सामन्ताग्रन्दाभिधेयाः । यदा पुनरदुष्ट-

“सामन्ता वा समग्रामास्तत्वारोऽष्टौ दद्यापि वा ।

रक्तसम्बन्धनाः सीमां नयेयुः चितिधारिणः”—इति ।

रक्तसम्बन्धनो रक्ताम्बरधरा धर्मारोपितचित्तिखण्डाः* सीमां प्रदर्शयेयुः । स्त्रैः स्त्रैः अपथैः प्रापिताः सन्तः सीमां नयेयुः । तथाच मनुः,—

“शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं सग्विणो रक्तवाससः ।

सुहृत्तैः प्रापिताः स्त्रैः स्त्रैर्नयेयुस्ते समञ्जसम्”—इति ।

नयेयुरिति बद्धवचनमपि अविवक्षितम् । एकस्यापि सीमा-प्रदर्शकस्य दृष्टस्यतिना दर्शितत्वात्,—

“शादचिह्नैर्विना साधुरेकोऽणुभयसंमतः ।

रक्तमाख्याम्बरधरो मृदमादाय मूर्द्धनि ॥

सत्यव्रतः सोपवासः सीमानं दर्शयेन्नरः”—इति ।

यत्तु नारदेनोक्तम्,—

नैकः समुज्जयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानपि ।

महत्त्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा बद्धुः स्थिता”—इति ।

तदुभयानुमतधर्मविद्वान्तिरिक्तविषयम् । खलादिचिह्नाभावेऽपि साक्षिसामन्तादीनां सीमाज्ञान उपायविशेषमाह नारदः,—

“निष्पगाऽपहतोत्सृष्टनष्टचिह्नास्तु भूमिषु ।

तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणाद्भोगदर्शनात्”—इति ।

प्रत्यर्थिसमक्षमविप्रतिपक्षाया अस्मान्तकालोपलक्षितभुक्तेर्वा नि-श्चिन्युरित्यर्थः । एतेषां साक्षिसामन्तप्रभृतीनां सीमाचङ्क्रमण-

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र । मूर्द्धारोपितचित्तिखण्डाः—इति तु मन्वितुं युक्तम् ।

† साक्षिसामन्तारिणा सीमाज्ञानोपाये विषयमाह,—इति शा० ।

‡ निष्पगाऽपहतोत्सृष्टनष्टचिह्नैर्विगतभूमिषु,—इति शा० ।

दिनादारम्भं यावत् त्रिपक्षं यदि राजदैविकव्यसनं नोत्पद्यते, तदा तन्मद्ग्रंथात् सीमानिर्णयः । तथाच कात्यायनः,—

“सीमाचक्रमणे कोशे पादसर्गं तथैवच ।

त्रिपक्षपञ्चमप्राहं देवराजकमिष्यते”—इति ।

यत्स्वच निषेधः सत्यन्तरेऽभिहितः,—

“वाक्पासुष्ये महीवादे दिव्यानि परिवर्जयेत्”—इति ।

स उक्तस्य चणपुरुषाभावविषय इत्यविरोधः । कथन्तर्ह्येव निर्णय-
इत्यपेक्षिते नारदः,—

“यदा तु न सृज्जितारः सीमायाद्यापि सचणम् ।

तदा राजा द्वयोः सीमासुख्येदिष्टतः स्वयम्”—इति ।

इष्टतः, इच्छातः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीमाः प्रवर्त्तिता”—इति ।

ज्ञातृणां सामन्तादीनां चिह्नानां वृत्तादीनामभावे राजैव सीमाः
प्रवर्त्तयिता । यामद्वयमध्यवर्त्तिनीं विवादास्यदीभूतां भुवं समं
प्रविभज्य उभयोर्ग्रामयोः समर्थं तन्मध्ये सीमाचिह्नानि कारयेत् ।
यदा तस्याभूत्तेर्यत्रैवोपकारातिशयो दृश्यते, तदा तस्यैव ग्रामस्य
सकला भूः समर्पणीया । तथाह मनुः,—

“सीमाग्रामविषङ्गायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।

प्रदिशेद्भूमिनेकेषां उपकारादिति स्थितिः”—इति ।

अविषङ्गायां, ज्ञातृज्ञापकशून्याग्रामित्यर्थः । चण्णादिनिर्णयवत्
सीमानिर्णयो नावेदनामन्तरमेव कार्यः, किन्तु प्रकाशितेभ्यु
वेलादिषु । तदाह सएव,—

“सौमां प्रति समुत्पद्ये विवादि ग्रामयोर्द्वयोः ।

ज्येष्ठे माद्ये नयेत्सौमां सप्रकाशेषु सेतुषु”—इति ।

ग्रामपक्षं नगरादेरप्युपलक्ष्यार्थम् । अतएव कात्यायनः,—

“सौमान्तवासि” सामन्तैः कुर्यात् चेत्तादिनिर्णयम् ।

ग्रामसौमादिषु तथा तद्वनगरदेशयोः”—इति ।

यदा रागलोभादिष्वग्रात् सौमासाक्षिणो निर्णयं न कुर्यात्, तदा दण्डनीया इत्याह सएव,—

“वक्त्रान्तु गृहीतानां न सौमानिर्णयं यदि ।

कुर्यर्भयाद्वा लोभाद्वा दाप्यास्त्रप्तमसाहसम्”—इति ।

एतत् ज्ञानविषयम् । अज्ञानविषये तु नारदः,—

“अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सौमनिर्णये ।

सर्वे पृथक् पृथग्दण्ड्याः राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥

सामन्तात्परतो ये स्युस्तत्संज्ञा मृषोदिते ।

संसक्तसक्तसक्तास्तु विनेयाः पूर्वसाहसम् ॥

मौजट्टद्वादयस्त्वन्ये दण्डं दत्त्वा पृथक् पृथक् ।

विनेयाः प्रथमेनैव साहसेन व्यवस्थिताः”—इति ।

साक्षिणां मिथोवैमत्याभिधाने दण्डमाह कात्यायनः,—

“कौर्त्तिते यदि भेदः स्नाहणस्यास्त्रप्तमसाहसम्”—इति ।

सौमासङ्गमणकर्तृणामपि दण्डमाह सएव,—

“यद्योक्तेन नयन्तसे ब्रूयन्ते सत्यासाक्षिणः ।

विपरीतं नयन्तस्तु दाप्यास्तु द्विमतं दम्भम्”—इति ।

अज्ञानादनुभवचने साक्षादीन् दण्डयित्वा पुनर्विचारः प्रवर्त-
यितव्यः । तथाच कात्यायनः,—

“अज्ञानोक्तान्* दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत् ।

त्यक्त्वा दुष्टान्त्तु सामन्तान् तस्मान्मौलादिभिः सह ।

समीक्ष्यां कारयेत्सीमामेवं धर्मविदो विदुः”—इति ।

नद्योत्सृष्टेचविषये निर्णयमाह दृष्टयतिः,—

“अन्यग्रामात्ममाश्रित्यां दत्ताऽन्यस्य यदा मही ।

महानद्याऽथवा राज्ञा कथं तत्र विचारणा ॥

नद्योत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही ।

अन्यथा न भवेत्सामो मराणां राजदेवकः ॥

अथोदयौ जीवनस्य देवराजवशात्कृणाम् ।

तस्मात्सर्वेषु कार्येषु तत्कृतं न विचारयेत् ॥

ग्रामयोः समयोः च मर्यादा कल्पिता नदी ।

कुर्वते दानहरणं भाग्याभाग्यवशात्कृणाम् ॥

एकत्र कृष्णपातन्तु भूमेरन्यत्र संस्थितिम् ।

नदीतीरे प्रकुर्वते तस्य तां न विचारयेत्”—इति ।

एतद्व्युत्पन्नशस्त्रतीरविषयम् । अतस्तत्रविषये तु अत्राह,—

“अत्राहं समुल्लङ्घ्य ॥ भूमिन्निष्ठा यदा भवेत् ।

* अज्ञानोक्तौ,—इति का० ।

† स तैश्च,—इति प्रा० ।

‡ समान्य,—इति प्रा० ।

§ एतद्व्युत्पन्न,—इति प्रा० । एवं परम् ।

॥ समुल्लङ्घ्य,—इति प्रा० ।

नदीस्रोतःप्रवाहेण* पूर्वस्वामी क्षमेच्च ताम्”—इति ।

तां सशस्त्रां भूमिं पूर्वस्वामी यावदुपशस्त्रफलप्राप्तिस्वावसरे-
त्यर्थः । फलप्राप्तेरुद्धं तु पूर्ववचनविषयसमानता । राजदत्तविषये
‘कश्चिदपवादमाह सएव,—

“या राज्ञा क्रोधलोभेन कलन्यायेन वा हता ।

प्रदत्ताऽन्यस्य तुष्टेन न सा विद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

एतच्च स्वत्वहेतुप्रमाणवत्त्वेनविषयम् । प्रमाणाभावे तु सए-
वाह,—

“प्रमाणरहितां भूमिं भुञ्जतोयस्य या हता ।

गुणाधिकाय वा दत्ता तस्य तां न विचालयेत्”—इति ।

गृहादिविषये निर्णयस्तेनैव दर्शितः,—

“निवेशकास्त्रादारभ्य गृहवार्थ्यापणादिकम् ।

येन यावद्यथा भुक्तं तस्य तन्न विचालयेत् ॥

अरन्निदयमुत्सृज्य परकुल्यादि वेष्टयेत्”—इति ।

अवस्करादिभिस्तुष्ययादिकं न रोधयेदित्याह नारदः,—

“अवस्करस्यलक्ष्मभ्रमस्यन्दनिकादिभिः ।

षतुष्ययसुरस्यानराजमार्गाच्च रोधयेत्”—इति ।

बृहस्पतिः,—

“यान्थायान्ति जना येन पञ्चवसानिवारिताः ।

तदुच्यते संसरणं न रोद्धव्यम् केनचित्”—इति ।

* प्रवाहे च,—इति का० शा० ।

† गृहवार्थ्यापणादिकम्,—इति शा० ।

यस्य संसरे श्मश्रादिकं करोति, तस्य दण्डमाह सएव,—

“यस्तत्र संसरे श्मश्रं वृक्षारोपणमेववा ।

कामात्पुरीषकुर्व्याच्चेत्तस्य दण्डस्य भाषकः”—इति ।

राजमार्गे तु पुरीषकर्तुर्दण्डमाह मनुः,—

“समुत्पृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेधमनापदि ।

स द्वौ कार्षापणौ दद्यात् अमेधस्याशु शोधयेत् ।

आपद्रुतस्तथा वृद्धो गर्भिणीं बालएवच ।

परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोधयामि स्थितिः”—इति ।

अमेध्यादिना तडागादिषु दोषं कुर्वतां दण्डमाह कात्यायनः,—

“तडागोद्यानतीर्थानि योऽमेधेन विनाशयेत् ।

अमेधं शोधयित्वा तु दण्डयेत् पूर्वसाहसम् ॥

दूषयन् सिद्धतीर्थानि स्थापितानि महात्मभिः ।

पुण्यानि पावनोद्यानि प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम्”—इति ।

मर्यादाभेदनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमाऽतिक्रमणे तथा ।

चेचस्य हरणे दण्डाअधमोत्तममध्यमम्”—इति ।

अनेकचेचस्यवच्छेदिका साधारणी भूमर्यादा । तस्याः प्रकर्षेण भेदने, सीमानमतिलङ्घ्य कर्षणे, चेचस्य तथा निन्दितप्रदर्शनेन* हरणे, यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमसाहसा दण्डा वेदितव्याः । चेचस्यहणं गृह्यारामाद्युपलक्षणार्थम् । अज्ञानात् चेचादिहरणे सएवाह,—

* इत्थमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, निन्दितत्वप्रदर्शनेन,—इति पाठः प्रतिभाति ।

“गृहं तटाकमारामं चेन्न वा भीषया हरन् ।

शतानि पञ्च दण्डाः स्थादज्ञानाद्दिशतं दम्ः”—इति ।

ये तु बलादपह्नियमाणश्चेत्तद्भूमयस्तेषां उत्तमोदण्डः प्रयोक्तव्यः ।

“बलात्सर्वस्वहरणं पुरास्त्रिर्वासनाङ्कने ।

तदङ्गच्छेदइत्येको दण्ड उत्तमसाहसः”—इति

स्मरणात् । यत्तु शङ्ख-लिखिताभ्यां सीमाऽतिक्रमणे दण्डाधिक्य-
मुक्तम् । “सीमाव्यतिक्रमे त्वष्टसहस्रम्”—इति । तत्समयसीमाऽति-
क्रमविषयम् । सीमासन्धिषूत्पन्नवृत्तादिविषये कात्यायनः,—

“सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां चेचयोर्दयोः ।

फलं पुष्पञ्च सामान्यं चेचस्त्रामिषु निर्दिशेत्”—इति ।

अन्यचेन्ने जातवृत्तादिविषये सएव,—

“अन्यचेन्ने तु जातानां शाखा यचान्यसंस्थिता ।

स्त्रामिनन्तु विजानीयात् यस्य चेन्ने तु संस्थिता”—इति ।

परचेन्ने प्रार्थनया क्रियमाणसेतुकूपादिकं चेचस्त्रामिना न
निषेद्धव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“न निषेधोऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।

परभूमौ हरन् कूपः स्वल्पचेचो बह्वदकः”—इति ।

यत्स्वल्पबाधकं महोपकारकं चेचादिकञ्च भवति, तत् चेन्न
स्त्रामिना न निषेद्धव्यम् । यत्पुनर्बहुबाधकं स्वल्पोपकारकं च,
तन्निषेद्धव्यं भवति । नारदोऽपि,—

“परचेचस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिवध्यते ।

महागुणोऽल्पदोषसेत् वृद्धिरिष्टा ष्ये सति”—इति ।

सेतुश्च द्विविधः । तथाच स एवाह,—

“सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बध्यस्तथैव च ।

तोयप्रवर्त्तनात् खेयो बध्यः स्यात्तद्विवर्त्तनात्”—इति ।

सेत्वादि संस्कारविषये नारदः,—

“पूर्वप्रवृत्तमुच्छिन्नं न पृष्ट्वा स्वामिनस्तु यः ।

सेतुं प्रवर्त्तयेत् कश्चिन्न स तत्फलभागमवेत् ॥

मृते तु स्वामिनि पुनस्तद्व्यये वाऽपि मानये ।

राजानमामन्त्र्य ततः कुर्यात् सेतुप्रवर्त्तनम्”—इति ।

चेन्न स्वामिनमनभ्युपगम्य तदभावे राजानं वा सेत्वादिप्रवर्त्तने
याज्ञवल्क्यः,—

“स्वामिने योऽनिवेद्यैव चेन्ने सेतुं प्रवर्त्तयेत् ।

उत्पन्ने स्वामिनो भोगः तदभावे महीपतेः”—इति ॥

प्रार्थनयाऽर्थदानेन वा लब्ध्वा तु ज्ञः सन्नेव परचेन्ने सेतुं प्रवर्त्तये-
दित्यस्य तात्पर्यम् । न तु सेतुप्रवर्त्तकस्य पालनाद्विनिवेधे
तात्पर्यम् । तस्याप्रसक्तत्वात् । अथ वा, दृष्टत्वाभफलभोक्तृत्वनिवेधे
तात्पर्यमस्तु । कात्यायनोऽपि,—

“अस्वाम्यनुमतेनैव संस्कारं कुरुते तु यः ।

मृद्बोद्यानतडागानां संस्कर्त्ता लभते न तु ॥

अथ* स्वामिनि चायाते न निवेद्य नृपे यदि ।

अथावेद्य प्रयुक्तस्तु तद्गतं लभते व्ययम्”—इति ॥

* देयं,—इति यज्ज्ञान्तरद्वयः पाठः ।

चेचस्वामिपार्थं चेचमिदमर्षं कर्षामीदमङ्गीकृत्य पश्चादर्थो न
कर्षति, अन्येन वा न कर्षयति, तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“फालाहतमपि चेचं यो न कुर्यान्न कारयेत् ।

स प्रदाप्योऽकृष्टग्रदं चेचमन्येन कारयेत्”—इति ॥

यद्यपि फालाहतं ईषफलेन विदारितं न सख्यबीजावापार्हं,
तथाप्याकृष्टचेचस्य फलं यावद्धतोत्पत्त्यर्थं सामन्तादिकल्पितं ताव-
दसौ स्वामिने दापनीयः । तच्च चेचं पूर्वकर्षकादौ विधाय तत्का-
रयेत् । बृहस्पतिरपि,—

“चेचं गृहीत्वा यः कश्चित् न कुर्यान्न च कारयेत् ।

स्वामिने स ग्रदं दाप्यो राज्ञे दण्डञ्च तत्समम्”—इति ॥

स्वामिने कियान् ग्रदोदेय इत्यपेक्षिते स एवाह,—

“चिरावसञ्जे दशमं कृत्यमाणे तथाऽष्टमम् ।

सुसंस्कृतेषु षष्ठं स्यात् परिकल्प्य यथाविधि”—इति ॥

चिरावसञ्जे चिरकालमकृष्टे चेचे कर्षामीति स्वीकृत्योपेक्षिते,
यावत् फलमनुपेक्षिते लभ्यते तस्य दशमश्चागम्याप्यः । सुसंस्कृते चेचे
उपेक्षिते षष्ठं भागं दाप्य इत्यर्थः । असक्तप्रेतनष्टचेचविषये नारदः,—

“असक्तप्रेतनष्टेषु चेचिकेषु निवापितः ।

चेचश्चेदिकृषेत् कश्चिदनर्हति च* तत्फलम् ॥

कृत्यमाणेषु चेचेषु चेचिकः पुनराग्रेजेत् ।

खिलोपचारं तत्सर्वं दत्त्वा चेचमवाप्नुयात्”—इति ॥

* कश्चिदनुकुर्वति,—इति का० । कश्चिदश्रयते स,—इति ग्रन्थान्तर-
वृत्तपाठन्तु समीचीनः ।

खिलोपचारः खिलभक्षणार्थोऽयम् । तस्येवन्ताऽवधारणार्थं वि-
चारं तस्याह स एव,—

“संवत्सरेणार्धखिलं खिलं स्यादत्सरैस्त्रिभिः ।

पञ्चवर्षावसन्नन्तु खेचं स्यादटवीसमम्”—इति ॥

यदा पुनः खिलोपचारं खामी न ददाति, तदाऽप्याह
कात्यायनः,—

“अशक्तितो न दद्याच्चेत् खिलार्थं यः कृतोऽयम् ।

तदष्टभागहीनन्तु कर्षकः फलमाप्नुयात् ॥

वर्षानष्टौ स भोक्ता स्यात् परतः खामिने तु तत्”—इति ।

इति खीमाविवादनिर्णयः समाप्तः ।

अथ दण्डपारुष्यम् ।

तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“परगान्धेयभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः ।

भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते”—इति ॥

परगान्धेयुः स्वावरजङ्गमादेरनेकद्रव्येषु । हस्तपादायुधादिभिरि-
त्यादिपद्मपादायावादिभिः । द्रोहोऽहिंसनम् । तथा भस्माभिः भस्म-
रजःपद्मपुरीषाद्यैः । उपघातः संस्पर्शरूपं मनोदुःखोत्पादनम् ।
तदुभयं दण्डपारुष्यम् । तस्य त्रैविध्यमाह स एव,—

“तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हीनमध्योत्तमकमात्

अथमुरणनिःशङ्कपातमक्षतदर्शनेः ॥

हीनमधोत्तमानान्तु द्रव्याणामनतिक्रमात् ।

जीष्येव साहसान्याहुस्तच्च कण्टकग्रोधनम्”—इति ॥

निःशङ्कपातः निःशङ्कप्रहरणम् । जीष्येव साहसानि साह-
सौकृतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः । दण्डपारुष्ये पञ्चप्रकाराविधय-
स्तेनैवोक्ताः,—

“विधिः पञ्चविधस्तुक्तः एतथोरुभयोरपि ।

पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्षुब्धयोर्दयोः ॥

स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽतिवर्त्तते ।

पूर्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् ॥

पश्चाद्यस्तोऽप्यसत्कारौ पूर्वतु विनयो गुरुः ।

दयोरपन्नयोस्तुल्यमनुवध्नाति योऽधिकम् ॥

स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वोवा यदि वोत्तरः ।

पारुष्यदोषावृतयोः युगपत्संप्रवृत्तयोः ॥

विशेषश्चेन्न लक्ष्येत विनयः स्यात् समस्तयोः ।

श्वपाकषण्डपाषण्डव्यङ्गेषु बधिरेषु च* ॥

हस्तिपत्रात्यदारेषु† गुर्वाचार्यान्तिकेषु च‡ ।

मर्यादाऽतिक्रमे सद्यो घातएवानुशासनम् ॥

यमेव व्यतिरेकेरक्षते§ सन्तं जनं मृषु ।

* श्वपाकपशुचण्डालवैश्यावधकहस्तिषु,—इति ग्रन्थान्तरदृतः पाठः ।

† दासेषु,—इति ग्रन्थान्तरदृतः पाठः ।

‡ गुर्वाचार्यान्तिकेषु च,—इति का० । गुर्वाचार्यातिगेषु च,—इति
ग्रन्थान्तरे ।

§ क्षतिवर्त्तरे,—इति ग्रन्थान्तरदृतः पाठः ।

सएव विनयं कुर्यान्न तदिनयभाक् नृपः ॥

मलाच्छेते मनुष्याणां धननेषां मलात्मकम् ।

अतस्मान् घातयेद्भ्राजा मार्यदण्डेन दण्डयेत्”—इति ॥

यस्तु पश्चात् प्रवृत्तस्यापराधाभवोदृष्ट्यतिना दर्शितः,—

“आकृष्टस्तु समाक्रोशन् ताडितः प्रतिताडयन् ।

हत्वाऽपराधिनं* चैव नापराधी भवेन्नरः”—इति ॥

योऽपि पश्चात् प्रवृत्तस्य दण्डः कात्यायनेन दर्शितः,—

“आभीषणेन दण्डेन प्रहरेद् यस्तु मानवः ।

पूर्वं वा पौडितो वाऽथ स दण्ड्यः परिकीर्तितः”—इति ॥

योऽपि पूर्वप्रवृत्तदण्डादल्पदण्डार्थः । दण्डपात्रव्यसंख्याकारण-

माह याज्ञवल्क्यः,—

“असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिस्त्रागनेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतोभयात्”—इति ॥

यदा कश्चिद्द्रष्टव्येनाहं ताडित इति राशे निवेदयति । तदा

चिह्नैः तद्भाष्यगतश्रमादिभिः, कारणप्रयोजनपर्यालोचनरूपाभिर्यु-

क्तिभिः, आगनेन जनप्रवादेन, च शब्दाद्विद्येन च, कूटचिह्नकरण-

सम्भावनाभयात् परीक्षा कार्येत्यर्थः । राजशासनद्रव्यविशेषेण दण्ड-

विशेषमाह सएव,—

“न्युने पद्मरजःस्पर्शां दण्डोदग्रपणः स्मृतः ।

* हत्वाऽऽवताधिनं,—इति ग्रन्थान्तरघटतः पाठः ।

† भस्मपद्मरजः स्पर्शां,—इति का० ।

अमेध* पार्थिदेवादिं स्वर्गने द्विगुणस्ततः ॥

समेधेव परस्त्रीषु द्विगुणः चोत्तमेषु च ।

“हीनेष्वर्द्धदमोमोहमदादिभिरदण्डनम्”—इति ॥

अमेधशब्देन स्नेहनखकर्णादिदूषिकाश्रुकोष्किष्ठादिकं गृह्यते ।

पुरीषादिस्पर्शं कात्यायनः,—

“कृदिमूत्रपुरीषाद्यैः पादादौ च चतुर्गुणः ।

षड्गुणः कायमध्ये तु मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृतः”—इति ॥

आदिशब्देन वसायुक्तज्ञानां गृह्यन्ते । ताडनार्थं हस्तोद्यमने

ताडने च दण्डमाह सएव,—

“उद्गूरेण तु हस्तस्य कार्य्या द्वादशकोटमः ।

सएव द्विगुणः प्रोक्तः ताडनेषु सजातिषु”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“उद्गूरेण हस्तपादे दशविंशतिकः क्रमात् ।

परस्परन्तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसम्”—इति ॥

हस्ते पादे वा ताडनार्थमुद्यते सति यथाक्रमं दशविंशतिपण-
कौ दमौ । परस्परमवधार्य शस्त्रे उद्यते सति सर्वेषां वर्णानां मध्य-
मसाहसोदण्ड इत्यर्थः । काष्ठादिभिस्ताडने सएव,—

“गोणितेन विना दुःखं कुर्वन् काष्ठादिभिर्भरः ।

दानिंशतं पणान् दायोद्विगुणं दर्शनेऽसृजः”—इति ॥

* समे च,—इति आ० ।

† दक्षिणिकूल,—इति का० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र ।

त्वगादिभेदे दण्डमाह मनुः,—

“त्वग्भेदकः शतं दण्डो लोहितस्य च दर्शकः ।

मांसभेदे शतं निष्कान्* प्रवायस्वस्थिभेदकः”—इति ॥

पादाङ्गाकर्षणादौ याज्ञवल्क्यः,—

“पादकेशादिषु कराकर्षणे तु पणान् दण्ड ।

पिण्डाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः ॥

करपाददन्तभङ्गे हृदने कर्षणासयोः ।

मध्येदण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पयते तथा ॥

षेष्टाभोजनवाकरोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।

घीवादिब्रणभङ्गे च दण्डो मध्यमसाहसः ॥

एकं भ्रतां बहूनाञ्च यथोक्तदिगुणोदमः”—इति ॥

अवमत्य केन गृहीत्वा योऽद्विगुणोदमः, असौ दण्डपणं दण्डः स्यात् । यः पुनरंशुकेनावेष्ट गादमापीयाकृत्य पादेन घटयति, असौ शतपणान् दण्डः । करपाददन्तानां प्रत्येकभङ्गे कर्षणासिकयोश्च हृदने मृतकल्पयते च मध्यमसाहसो दण्डः । गमनभोजनभाषणनिरोधे नेत्रप्रतिभेदने घीवाहस्रब्रणभङ्गे मध्यमसाहसोदण्डः । मिलितैकस्याङ्गभङ्गं कुर्वतां बहूनां एकस्यापराधे यो दण्डस्तः, तत्र तस्मात् दिगुणोदण्डः प्रत्येकं वेदितव्य इत्यर्थः । कात्यायनोऽपि,—

“कर्षाङ्गान्पादादिजिह्वाभासाकरस्य च ।

* मांसभेदे शतं निष्कान्,—इति का० । मांसमेता तु वसिष्ठाङ्ग,—
इति यजुस्मन्संहिताः पाठः ।

केदने चोत्तमोदण्डो भेदने मध्यमो मनुः ॥

मनुष्याणां पशूनाञ्च दुःखाय प्रवृत्ते सति ।

यथा यथा भवेद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा”—इति

प्रातिष्ठोन्नेन प्रहारे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विप्रपीडाकरं केचमङ्गमब्राह्मणस्य तु ।

उद्गूर्णं प्रथमोदण्डः संस्पर्शं तु तदर्धकः”—इति ॥

ब्राह्मणपीडाकरमब्राह्मणस्य क्षत्रियादेरङ्गं करचरणादिकं
केतव्यम् । ब्राह्मणग्रहणमुत्तमवर्णापलक्षणार्थम् । अतएव मनुः,—

“येन केनचिदङ्गेन हिंसाच्छ्रेयांसमन्यजः ।

केतव्यं तत्तदेवास्व तन्मनोरसुग्रासनम्”—इति ॥

उद्गूर्णं वधार्थमुच्यते शस्त्रादिके प्रथमसाहसोवेदितव्यः । शूद्रस्य
तत्रापि केदनमेव हस्तादेः । तदाह मनुः,—

“पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति”—इति ।

उद्गूर्णार्थं शस्त्रादिसंस्पर्शं प्रथमसाहसादर्धदण्डो वेदितव्यः ।
भस्मादिसंस्पर्शे पुनः क्षत्रियवैश्ययोः प्रातिष्ठोम्यापवादेषु द्विगु-
णोदमः ।

“वर्णानामानुलोन्नेन तस्मादर्धाङ्गैर्हानितः”—

इति वाक्पादव्योक्तन्यायेन दण्डः कल्पनीयः । कात्यायनः,—

“वाक्पादव्ये यथैवोक्तः प्रतिष्ठोमानुलोमतः ।

तथैव दण्डपादव्ये पात्योदण्डो यथाक्रमम्”—इति ॥

तत्रापि शूद्रविषये विशेषमाह मनुः,—

“अवनिष्ठीवतोदर्पात् दावोष्ठौ छेदयेन्मृगः ।

अथमूचयतीमेदं पुरीषकरणे गुदम् ॥

कोशेषु गृह्यतो हस्तौ केदधेद्विचारयन् ।

पादयोर्दाढिकायाश्च पीवायां वृषणेषु च ॥

सहासनमभिप्रेषुस्तृष्ठापक्षजः ।

कस्यां कृताङ्गोनिर्वाणः स्त्रियौ वाऽप्य निहन्मथेत्”—इति ।

अङ्गच्छेदनादौ विशेषमाह कात्यायनः,—

“देहेन्द्रियविनाशे तु यदा दण्डं प्रकल्पयेत् ।

तदा तुष्टिकरं देयं समुत्थानञ्च पण्डितैः”—इति ॥

तुष्टिकरं त्रणतुष्टिकरम् । समुत्थानं त्रणारोपणम् । तन्निमित्तकस्य व्ययो त्रणगुरुत्वानुसारेण पण्डितैरौषधार्थं व्ययार्थं च कल्पितमानं त्रणारोपणं देयम् ।

“समुत्थानं व्ययं चासौ दद्यादात्रणारोपणम्”—इति

तेनैवोक्तत्वात् । वृहस्पतिरपि,—

“अङ्गावपीडने चैव केदने भेदने तथा ।

समुत्थानव्ययं दायः कलहापहतञ्च यत्”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“कलहापहतं देयं दण्डस्य द्विगुणस्तथा ।

दुःखमुत्पादयेद्व्यस्य स समुत्थानकं व्ययम् ॥

दाय्योदण्डञ्च यो यस्मिन् कलहे समुदाहृतः”—इति ।

यान्यपशुवैजायां दण्डमाह विष्णुः । “यान्यपशुघाते कार्षापणं दण्डः । पशुस्त्राग्निने तु तन्मूल्यं दद्यात्”—इति । मूत्रदानञ्च मृतपशुविषयम् । मरणभावे तु समुत्थानव्ययं दद्यात् । तथाच

सएव । “सर्वे च पुरुषपीडाकराः समुत्थानव्ययं दाया याम्यपशु-
पीडाकराश्च”—इति । प्राणिघातनिमित्तकोदण्डः कश्चिदशक्यप्रति-
कारविषये नास्तीत्याह मनुः,—

“क्षिप्ते नष्टे युगे भग्ने तिर्यक् प्रतिसुखागते ।

अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥

भेदने चैव यन्त्राणां योक्तरश्मोस्तथैव च ।

आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत्”—इति ॥

शक्यप्रतिकारोपेक्षकस्य दण्डमाह सएव,—

“यथापवर्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु ।

तच्च स्वामी भवेद्दण्डो हिंसायां क्षिप्रतं दमम्”—इति ॥

प्राजकः श्रकटादिनेता । वैगुण्यं नाम वैकल्यं वेतनलाघवाय
स्वाम्यनुमतम् । यच्च समर्थप्राजकदोषेण प्राणिहिंसा, तच्च न
स्वामिनोदण्डः, किन्तु प्राजकस्येत्याह सएव,—

“प्राजकस्येहवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति”—इति ।

आप्तः समर्थ इत्यर्थः । पशुभिद्रोहे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“दुखे च शोणितोत्पाते शाखाऽङ्गकेदने तथा ।

दण्डः क्षुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥

लिङ्गस्य केदने मृत्यौ मध्यमो मूलादेव च ।

महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणोदमः”—इति ।

क्षुद्रपशूनामजाविप्रभृतीनां दुःखोत्पादने शोणितोत्पादने ।
शाखाशब्देन शृङ्गादिकं लक्ष्यते । अङ्गानि करचरणादीनि । तेषां
केदे वा अथाक्रमं द्विपणप्रभृतिर्दण्डः । द्विपणचतुष्पणषट्पणा-

दृषण इत्यादिरूपः । तेषां लिङ्गवेदने मृत्युकरणे वा मध्यमसाहसो-
दण्डः, मूल्यादानं च । महापशूनां गोगजवाजिप्रभृतीनामेतेषु
स्थानेषु पूर्वोक्तादृण्डाद् द्विगुणदण्डो वेदितव्य इत्यर्थः । कार्षापण-
शतदण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुरपि । “पशूनां पुंस्त्वोपघातकारी तथा
गजाश्वोद्गोघातेऽप्येकपवार्थः । मांसविक्रयी च ग्राह्यपशुघाती च
कार्षापणम्”—इति । कात्यायनोऽपि,—

“द्विपणो द्वादशपणो बधे तु मृगपक्षिणाम् ।

सर्पमाज्जरनकुलश्वस्रकरबधे नृणाम्”—इति ।

मनुरपि,—

“गोकुमारीर्द्विपशूनुच्चाणं वृषभं तथा ।

वाहयन् साहसं पूर्वं प्राप्नुयादुत्तमं बधे ॥

मनुष्यमारणे चिम्रं शीरवत्किञ्चिषं भवेत् ।

प्राणश्चतु महत्पूर्वं गोगजोद्गृह्यादिषु ॥

शुद्रकाणां पशूनाञ्च द्विसतो दशतोदमः ।

पञ्चाशन्तु भवेद्दण्डः शूभेषु मृगपक्षिषु ॥

गर्दभाजाविकानाञ्च दण्डः स्यात् पञ्चमाशकः ।

माषकस्तु भवेद्दण्डः श्वस्रकरनिपातने”—इति ।

राशो दण्डदानवत्स्त्रामिनः प्रतिरूपकं मूल्या वा दद्यादित्याह
कात्यायनः,—

“प्रमापणे प्राणश्चतां दद्यात्तन्प्रतिरूपकम् ।

तस्यानुरूपं मूल्या वा दद्यादित्यश्वीन्मनुः”—इति ।

आवरप्रक्षिपीडाकारिणां दण्डमाह मनुः,—

“वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ।

तथा तथा दमः कार्य्यो हिंसायामिति धारणा”—इति ।

फलपुष्पोपभोगतारतम्यातुरोधेनोत्तममध्यमादयो दण्डाः कल्प-
नीयाः । तथाच दण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः । “फलपयोगद्रुम-
च्छेदो उत्तमसाहसम् । पुष्पोपयोगद्रुमच्छेदो मध्यमसाहसम् ।
बल्लोगुल्मलताच्छेदो कार्षापणशतम् । दण्डच्छेदोऽपि सर्वं च तत्-
स्वामिनां तदुत्पत्तिम्”—इति । फलपुष्पोपभोगद्रुमच्छेदकादयः
क्षिप्रद्रुमस्वामिनां तदुत्पत्तिं पुनः प्रतिरोपितद्रुमफलादिभोगकाल-
पर्यन्तं दाया इति शेषः । अत्र विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्रुमाणाञ्च विंशतेर्द्विगुणोदमः ॥

सैत्याग्रशानवीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।

जातद्रुमाणां द्विगुणो दण्डो वृक्षेऽपि विभ्रुते ॥

गुल्मगुच्छुपलताप्रतानौषधिवीरुधाम ।

पूर्वस्यतादर्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्त्तव्यम्”—इति ।

प्ररोहिशाखिनां वटादीनां शाखाच्छेदने स्कन्धच्छेदने च
यथाक्रमं विंशतिपणादण्डादारभ्य पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तर उत्तरो-
दण्डोद्विगुणः । विंशतिपणचत्वारिंशत्पणाश्रीतिपणा इत्येवं रूपः ।
अप्ररोहिशाखिनामासादीनामुपजीव्यद्रुमाणां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु
सैत्यादिस्थानेषूपज्ञानां वृक्षाणां शाखादिच्छेदने, असत्यपलाशा-
दीनां शाखादिच्छेदनेऽपि पूर्वोक्तादण्डाद्विगुणः दण्डः । गुल्मा माल-
त्यादयः । गुच्छाः कुरण्डकादयः । कुषाः करवीरादयः । लता-

ब्राह्मणविमुक्तादयः । प्रतानाः काण्डप्ररोहरहिताः । ओषधः कल-
पाकानाः शालिप्रभृतयः । वीरुभोगुडुचीप्रभृतयः । एतेषु स्थानेषु
विकर्त्तने पूर्वाक्तादण्डार्धदण्डो वेदितव्यः । कुण्ड्यादिषाते* गृहे
कण्टकादिप्रक्षेपणे च दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

“अभिघाते तथा भेदे क्वेदे कुण्ड्यावपातने ।

पणान् दाप्यः पञ्चदश विंशतिं तद्वयं तथा ॥

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन् प्राणहरन्तया ।

षोडशाद्यः पणं दाप्यो द्वितीयो मध्यसाहसम्”—इति ।

शुद्धरादिना कुड्याभ्याभिघाते, विदारणे, दैधीकरणे, यथाक्रमं
पञ्चपणो दशपणो विंशतिपणस्य दण्डः । अवपातने पुनस्तयो दण्डः
समुच्चिताः, कुड्यासम्पादनार्थं धनमपि देयम् । परगृहे कण्टकादि-
प्रक्षेपणे षोडशपणो दण्डः । विषभुजङ्गादिप्रक्षेपणे मध्यमसाहसो-
दण्ड इत्यर्थः ।

इति दण्डपाठ्यम् ।

अथ वाक्पारुष्यम् ।

तस्य लक्षणं नारदेनोक्तम्,—

“देशजातिकुलादीनामाक्रोशस्यसंयुतम् ।

यद्वक्त्रः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते”—इति ।

कण्वद्विध्या गौडा इति देशाक्रोशः । अतिकूलुपा वद्विध्या इति

* कुड्याभिघाते,—इति का० ।

जात्याक्रोशः । क्रूरचित्ता वैश्यामिषा इति कुलाक्रोशः । आक्रोश-
उच्चैर्भाषणं, न्यङ्कमवधं, तदुभययुक्तं यदुद्देगजननाथं वाक्यं, तदाक्-
पाह्वमित्यर्थः । तस्य त्रैविध्यमाह सएव,—

“निष्ठुराक्षीलतीव्रत्वान्तदपि चिविधं स्मृतम् ।

साचेपं निष्ठुरं श्रेयमक्षीलं न्यङ्कसंयुतम् ॥

पतनीयै*रुपक्रोशैस्तीव्रमाङ्गमनीषिणः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“यस्त्वसत्संश्रितैरङ्गैः परस्याक्षिपति कश्चित् ।

अमूलैर्वाऽथ मूलैर्वा निष्ठुरा वाक् स्मृता बुधैः ॥

न्यग्भावकरणं वाचा क्रोधान्तु कुरुते यदा ।

वृत्तेर्देशकुलानां वाऽप्यक्षीला सा बुधैः स्मृता ॥

महापातकयोक्त्री च रागदेषकरी च या ।

जातिभ्रंशकरी वाऽथ तीव्रा सा प्रथिता तु वाक्”—इति ॥

प्रथममध्यमोत्तमभेदेन त्रैविध्यमाह बृहस्पतिः,—

“देशग्रामकुलादीनां छेपः पापेन धोजनम् ।

इष्टं विना तु प्रथमं वाक्पाह्वयं तदुच्यते ॥

भगिनीमातृसम्बन्धसुपपातकग्रंथनम् ।

पाह्वयं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः ॥

अभक्ष्यापेयकथनं महापातकदूषणम् ।

पाह्वयसुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघटनम्”—इति ।

* यत्तदीयै,—इति शा० ।

निष्ठुराक्रोशे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।

चेपङ्करोति चेद्दण्डः पणानर्द्धचथोदश”—इति ।

सत्येनासत्येनान्यथास्तोत्रेण^(१) न्यूनाङ्गादीनां तर्जनीतर्जनं यः
करोति, असावर्द्धाधिकद्वादशपणं दण्डनीयः । एतत्समवर्णगुणविष-
यम् । तथाच बृहस्पतिः,—

“समजातिगुणानान्तु वाक्पातुष्ये परस्परम् ।

विनयोऽभिहितः शास्त्रे पणानर्द्धचथोदश”—इति ।

यत्तु मनुवचनम्,—

“काणं वाऽप्यथवा खञ्जमन्यं वाऽपि तथाविधम् ।

तथ्येनापि भुवन् दाप्यो दण्डः कार्षापणावरम्”—इति ।

तदपि दुर्धृत्तविषयम् । माचाद्याचेपकं प्रत्याह मनुः,—

“मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।

आचारयञ्क्तं दाप्यः पन्थानं वाऽददद्गुरोः”—इति ।

एतच्चापराधिषु माचादिषु जायायां वा निरपराधायां वेदि-
तथ्यम् । खञ्जाद्याचेपे दण्डमाह बृहस्पतिः,—

“क्षिपन् खञ्जादिकं दद्यात् पञ्चाग्रत्पणिकं दमम्”—इति ।

प्रातिस्तोम्यानुस्तोम्याभ्यामाक्रोशे दण्डमाह मनुः,—

“ग्रतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षिप्यो दण्डमर्हति ।

(१) सत्येन यथा नेत्रग्रन्थे नेत्रग्रन्थस्त्वमसीति । असत्येन यथा, नेत्रवर्णं
प्रति नेत्रग्रन्थस्त्वमसीति । अन्यथास्तोत्रेण यथा, अन्यं प्रति चक्षु-
भ्रान्तिसिद्ध्येनासीति ।

वैश्वोऽध्यर्द्धशतं देवः शूद्रस्तु बध्नन्ति ॥
 पञ्चाशत् ब्राह्मणो दण्डः क्षत्रियस्याभिग्रंशने* ।
 वैश्वे स्यादर्द्धपञ्चाशत् शूद्रे द्वादशकौदमः ॥
 वृहत्त्वे द्विगुणं तच्च ग्राह्यविक्रितदाहृतम् ।
 वैश्वमाचारयज्जूद्रो दायः स्यात्प्रथमं दमम् ॥
 क्षत्रियं मध्यमञ्चैव विप्रमुत्तमसाहसम्”—इति ।

बाह्यादिछेदननिष्ठुराभिभाषणे चाश्ववक्ष्यः,—

“बाह्यधीमानेक्षसक्त्विनाशे वाचिके दमः ।

शतस्यदधिकः पादनासाकर्णकरादिषु ॥

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दश ।

तथा शक्तः प्रतिभुवं दायः चेमाय तस्य तु”—इति ।

बाह्यादीनां विनाशे तव बाह्व द्विगुण्येवं वाचा प्रतिपादिते
 प्रत्येकं शतपरिमितो दण्डः । पादनासादिषु तु वाचिके तदधिकः
 पञ्चाशत्पणाधिको दण्डः । अशक्तस्त्वेवं वदन् दश पणान् दण्डनीयः ।
 शक्तः पुनः क्षीणशक्तिं एवं वदन् शतपणाद्यात्मकं दण्डं दत्त्वा तस्य
 चेमाय प्रतिभुवं दद्यादित्यर्थः । अक्षीणभाषणे दण्डमाह सएव,—

“अभिगन्ताऽस्मि भगिनीं मातरं वा तवेति च ।

शतं प्रदापयेद्वाजा पञ्चविंशतिकं दमम्”—इति ।

तौत्राक्रोगे दण्डमाह सएव,—

“पतनीये कृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः ।

उपपातकयुक्ते तु दायः प्रथमसाहसम्”—इति ।

* दशमीः क्षत्रियः स्मृतः,—इति शा० ।

मनुरपि,—

“पापोपपापवक्तारो महापातकशंकाः ।

आद्यमधोत्तमान्दण्डान् दद्युस्त्वेते यथाक्रमम्^(१)”—इति ।

त्रैविद्याद्यधिष्ठेपे धान्नवत्क्यः,—

“त्रैविद्यनृपदेवानां दण्ड उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः”—इति ।

जातयः ब्राह्मणादयः । पूगाः सभाः । शूद्रमधिकृत्याह तुर्म-
नुनारदौ,—

“एकजातिर्द्विजातिं तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।

जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ।

नामजातिग्रहक्षेपामभिद्रोहेण कुर्वतः ॥

निखेतोऽयोमयः शक्रुर्ज्वलन्नाग्ने दशाङ्गुलः”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“धर्मीपदेशं धर्मेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।

तप्तमासेष्टयेत्तेलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः”—इति ।

कश्चित् वाक्पाठ्यदण्डापवादमाह सएव,—

“सच्छूद्रस्यायमुदिष्टो विनयोऽनपराधिनः ।

गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराध्रुयात्”—इति ॥

इति वाक्पाठ्यम् ।

(१) पापमुपपापात् न्यूनं विवक्षितम् । पापवक्ता आद्यसाहसं दण्डं द-
द्यात् । उग्रपापवक्ता मध्यमसाहसं, महापापशंसक उत्तमसाहसमित्यर्थः ।

अथ स्तेयम् ।

तत्क्षणमाह मनुः,—

“स्यात्साहसं तन्व्यवत्प्रसभङ्गमं यत्कृतम् ।

निरन्वयं भवेत् स्तेयं कृत्वाऽपव्ययते यदि”—इति ।

अस्यार्थः । द्रव्यरक्षकराजाध्यचादिसमचं बलावष्टभेन यत् पर-
द्रव्यापहारादिकं क्रियते, तत्साहसं; स्तेयं पुनरसमचं वञ्चयित्वा
यत्पपरद्रव्यग्रहणं, तदिति । यत्तु राजाध्यचादिकमाहृत्य न मयेदम-
पहृतमिति भयाच्चिह्नते, तदपि स्तेयं भवति । अतएव नारदः,—

“उपायैर्विविधैरेषां कृत्वाऽपकर्षणम् ।

सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यो द्रव्याणामपहारतः ॥

मृद्गाण्डासनखट्वाऽस्थितन्तुचर्मवृणादि यत् ।

शमीधान्यं कृताश्वश्च चुद्रं द्रव्यमुदाहृतम् ॥

वासः कौशेयवर्जन्तु गोवर्जं पशवस्तथा ।

हिरण्यवर्जं लोहञ्च मद्यब्रीहियवादिकम् ॥

हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुंसगजवाजिनः ।

देवब्राह्मणराक्षां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम्”—इति ।

तत्करज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

“ग्राहकैर्मृच्छते चोरो लोभेणाय पदेन वा ।

पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः ॥

अन्येऽपि शङ्कया घाह्या जातिनामादिनिह्वये ।

धूतस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कभिन्नसुखस्वराः ॥

परद्रव्यग्राहिणश्च प्रच्छका गूढचारिणः ।

निराद्या व्यथवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः”—इति ।

ग्राहके राजपुरुषैर्लोभ्रेणापहतभाजगादिना चौर्यचिह्नेन, नष्ट-
द्रव्यदेगादारभ्य चोरपादानुसारेण वा चौराग्रहीतव्याः । पूर्वकर्मा-
पराधी प्राक् प्रख्यातचौर्यः । अशुद्धवाचकः अप्रज्ञातस्थानवासी ।
जातिनिष्ठवो नाहं शूद्र इति । नामनिष्ठवो नाहं इति ।
आदिग्रहणात् स्वदेशग्रामकुलाद्युपलक्ष्यते । नष्टद्रव्यविक्रयाः भिक्ष-
भाजनजीर्णवस्त्राद्यनिर्जातस्वामिकविक्रयकारिणः । एवंविधस्त्रि-
पुरषान् गृहीत्वा चोराभवन्ति न वा इति सम्बन्धं परीक्षेत, न तु
तावता स्नेहं निश्चिनुयात् । तदाह नारदः,—

“अन्यहस्तात्परिश्रष्टमकामादुत्थितं भुवि ।

चोरेणापि परिशिष्टं लोभं यन्नात्परीक्षयेत् ॥

असत्याः सत्यमङ्गाशाः सत्याश्चासत्यमस्त्रिभाः ।

दृश्यन्ते विविधाभावाः तस्माद्युक्तं परीक्षणम्”—इति ।

तत्स्फुरोऽपि द्विविधः । तदाह बृहस्पतिः,—

“प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च तत्स्फुराद्विविधाः स्फुरताः ।

प्रज्ञासामर्थ्यमायाभिः प्रभिन्नास्ते महत्स्रधा ॥

नैगमा वैद्यकितवाः सभ्योत्कोचकवञ्चकाः ।

दैवीत्पातविदोभद्राः शिष्यज्ञाः प्रतिरूपकाः ॥

अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटमाचिणः ।

प्रकाशतत्स्फुराश्चेते तथा कुहकजीविनः”—इति ।

प्रतिरूपकाः प्रतिरूपकारा इत्यर्थः । तथाच नारदः,—

“प्रकाशवञ्चकाः तत्र कूटमानतुलाऽऽश्रिताः ।

उल्कोचकाः सोपधिकाः कितवाः पण्ययोषितः ॥

प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः ।

इत्येवमाद्योज्ञेयाः प्रकाशास्तस्करा भुवि”—इति ।

अप्रकाशतस्कराणां स्वरूपमाह बृहस्पतिः,—

“सन्धिच्छिदः पाञ्चमुखो* द्विचतुष्पदहारिणः ।

उत्क्षेपकाः शस्त्रहरा ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“साधनाङ्गान्वितारात्रौ विचरन्धविभाविताः ।

अविज्ञाननिवासस्य ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ॥

उत्क्षेपकः सन्धिभेत्ता पान्थउद्गन्धिकः ।

स्त्रीपुंसयोः पशुस्तेयौ चोरा नवविधाः स्मृताः”—इति ।

उत्क्षेपको धनिनामनवधानमवधार्य तद्वनमुत्क्रान्त्य ग्राहकः ।

सन्धिभेत्ता गृहयोः सन्धौ स्थित्वा तत्तत्प्रभित्तिभेत्ता । यः कान्ता-
रादौ पथिकानां प्रख्यापहारकः परीधानादिप्रयितं धनं गृहीतुं
तद्वन्धिं भोचयति, स उद्गन्धिकः । प्रकाशतस्कराणां नैगमादीनां
दण्डमाह बृहस्पतिः,—

“संसर्गचिह्नरूपैश्च विज्ञाता राजपूरुषैः ।

प्रदायापहृतं दण्ड्यादमैः शास्त्रप्रचोदितैः ॥

प्रच्छाद्य दोषं व्यामिश्रं पुनः संस्तुत्य विक्रयी ।

पण्यं तद्विगुणं दाप्यो वणिग्दण्डस्य तत्समम् ॥

* पान्तमुखो,—इति ग्रन्थान्तरे पाठः ।

अज्ञातोषधिमन्त्रस्तु यश्च व्याधेरतत्त्ववित् ।
 रोगिणोऽर्थं समादत्ते स दण्डाश्चोरवह्निषक् ॥
 कूटाक्षदेविनः क्षुद्रा राजभार्याहराश्च ये ।
 गणका वञ्चकाश्चैव दण्डास्ते कितवाः स्मृताः ॥
 अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः ।
 विश्वस्तवञ्चकाश्चैव निर्वास्याः सर्वेऽप्येव ते ॥
 ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु यो नृणाम् ।
 भावयन्त्यर्थलोभेन विनेथास्ते प्रचक्रतः ॥
 दण्डाजिनादिभिर्युक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये ।
 हिंसन्तः कृद्मना नृणां बध्नास्ते राजपूरुषैः ॥
 अल्पमूल्यं तु संक्रुत्य नयन्ति बड्मूल्यताम् ।
 स्त्रीबालकान् वञ्चयन्ति दण्डास्तेऽर्थानुमारतः ॥
 हेमरत्नप्रबालाद्यान् कृत्रिमान् कुर्वन्ते तु ये ।
 क्रोतुर्मूल्यं प्रदाप्यास्ते राजा तद्विगुणं दमम् ॥
 मध्यस्था वञ्चयत्येकं स्नेहलोभादिना यदा ।
 साक्षिणश्चान्यथा ब्रूयुः दाप्यास्ते दिगुणं दमम्—इति ।

अप्रकाशतत्कराणां सन्धिच्छिदादीनां दण्डमाह सपव,—

“सन्धिच्छेदकतो ज्ञात्वा शूलमायाहयेत् प्रभुः ।
 तथा पान्यमुषो वृत्ते गलम्बध्वाऽवलम्बयेत् ॥
 मनुष्यहारिणो राज्ञा दग्धव्यास्ते कटाग्रिना ।
 गोहर्तृर्नासिकां क्षिप्यात् बध्वा वाऽश्वसि मज्जयेत् ॥
 उत्क्षेपकस्तु सन्दर्शैर्भैतयो राजपूरुषैः ।

धान्यहर्ता दशगुणं दाप्यः स्याद्विगुणं दमम्”—इति ।

गन्धिभेदकस्य दण्डमाह मनुः,—

“अङ्गुली गन्धिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे गृहे ।

द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये बधमर्हति”—इति ।

अङ्गुली तर्जन्यङ्गुष्ठौ । अतएव नारदः,—

“प्रथमे गन्धिभेदानामङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधः ।

द्वितीये चैव यच्छेषं तृतीये बधमर्हति”—इति ।

वन्दिग्रहादीनां दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“वन्दिग्रहान् तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः ।

प्रसङ्ग घातकांश्चैव शूलानारोपयेन्नरान्”—इति ।

अथमङ्गुलिकेदनादिप्राणान्तिको दण्ड उत्तमसाहसप्राप्तियोग-
द्रव्यविषयः ।

“वधः सर्वस्वहरणं पुरास्त्रिर्वासनाङ्गने ।

तदङ्गुल्यङ्गुष्ठे दण्डः उत्तमसाहसे”—इति

नारदस्मरणात् । सुद्रमध्यमोत्तमद्रव्येषु प्रथममध्यमोत्तमसाहस-
रूपदण्डनियमो नारदेन दर्शितः,—

“साहसेषु घण्टास्ते चिप्लु दण्डोमनीषिभिः ।

सएव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु चिप्लुक्रमात्”—इति ।

जात्यादिभेदेन तारतम्यमाह मनुः,—

“अष्टगुणं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।

षोडशैव तु वैश्यस्य द्वाविंशत् क्षत्रियस्य च ॥

ब्राह्मणस्य षतुःषष्टिः पूर्णश्चापि शतं भवेत् ।

दिगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दानगुणवेदिनः ॥
 धान्यं दशम्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं बधः ।
 शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥
 सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् ।
 रत्नानां चैव सर्वेषां शतादप्यधिकं बधः ॥
 पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।
 शेषेऽप्येकादशगुणं मूल्यादृण्डं प्रकल्पयेत् ॥
 पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विशेषतः ।
 रत्नानाञ्चैव मुख्यानां हरणे बधमर्हति”—इति ।

यस्मिन्नपहारे योदण्ड उक्तः, स शुद्रकर्तृकेऽष्टगुणः, वैश्यकर्तृके
 षोडशगुणः, क्षत्रियकर्तृके द्वाविंशद्गुणः, ब्राह्मणकर्तृके चतुःषष्टिगुणः
 शतगुणो वा अष्टाविंशत्युत्तरशतगुणो वा । शेषेषु स्वल्पमूल्येषु
 मूल्यादेकादशगुणं दण्डं कल्पयेत् । क्षुद्रद्रव्यानां माघात् न्यूनमूल्यानां
 मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डः । तथाच नारदः,—

“काष्ठभाण्डहणादीनां मृत्प्रयानां तथैव च ।
 वेणुवेणवभाण्डानां तथा स्त्राव्यस्थिचर्मणाम् ॥
 शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फलमूलयोः ।
 गोरसेक्षुविकाराणां तथा खवणतैलयोः ॥
 पक्वास्नानां कृतास्नानां मत्स्यानामामिषस्य च ।
 सर्वेषामेव मूलानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः”—इति ।

यत्पुनर्ननुनोक्तम्,—

“सूचकार्यासकिणानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्नः वीरस्य तक्रस्य पानीयस्य ह्यणस्य च ॥

वेणुवैणवभाण्डानां खवणानां तथैव च ।

मृन्मयानाञ्च हरणे मृदोभस्मनएव च ॥

अजानां पक्षिणाञ्चैव तैलस्य च द्रुतस्य च ।

मांसस्य मधुनस्यैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥

अन्येषां चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।

पक्वान्नानाञ्च सर्वेषां तन्मूल्याद्विगुणो दमः”—इति ।

तदल्पप्रयोजनविषयम् । खल्पप्रयोजनद्रव्यापहारादीनां न दण्ड-

इत्याह मतुः,—

“द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिः दाविचू द्वे च मूलके ।

आददानः परचेचान्न देयं दातुमर्हति ॥

चणकब्रीहिगोधूमयवानां सुद्रुमाषयोः ।

अनिषिद्धैर्यहीतव्या सुष्टिरेका पथि स्थितेः ॥

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्रता ।

अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणा”—इति ।

महापराधेऽपि ब्राह्मणस्य न वधदण्ड इत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“सचिह्नं ब्राह्मणं ज्ञत्वा खराद्वादिप्रवासयेत् ।

महापराधिनमपि ब्राह्मणं नैव घातयेत्”—इति ।

अपि तु खलाटे चिह्नं ज्ञत्वा खदेशान्निर्वासयेत् । तथाच मतुः,—

“गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्मघ्नस्यागिराः पुमान्”—इति ।

एतच्चाहनादि प्रायश्चित्तमकुर्वतां दण्डोत्तरकालं, न तु प्राय-

क्षित्तं चिकिर्षताम् । तथाच मनुः,—

“प्राचक्षित्तमकुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् ।

अज्ञा राज्ञा ललाटे तु दायाश्चोत्तमसाहसम्”—इति ।

भक्तावकाशादिदानेन चोरोपकारिणं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः,—

“भक्तावकाशाम्बुदकशस्त्रोपकरणव्यान् ।

चोरस्य ददतो हर्तुं ज्ञानतोदममुत्तमम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“चोराणाम्भक्तदा ये स्युस्तथाप्युदकदायकाः ।

भेत्ता तत्रैव भाण्डानां प्रतिग्रहणवच ।

समदण्डाः स्युता ह्येते ये च प्रच्छादयन्ति तान्”—इति ।

चोरोपेक्षिणं प्रत्याह नारदः,—

“शक्ताश्च ये उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः ।

उत्क्रोशतां जनानान्तु द्वियमाणे धने तथा ॥

श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः”—इति ।

चोरादर्शने द्रव्यप्राप्त्युपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

“घातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।

विवीतभर्तुस्तु पथि चोरोद्धर्तुरवीतके ॥

स्वसौखि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यच्च गच्छति ।

पञ्चग्रामो वहिःक्रोशात् दशग्राम्यथवा पुनः”—इति ।

अयमर्थः । यदा ग्राममध्येऽपि बधो द्रव्यहरणं वा जायते, तदा ग्रामपतेरेव चोरोपेक्षादोषसात्परिहारार्थं ग्रामपतिरेव चोरं गृहीत्वा राज्ञे समर्पयेत् । तदशक्तौ धनिने हतं दद्यात् । यदि

स्वयामाक्षोरपदं निर्गतं न दृश्यते । दर्शने तु तत्पदं यच्च प्रविशति,
तद्विषयाधिपतिरेव चोरं धनं चार्पयेत् । तथाच नारदः,—

“गोचरे यस्य मुख्येते तेन चोरः प्रयत्नतः ।

याज्ञो दाप्योऽथवा द्रव्यं पदं यदि न निर्गतम् ॥

निर्गतं पुनरेतस्यास्य चेदन्यच्च याति तत् ।

सामन्तान्मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत्”—इति ।

विवीते लपहारे विवितस्वामिनएव दोषः । यदा त्वध्वन्येव
तत् इतं भवति अविवितके वा विवितादन्यच्च चेत्ते, तदा चोरो-
द्धर्तुर्मार्गपालस्य दिक्पालस्य चापराधः । यदा पुनर्यामादहिः-
सौमान्तपथन्ते चेत्ते दोषो जायते, तदा तद्गामवासिनएव दद्युर्यदि
सौख्यो वहिश्चोरपदं न निर्गतम् । निर्गते पुनर्यच्च तत्प्रविशति, सएव
ग्रामश्चोरार्पणादिकं कुर्यात् । यदा त्वनेकग्राममध्ये क्रोशमाचा-
दहिःप्रदेशे दोषादिकं जायते चोरपदञ्च जनसंमर्दाद्भयं, तदा
पञ्चग्रामौ दशग्रामौ वा दद्यात् । विकल्पस्तु प्रत्यासत्त्याद्यपेक्षया
व्यवस्थितः । यदा दापयितुमशक्नोराजा, तदा स्वयं दद्यात् । तथाच
गौतमः । “चोरहतमवजित्य यथास्थानं गमयेत् स्वकोशाद्वा
दद्यात्”—इति । स्त्रियमन्देहे निर्णयोपायमाह वृद्धमनुः,—

“यदि तस्मिन् दाप्यमाने भवेन्मोषे तु संग्रहः ।

सुषितः शपथं दाप्यो बन्धुभिर्वाऽपि साधयेत्*”—इति ।

चोरबधप्रकारविशेषमाह नारदः,—

* दापयेत्,—इति ग्रन्थान्तरे पाठः ।

“यांस्तान् चोरान् गृहीयान्ताम्विताद्याभिवध्य च ।

अवलम्ब्य च सर्वत्र हन्याच्चित्रबधेन तु”—इति ।

इति स्तेयप्रकरणम् ।

अथ साहसम् ।

तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्,—

“साहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्वलदर्पितैः ।

तत्साहसमिति प्रोक्तं सहोवलमिदोच्यते”—इति ॥

ननु साहसं चौर्यवाग्दण्डपारुख्यस्त्रीसंग्रहणेभ्यो न व्यतिरिच्यते,

तेषां तदवान्तरविशेषत्वात् । तथाच ब्रूहस्यतिः,—

“मनुष्यमारणञ्चौर्यं परदारभिमर्शनम् ।

पारुख्यसुभयञ्चैव साहसं तु चतुर्विधम्”—इति ।

तत्कथं प्रथमस्य व्यवहारपदता । सत्यम् । तथापि बलदर्पावष्ट-

भ्योपाधितस्तेभ्यो भिद्यते इति दण्डातिरेकार्थं प्रथमभिधानम् ।

मनुष्यमारणरूपस्य साहसस्य तेभ्योऽतिरेकात्तदर्थं वा प्रथमभिधानम् ।

तस्य च त्रैविध्यमाह नारदः,—

“तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा ।

उत्तमञ्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥

अक्षमूढोदकादीनां चेचोपकरणस्य च ।

भङ्गाचेपावमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्रुतम् ॥

वायोपश्लक्ष्मणानां गृहीपकरणस्य च ।

एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥

व्यापादो विषग्रस्ताद्यैः परदाराभिमर्शनम् ।

प्राणापरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम्”—इति ।

चिविधेऽपि साहसे दण्डमाह सएव,—

“तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।

मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पञ्चशतावरः ॥

उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इव्यते ।

बन्धः सर्वस्वहरणं पुरास्त्रिर्वाधनाङ्कने ॥

तदङ्गकेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे”—इति ।

परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“तन्मूल्याद्विगुणं दण्डं निष्कवे तु चतुर्गुणम् ।

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ॥

यज्ञैवमुक्त्वाऽहं दाता कारयेत् स चतुर्गुणम्”—इति ।

साहसविशेषेषु दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अर्ध्याक्रोशातिक्रमकृतं भ्रातृभार्याऽपहारकः ।

सन्दिष्टस्याप्रदाता च ससुद्रगृहभेदकृतः ॥

सामन्ताकुलिकादीनां गणद्रव्यस्य हारकः* ।

पञ्चाशत्पणकोदण्ड एषामिति विनिश्चयः ॥

स्वच्छन्दविधवागामी निष्कष्टेनाभिधायकः ।

अकारणे च विक्रोष्टा षण्डालस्योत्तमान् स्पृशन् ॥

* अपकारस्य कारकः,—इति याज्ञवल्क्यसंहितायां पाठः ।

शूद्रः प्रव्रजितानाञ्च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।
 अयुक्तं ग्रपथं कुर्वन्नयोग्योयोग्यकर्मकृत् ॥
 वृषक्षुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।
 साधारणस्यापलापौ दासीगर्भविनाशकृत् ॥
 पितृपुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यश्चल्लिङ्गम् ।
 एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥
 शस्त्रावपाते गर्भस्य पानने चोत्तमो दमः ।
 उत्तमो वाऽधमो वाऽपि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥
 विप्रदुष्टां स्त्रियश्चैव पुरुषघ्नौमगर्भिणीम् ।
 सेतुभेदकरीक्षाप्सु शिलां बध्ना प्रवेशयेत् ॥
 विषाग्निदम्पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।
 विकर्णकरनासोष्ठौ कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥
 चेचवेऽश्वधनयामनिवेशनविदाहकाः* ।

राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यासु कटाग्निना”—इति ।

अविज्ञातकर्तृसाहसिके साहसिकज्ञानोपायमाह वृहस्पतिः—

“हतः संदृश्यते यच्च घातकस्तु न दृश्यते ।
 पूर्ववैरानुमानेन ज्ञातव्यः स महीशुजा ॥
 प्रतिवेशानुवेशौ च तस्य मिचारिबान्धवाः ।
 प्रष्टव्या राजपुरुषैः सामादिभिरुपक्रमैः ॥
 विशेष्योऽसाधुसंसर्गाच्चिह्नहेतवे मानवैः ।

* विनीतखण्डदाहकाः,—इति याज्ञवल्क्यसंहितायां पाठः ।

एषोदिता घातकानां तस्कराणाञ्च भावना”-इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अविज्ञातहतस्यापि कलहं सुतबान्धवाः ।

प्रष्टव्या घोषितस्यास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥

स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वाऽयं गतः सह ।

मृत्युदेशसमासन्नं पृच्छेद्वाऽपि जनं शनैः”-इति ।

उक्तज्ञानोपायासम्भवे तु कात्यायनः,—

“विना चिह्नैस्तु यत्कार्यं साहसः सम्भवन्ति ।

ग्रपथैः स विशोध्यः स्यात्सर्वबाधेष्वयं विधिः”-इति ।

साहसिकबधे विशेषमाह व्यासः,—

“ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक् ससहायं सबान्धवम् ।

हन्यास्त्रिबधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः”-इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“प्रकाशबधका ये तु तथाचोपांशु घातकाः ।

ज्ञात्वा सम्यग्धनं हत्वा हन्तव्या विविधैर्बधैः”-इति ।

एतत्त्रिगुणप्रचक्षिणादिविषयम् । तदाह बौधायनः । “चक्षिणा-
दीनां ब्राह्मणबधे बधः सर्वस्वरक्षणश्च । तेषामेव तुल्यापञ्चदशबधे यथा
बलमनुरूपं दण्डं प्रकल्पयेत्”-इति । बहूनामेकघातार्थं प्रवृत्तानां
दोषानुरूपदण्डाभिधानार्थमाह कात्यायनः,—

“एकस्त्रेहहवो हन्युः संरम्भाः पुरुषं नराः ।

मर्मघातो तु यस्तेषां स घातक इति स्मृतः”-इति ।

यो मर्मघातकः स एव बभानुरूपदण्डभाग्यवतीत्यर्थः ।

तथा,

“आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मणाम् ।

युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्त्तकः ॥

उपेक्षाकारकश्चैव दोषवक्ताऽनुमोदकः ।

अनिषेद्धा चमो यः स्यात् सर्वं तत्कार्यकारिणः ॥

यथाशक्त्यनुरूपन्तु दण्डं तेषां प्रकल्पयेत्”—इति ।

अनुरूपं दोषानुरूपम् । मर्महन्तुर्दोषभागित्वं दयोर्दर्शयति सएव,—

“आरम्भस्तुहायंश्च दोषभाजौ तदर्द्धतः”—इति ।

एवं मार्गानुदेशकानां कालान्तरेऽपि दोषस्वाधवमूढम् । साह-
ससदृशापराधेऽपि दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“वसानस्त्रीन् पणान् दण्ड्यो नेजकस्तु परांशुकम् ।

विक्रयावकयाधानयाचितेषु पणान् दश”—इति ।

एतावत्कालमुपभोगार्थं वस्त्रं दास्यामि त्वं मद्यमेतावद्धनं देहीति
समर्थं कृत्वा वस्त्रप्रदानं नेजकस्य नियमातिक्रमे दण्डप्राप्त्यर्थम् ।
नियममाह मतुः,—

“शास्त्रले फलके स्रष्ट्वे निज्यादामांसि नेजकः ।

न च वामांसि वामोभिर्निर्गरेभ्य च वामयेत्”—इति ।

प्रमादान्नाशने नारदः,—

“साध्याष्टभागोद्दीयेत मरुद्धौतस्य वामसः ।

दिनीयांश्चितीयांश्चतुर्थ्यांश्चोर्द्ध्वएवच ॥

अर्द्धचयाक्षुपरमः पादांशापचयः क्रमात् ।

धावन्तु चीणसङ्कीर्णं तावत्स्यान्वियतचयः”—इति ।

अष्टपण्नीतस्य तेन सट्ठद्वीतस्य वस्त्रस्य नाशने एकपणेन न्यूनं
मूल्यां देयम् । द्विधौतस्य पणद्वयेन, त्रिधौतस्य त्रिपणेन, चतुर्धौ-
तस्य पणचतुष्टयम् । ततः परं प्रति निर्णेजनमवशिष्टं मूल्यां पादपा-
दापचयेन यावज्जीर्णं देयम् । जीर्णस्य नाशने लिच्छातो मूल्यादान-
कल्पनमित्यर्थः । पितापुत्रविरोधे साक्ष्यादीनां दण्डमाह सएव,—

“पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः ।

अन्तरेण तयोर्थः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः”—इति ।

पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमङ्गीकरोति न पुनः कलहं वार-
यति, स पणचयं दण्ड्यः । यश्च तपोः सपणे विवादे पणदाने प्रति-
भूतमवति कलहं वा वर्द्धयति, स तु त्रिपणादष्टगुणं चतुर्विंशतिपणं
दण्डनीय इत्यर्थः । अन्येष्वपि तत्सदृशापराधेषु दण्डमाह सएव,—

“तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च ।

एभिस्तु व्यवहर्त्ता यः सदाप्योदममुत्तमम् ॥

अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यथाप्यकूटकम् ।

स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसम् ॥

भिषङ्मिथ्या चरन् दाप्यस्तिर्य्यचु प्रथमं दमम् ।

मानुषे मध्यमं राजमानुषेषूत्तमं दमम् ॥

अबध्यं यश्च बध्नाति बध्यं यश्च प्रमुञ्चति ।

अप्राप्तव्यवहारश्च स दाप्योदममुत्तमम् ॥

मानेन तुलया वाऽपि योऽग्रमष्टमकं हरेत् ।

दण्डं स दाप्योद्विगतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥

भेषजस्नेहसवणगन्धधान्यगुडादिषु ।

पण्येषु प्रचिपन् हीनं पणान् दण्ड्यस्तु षोडश ॥
 मृच्चर्मणिस्त्रिचायःकाष्ठवल्कलवामसाम् ।
 अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः ॥
 समुद्रपरिवर्त्तञ्च सारभाण्डञ्च छचिमम् ।
 आधानं विक्रयञ्चापि नयतो दण्डकल्पना ॥
 हीने पणे तु पञ्चाशत् पणे तु शतमुच्यते ।
 द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यदृष्टौ तु दृष्टिमान् ॥
 समुत्थं कुर्वतामर्धं सबाधं कारुगिष्पिनाम् ।
 अर्धस्य द्वाभं दृष्टिं वा जानतां दम उत्तमः ॥
 समुत्थं वणिजां पण्यमनर्घेणोपरन्धताम् ।
 विक्रीणताञ्च विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥
 राजनि स्थाप्यते* योऽर्घः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।
 क्रयो वा निस्त्रवस्तस्माद् वणिजां लाभकृत् स्मृतः ॥
 स्वदेशपण्ये तु शतं वणिग् गृह्णीत पञ्चकम् ।
 दशकं परदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयो ॥
 पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।
 अर्घोऽनुग्रहकृतकार्यः क्रतुर्विक्रेतुरेव च—इति ।

तुजा तोलनदण्डः । प्रस्थादि परिमाणम् । नाणकं सुद्रा-
 चिक्रितं द्रव्यनिष्कादि । एतेषां कूटकदेशप्रसिद्धपरिमाणादन्यथा ;
 न्यूनत्वमाधिक्यं वा, द्रव्यादेरव्यावहारिकमुद्रितत्वं वा, तादृशादिगर्भत्वं
 वा, करोति ; यच्च अपुसीसादिरूपैस्तेर्यवहरति, तावुभौ प्रत्येक-

* स्थाप्यते,—इति शा० ।

युत्तमसाहसं दण्डनीयौ । यः पुनर्नाणकपरीक्षकः सम्यगेव कूटमिति
 ब्रूते, असम्यग् वा सम्यगिति, सोऽयुत्तमसाहसं दण्डनीयः । यः
 पुनर्वैद्यः आयुर्वेदानभिज्ञएव जीवनाय चिकित्साज्ञोऽहमिति तिर्य-
 क्तनुत्तराजपुरुषेषु चिकित्सां करोति, स यथाक्रमं प्रथममध्यमो-
 त्तमसाहसं दण्डनीयः । योऽपि वणिग्ब्रीहिकार्पासादेः पण्यस्याष्ट-
 मांशं कूटमानेन कूटतुल्या वाऽपहरति, असौ पणानां द्विशतं
 दण्डनीयः । अपह्रियमाणद्रव्यस्य पुनर्दृष्टौ हानौ च दण्डस्यापि
 दृष्टिहानौ कल्पनीये । भेषजमौषधद्रव्यं, स्नेहोदतादि, गन्धद्रव्य-
 सुशीरादि । एतेष्वधारद्रव्यं विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडशपणं दण्डः ।
 न विद्यते बज्रमूल्या जातिर्यस्मिन् मृत्त्वर्मादिके, तदजाति । तस्मिन्
 जातिकरणे विक्रयार्थं गन्धवर्णरसान्तरसञ्चारणेन बज्रमूल्यजातीय-
 सादृश्यसम्पादने, विक्रेयस्यापादितसादृश्यस्य मृत्त्वर्मादेः पण्यस्याष्ट-
 गुणोदण्डः । समुद्रकस्य करण्डकादेः परिवर्त्तनं व्यत्यासः । योऽन्य-
 देव मुक्तानां पूर्णं करण्डकं दर्शयित्वा अन्यदेव स्फटिकानां पूर्णं
 हस्तलाघवात् समर्पयति, तस्य सारभाण्डं कस्तूरिकादिकं क्वचिमं
 क्त्वा विक्रयमाधिं वा नयति, तस्मैवं दण्डकल्पना । क्वचिमकस्तूरि-
 कादेर्मूल्यभूते पणे न्यूने, न्यूनपणमूल्ये इति धावत् । तस्मिन् क्वचिमे
 विक्रीते पञ्चाशत्पणोदण्डः । पणमूल्ये तु शतं, द्विपणमूल्ये तु द्विशतो-
 दण्डः । एवं मूल्यदृष्टौ दण्डदृष्टिरुभेया । राजमिरूपिताधस्य द्वाशं
 दृष्टिं वाऽपि जानन्नो वणिजः कारुशिष्पिनां—कारुणां रजकादीनां
 शिष्पिनां चिकित्कारादीनां पीडाकरं अर्चान्तरं लाभलोभात् कुर्वन्तः
 पण्यसहस्रं दण्डनीयाः । ये पुनर्देयान्तरादागतं पण्यं हीनमूल्येन

प्रार्थयमाना उपहन्ति महाघर्षेण वा विक्रीणीते, तेवाहुस्तमसाहसो दण्डः । राजानि सन्निहितेऽपि सति, यस्तेनार्घ्यानिहृत्यते, तेनार्घ्येन क्रयो वा विक्रयो वा कार्यः । निखवः निर्गतखवः अवशेषः । तस्माद्राजनिहृतितादर्घात् योनिखवः, स एव वणिजां लाभकारी, न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पितादर्घात् । अर्घकरणे विशेषमाह मनुः,—

“पञ्चरात्रे सप्तरात्रे पक्षे मासे* तथा गते ।

कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः”—इति ।

स्वदेशपक्षे शतपणमुख्ये पञ्चकं लाभार्थं गृह्णीयात्, परदेशे तु दशपणं लाभं गृह्णीयात्; यस्य पण्यग्रहणदिवस एव विक्रयः । यः पुनः कालान्तरे विक्रीणीते, तस्य कालोत्कर्षवशात् लाभोत्कर्षः कल्प्यः । देशान्तरादागते पक्षे देशान्तरगमनप्रत्यागमनभाण्डग्रहणशुल्कादि-स्थानेषु प्रयुक्तमर्थं परिगणय्य पण्यमुख्येन सह मेलयित्वा, यथा शतपणमुख्ये पक्षे दशपणोल्लभः सम्यक्षते, तथा क्रौडविक्रिचोरनु-पक्षकार्यर्घ्यांश्चा स्थापनीयः ।

इति माहसप्रकरणम् ।

अथ स्त्रीसङ्ग्रहणम् ।

तस्य त्रैविध्यमाह बृहस्पतिः,—

“पापमूलं सङ्ग्रहणं त्रिप्रकारं निबोधत ।

यस्योपाधिक्रते द्वे तु तृतीयमनुरागजम् ॥

* पञ्चरात्रे सप्तरात्रे पक्षे पक्षे,—इति मुद्रितमनुसंहितायां पाठः ।

अभिच्छया त्वपहृतं मत्तोन्मत्तकृतं तथा ।
 प्रलये यत्तु रहसि बलात्कारकृतं तु तत् ॥
 कृपणा गृह्यमानौघ दत्वा वा मदकारणम् ।
 संयोगः कियते यत्तु तदुपाधिकृतं विदुः ॥
 अन्योन्यमनुरागेण दूतसम्प्रेषणेन वा ।
 कृतं रूपार्थलोभेन ज्ञेयं तदनुरागजम्”—इति ।

पुनरपि त्रैविध्यमाह सएव,—

“तत्पुनस्त्रिविधं प्रक्तं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ।
 अपाङ्गप्रेषणं हास्यं दूतसम्प्रेषणं तथा ॥
 स्पर्शश्च भूषणं स्त्रीणां प्रथमं सङ्गृहः स्मृतः ।
 प्रेषणं गन्धमाख्यानां धूपभूषणवाससाम् ॥
 सम्भाषणं रहसि च मध्यमं सङ्गृहं विदुः ।
 एकशय्याऽऽसनं क्रीडा चुम्बनालिङ्गनं तथा ॥
 एतत्सङ्गृहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः”—इति ।

योपित्सङ्गृहणज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः,—

“पुमान् सङ्गृहणे याज्ञः केशाकेशि परस्त्रिया ।
 सद्यो वा कामजैस्त्रिजैः प्रतिपन्निर्दयोस्तथोः ॥
 नौवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावमर्षणम् ।
 अदेशकालसम्भाषा सदैकस्थानमेव च”—इति ।

स्त्रीपुंसयोर्मैथुनीभावः सङ्गृहणम् । तच्च प्रवृत्तः, परभार्यया सह
 केशाकेशिर्भूषणेन ; सद्य अभिनवैः कामजैः करतलदृशनादिकृतमण-
 लिङ्गैः । योः सन्नतिपत्त्या वा, याज्ञः । योऽपि परदारपरिधान-

यन्निर्गदग्र-कुचप्रावरण-जघन-शिरोरुहादिस्पर्शनं साभिखाष इव करोति ; निर्जनदेशे जनाकीर्णऽप्यम्बकाराकुले, अकाले संलाप-
करोति, परभार्याया सहैकच मञ्चकादौ तिष्ठति, सोऽपि याज्ञः ।
मनुरपि,—

“स्त्रियं स्पृष्टेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।

परस्परस्नानुमते सर्वं सङ्ग्रहणं स्मृतम् ॥

दर्पाद्वा यदि वा मोहात् लाघवाद्वा स्त्रियं वदेत् ।

पूर्वं मयेयं भुङ्केति तच्च सङ्ग्रहणं स्मृतम्”—इति ।

तच्च दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“स्त्रजातावुत्तमो दण्डः आनुलोम्येषु मध्यमः ।

प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम्”—इति ।

चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीयगुप्तरपरभार्यागमने
साश्रीतिपणसहस्रं दण्डः । यदा त्वानुलोम्येन क्षीमवर्णगुप्तरपरभार्या-
गमनं, तदा मध्यमसहस्रोदण्डः । यदा पुनः सवर्णमगुप्तामानुलो-
म्येन गुप्तां वा व्रजति, तदा मनुना विशेष उक्तः,—

“सहस्रं ब्राह्मणोदण्डो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् ।

श्रतानि पञ्च दण्डाः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दायो गुप्ते तु ते व्रजन् ।

शूद्रायां क्षत्रियविप्रोः सहस्रान्तु भवेद्दमः”—इति ॥

एतद्गृहसंविभार्यादिष्वतिरिक्तविषयम् । तच्च दण्डान्तरविधा-
नात् । तदाह नारदः,—

“माता मातृवसा श्वश्रूमातुलानी पितृवसा ।

पितृव्यसखिशिव्यस्त्री भगिनी तत्सखी कुषा ।

दुहिताऽऽचार्य्यभार्या च सगोत्राऽऽश्रयागता ॥

राशौ प्रप्रजिता धात्री साध्वी वर्षोत्तमा च या ।

आशामन्यतमां गच्छन् गुरुतत्पग उच्यते ॥

शिश्रस्त्रोत्कर्त्तनं* तत्र नान्योदण्डो विधीयते”—इति ।

प्रतिलोभ्येन उत्कृष्टस्त्रीगमने चञ्चिदादेर्वधः । एतद्गुप्ताविष-
यम् । अन्यत्र धनदण्डः । तथाच मनुः,—

“उभावपि हि तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।

विभ्रुतौ शूद्रवद्दण्डौ दग्धव्यौ वा कटाग्रिणा ॥

ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु सेवेतान्यः पुमान् यदि ।

वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियन्तु सहस्त्रिणम्”—इति ।

शूद्रस्यागुप्तोत्कृष्टस्त्रीगमने लिङ्गच्छेदनसर्वस्वहरणे, गुप्तगमने तु
बधसर्वस्वापहारौ । तथाच सएव,—

“शूद्रोगुप्तमगुप्तं वा दैजातं वर्षमावसन् ।

अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी गुप्तौ सर्वेण ह्यीयते”—इति ।

अथैव विषये दृष्टत्यतिरपि,—

“सहसा कामयेद्यस्तु धनं तस्याखिलं हरेत् ।

उक्तव्यं लिङ्गदृषणौ भ्रामयेद्गर्दभेन तु”—इति ।

शूद्रस्त्रेत्यनुवृत्तौ गौतमः । “आर्यस्त्रियाऽभिगमने लिङ्गोद्धारः
सर्वस्वहरणम्”—इति । नार्याः पुनर्हीनवर्णगमने नासादिकर्त्तनम् ।

* शिश्रस्त्रोत्कर्त्तनात्,—इति मय्यान्तरधृतः पाठः ।

अथं बधाद्युपदेशो राज्ञः, तस्यैव पाशनाधिकारात्. न द्विजातिमा-
चक्ष्य । “ब्राह्मणः परौचार्थमपि शस्त्रं नाददीत”—इति शस्त्रग्रहणस्य
निषेधात् । यदा तु राज्ञोनिवेदनेन काष्ठातिपातशङ्का, तदा
द्विजातिमाचक्ष्यापि बधाधिकरोऽस्यैव,

“शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्षा यत्रोपरुध्यते ।

माततायिबधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति”—इति

शस्त्रग्रहणाभ्यनुज्ञांमात् । चञ्चिथवैश्ययोरन्योन्यस्य भिगमने यथा-
क्रमं सहस्रपञ्चाशतपणात्मकौ दण्डौ । तदाह मनुः,—

“वैश्यस्येत् चञ्चिथां गुप्तां वैश्यां वा चञ्चियो व्रजेत् ।

यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः”—इति ।

साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।

गम्यास्वपि पुमान् दास्यः पञ्चाशत्पणकं दमम्”—इति ।

उक्तस्य च वर्णस्त्रियो दास्यः । ता एव स्वामिना शुश्रूषाहानि-
व्युदासार्थं गृहएव स्थातव्यमित्येवं पुरुषान्तरभोगतो निरुद्धा-
अवरुद्धाः । नियतपुरुषपरिग्रहाभुजिष्याः । यदा दास्योऽवरुद्धा-
भुजिष्या वा भवेयुः, तासु तासु । अशब्दात् वैश्यास्त्रैरिणीनामपि
साधारणस्त्रीणां भुजिष्यानां ग्रहणम् । तासु च सर्वपुरुषसाधारणतया
गम्यास्वपि गच्छन् पञ्चाशत्पणं दण्डनीयः । परगृहीतत्वेन तासां
परदारतुल्यत्वम् । एतदेवाभिप्रेत्य नारदोऽपि,—

“स्त्रैरिष्यब्राह्मणी वैश्या दासी निष्कासिनी च वा ।

गम्याः स्मुरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिषोमतः ॥

आखेव तु भुजिष्यासु दोषः स्थात्परदारवत् ।

गम्यास्त्रपि हि नोपेयाद्यतस्ताः सपरिग्रहाः”—इति ।

निष्कासिनी स्नाम्यनवरुद्धा दासी । अनवरुद्धास्याद्यभिगमने
याज्ञवल्क्यः,—

“प्रसङ्ग दास्यभिगमे दण्डोदग्रपणः स्मृतः ।

बह्वनां यद्यकामाऽपौ चतुर्विंशतिकः पृथक्”—इति ।

पुरुषसम्भोगजीविकासु दासीषु स्त्रैरिष्यादिषु च शुल्कदान-
मन्त्रेण बलात्कारेणाभिगच्छतो दग्रपणोदण्डः । अनिच्छन्ती-
मेकां गच्छतां बह्वनां प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणात्मकोदण्डः । कन्या-
हरणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अलङ्कृतां हरन् कन्यामुत्तमं तन्यथाऽधमम् ।

दण्डं दद्यात्सवर्णासु प्रातिशोम्ये बधः स्मृतः ।

सकामास्त्रनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः”—इति ।

अलङ्कृतां विवाहाभिमुखीं कन्यां अपहरन् उत्तमसाहसं दण्ड-
नीयः । तदनभिमुखीं सवर्णां अपहरन् प्रथमसाहसं दण्डनीयः ।
उत्तमवर्णजां कन्यामपहरतः क्षत्रियादेर्वधएव । आनुलोम्येन सका-
मापहारे तु दण्डो न भवति । अकामामपहरन् प्रथमसाहसं दण्ड-
नीयः । कन्यादूषणे तु दण्डमाह सएव,—

“दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां बधः स्मृतः ।

शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्धेतुमिष्याऽभिग्रंशने ॥

पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनस्तां स्त्रीं च मध्यमम्”—इति ।

यदा कन्यां बलात्कारेण नखचतादिना दूषयति, तदा तस्य करच्छेदः । यदा पुनस्तामेव अङ्गुलीप्रक्षेपेण योनिक्षतं कुर्वन् दूषयति, तदा विग्रेषमाह मनुः,—

“अभिषङ्गं तु साः कन्यां कुर्व्यादूर्पेण मानवः ।

तस्याशु कर्त्ये अङ्गुली दण्डश्चार्हति षट्शतम् ॥

सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलीच्छेदमर्हति ।

द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥

कन्येव कन्यां या कुर्व्यात्तस्याः स्याद्विशतोदमः ।

शुल्कं च दिगुणं दद्यात् शिफाश्चैवाप्नुयाद्दश ।

या तु कन्यां प्रकुर्व्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ॥

अङ्गुलीरेव च केदं खरेणोदहनं तथा”—इति ।

यदा पुनरुत्तृष्टजातीयां कन्यां सानुरागामकामां* गच्छति, तदा तस्य चञ्चिदादेर्बन्धः । यदा भवर्णां सकामां अभिगच्छति, तदा गोमिथुनं शुल्कं तत्पित्रे दद्यात् । अनिच्छति पितरि दण्डरूपेण राज्ञे दद्यात् । सवर्णमकामां तु गच्छतो बध्नेव । तदाह मनुः,—

“उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो बध्ममर्हति ।

शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥

योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो बध्ममर्हति ।

सकामां दूषयंस्तुल्यो न बधं प्राप्नुयान्नरः”—इति ।

चण्डाल्यादिगमने दण्डमाह सएवां,—

* सानुरागामकामां वा,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† सर्वेष्वादर्शपुस्तकेष्वित्यमेव पाठः । परन्तु अन्त्याभिगमने,—इत्यादिवचनद्वयं याज्ञवल्क्यसंहितायां पश्यते ।

“अन्याऽभिगमने लङ्घ्यः कुबन्धेन प्रवासयेत् ।

शूद्रस्तथाऽङ्गुल एव स्थादन्त्यस्यार्थागमे बधः ॥

अयोनी गच्छतो योषां पुरुषं वाऽपि मेहतः* ।

चतुर्विंशतिको दण्डः तथा प्रव्रजितासु च”—इति ।

अन्यां चण्डालीम् । तां गच्छन्तं चैवर्णिकं प्रायश्चित्तानभिसुखं,
“सहस्रं तन्वजस्त्रियम्”—इति मनुवचनानुसारेण सहस्रं दण्ड-
यित्वा कुत्सितबन्धेन भगाकारेणाङ्गयित्वा पुराश्रिवासयेत् । शूद्रः
पुनः चण्डालीं गच्छन्नङ्गुल एव । अन्य इति पाठे चण्डाल एव भवति ।
चण्डालस्य तृत्विज्यजातिस्त्रियाभिगमने बध एव । योषां मुखादाव-
भिगच्छतः पुरुषं वा मुखे मेहतः प्रव्रजितां गच्छतः चतुर्विंशति-
पणोदण्डः । वसुनया स्त्रीसङ्गहे दण्डमाह वृहस्पतिः†,—

“विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसां च कीर्त्यते ।

स्त्रीपुंसयोगसंज्ञन्तद्विवादपदमुच्यते”—इति ।

स्त्रीरक्षणमाह मनुः,—

“अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्य्याः पुरुषैः खैर्दिवानिशम् ।

विषये सज्जमानाश्च संस्थाप्या ह्यात्मनो वशे ॥

* पुरुषं वाऽभिमेहतः,—इति पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

† यत्र कियान् यस्यांशः आदर्शपुंसकेषु परिभ्रष्ट इत्यनुमीयते । यतः
समन्तरोद्धृतवचनं स्त्रीपुंसयोगाख्यव्यवहारपदस्य सक्षयपरमेव, न तु
वसुनया संयज्ञे दण्डविधायकम् । भवितव्यन्वच, वसुनया स्त्रीसंयज्ञे
दण्डविधायकेन प्रमाणेन । तत्तु न दृश्यते । अतः कारणात् कियान्
यस्यांशः प्रतीयइत्यवगम्यते । समन्तरोद्धृतं विवाहादिविधिः
स्त्रीभ्यामित्यादिवचनं नारदस्येति ज्ञात्वा मिताक्षरादावुद्धृतमस्ति ।

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियोरध्या विशेषतः ।
 द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररचिताः ॥
 इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ।
 यतन्ते रचितुं भार्यां भर्तारो दूर्बला अपि ॥
 स्त्रां प्रसूतिञ्च वित्तञ्च* कुलमात्मानमेव च ।
 स्त्रञ्च धर्मं प्रयत्नेना जायां रचन् हि रचति ॥
 न कश्चिद्व्योषितः शक्तः प्रसङ्ग परिरचितुम् ।
 एतेरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरचितुम् ॥
 अर्थस्य सङ्गच्छे चैनां व्यथे चैत्र नियोजयेत् ।
 शौचे धर्मेऽन्नपक्वाञ्च पारिणय्यस्य रक्षणे”—इति ।

स्त्रैः पुरुषैः भर्तृभिः सर्वदा अस्तन्त्राः कार्य्याः । विषये गीता-
 दावासकास्ततो व्यावर्त्तनीयाः । अरचितास्तु दुश्चरितेन भर्तृपितृ-
 कुलयोः शोकं कुर्युः । तस्मात् कुलदयदृष्ट्यर्थं रक्ष्यास्ताः । यद्यपि
 प्रसङ्ग रचितुमशक्यास्तथाप्यर्थमङ्गहादौ नियोजनेन पुरुषान्तर-
 चिन्तनावसरस्थाप्रदानेन रचेदित्यर्थः । दृष्टव्यतिरपि,—

“सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यो निवार्या स्त्री खवन्मुभिः ।

अश्रुदिभिः गुरुस्त्रीभिः पालनीया दिवानिशम्”—इति ।

दोषरहितस्त्रीपरित्यागिनं प्रत्याह नारदः,—

“अनुकूलामदुष्टां वा दत्तां सध्वीं प्रजावतीम् ।

त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूषसा”—इति ।

* प्रसूतिं चरित्रञ्च,—इत्यन्यत्र पाठः ।

† प्रजापतिव,—इति शा० ।

दण्डेन स्थापयितुमशक्ये त्वाह धातवश्चः,—

“आज्ञासम्पादीनीं दक्षां वीरसुं प्रियवादिनीम् ।

त्यजन् दाप्यः हतौयांश्चमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः”—इति ।

बुध्वा स्त्रियं त्यजेदित्याह नारदः,—

“अन्योन्यं त्यजतो धर्मः स्यादन्योन्यविशुद्धये ।

स्त्रीपुंसयोः न चोदाया व्यभिचाराद्भूते स्त्रियाः”—इति ।

विवाहसंस्काररहितयोरत्यन्तजातीयस्त्रीपुंसयोर्विरोधेनान्योन्य-
न्यजतो दोषो नास्ति । विवाहसंस्कृतायास्तु व्यभिचारादेव त्यागो-
न विरोधमात्रेण । एतच्च स्वस्वस्वच्छन्दव्यभिचारिणीविषयम्,

“स्वच्छन्दगा तु या नारी तस्याख्यागो विधीयते”—इति

चमस्मरणात् । शिष्यगाद्या अपि सन्त्याज्याः । तथाच वसिष्ठः,—

“चतस्तस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा तथा ।

पतिपत्नी तु विशेषेण जुक्नितोपगता तथा”—इति ।

हारीतोऽपि । “गर्भपत्नीं अधमवर्णं शिष्यसुतगामिनीं पानव्यसना-
सक्तां धनधान्यविक्रयकरीं विवर्जयेत्”—इति । विवर्जनं च व्यव-
हारपरित्यागः । तथाच वसिष्ठः,—

“व्यायतौर्त्यगमनधर्मभ्यस्तु निवर्त्तते”—इति ।

व्यायः सम्भोगः । तीर्थगमनशब्देन सार्त्तकर्म लक्ष्यते, धर्म-
शब्देन च श्रौतम् । चशब्देन सम्भाषणादिकम् । व्याधितादीनान्तु
सम्भोगमात्रस्य त्याग इत्याह देवलः,—

“व्याधितां स्त्रीप्रजां बन्ध्यामुन्मत्तां विगतार्त्तवाम् ।

अदुष्टां लभते त्यक्तुं तीर्यान् त्वेव कर्त्तव्यः”—इति ।

तीर्थास्त्रयोगात्,—इत्यर्थः । तथाच नारदः,—

“बन्ध्यां स्त्रीजननीं निन्द्यां प्रतिकूलाञ्च सर्वदा ।

कामतो नाभिनन्देत कुर्वन्नेवं न, दोषभाक् ॥

वादिनीं पूर्वाग्निनीञ्च भर्ता निर्वासयेत् गृहात् ।

स्त्रीं धनभ्रष्टसर्वस्वां गर्भविध्वंसिनीं तथा ॥

भर्तुश्च धनमिच्छन्तीं स्त्रियं निर्वासयेद्गृहात्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“भर्तुः प्रतिनिषेधेन या भार्या स्कन्दयेदृतुम् ।

तां याममध्ये विख्याप्य भूण्ण्णीं तु नयेत् गृहात् ॥

अशुश्रूषाकरीं नारीं बन्धकीं परिहंसकाम् ।

त्यजन्ति पुरुषाः प्राज्ञाः क्षिप्रमप्रियवादिनीम्”—इति ।

त्यागश्च अनिधनेन कार्यः । तथाच यमः,—

“स्वच्छन्दव्यभिचारिण्याः विवक्षांस्त्यागमव्रवीत् ।

न बध्ं न च वैरूढ्यं बध्ं स्त्रीणां विवर्जयेत् ॥

न चैव स्त्रीबध्ं कुर्यात् न चैवाङ्गविकर्त्तनम्”—इति ।

स्त्रीणां बध्ं कुर्वन् तासां विवर्जनं कुर्याद्भर्ता, न कर्षणमादि-
कर्त्तनमित्यर्थः । अयञ्च स्त्रीपुंभर्त्तु आचाराध्याये प्रपञ्चित इति
नाच कथ्यते ।

इति स्त्रीमङ्गलः ।

अथ दायभागाख्यं व्यवहारपदं कथ्यते ।

तत्र नारदः,—

“विभागोऽर्थस्य पितृस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।

दायभाग इति प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः”—इति ।

दायोनामः यद्धनं स्वामिसम्बन्धादेवान्यस्य स्वभवति^(१), तदुच्यते ।

स द्विविधः अप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्चेति । पितृधनं पितामहधनं वा अप्रतिबन्धो दायः । पुत्रादिधनं तु पित्रादीनां सप्रतिबन्धो दायः^(२) ।

तस्य विभागोदायविभाग इत्युच्यते । अतएव दायशब्देन पितृ-
द्वाराऽऽगतं मातृद्वाराऽऽगतं च द्रव्यमेवोच्यते इति । संप्रहकारस्य,—

“पितृद्वाराऽऽगतं द्रव्यं मातृद्वाराऽऽगतञ्च यत् ।

कथितं दायशब्देन तस्य भागोऽधुनोच्यते”—इति ।

विभागकालमाह मनुः,—

“ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः सह ।

भजेरन् पैतृकं चकथं अनौशास्ते हि जीवतोः”—इति ।

ऊर्ध्वं पितुरिति पितृधनविभागकालः । मातृरूर्ध्वमिति मातृ-

(१) स्वामिनः धनस्वामिनः सम्बन्धः स्वामिसम्बन्धः । स च दायभाग-
प्रकरणात् पुत्रत्वादिरूपएव याच्या न तु क्रोढत्वादिः । तेन स्वा-
मिनः सकाशात् क्रीतं धनं न दायः ।

(२) सर्वस्वामेवावस्थायां पित्रादिधनं पुत्रादिर्लभते इति तत्र प्रति-
बन्धाभावात् तदप्रतिबन्धोदायइत्युच्यते । पुत्रादिधनन्तु पित्रादेः
सप्रतिबन्धोदायः । तत्पुत्रादौ विद्यमाने तद्वगस्य पित्रादर्लब्धम-
शक्यतया सप्रतिबन्धत्वात् ।

धनविभागकाण्डः । तत्तच्चैतदुक्तं भवति । पितरुर्ध्वं मातरि जीवन्त्या-
मपि पितृधनविभागः कार्यः । तथा मातुरुर्ध्वं पितरि जीवितेऽपि
मातृधनविभागः कार्यः एव । अन्यतरधनविभागे उभयोरुर्ध्वकाण्ड-
प्रतीक्षणानुपयोगादिति । तदुक्तं मंथकारेण,—

“पितृद्रव्यविभागस्य जीवन्त्यामपि मातरि ।

अस्वतन्त्रतयाऽस्वाम्यं यस्मान्मातुः पतिं विना ॥

मातृद्रव्यविभागोऽपि तथा पितरि जीवति ।

सत्त्वपत्येषु यस्मान्न स्त्रीधनस्य प्रतिः पतिः” —इति ।

अथमर्थः । पतिमरणे पितृभार्यायाः पत्युपरमाद्स्वातन्त्र्येण
न स्वामित्वं, यस्माच्चापत्येषु विद्यमानेषु भार्याधनस्य भार्यामरणे-
ऽपि पतिर्न स्वामी, तस्मात्तयोरन्यतरस्मिन् जीवत्यन्यतरधन-
विभागोयुक्तः—इति । एतेन जीवतोस्तत्तत्द्रव्यविभागेषु पुत्राणां
न स्वातन्त्र्यमित्यर्थादुक्तं भवति । तथा शङ्खः । “न जीवति पितरि
पुत्रा रिक्तं भजेरन् । यद्यपि स्यात् पश्चादधिगतं, ते अनर्हाएव
पुत्राः । अर्थधर्मयोः अस्वातन्त्र्यात्”—इति । अस्यार्थः । यद्यपि
जन्मानन्तरमेव पुत्राः पितृधननिमित्तं प्रतिपन्नाः, तथापि पितरि
जीवति तद्धनं न विभजेरन् । यतो धर्मार्थयोरस्वातन्त्र्याद्विभाग-
करणेऽनर्हाः । अर्थास्वातन्त्र्यं नाम, तदादानप्रदानयोरस्वातन्त्र्यम्—
इति । तथाच हारीतः । “जीवति पितरि पुत्राणां अर्थादान-
विसर्गाच्चेपेस्वस्वातन्त्र्यम्”—इति । अर्थादानमर्थोपभोगः । विसर्गो-
च्ययः । आच्चेपोऽहत्यादिः शिचार्यमधिच्चेपादिः । धर्मास्वातन्त्र्यं, पृथ-
गिष्टापूर्णादावभट्टिः । यत्तु देवलेनोक्तम्,—

“पितर्युपरते तत्र विभजेरन् पितुर्धनम् ।

अस्मान्यं हि भवेत्तेषां निर्दोषे पितरि स्थिते”—इति ।

तदप्यस्मात्तत्प्रतिपादनपरं । पितृधने पुत्राणां जन्मना स्वाम्यस्य लोकसिद्धत्वात् । ननु शास्त्रैकसमधिगम्यस्य स्वत्वस्य कथं लोकसिद्धता । शास्त्रसिद्धत्वञ्च, “स्वामी ऋक्यकयसंविभागपरिग्रहाधिरगेषु । ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं चक्षियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः”—इति गौतमवचनादवगम्यते । अप्रतिबन्धोदायो ऋक्यं, न सप्रतिबन्धोदायः । संविभागः सप्रतिबन्धोदायः । अनन्यपूर्वस्य जलदणकाष्ठादेः स्त्रीकारः परिग्रहः । निध्यादिप्राप्तिरधिगमः । एतेषु निमित्तेषु सत्तु स्वामी भवति । ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यत्तत्त्वं, तदधिकमसाधारणम् । चक्षियस्य विजयदण्डादिलब्धं यत्तदसाधारणम् । वैश्यस्य कृषिगोरचादिलब्धं निर्विष्टं, तदसाधारणम् । शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिना भृतिरूपेण यत्तत्त्वं, तदसाधारणम् । एवमनुलोमप्रतिलोमजानां स्वस्वविहिताश्वसारथ्यादिना यत्तत्त्वं तदैधिकमित्यर्थः । तच्चैव संग्रहकारोऽन्यायमाह,—

“वर्त्तते यस्य यद्वस्ते तस्य स्वामी स एव न”—इति ।

अन्यस्वस्यान्यद्वस्ते स्थितस्य दर्शनेन तस्यैव स्वामित्वापत्तेः । अतः शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वत्वम् । किञ्च, यदि यस्यान्तिके यद्वनं दृष्टं तस्य स एव स्वामी, तर्ह्यस्य स्वमनेनापहतमिति न ब्रूयात् । यस्यैवान्तिके दृष्टं तस्यैव स्वामित्वात् । स्वत्वस्य लौकिकत्वे,

“योऽदत्तादायिनोऽहस्ताक्षिण्येत ब्राह्मणो धनम् ।

याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः”—इति

थाजनादिना अदत्तादायिनः सकाशाद्ब्रह्ममर्जयतो दण्डविधा-
नमनुपपन्नं स्यात् । तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यं स्तत्त्वम् ।

मेवम् । लौकिकमेव स्तत्त्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् ।
ग्रीष्मादिवत् । आहवनीयादीनां वैदिकादीनामपि लौकिकपाका-
दिषाधनत्वमस्तीत्यनैकान्तिको हेतुः—इति चेत् । न । न हि तेषा-
माहवनीयादिरूपेण पाकादिषाधनत्वं, किं तर्हि लौकिकान्यादि-
रूपेणेत्यस्ति वैधर्म्यम्^(१) । किञ्च, पामराणामपि स्तत्त्वव्यवहारदर्शनात्
स्तत्त्वस्य लौकिकत्वमवगम्यते^(२) ।

यत्तु गौतमवचनम् । “स्वामी अथ्यकथसंविभागेषु”—इत्याद्य-
नुपपन्नमित्युक्तम् । तत्र । प्रतिग्रहाद्युपायस्यास्य लौकिकत्वे स्थिते
ब्राह्मणादीनां प्रतिग्रहाद्युपायनियमार्थत्वात् शास्त्रस्य^(३) । यदप्युक्तं,
अन्यस्य स्वमन्येनापहतम्—इति न ब्रूयादिति । तदसत् । स्तत्त्वहेतु-

(१) संस्कारविशेषसंस्कृतेष्वपिराहवनीयउच्यते । अस्ति च तत्र रूप-
द्वयमाहवनीयत्वमभित्वस्य । तत्रालौकिकहेतुसाधनत्वमलौकिकेना-
हवनीयत्वेन रूपेण । लौकिकपाकादिसाधनत्वन्तु लौकिकेनाभित्वेनैव
रूपेणेति भावः ।

(२) स्तत्त्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे तु शास्त्रानभिज्ञानां पामराणां स्तत्त्व-
व्यवहारश्च न सम्भवति । न हि शास्त्रमविज्ञाय तदेकसमधिगम्यो-
ऽर्थः शक्यते ज्ञातुमिति भावः ।

(३) प्रतिग्रहाद्युपायकं स्तत्त्वं लौकिकमेवेति स्थिते तेषां प्रतिग्रहाद्युपा-
यानामनियमेन सर्वेषां सर्वत्र प्राप्तौ सत्यां ब्राह्मणस्याधिकं अन्यमि-
त्यादिगौतमवचनेन ब्राह्मणस्यैव प्रतिग्रहः क्षत्रियस्यैव विजय इत्यादि-
रौता अदृष्टार्थतया उपाया नियम्यन्ते । तन्नियमातिशयात् प्रत्येक
प्रत्येकैति स्तत्त्वानु जायते श्वेति भावः ।

भूतक्रयादिष्वन्देशात् स्वत्वसन्देहोपपत्तेः । यदपि चोक्तं, “योऽदत्ता-
दायिनः”—इति अदत्तादायिनः सकाशात् याजनादिना द्रव्य-
मर्जयितुर्दण्डविधानमनुपपन्नमिति । तदप्यसत् । प्रतिग्रहादिनिय-
तोपायकस्यैव स्वत्वस्य लौकिकत्वात् नियमातिक्रमेण द्रव्यमर्जयतो-
दण्डविधानमनुपपद्यते । एवं, “तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति”—इति प्राय-
श्चित्तविधानमपि । एवं च स्वत्वस्य लौकिकत्वे असत्प्रतिग्रहादिलब्धं
धनं तत्पुत्रादीनां दायत्वेन स्वमिति विभाज्यम्^(१) । न तेषां दोष-
सम्बन्धश्च^(२) ।

“सप्त विन्तागमा धर्म्या दायोलाभः क्रयोजयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रहएवच”—इति

मनुस्मरणात् ।

इदमत्र चिन्तनीयम् । विभागात् खं स्वस्य वा विभागः—इति ।
अत्रायं पूर्वपक्षः । विभागात् खं, जन्मनेव स्वत्वे उत्पन्नमात्रस्य
पुत्रस्यापि खं साधारणमिति द्रव्यसाध्येष्वाधानादिषु पितुरधिकार-
विधिर्न स्यात्^(१) । किञ्च,

(१) स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे ह्यसत्प्रतिग्रहादिना लब्धेऽपि स्वत्वमेव न
स्यात् तस्योत्सर्गविधानात् । स्वत्वस्य लौकिकत्वे त्वसत्प्रतिग्रहादि-
लब्धेऽपि स्वत्वं भवत्येव । तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्तीति प्रायश्चित्तान्तु
अर्जयितुर्देव न तत्पुत्रादीनाम् । स स्वत्ववर्जितया यथोक्तं प्राय-
श्चित्तमकुर्वन् प्रत्यवायभागौ भवति, तस्य तद्वनमधर्म्यं च भवति ।
तत्पुत्रादीनान्तु दायरूपमेव तद्वनमिति न तेषां प्रत्यवायः । तेषां
तद्वनस्य धर्म्यत्वादित्याशयः ।

(२) साधारणजनस्यैकेन विनियोगासम्भवादिति भावः ।

“मर्णा प्रीतेन यदन्नं स्निधे तस्मिन्मृतेऽपि तत् ।

वा यथाकाममश्रीयाद्द्यादा स्थावरादृते”—इति

प्रीतिदानवचनमप्यनुपपन्नं स्यात् । यदपि,—

“मणिमुक्ताप्रवासानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।

स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥

पितृप्रसादात् भुञ्जन्ते वस्त्राद्याभरणानि च ।

स्थावरं तु न भुञ्जेत प्रसादे सति पैतृके”—इति ।

तत्पितामहोपात्तस्थावरविषयम्^(१) । तस्मात्, स्वामिनाद्यादि-
भागाद्वा स्वं न जन्मनेव ।

राङ्गान्तमु । जन्मनेव स्वं लोके प्रसिद्धम् । विभागशब्दश्च
वङ्गस्वामिकधनविषये लोके प्रसिद्धो नान्यदीयधनविषयो न प्रहोष-
विषयः^(२) । किञ्च “उत्पत्त्यैवार्थं स्वामिलाभतेत्याचार्याः”—इति
गौतमवचनाज्जन्मनेव स्वं लभ्यते ।

यदुक्तम्, मणिमुक्ताप्रवासानाम्,—इत्यादिवचनं पितामहोपात्त-
स्थावरविषयमिति । तदयुक्तम् । न पिता न पितामह इति वचनात्
पितामहस्य हि स्वार्जितमपि धनं पुत्रपौत्रयोः सतोरदेषमिति च
जन्मना स्वं लभ्यतेति ।

यदयुक्तम् । अर्थसाधेष्वाधानादिषु पितुरनधिकार इति ।
तदयुक्तम् । वचनादेवाधिकारावगमात् । यदपि लोकां, जन्मनेव

(१) जन्मनेव स्वे स्थावरस्य प्रसाददानस्य प्रसक्तिरेव नास्तीति वन्न प्रति-
निधेयः । तस्मादिभागादिना स्वं न जन्मनेति भावः ।

(२) न प्रहोषविषयो न निर्विषय इत्यर्थः ।

स्त्रले भर्त्रा प्रीतेन यद्वत्तमित्यादि विष्णुवचनं नोपपद्यते,—इति ।
तदप्युक्तम् । साधारण्येऽपि द्रव्यस्य वचनादेव प्रीतिदाने पितुर-
धिकारोपपत्तेः । स्थावरादौ तु स्तार्जितेऽपि पुत्रादिपारतन्त्र्येनैव ।

“स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्त्रयमर्जितम् ।

असंभूय सुतान् सर्वाञ्च दानं न च विक्रयः ॥

ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।

वृत्तिञ्च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः”—

इत्यादिवचनात् । आपदादौ तु स्त्रातन्त्र्यमस्येव ।

“एकोऽपि स्थावरे कुर्व्याद्दानाधमनविक्रयम् ।

आपत्काले कुटुम्भार्थं धर्मार्थेषु विशेषतः”—इति

स्मणरात् । तस्मात्, सुष्ठूक्तं जन्मनैव स्त्रत्वमिति । प्रकृतमनुसरामः ।

अपरमपि विभागकालमाह याज्ञवल्क्यः,—

“विभागश्चेत्पिता कुर्व्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वं वा स्युः समांशिनः”—इति ।

यदा पिता विभागं कर्तुमिच्छति, तदा पुत्रानात्मनः सकाशा-
दिच्छया विभजेत् । इच्छया विभागप्रकारः, ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति ।

श्रेष्ठभागः सोऽङ्गारविभागः । उद्गारप्रकारः सत्यन्तरे दर्शितः,—

“ज्येष्ठस्य विंश उद्गारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्त्राप्तुरीयं तु चतुर्थीयः”—इति ।

अथवा । सर्वे ज्येष्ठादयः पुत्राः समांशभाजः^(१) । अथ^(२) विषमोभागः

(१) इदञ्च सर्वे वा स्युः समांशिन इत्यस्य व्याख्यानम् ।

(२) अथचेति सोऽङ्गारविभागरूप इत्यर्थः ।

स्त्रार्जितद्रव्यविषयः । क्रमागते तु सर्वेषामपि समाग्रः स्यात् । पितु-
रिच्छया विषमविभागस्यायुक्तत्वात् । नारदोऽपि काशान्तरमाह,—

“अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्धनं समम् ।

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रप्तासु भगिनीषु च ॥

निवृत्ते वाऽपि रमणे पितर्युपरतस्थृहे”—इति ।

ग्रङ्गोऽपि । “अकामे पितरि चक्षुर्विभागो वृद्धे विपरीते
चेतसि दीर्घरोगिणि च”—इति । अस्वार्थः । अकामे विभागम-
निच्छति पितरि अतिवृद्धे विपरीतेऽप्रकृतिस्थे दीर्घरोगिणि अचि-
कित्स्यरोगग्रस्ते च पुत्राणामिच्छयेव विभागो भवतीत्यर्थः । दीर्घ-
रोगग्रहणमतिकुपितादेरुपलक्षणम् । अतएव नारदः,—

“व्याधितः कुपितश्चैव विषयाभक्तमानसः ।

अथथाशास्त्रकारौ च न विभागे पिता प्रभुः”—इति ।

पुत्रा समविभागकरणे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समाग्रिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्ता वा श्वशुरेण वा”—इति ।

अदि स्त्रेच्छया पिता पुत्रान् समभागिनः करोति, तदा अद-
त्तस्त्रीधनाः पत्न्योऽपि पुत्रसमांशभाजः कार्याः । दत्ते तु स्त्रीधने,
“दत्ते तद्धै प्रकल्पयेत्”—इति पुत्रांशदूर्द्धांशभाजो भवन्ति । पितु-
रूर्ध्वं धर्मविद्वद्भ्यं विभागः कर्त्तव्य इत्याह प्रजापतिः,—

“एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।

पृथग्विवर्धते धर्मसम्पदाङ्गन्यां पृथक्क्रिया”—इति ।

वृद्धस्यतिरपि,—

“एकपात्रेण वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे”(१)—इति ।

पितृरुर्ध्वं विभागे प्रकारनियममाह याज्ञवल्क्यः,—

“विभजेयुः सुताः पितृरुर्ध्वं गृह्यन्ते समम्”—इति ।

ननु पितृरुर्ध्वं विभागेऽपि विषमविभागो मनुना दर्शितः ।

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्चेत्युपक्रम्य,—

“ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पित्र्यं धनमशेषतः ।

शेषास्तस्युपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥

ज्येष्ठस्य विंश उद्भारः सर्वद्रव्याश्च यदरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तु यवीयसः” ॥

तथा, “उद्भारेऽनुद्भृते तेषामियं स्यादंशकल्पना ।

एकाधिकं हरेज्येष्ठः पुत्रोऽर्धं ततोऽनुजः ॥

अंशमंशं यवीयांस इति धर्माव्यवस्थितः”—इति ।

गौतमोऽपि । “विंशतिभागो ज्येष्ठस्य मिथुनसुभयतोदयुक्तो-
रथो गोवृषः । काणः खोडः कूटः वण्डो मध्यमस्थानेकशेत् । अवि-
धान्यायसी गृहमनोयुक्तं चतुर्व्यदां चैकैकं यवीयसः । समं चेतरेतः
सर्वम्”—इति । अथमर्थः । सर्वस्मात् पितृधनाद्विंशतितमोभागो-
ज्येष्ठस्य । मिथुनं गोमिथुनं प्रसिद्धम् । उभयतोदयोऽस्याश्चतरगर्दभाः,
तेषां यथासम्भवं अन्यतराभ्यां युक्तोरथः । खोडो वृद्धः । कूटः शृङ्ग-
विकसः । वण्डो विस्रोपितबाह्वधिः । अविशेषितत्वात् गवान्मादीनां

(१) अनेन वचनेन सखासाधारणधनेन दृश्यक्षयकं मित्राद्यर्चनात् विभागे
धर्माव्यवस्थित इति दर्शितम् ।

यथासम्भवं अन्तरस्त्रोद्धारः कर्तव्योमध्यमस्य । यवीयसस्य, धाम्यं
त्रीक्षादि, अथो लोचम् । अनोद्युक्तं ग्रकटयुक्तम् । चतुष्पदां गवादी-
नानेकैकं वृथक् वृथगानुपूर्व्येण यवीयस उद्धारः । बृहस्पतिरपि,—

“जन्मविद्यागुणश्रेष्ठो ह्यंशं दायादवाप्नुयात्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“यथा यथा विभागोत्पन्नं यागार्थतान्मियात् ।

तथा तथा विधातव्यं विद्वद्भिर्भागगौरवम्”^(१)—इति ।

जीवद्विभागेऽपि विषमविभागो नारदेनोक्तः,—

“पितैव वा स्वयं पुत्रान् विभजेद्वयसि स्थितः ।

ज्येष्ठं श्रेष्ठविभागेन यथा वाऽस्य मतिर्भवेत् ॥

पित्रैव तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्धनैः ।

तेषां स एव धर्मः स्यात् सर्वस्य हि* पिता प्रभुः ॥

द्वावंग्रौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“समन्यूनाधिका भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः ।

तथैव ते पास्तनीया विनेद्यास्तैः स्फुरन्त्यथा”—इति ।

तस्माच्छीवद्विभागेन च* विषमविभागोऽस्तीति कथं सुतः

* न सर्वस्य,—इति का० ।

† इत्यनेन पाठः सर्वेषु पुस्तकेषु । परमर्थं पाठः न समीचीनः ।

जीवद्विभागेऽजीवद्विभागे च,—इति पाठस्तु समीचीनः प्रतिभाति ।

(१) अनेन धनस्य यागार्थत्वं यथा भवति, तथा भागाधिक्यं कस्तव्यमिति
ब्रुवता विद्यादिगुणवतां भागाधिक्यं ज्ञापितम् । तदीयधनस्त्रोत्पत्ते-
र्यागार्थत्वं स्वभावात्मानत्वादित्यभिप्रायः ।

सममेव विभजेरन्निति नियम्यते । नैवम् । सत्यं ग्राह्यतो विषय-
विभागोऽस्ति, तथापि लोकविद्विष्टत्वादनुबन्धादिवन् नातुष्टीयते ।
उक्तञ्च संग्रहकारेण,—

“यथा नियोगधर्माऽयं नानुबन्धावधोऽपि वा ।

तथोद्धारविभागोऽपि नैव सम्प्रति वर्त्तते”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि । “जीवन्नेव पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् समम्”—इति
स्वमतमुपन्यस्य “ज्येष्ठोदायादइत्येके”—इत्येकौचमतेन कृत्स्नधनग्रहणं
ज्येष्ठस्योपन्यस्य, देशविशेषे, “सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य
रथः पितुः परिभाण्डञ्च, गृहोऽलङ्कारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके”
—इत्येकौचमतेनैवोद्धारविभागं दर्शयित्वा “तस्मात्स्वप्रतिषिद्धम्”—
इति निराकृतवान् । तच्च ग्राह्यप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शितवान्, “मनुः
पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते”—इति । तस्माद्विषय-
विभागः ग्राह्यसिद्धोऽपि लोकविरोधाच्छ्रुतिविरोधाच्च नातुष्टेयः,—
इति सममेव विभजेरन्निति नियमो घटते ।

स्वयं द्रव्याज्जनसमर्थतया पितृद्रव्यमनिष्कृतोऽपि यत्किञ्चिद्दत्त्वा
दायविभागः कर्त्तव्यः तत्पुत्रादीनां दायग्रहणेऽनित्यत्वर्यमित्याह
याज्ञवल्क्यः,—

“ग्राह्यत्वादीहमानस्य किञ्चिद्दत्त्वा पृथक् क्रिया”—इति ।

पुत्राणां मातृधनविभागो दुहितृभावे द्रष्टव्यः । तथाच सएव,—

“मातुर्दुहितरः शेषमृणान्ताभ्य ऋतेऽन्वयः”—इति ।

मातृकृतर्णापाकरणावशिष्टं मातृधनं दुहितरोविभजेरन् । अतश्च,
मातृकृतर्णैर्यमं न्यूनं च मातृधनं दुहितृणां यद्भावेऽपि पुत्राएव

विभजेरन्,—इत्यर्थाद्वगन्यते^(१) । अथ गौतमेन विशेषोद्दिष्टः ।
“स्त्रैधनं दुहितृणामप्रदानामप्रतिष्ठितानां च”—इति । अदाऽनूक-
दुहितृषमवाये मातृधनमनूदानामेव^(२) । अदाऽपि सधननिर्धन-
दुहितृषमवाये निर्धनानामेवेत्यर्थः^(३) । पैतामहे पौत्राणां विभागे
विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अनेकपितृकाणाम् पितृतो दायकल्पना”—इति ।

यदा पितृतः अविभक्ता भ्रातरः पुत्रानुत्पाद्य मृताः, तत्रैकस्य द्वौ
पुत्रौ, अन्यस्य चयः, अपरस्य चलारः । तत्र पौत्राणां पैतामहे ब्रूये
यद्यपि जन्मनैव स्त्रवं पुत्रैरविशिष्टं, तथापि पित्र्यं दानेकं चयो-
ऽप्येकं चलारोऽप्येकं लभन्ते इत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्य ब्रूयतिः,—

“तत्पुत्रा विषमसमाः पितृभागहराः सृताः”—इति ।

तत्पुत्राः प्रमौतपितृकाणामेकेकस्य पुत्राः, विषमसमाः न्यूना-
धिकसङ्ख्याः, स्त्रं स्त्रं पैतृकं भागमेव लभन्ते इत्यर्थः । यदा लसुत-
योरविभक्तयोर्मध्ये कश्चित् भ्राता मृतः तत्सुतस्य पितामहादप्यप्राप्तांशः
पितामहोऽपि नासीत्, तदा लाह कात्यायनः,—

“अविभक्तेऽनुजे प्रेते तत्सुतं चक्ष्यभागिनम् ।

कुर्वीत जीवनं येन क्षत्रं नैव पितामहात् ॥

लभेतांशं च पित्र्यं तु पितृव्यान्तस्य वा सुतात् ।

(१) तथाच विभजेरन् सृताः पित्रोर्लङ्घनकथमर्थं सममिति मातृधने पुत्रा-
णामधिकारः एतद्विषयइति भावः ।

(२) इदमप्रदानामित्यस्य व्याख्यानम् ।

(३) तथाच अप्रदायदमनूदापरम्, अप्रतिष्ठिताप्रदश्च निर्धनापरमिति शब्दः ।

सप्तर्षांस्तु सर्वेषां भ्रातृणां न्यासतो भवेत् ॥

समेत तत्सुतो वाऽपि निवृत्तिः परतो भवेत्”—इति ।

समेत तत्सुतो वा,—इत्यस्य अयमर्थः । तस्यापि विभाज्यधनस्या-
भिपौत्रस्य सुतोऽपि पितुरभावे तद्भागं समेत, तत ऊर्ध्वं तत्समस्तौ
द्वद्व्यप्रपितामहधनविभागकरणनिवृत्तिः,—इति । तथाच देवका,—

“अविभक्तविभक्तानां कुलानां वसतां सह ।

भूयो दासविभागः स्यादा चतुर्थादिति स्थितिः ।

तावत् कुलाः सपिण्डाः स्युः पिण्डभेदस्ततः परम्”—इति ।

जीवन्निपुत्रकस्य पुनः पित्रा सह कथं पितामहधनविभाग-
इत्याकाङ्क्षायामाह दृश्यति,—

“द्रव्ये पितामहोपात्ते जङ्गमे स्यादरेऽपि वा ।

सप्तसंश्लिप्ताख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि”—इति ।

आश्रयस्योऽपि,—

“भर्त्रा पितामहोपात्ता निवन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यात् सद्द्रव्यं स्नायं पितुः पुत्रस्य सोभयोः”—इति ।

भूः शास्त्रिणादिका । निवन्धः; एकस्य पर्णभारस्य इयन्ति
पर्णानि, तथैकस्य कस्तुरिकभारस्य इयन्ति कस्तुरिकफलावीत्याद्युक्तलक्षणः ।
द्रव्यं सुवर्णरत्नमदि । यत् पितामहेन प्रतिग्रहविजयादिजन्यम्,
तत्र पितुः पुत्रस्य च स्नायं लोकप्रसिद्धमिति विभागोऽस्ति । हि
यस्मात् सद्द्रव्यं समानं स्नायं, तस्मात् न पितुरिच्छैव विभागो-
नापि पितुर्भागद्वयम् । ततश्च, पित्रतो भागकल्पनेत्येतस्मान्मे सप्त-
केऽपि बाधनिकम् । अतः,—

“दावंग्रौ प्रतिपद्येत विभज्यमात्मनः पिता”-

इत्येवमादिकं युगान्तरे विषमविभागप्रतिपादनपरतया स्नापि-
तम् । स्नार्जितद्रव्यविषयं वा । पैतामहधनविषये तु न स्नापि-
विषमविभागः,—इति । तथा, अविभक्तेन पित्रा पैतामहे द्रव्ये दी-
यमाने विक्रीयमाणे वा पौत्रस्य निषेधेऽप्यधिकारोऽस्तीति* गम्यते ।

पैतामहोपाप्तेऽपि† कश्चित् पितुरिच्छेव स्नार्जितवदिभागो-
भवतीत्याह मतुः,—

“पैतृकं तु पिताद्रव्यमनंवातं यदांमुधात् ।

न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम्”—इति ।

यत्पितामहार्जितं केनाप्यपहृतं यदि पितोद्भूतं, तदा स्नार्जि-
तमिव पुत्रैः सार्द्धमकामतः स्वयं न विभजेत्,—इति । एवं च सति,
पितामहोपाजितं न स्नेच्छयाविभाग इत्युक्तं भवति । दृष्टव्यतिरपि,—

“पैतामहं हृतं पित्रा स्वश्रत्वा यदुपाजितम् ।

विद्याग्नौर्ध्वादिना प्राप्तं तत्र स्वास्यं पितुः सन्तम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“स्वश्रत्वाऽपहृतं द्रव्यं स्वयमाप्तञ्च यद्भवेत् ।

एतत्सर्वं पिता पुत्रैर्विभागं नैव दाप्यते”—इति ।

अपहरेदपहृतं क्रमायातं स्वश्रत्वेवोद्धृतं, यन्नष्टं क्रमायातं, यच्च विद्या-
ग्नौर्ध्वादिना स्वयमेवार्जितं, तत्सर्वं पिता विभागं पुत्रैर्न दाप्यदत्तव्यः ।
विभागोत्तरकाशोत्पन्नस्य भागकल्पनाप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

* निषेधेऽप्यविरोधोऽस्तीति,—इति शा० ।

† इत्यनेन पठ्यते सर्व्वम् । पितामहोपाप्तेऽपि,—इति भवितुमुचितम् ।

“विभक्तेषु सुतोजातः सवर्णायां विभागभाक्”—इति ।

अयमर्थः । विभक्तेषु पुत्रेषु सवर्णायां भार्यायां जातः पुत्रः पित्रोर्भागं भजते इति विभागभाक्—इति । मातृभगवत्पुत्राणां दुहितरि, ताभ्य ऋतेऽप्ययः,—इत्युक्तत्वात् । असवर्णायां जातस्तु स्वांशमेव पित्र्यालभते, मातृकं तु सर्वमेव । अतएव मनुः,—

“ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम्”—इति ।

पित्रोरिदं पित्र्यम्,

“अनीशाः पूर्वजाः पित्रोः भ्रातृभागे विभक्तजाः”—इति स्मरणात् । मातापित्रोर्भागे विभागात्पूर्वमुत्पन्नो न स्वामी, पित्रा सह पूर्वं विभक्तत्वात् । विभक्तजस्य भ्रातृधने न स्वामीत्यर्थः । विभागोत्तरकालं पित्रा स्वयमर्जितमपि विभागोत्तरकालमुत्पन्न-
स्यैव । तथाच मनुः,—

“पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत् स्वयमर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः”—इति ।

ये च विभक्ताः पुनः पित्रा सह संसृष्टास्तेषां विभागोत्तरकाल-
मुत्पन्नेन सह विभागोऽस्तीत्याह मनुः,—

“संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह”—इति ।

अजीवद्विभागोत्तरकालं जातस्य पुत्रस्य भागकल्पनामाह याज्ञ-
वल्क्यः,—

“दृष्ट्वाद्वा तद्विभागः स्यादायययविप्रोधितात्”—इति ।

पितरि मृते भ्रातृविभागसमयेऽस्यष्टगर्भायां मातरि भ्रातृवि-
भागोत्तरकालमुत्पन्नस्य विभागः, दृष्ट्वाद्भ्रातृभिर्मृहीतात् आयय-

विशोभितात् उपचयापचयाभ्यां शोभिताङ्गनात् किञ्चिदुद्धृत्य
स्नांशसमोदातस्यः स्यादित्यर्थः ।

एतच्च मृतभ्रातृभार्यायामपि विभागसमये अल्पदृगर्भाणां
विभागादूर्ध्वमुत्पन्नस्यापि वेदितव्यम् । स्यष्टगर्भाणां तु प्रसवं प्रती-
क्ष्यैव विभागः कर्तव्यः । “अथ भ्रातृणां दायविभागो याज्ञान-
पत्याः स्त्रियस्त्रासामापुत्रलाभात्”—इति वशिष्ठस्मरणात् । विभ-
क्तेभ्यः पितृभ्यामर्थदाने विभक्तजस्य पुत्रस्य निषेधाधिकारोनास्ति,
इत्तं च तेन न* प्रत्याहर्तव्यमित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“पितृभ्यां यस्य यद्वत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत्”—इति ।

अजीवद्विभागे मातुरांशकल्पनामाह याज्ञवल्क्यः,—

“पितरूर्ध्वं विभजतां माताऽप्यंशं समं हरेत्”—इति ।

एतच्च स्त्रीधनस्य अप्रदाने वेदितव्यम् । इत्ते त्वर्धमेव, “इत्ते
त्वर्धांशहारिणी”—इति स्मरणात् । अतएव स्मृत्यन्तरम्,—

“जनन्यपधना पुत्रैर्विभागेऽंशं समं हरेत्”—इति ।

अपधना प्रातिस्त्रिकस्त्रीधनशून्या जननी पुत्रैर्विभागे क्रियमाणे
पुत्रांशसममंशं हरेदित्यर्थः । जननीगृहणं सापत्न्यादेरुपसङ्गार्थम् ।
तथाच व्यासः,—

“असुतासु पितुः पत्न्यः समानांशः प्रकीर्तिताः ।

पितामहास्य सर्वास्ता मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः”—इति ।

यत्तु कैश्चिदुक्तं, माताऽप्यंशं समं हरेदिति जीवनीपयुक्तमेव
धनं माता स्वीकरोतीति । तच्च । अंशसमग्रद्वयोरानर्थक्यप्रसङ्गात् ।

* इत्तं चेतन्न,—इति आ० ।

कस्योच्येत, वेदधने जीवनीयवृत्तं गृह्णाति स्वल्पधने पुत्रवर्णाश्र-
मिति । तदपि न । विधिवैधन्यप्रसङ्गात्^(१) । भिन्नमादकाणां स्ववर्णा-
श्रमसङ्ख्यानां विभागप्रकारमाह व्यासः,—

“समानजातिसङ्ख्या ये जातास्तेकेन सूत्रवः ।

विभिन्नमादकास्तेषां मादभागः प्रशस्यते^(२)”—इति ।

इह स्यतिरपि,—

“अथेकजाता बहवः समानाजातिसङ्ख्याया ।

सधनैस्तैर्विभक्तव्यं मादभागेन धर्मतः”—इति ।

विषमसङ्ख्यानाम् विभागं स एवाह—

“स्ववर्णसङ्ख्या ये* विभागक्षेपु शस्यते”—इति ।

भिन्नजातीनां पुत्राणां विभागमाह याज्ञवल्क्यः,—

“चतुस्त्रिंशद्व्येकभागाः सुवर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।

अथजास्त्रिंशद्व्येकभागा विद्वास्तु द्व्येकभागिनः”—इति ।

वर्णशोब्राह्मणात्मजाः, ब्राह्मणादिवर्णस्त्रीषु^(३) ब्राह्मणेनोत्पन्ना-
ब्राह्मणपूर्ध्ववसिक्ताम्बुनिषादाः^(४) अथाक्रमम् प्रत्येकं चतुस्त्रिंशद्व्येक-

* स्ववर्णीनिष्कृतसङ्ख्या ये,—इति शा० ।

(१) वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः ।

(२) एकस्यां स्त्रियां यावन्तः पुत्रा जाताः संपरस्यामपि तावन्तएव
चेज्जातसः तदा मातुरेवायं द्वि प्रागिति ज्ञत्वा तैर्विभक्तव्यमित्याशयः ।

(३) तथाच वर्णश इत्यत्र वर्णशब्देन ब्राह्मणादिवर्णाः स्त्रिय उच्यन्ते ।
तस्मादाधिकारवकारके वीर्यायां शब्द प्रत्ययः ।

(४) ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्नी ब्राह्मण्यः, क्षत्रियायां सूड्रावसिक्तः,
वैश्यायामम्बुः, शूद्रायां निषादः । अत्रयैव रीत्या उत्तरमश्वोक्त्याख्येयः ।

भागा भवेत् । अचियादिवर्षस्त्रीषु अचियेकोत्पत्ताः अचियस्त्रि-
योपाख्येकभागाः, वैश्वेन वैश्यायामुत्पन्नौ वैश्वकर्णौ द्व्येकभा-
गिनौ । मगुरयि,—

“ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतसस्तु यदि स्त्रियः ।

तासां पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्यात् ॥

सर्वे वा स्वस्थजातन्तु दशधा प्रविभज्य तु ।

धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित् ॥

चतुरंशान् हरेद्विप्रः चौंशान् अचियासुतः ।

वैश्यापुत्रो हरेद्द्व्यंशं एकं शूद्रासुतो हरेत्”—इति ।

एतत् प्रतिग्रहप्राप्तभृत्यतिरिक्तविषयम् । अतएव दृष्टव्यमिति,—

“न प्रतिग्रहभृद्देया अचियादिसूताय वै ।

यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रसुतो हरेत्”—इति ।

प्रतिग्रहविशेषणसामर्थ्यात् क्रयादिलब्धा भूः अचियादिसूता-
नामपि भवत्येव । शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधाच्च^(१) ।

“शूद्रां विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति”—इति ।

अथ मनुवचनम्,—

“ब्राह्मणअचियविशां शूद्रापुत्रो न स्वस्थभाक् ।

यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत्”—इति ।

तस्मैतिदन्तधनसद्भावविषयं इत्यविरुद्धम् । आनुसोम्येन जात-

(१) यदि हि क्रयादिलब्धा भूमिः अचियादिपुत्राणामपि न भवेत्,
तदा शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधो नोपपद्यते । शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषे-
धोऽस्मिन् अचियादिसूतायां तत्राधिकारोऽस्तीति मत्तम् ।

लौकपुत्रस्य स्वयमृष्टप्रकारमाह देवसः,—

“आतुलोम्येन पुत्रस्तु पितुः सर्वस्वभाग्यवेत्”—इति ।

एतच्च निषादव्यतिरिक्तविषयम् । अतएवोक्तं तेनैव,—

“निषादएकपुत्रस्तु विप्रस्वस्य तृतीयभाक् ।

द्वौ सपिण्डः सकुल्यो वा स्वधादाता तु संहरेत्”—इति ।

यत्तु मनुवचनम्,—

“यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् ।

नाधिकं दशमादृष्टाच्छूद्रापुत्राय धर्मतः”—इति ।

तदशुभपुत्रपुत्रापुत्रविषयम् । यत्रियेण वैश्येन वा शूद्रायामुत्पन्नः एकः पुत्रः अर्द्धमेव हरेत्, न निषादवत् तृतीयमंशम् । तथा बृहद्दिणः । “दिजातीनां शूद्रस्त्रेकः पुत्रोऽर्द्धहरोऽपुत्रस्य स्वयस्य वा गतिः सा भागार्धस्य”—इति । प्रत्यासन्नसपिण्डस्यान्यदर्थं भव-
तीत्यर्थः । अजौवत्विभागे केषुचित् भ्रातृव्यसंस्कृतेषु भगिनौषु वा संस्कृतास्तु तत्संस्कारः पूर्वसंस्कृतैर्भ्रातृभिः कर्तव्य इत्याह व्यासः,—

“असंस्कृतास्तु ये तंच पैतृकादेव ते धमात् ।

संस्कार्या भ्रातृभिः ज्येष्ठैः कन्यकास्तु यथाविधि”—इति ।

भगिनौसंस्कारे तु विशेषमाह व्यासवचनम्,—

“असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

भगिन्यस्तु निजादंशादृत्वा त्वंशं तुरीयकम्”—इति ।

पितृरुद्धं विभजद्भिर्वाहभिरसंस्कृतां भ्रातरः यमुद्रावद्वेष्टे
संस्कर्तव्याः । भगिन्यश्चासंस्कृताः निजादंशादृष्टज्जातीया कन्यका
तज्जातीयपुत्रभागात् तुरीयं चतुर्थं भागं दत्त्वा संस्कर्तव्याः ।

अनेन पितृरुर्ध्वं दुहितरोऽप्यंशभागिन्य इति गम्यते । अतएव मतुः,—

“तेभ्योऽग्नेभ्यस्तु कन्याभ्यः स्वं दद्युर्भातरः प्रथक् ।

स्नात् स्नादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदितुवः”—इति ।

ब्राह्मणादयो भातरः ब्राह्मणादिभ्यो भगिनीभ्यो द्विजाति-
विहितेभ्योऽग्नेभ्यः^(१) स्नात् स्नादंशादात्मीयाङ्गागाच्चतुर्थभागं दद्युः ।

एतदुक्तं भवति । यदि कस्यचिद्ब्राह्मण्येव पत्नी पुत्रश्चैकः कन्या
चैका, तत्र पित्र्यं द्रव्यं द्वेधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य
तुरीयांशं कन्यायै दत्त्वा श्रेष्ठं पुत्रो गृह्णीयात् । अथ द्वौ पुत्रौ कन्या
चैका, तदा पित्र्यधनं त्रिधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य
तुरीयांशं कन्यायै दत्त्वा श्रेष्ठं द्वौ पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः । अथ एकः
पुत्रः द्वे कन्ये, तदा पित्र्यं धनं त्रिधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा
विभज्य द्वौ भागौ द्वाभ्यां कन्याभ्यां दत्त्वाऽवशिष्टं सर्वं पुत्रो गृह्णाति ।
एवं समानजातीयेषु समविषमेषु भ्रातृषु भगिनीषु च समविषमासु
योजनीयम् ।

यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः अचिया कन्या चैका, तत्र पित्र्यं
द्रव्यं सप्तधा विभज्य अचियपुत्रभागान् चोत् चतुर्धा विभज्य तुरी-
यांशं अचियकन्यायै दत्त्वा श्रेष्ठं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णाति । यदा तु द्वौ
ब्राह्मणीपुत्रौ अचिया कन्यैका, तत्र पित्र्यं धनमेकादशधा विभज्य
चोत् भागान् चतुर्धा विभज्य चतुर्थमंशं अचियकन्यायै दत्त्वा श्रेष्ठं
सर्वं ब्राह्मणीपुत्रौ विभज्य गृह्णीयाताम् ।

(१) तेभ्योऽग्नेभ्य इति तच्छब्देन ब्राह्मणादीनां पुत्राणां अक्षयानि-
विहितेभ्योऽग्नेभ्यः प्रदानं गम्यते । तदिदमुक्तं, द्विजादिविहितेभ्योऽग्नेभ्य इति ।

चतुर्थांशहराः, अपि तु यासांश्चादनमेव लभन्ते इत्यर्थः । यन्तु
विष्णुनोक्तम्,—

“अप्रग्रस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोदजाः ।

पौनर्भवस्तु ते नैव पिण्डश्चक्षाग्रभागिनः”—इति ।

तदौरसे सति चतुर्थांशनिषेधपरमेव^(१) । यच्च मनुनोक्तम्,—

“एकएवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।

शेषाणामानग्रंस्वार्थं प्रदद्यात्तत्प्रजीवनम्”—इति ॥

तदौरसप्रग्रंसापरमेव न चतुर्थांशभागनिषेधपरम् । अन्यथा
चतुर्थांशभागप्रतिपादकवग्रिष्टकात्यायनवचनयोरानर्थक्यप्रसङ्गात् ।
यदपि तेनैवोक्तम्,—

“षष्ठं तु क्षेपजस्याग्रं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् ।

औरसोविभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेवच”—इति ।

तत्रेयं व्यवस्था । अत्यन्तगुणवत्त्वे चतुर्थांशभागित्वं, प्रतिकूलत्व-
निर्गुणत्वयोः षष्ठांशभागित्वं, प्रतिकूलत्वमात्रे निर्गुणत्वमात्रे च पञ्च-
मांशभागित्वमिति^(२) । यदपि हारीतेनोक्तम् । “विभजित्यमाण
एकविंशं कानीनाय दद्यात्, विंशं पौनर्भवाय, एकोनविंशं?

* प्रदद्यात्तु प्रजीवनम्,—इति का० ।

† एकविंशत्,—इति शा० ।

‡ विंशत्,—इति शा० ।

§ एकोनविंशत्,—इति शा० ।

(१) न तु यासांश्चादननिषेधपरमिति भावः ।

(२) तथाच प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वे निहिते षष्ठांशप्रयोजिके, प्रत्येकान्तु
पञ्चमांशप्रयोजिके इति भावः ।

ध्यामुखायणाय, अष्टादशांशं च क्षेत्रजाय, सप्तदशांशं पुत्राय*, इत-
रदौरसाय पुत्राय दद्यात्”—इति । एतदसवर्णनिर्गुणपुत्रविषयम् ।
यत्तु मनुना,—

“श्रौरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः क्वचिमएवच ।

गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायदाबान्धवाश्च षट् ॥

कानीनश्च सप्तोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादबान्धवाः”—

इति षड्द्वयमभिधाय पूर्वषड्गस्य दायादबान्धवलं उत्तरषड्गस्या-
दायादबान्धवलमुक्तं, तत् पुनः समानगोचलेन सपिण्डत्वेन वा
उदकप्रदानादिकार्यकरत्वं षड्द्वयस्यापि सममेवेति व्याख्येयम् ।
पितृधनग्रहणं तु पूर्वस्याभावे सर्वेषामस्येव ।

“न भ्रातरो न पितरः पुत्रा ऋक्ष्यहराः पितुः”—इति

श्रौरसस्यतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधीनां† सर्वेषां ऋक्ष्यहारित्वस्य
मनुनैव प्रतिपादितत्वात्^(१) । ध्यामुखायणस्तु जनयितुरपि ऋक्ष्यं
भजते । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । परन्त्वसभीचीनोऽयं पाठः । कस्यापि
पुत्रविशेषस्य ह्यत्र निर्देश उचितो न पुत्रमात्रस्य ।

† पुत्रप्रतिनिधीनामपि,—इति पाठो भवितुमुचितः ।

(१) वचने पुत्रा इति ऋक्ष्यधनोपादानात् प्रतिनिधौ अतश्च प्रयोगस्य
सिद्धान्तसिद्धतया च पुत्रप्रतिनिधित्वमपि पुत्रशब्दप्रयोगोपपत्तेः
सर्व्वेषामेव पुत्राणां ऋक्ष्यहरत्वं प्रतिपादितमिति भावः ।

“अपुत्रेण परचेने निथोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ स्वयं पिण्डदाता च धर्मतः”—इति ।

यदा गुर्वादिना नियुक्तो देवरादिः स्वयमप्यपुत्रः सन्नपुत्रस्य चेने स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तो यं जनयति, स द्विपिण्डको ह्यासुव्यायणो-
दयोरपि स्वयं हारी पिण्डदत्तः । यदा स्वयं पुत्रवान् परपुत्रार्थमेव परचेने पुत्रमुत्पादयति, तदुत्पन्नः चेचिणएव पुत्रो भवति न वीजिनः । यथोक्तं मनुना,—

“क्रियाऽभ्युपगमादेव बीजार्थं यत्प्रदीयते ।

तस्यैव भागिनौ दृष्टौ बीजी चेचिकएवच ॥

फलं त्वनभिमन्त्राय चेचिणं बीजिनं तथा ।

प्रत्येकं चेचिणामर्थो बीजाद्योनिर्वलीयसी”—इति ।

अस्यार्थः । अत्रोत्पन्नमपत्यमुभयोरपि भवतु,—इति संविदं कृत्वा यत् चेचं स्वामिना बीजावापार्थं बीजिने दीयते, तस्मिन् चेचे उत्पन्नस्यापत्यस्य बीजिचेचिणौ स्वामिनौ । यदा तु तत्रोत्पन्नमप-
त्यमावयोरस्त्विति संविदमकृत्वा परचेने बीजिना यदपत्यमुत्पाद्यते, तदपत्यं चेचिणएव न बीजिनः । यतो बीजाद्योनिर्वलीयसी । गवास्तादिषु दृष्टत्वादित्यर्थः । गुर्वादिनिथोगोऽपि वाग्दत्ताविषय-
एव । अन्यस्य नियोगस्य मनुना निषिद्धत्वात् ।

“देवरादा सपिण्डादा स्त्रिया सङ्गिः नियुक्तया ।

बीजेऽपि ताऽधिगन्तव्या सन्तानस्य परिचये ॥

विधवायां नियुक्तस्तु हताक्तो वाग्यतो निश्चिः ।

एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥

पुत्रे नियोगादुत्पन्ने यथावद्विधवैव सा ।
 नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ॥
 अन्यस्मिन् हि नियुक्तानां धर्मो हन्युः सनातनम् ।
 मोदाहिकेषु मन्वेषु नियोगः कीर्त्यते कश्चित् ॥
 न विवाहविधौ युक्तं विधवावेदनं पुनः ।
 अयं द्विजैर्हि विदग्धिः पशुधर्मो विगर्हितः ॥
 मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेणे राज्यं प्रशासति ।
 स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ॥
 वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः ।
 तदा प्रभृति यो मोहात्प्रमौतपतिकां स्त्रियम् ॥
 नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः—इति ।

नन्वत्र विकल्पोऽस्तु, विधिप्रतिषेधयोर्द्वयोर्दर्शनात् । अतो-
 विनियोगस्य वाग्दत्तादिविषयत्वमनुपपन्नमिति चेत् । न । मनुनैव
 नियोगस्य तद्विषयत्वप्रतिपादनात् ।

“यस्या स्त्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।

तामनेन विधानेन निजोविन्देत देवरः ॥

यथाविध्यभिगम्येतां शुक्रवस्त्रां शूचिब्रताम् ।

मियो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृदृतावृतौ”—इति ।

दत्तकादीनां न बीजिच्छक्यभाक्ताम् । तथाच मनुः,—

“गोचच्छक्ये जनयितुर्न भजेदन्तिमः सुतः ।

गोचच्छक्यानुगः पिण्डोव्यपैति ददतः स्वधा”—इति ।

कचिमग्रहणं वोपलक्षणार्थम्* । दत्तव्यतिरिक्तानां गौणपुत्राणां
कथ्यभाक्प्रतिपादकानि वाक्यानि युगान्तरविषयाणि, कलौ युगे
तेषां पुत्रत्वेन परिग्रहणस्य स्वत्यक्तरे निषिद्धत्वात् ।

“दत्तौरसेतरेषाम् पुत्रत्वेन परिग्रहः ।

देवरेण सुतोत्पत्तिः वानप्रस्थाश्रमग्रहः ॥

कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाङ्गमनौषिणः”—इति ।

शूद्रधनविभागे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽग्रहरो भवेत् ।

मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिनम् ॥

अभ्राह्मको हरेत्सर्वं दुहितृणां सुतादृते”—इति ।

कामतः पितुरिच्छया भागं लभते । मृते पितरि यदि परि-
णीतापुत्राभ्रातरः सन्ति, तदा ते दासीपुत्रं स्वभागाद्वर्धभागिनं
कुर्युः । अथ परिणीतापुत्रा दुहितरो वा तत्पुत्रा वा न सन्ति,
तदा तद्धनं दासीपुत्रो लभते । तत्सद्भावे अर्द्धमेव । दिजातीनां
दास्यामुत्पन्नस्य पितुरिच्छयाप्यंशं न लभते नाप्यर्द्धम् । जातोऽपि
दास्यां शूद्रेणेति विशेषणात् । किन्त्वतुकूलसेव्यीवनमात्रं लभते
इत्यभिप्रायः । अपुत्रदायग्रहणक्रममाह याज्ञवल्क्यः,—

“पत्नी दुहितरस्येव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सन्नद्धाचारिणः ॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । मम तु, दत्तमग्रहणं वोपलक्षणार्थम्,—
इति पाठः प्रतिभाति । तथाच दत्तिसादयः पुत्रा जनयितुर्गौणकृष्ये न
भजेरन्,—इति पर्यवसितोवचनार्थ इति भावः ।

एषामभावै पूर्वस्य धनभागस्तरोत्तरः ।

स्यस्यातिस्य आपुत्रस्य सर्ववर्णैष्यथं विधिः”—इति ।

औरसादयो द्वादशविधपुत्रा यस्य न सन्ध्यावपुत्रः । तस्य मृतस्य धनं पत्न्यादीनां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तरोत्तरोऽगच्छति । अथ दायग्रहणक्रमः सर्वेषु मूर्द्धावसिक्तादिष्वनुसोमजेषु वर्णेषु च ब्राह्मणादिषु वेदितव्य इत्यर्थः । पत्नी विवाहादिसंस्कृता नारी । सा प्रथमं पत्युर्धनं गच्छति । तदाह वृहस्पतिः,—

“कुलेषु विद्यमानेषु पितृभ्रातृसनाभिषु ।

असुतस्य प्रभूतस्य पत्नी तद्वनहारिणी”—इति ।

अथ विशेषमाह वृहस्पतिः,—

“अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च”—इति ।

तदयं अपुत्रदायग्रहणक्रमः । द्वादशविधपुत्रशून्यस्य मृतस्य धनं पत्नी गच्छति । तदभावे दुहिता । तदभावे दौहित्रः । तदभावे माता । तदभावे पिता । तदभावे भ्राता । तदभावे तत्पुत्रः । तदभावे पितामही । तदभावे तद्वनं पितामहोऽगच्छति तत्पुत्रास्तत्पुत्राश्च । पितामहसन्तानाभावे प्रपितामहः तत्पुत्रास्तत्पुत्राश्चेति सप्तमपर्यन्तं गोत्रजा धनं गच्छन्ति । सपिण्डानामभावे समानोदकाधनं गच्छन्ति । समानोदकाश्च सपिण्डानामुपरि सप्त पुरुषाः, जन्मनामज्ञानपर्यन्ता वा । तदुक्तं वृहस्पतिना,—

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावस्य निवर्तताचतुर्दशात् ।

जन्मानामस्तरेरेके तत्परं गोचसुच्यते”—इति ।

गोचजानामभावे बान्धवा धनं गृह्णन्ति । बान्धवाश्च त्रिविधा-
बौधायनेन दर्शिताः,—

“आत्मपितृष्वसुः पुत्राः आत्ममातृष्वसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥

पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥

मातुः पितृष्वसुः पुत्राः मातुर्मातृष्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः”—इति ।

बन्धुष्वपि यस्मात्सन्नतरः स एव पूर्वं गृह्णाति । अतएव वृहस्पतिः,—

“बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तथा ।

यस्मात्सन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत्”—इति ।

बन्धूनामभावे आचार्यः । आचार्याभावे शिष्यः । तदाह मनुः,—

“यो यो ह्यनन्तरः पिण्डात्* तस्य तस्य धनं भवेत् ।

अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एवच”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि । “मपिण्डाभावे आचार्यः आचार्याभावे अन्ते-
वासी”—इति । शिष्याभावे सन्नद्धाचार्यौ, तस्याभावे यः कश्चित्
ओचियो गृह्णाति । तदाह गौतमः । “ओचिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य
स्वयं भवेरन्”—इति । तदभावे ब्राह्मणः । तदाह मनुः,—

“सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा स्वयं भागिनः ।

* यो ह्यनन्तरः पिण्डः,—इति शा० ।

वेविद्याः शुचयोदान्तास्तथा धर्मी न हीयते”—इति ।

ब्राह्मणधनं न कदाचिदपि राजगामि । अविद्यादिधनं तु
सब्रह्मचारिपर्यन्तानामभावे राजगामि । तदुक्तं मतुना,—

“अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।

इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः”—इति ।

नारदेनापि,—

“ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दायादृष्टेः कश्चन ।

ब्राह्मणायैवं दातव्यमेनस्वी स्यान्नृपोऽन्यथा”—इति ।

संघट्टकारेणापि,—

“पितर्य्यविद्यमानेऽपि धनं तत्पितृसन्ततेः ।

तस्यामविद्यमानायां तत्पितामहसन्ततेः ॥

असत्यामपि तस्यान्तु प्रपितामहसन्ततेः ।

एवमेवोपपत्तीनां* सपिण्डाः श्वस्यभागिनः ॥

तदभावे सपिण्डाः† स्युराचार्यः शिष्य एववा ।

सब्रह्मचारी सद्भिप्रः पूर्वाभावे परः परः ॥

शूद्रस्यैकोदकाभावे राजा धनमवाप्नुयात् ।

आचार्यस्याप्यभावे तु तथा अत्रिचवैश्वथोः”—इति ।

नन्वपत्यस्य धनं प्रथममेव पत्नी गृह्णातीत्येतदनुपपन्नम् । पत्नी-
सङ्गावेऽपि भ्रातृणां धनसङ्घस्य पत्नीनां वा भरणमात्रस्य नारदे-
नोक्तत्वात्,—

* एवमेवोपपत्तीनां,—इति का० । पाठद्वयमप्यसमीचीनं प्रतिभाति ।

† अथ, सङ्गच्छाः,—इति पाठो भवितुमुचितः ।

“भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात् कश्चित् प्रजेत वा* ।
 विभजेरन् धनं तस्य शेषो स्त्रीधनं विना ॥
 भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामजीवनवशात् ।
 रक्षन्ति श्रद्धां भर्तुर्देहादिश्रुरितरासु तत्”—इति ।

तस्य,

“संस्त्रष्टानां तु योभागशेषोऽप्येव स द्रव्यते”—

इति प्रकथ्य भ्रातृणामप्रजाः प्रेयादित्यादिवचनस्य पठितत्वेन
 संस्त्रष्टभ्रातृभार्याणामनपत्यानां भरणमात्रं संस्त्रष्टभ्रातृणां च धन-
 यक्षणम् ।

“संस्त्रष्टानाम् तु यो भागशेषोऽप्येव स द्रव्यते ।

अनपत्यांश्च भागो हि निर्बिभिक्षितरानियात्”—

इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अथ वा । अविभक्तविषयत्वमस्तु,
 याज्ञवल्क्यवचनं तु विभक्तस्यासंस्त्रष्टिर्नो भर्तृधनं परम्येव प्रथमं
 गृह्णातीत्येवंपरमित्यविरोधः । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“पिता हरेदपुत्रस्य स्वस्य भ्रातर एववा”—इति ।

यदपि कात्यायनेनोक्तम्,—

“विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् ।

भ्राता वा जननी वाऽथ माता वा तत्पितुः क्रमात्”—इति ।

मनुवचनं तावत् न क्रमप्रतिपादनपरम्, एव वेति विकल्प-

* प्रजेज्जराः,—इति शा० ।

† अथ कियानपि यज्ञः प्रकीर्त इति प्रतिभाति ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । भर्तुर्धनमिति तु समीचीनः पाठः प्रतिभाति ।

§ अथ, सच,—इति भवितुमुचितम् ।

अवस्थात् । कात्यायनवचनं तु पत्न्या अभिचारिण्यां पित्रादेरपत्न्या-
धनयाहितप्रतिपादनपरम् ।

“भर्तुर्धनहरी पत्नी या स्यादभ्यभिचारिणी ।

अपचारक्रियायुक्ता निर्लज्जा वार्धनाश्रिका ।

अभिचाररता या च स्त्री धनं सा न चार्हति”—इति

तेनैवोक्तत्वात् । धनं जीवनायोपकृतं केषां न चार्हतीत्यर्थः ।

धारेस्वरस्य, अनपत्यधनं पत्नी गृह्णातीत्येवमादिवचनसंज्ञातस्य प्रका-
रात्मरेण विषयव्यवस्थामाह । नियोगार्थिनी पत्नी अनपत्यस्य
विभक्तस्य यद्वनं गृह्णाति* । तथाच मनुः,—

“धनं यो विष्टयाद्वातुः मृतस्य स्त्रियमेव वा ।

सोऽपत्यं भ्रातृसत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्वनम् ॥

कनीयान् ज्येष्ठभार्यायां पुत्रसुत्पादयेद्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मा व्यवस्थितः”—इति ।

विभक्तधने भ्रातरि मृते अपत्यद्वारेणैव पत्न्याधनसम्बन्धः,
नान्यथा । अविभक्तधनेऽपि तथैवेत्यभिप्रायः । गौतमोऽपि । “पिण्ड-
गोचर्विसम्बन्धा ऋक्यं भजेरन् स्त्री वा अनपत्यस्य बीजं वा लिप्से-
त”—इति । संप्रहकारोऽपि,—

“भ्रातृषु प्रविभक्तेषु मंसृष्टेऽप्यसक्तु वा ।

गुर्वादेशनियोगस्ता पत्नी धनमवाप्नुयात्”—इति ।

तदनुपपन्नं, पत्नी दुहितर इत्यत्र नियोगाश्रयत्वात् । अनुतोऽपि

* इत्यमेव घाटाः सर्वत्र । तद्वद्वृत्ति इति तु भवितुमुचितम् ।

मियोगो गौतमादिवचनवशात्कथ्यते इति युक्तमिति चेत् । न ।
 गौतमादिवचनानामर्थान्तरपरत्वात् । तथा हि । तच्च यद्वैतमवचनं,
 “यपिण्डसम्बन्धा ऋषिसम्बन्धा ऋषयः भजेरन् । स्त्री वा अनपत्यस्य
 बीजं लिप्सेत”—इति । तस्य नाद्यमर्थः, यदि बीजं लिप्सेत तदा
 पत्नी अनपत्यधनं गृह्णातीति । अपि तर्ह्यनपत्यस्य धनं पिण्डगोचरि-
 सम्बन्धागृहीयुः । जाया न । सा स्त्री बीजं वा लिप्सेत संयता वा
 भवेदिति । वाशब्दस्य पदान्तरवचनत्वेन यद्यर्थे प्रयोगाभावात् । यदपि
 धनं यो विभ्रयादित्यादि मनुवचनं, तदपि चेन्नजस्यैव धनसम्बन्धं
 वक्ति न पत्न्या इति । शङ्खवचनमपि संयताया एव धनसम्बन्धं
 वक्ति, न तु देवरादिनियुक्तायाः । अन्यथा,

“अपुत्रा शयनं भर्तुः पाक्षयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्येव दद्यात्तपिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च”—इति ।

तथा,

“अपुत्रा शयनं भर्तुः पाक्षयन्ती व्रते स्थिता ।

भुञ्जीतामरणात् चान्ता दायादा उर्ध्वमाप्नुयुः”—

इति मनुकात्यायनवचनविरोधप्रसङ्गात् । तस्मादनपत्यस्य विभक्त-
 स्थासंस्मृष्टिगो मृतस्य धनं पत्नी गृह्णाति इत्येव व्यवस्था ज्ञायसी ।

यत्तु स्त्रीणां धनसम्बन्धाभावप्रतिपादकवचनम्,—

“यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तच्चानधिष्ठितास्तु ये ।

तद्व्यभोजनं सर्वे दास्यान्नादनभाजनाः ॥

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र । मम तु, अन्नव्यभोजनं,—इति पाठः प्रतिपाति ।

अज्ञार्थं विहितं वित्तं तस्मान्नदिनियोजयेत् ।

स्थानेषु क्षेत्रेषु जुष्टेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिषु”—इति ।

तद्यज्ञार्थमेव सम्पादितधनविषयम् । यदपि कात्यायनेनोक्तम्,—

“अदायिकं राजगामि योषिद्वृत्त्यौर्ध्वदेहिकम् ।

अपास्य ओत्रियद्रव्यं ओत्रियेभ्यस्तर्पयेत्”—इति ।

अर्पणमग्नान्वाद्यादनोपयुक्तं धनिनः आह्वाद्युपयुक्तञ्च सुक्ता
अदायिकधनं राजगामि भवति । ओत्रियद्रव्यं तु योषिद्वृत्त्यौर्ध्व-
देहिकमपास्य ओत्रियस्यैव न राज्ञ इत्यर्थः । यदपि नारदे-
नोक्तम्,—

“अन्यत्र ब्राह्मणात्किञ्चिद्राजा धर्मपरायणः ।

तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः”—इति ।

तदुभयमप्यवरुद्धस्त्रीविषयं, पत्नीशब्दश्रवणान्^(१) । यदपि हा-
रीतेनोक्तम्,—

“विधवा यौवनस्था चेत् पत्नी भवति कर्कशा ।

आयुषो रक्षणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा”—इति ।

तदपि शङ्कितव्यभिचारस्त्रीविषयम् । यदपि प्रजापतिवचनम्,—

“आङ्कं भर्तृहीनायाः दद्यादामरणान्तिकम्”—इति ।

* अथयामग्नान्वाद्यादनोपयुक्तं,—इति का० । पाठद्वयमप्यसमीचीनं प्रति-
भाति ।

† दद्यादा रमणात् स्त्रियाः,—इति का० ।

(१) पत्नी दुहितरः इत्यादि धनाधिकारबोधकवचनेऽस्ति शेषः ।

यदपि स्मृत्यन्तरे,—

“अस्यार्थं तण्डुलप्रस्थमपराश्रे तु सेन्धनम्”—इति ।

तदेतद्वचनद्वयं हारीतवचनेन समानार्थम् । या च श्रुतिः ।
“तस्मात् स्त्रियोनिरिन्द्रिया अदाशादाः”—इति । सा पालीवतग्रहे^(१)
तत्पत्न्या अंगोनास्तौत्येवम्परा । इन्द्रियशब्दस्य “इन्द्रियं वै सोम-
पीथः”—इति सोमे प्रयोगदर्शनात् । यत्तु पत्न्याः स्थावरग्रहण-
निषेधकं बृहस्पतिवचनम्,—

“यदिभक्ते धनं किञ्चिदाध्यादिविधिसंस्तुतम् ।

तज्जाया स्थावरं सुक्ता लभेत गतभर्तृका”—इति ।

तदितरदायादानुमतिमन्तरेण स्थावरविक्रयनिषेधपरम् । अन्यथा,—

“जङ्गमं स्थावरं हेम रूपं धान्यरसाम्बरम् ।

आदाय दापयेत् आहुं माससंवत्सरादिकम् ॥

पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्तीयमातुलान् ।

पूजयेत् कव्यपूर्ताभ्यां वृद्धाणायातिथींस्तथा”—इति

अनेन विरोधप्रसङ्गात् । संसृष्टिविभागप्रकारमाह मनुः,—

“विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्वदि ।

समस्तचविभागः स्थाज्यैष्ठ्यं तच्च न विद्यते”—इति ।

समविभागविधानादेव विषमविभागनिराकरणसिद्धेः ज्यैष्ठ्यं
तच्च न विद्यते इति पुनर्विषमविभागनिराकरणं विषमधनेन

(१) अस्ति पालीवतोग्रहः । तेन पात्रविशेषेण यजमानेन सोमः प्रीयते ।
तत्र सोमे पत्न्या अंगो नास्तौत्यर्थः ।

संस्मृतानां धनानुसारेण विषमविभागप्राप्त्यर्थम् । संवर्गः कैरित्य-
पेक्षिते दृश्यतिः,—

“विभक्तो यः पुनः पिचा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।

पितृव्येणाथवा प्रीत्या तत्संस्मृतः स उच्यते”—इति ।

यः पूर्वं पिचादिना विभक्तः पुत्रादिः पुनः प्रीत्या तेन सह
समापन्नः, स संस्मृत उच्यते । येन केनापि सहवासमापन्न इत्यर्थः ।
कचित्संस्मृष्टिनां विषमविभागमाह दृश्यतिः,—

“संस्मृतानाम् यः कश्चित् विद्याशौख्यादिनाऽधिकम् ।

प्राप्नोति तत्र दातव्योद्वांशः श्रेयाः समांशिनः”—इति ।

विद्यादिना प्राप्ते अधिके धने अंशद्वयं दातव्यं न सर्वस्मिन्निति ।
एतत्संस्मृष्टव्यानुपरोधेनार्जितेऽपि विभाज्यलप्राप्त्यर्थम्^(१) । अपुत्रस्य
संस्मृष्टिनः श्रद्धयाहिणं दर्शयति याज्ञवल्क्यः,—

“संस्मृष्टिनस्तु संस्मृष्टौ सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्याच्चापहरेष्वांशं जातस्य च मृतस्य च”—इति ।

अयमर्थः । संस्मृष्टिनो मृतस्यांशं विभागकाले अविज्ञातगर्भायां
भार्यायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य इतरः संस्मृष्टौ दद्यात्, पुत्रभावे
संस्मृष्टेवापहरेत् ; न पत्न्यादि । पत्नीनामप्रजदुहितृणां च भरण-
मात्रम् । तदाह नारदः,—

(१) साधारणधनोपघातेनार्जितधनुर्भागादयस्य सामान्यतया प्राप्तत्वात्
संस्मृष्टविषये विशेषवचनारम्भस्यार्थवत्त्वात् तत्रानुपघातार्जितेऽपि
संस्मृष्टवने अर्ज्यकस्य दाव्यशौ दृष्टरेवामेवैकोऽंश इति ज्ञेयते इति
भावः ।

“भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामजीवनक्षयात् ।

रक्षन्ति श्रियां भर्तुस्तेदास्मिन्पुरितरासु तत् ॥

यदा दुहितरस्तस्याः* पित्र्योऽग्रो भरणे मतः ।

आ संस्काराद्धरेद्भागं^(१) परतो विभ्रयात् पतिः”—इति ।

सोदरस्य तु सोदर इति, सोदरस्य संसृष्टिनः तस्यांशं सोदरः संसृष्टी पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य दद्यात् । तदभावे स्वयमेवापहरेत्, न भिक्षोदरः । संसृष्टीति पूर्वोक्तस्यापवादः† । संसृष्टिनो भिक्षोदरस्य सोदरस्यासंसृष्टिनः सद्भावे उभयोरपि विभज्य धनपहणमित्याह सएव,—

“अन्योदर्थ्यसु संसृष्टी नान्योदर्थ्यधनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि वाऽऽदद्यात्सोदरो नान्यमादजः”—इति ।

सापत्यभ्राता संसृष्टी अन्योदर्थ्यधनं हरेत् न त्वसंसृष्टी । असंसृष्ट्यपि सोदरः सोदरस्य धनमाददौत । न पुनरन्योदर्थ्यः संसृष्टेव । अतएव मतुः,—

“येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा क्षीयेतांशप्रदानतः ।

क्षीयेतान्यतरो वाऽपि तस्य भागो न क्षुप्यते ॥

सोदर्थ्या विभजेयुषां समेत्य सहिताः समम् ।

भ्रातरौ ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः”—इति ।

* यदा तु दुहिता तस्याः,—इति का० ।

† शास्त्रयमंशः का० पुस्तके ।

(१) भागोऽन भरणरूपः ।

अथमर्थः । येषां संसृष्टिनां भिन्नोदराणां भ्रातृणां मध्ये यः कौऽपि ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यमो वा विभागकाले देशान्तरगमनादिना स्नात्रात् अक्षेत, तस्य भागो न लुप्यते—पृथगुद्गुरणीयः । न संसृष्टिनएव गृह्णीयुः । किन्तु तसुद्भूतं भागमसंसृष्टिनः सोदराः संसृष्टिनस्य भिन्नोदराः सनाभयो भगिन्यस्य देशान्तरगता अपि समागम्य सम्भूय न्यूनाधिकभावमन्तरेण विभजेयुः । अन्ये मन्यन्ते ।

“असंसृष्ट्यपि वा दद्यात् संसृष्टो नान्यमाह्वजः”—

इत्यस्यायमर्थः । यच्च संसृष्टा भिन्नोदराः असंसृष्टाश्च सोदराः, तचासंसृष्टा अपि सोदरा एव धनं गृह्णीयुः न तु भिन्नोदराः संसृष्टा अपीति । यत्तु, येषां ज्येष्ठइत्यादिमनुवचनं संसृष्टानां भिन्नोदराणामसंसृष्टानामेकोदराणां च सर्वेषां धनपक्षप्रतिपादकम् । तत् जङ्गमस्यावरात्मकोभयद्रव्यसङ्गावविषयम् । अतएव प्रजापतिः,—

“अन्तर्धनन्तु यद्द्रव्यं संसृष्टानां च तद्भवेत् ।

भूमिं गृहं त्वसंसृष्टाः प्रगृह्णीयुर्यथाऽंशतः”—इति ।

अथमर्थः । संसृष्टानां भिन्नोदरभ्रातृणामन्तर्धनं गूढधनं द्रव्यं वा जङ्गमात्मकं यथाऽंशतो भवेत् । सोदराणामसंसृष्टानां गृह-चेष्टादिकं स्थावररूपं यथाऽंशतो भवेत्,—इति^(१) । याज्ञवल्क्यवचनान्तु जङ्गमस्यावरचोरन्यतरसङ्गावविषयमिति । तच्च यद्युक्तं तदुपायम् ।

यदा तु संसृष्टभिन्नोदराभावः, तदा पिता पित्रव्योवा यः संसृष्टः

(१) तत्राच्च भूमिगृहयोः पृथगुपादानात् द्रव्यपरं जङ्गमपरम् । तेन स्थावरमसंसृष्ट्यपि सोदरएव गृह्णीयात् । जङ्गमन्तु संसृष्टिनोभिन्नोदराः असंसृष्टिनः सोदरा विभज्य गृह्णीयुः ।

यएव गृहीयात् । तथाच गौतमः । “संस्मृष्टिनि प्रेते संस्मृष्टो-
 ष्यत्यभाक्”—इति । यदा पिता पित्र्यो वा संस्मृष्टो न विद्यते,
 तदा त्वसंस्मृष्टभिजोदरो भ्राता गृहीयात् । तदभावे त्वसंस्मृष्टपिता,
 तदभावे माता, तदभावे पत्नी । तदाह शङ्खः । “स्वर्थातस्य ज्ञपु-
 त्रस्य भ्रातृगामि ब्रूयं तदभावे पितरौ हरेयातां तदभावे ज्येष्ठा
 त्रौ”—इति । ज्येष्ठा संघता, न तु पूर्वोक्ता । संस्मृष्टभ्रातृपुत्राणां
 पत्न्याश्च समवाये धनग्रहणप्रकारमाह नारदः,—

“मृते पतौ तु भार्यास्तु स्वभ्रातृपितृमातृकाः ।

सर्वे सपिण्डाः स्वधनं विभजेयुर्धयाऽंशतः”—इति ।

पत्नीभ्रातृपितृमातृभावविशिष्टा अभ्रातृपितृकाभार्याः सर्वे
 सपिण्डा भ्रातृपुत्रादयः । तच्च भ्रातृपुत्राणां स्वपितृशतः भार्याणां
 भर्तृशतः संस्मृष्टधनस्य विभाग इत्यर्थः । पत्नीनामभावे संस्मृष्टपुत्रांश्च
 तद्भगिनी गृह्णाति । तथाच बृहस्पतिः,—

“या तस्य भगिनी सा तु ततोऽंशं लभ्युमर्हति ।

अनपत्यस्य धर्मीऽयमभार्यापितृकस्य च”—इति ।

चशब्दो भ्रातृमातृभावसमुच्चयार्थः । केचित्तु, “या तस्य
 दुहिता”—इति पठित्वा पत्नीनामभावे दुहिता गृहीतेत्याहुः ।
 दुहितृभगिन्योरभावे,

“अनन्तरः सपिण्डादयस्तस्य तस्य धनं भवेत्”—

इत्युक्तप्रत्यावृत्तिक्रमेण सर्वे सपिण्डादयो धनं गृहीषुः । प्रति-
 पक्षे दोषाणामभावात् । अतएव बृहस्पतिः,—

“मृतोऽनपत्योऽभार्यश्चेद्भ्रातृपितृमातृकः ।

“सर्वे सपिण्डास्तदायं विभजेयुर्धनं” इति ।

‘वानप्रस्थयतिनैष्ठिकब्रह्मचारिणां धनं को वा गृह्णातीत्यपेक्षिते
चाह चाश्रयवचनः,—

“वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां चक्षुभागिनः ।

क्रमेणाचार्यसंख्यधर्मभ्राजेकतीर्थिनः”—इति ।

अथ प्रातिष्ठोक्त्यक्रमेण नैष्ठिकब्रह्मचारिणां धनं चाचार्या-
गृह्णाति, न पित्रादिः । उपकुर्वाणकस्य धनं पित्रादय एव गृह्णाति ।
यतेस्तु धनमध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदनुष्ठानजन्यः संख्यो गृ-
ह्णाति । दुर्दत्तस्य भागानर्हत्वात् । वानप्रस्थधनं धर्मभ्राजेकतीर्थी
गृह्णाति । धर्मभ्राता समानाचार्यकः । एकतीर्थी एकाश्रमी । धर्मभ्राता
चासावेकतीर्थी च धर्मभ्राजेकतीर्थी ।

अथवा । वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनमाचार्यसंख्यधर्म-
भ्राजेकतीर्थिनः क्रमेणैव गृह्णाति । पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरो गृह्णाती-
त्यर्थः । यस्तु वसिष्ठेनोक्तम् । “अनंशास्त्राश्रमान्तरगताः”—इति ।
तदन्याश्रमिणामन्याश्रमिधनग्रहणनिषेधपरम् । न तु समानाश्रमिणां
परस्परसंख्यग्रहणनिषेधपरम् ।

नन्वेतेषां धनसम्पन्न एव मासि कुतस्तदिभागः । प्रतिपद्यादे-
र्धनार्जनोपायस्य निषिद्धत्वात् । “अनर्थनिचयो भिषुः”—इति गौतम-
स्मरणाच्च । तच्च,

“अज्ञोमासस्य सखा वा तथा संवत्सरस्य च ।

अर्धस्य निचयं कुर्यात् कृतमाश्रयणे* त्यजेत्”—

* अमाश्रयणे,—इति शा० ।

इति वानप्रस्थस्य धनसंबन्धोऽस्ति ।

“कौपीनाच्छादनाथं तु वासोऽपि विभृषाद् यतिः ।

योगसम्भारभेदांश्च गृह्णीयात् पादुके तथा”--

इति वचनादथतेरपि वस्त्रपुस्तकादिकं विद्यतएव । नैष्ठिकस्यापि शरीरयाचार्यं वस्त्रपरिपहोऽस्येवेति तदिभागो घटतएव । दाया-
नर्त्तनाह मनुः,—

“अनंशौ क्लीबपतितौ आत्यन्धबधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केषिन्निरिन्द्रियाः”--इति ।

निरिन्द्रियाः व्याधिना विकलेन्द्रियाः । नारदोऽपि,—

“पिबद्भिर् पतितः षण्डो यस्य स्थादौपपातिकः ।

औरसा अपि नैतेऽंशं सभेरब्धं खेचजाः क्षुतः”--इति ।

वशिष्ठोऽपि । “अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः”--इति । याज्ञवल्क्यः,—

“क्लीबोऽथ पतितस्तज्जः पङ्कुरन्मत्तको जडः ।

अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्याः* भर्तव्याः स्युर्निरंशकाः”--इति ।

तज्जः पतितोत्पन्नः । आदिशब्देन मूकादयो गृह्यन्ते । एते
निरंशकाः स्वस्थभाजो न भवन्ति । केवलमग्रनाच्छादनेन भर्तव्याः
पोषणीयाः । अभरणे तु प्रत्यवाद्यमाह मनुः,—

“सर्वेषामपि तज्ज्ञायां दातुं शक्त्वा मनीषिणः ।

पासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत्”--इति ।

* अन्धोऽचिकित्स्यरोगार्तो,—इति का० ।

† इत्यनेव पाठः आदर्शपुस्तकेषु, तज्ज्ञायां,—इति तु पाठः समीचीनः
प्रतिभाति ।

अथान्नं यावज्जीवमित्यर्थः । पतितस्य भर्तृत्यादि नास्तीत्याह
देवसः,—

“तेषां पतितवर्ज्येभ्यो भक्तं वस्त्रं प्रदीयते”—इति ।

पतितशब्देन तज्जातोऽप्युपलक्ष्यते । आश्रमान्तरगता अपि ते
भर्त्तव्याः । अतएव वशिष्ठः । “अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः । क्लीबो-
न्मत्तपतितस्मरणं क्लीबोन्मत्तानाम्^(१)”—इति । अनंशानर्हाणां पुत्रा-
स्त्वंग्रभाजः । तदाह देवसः,—

“तत्पुत्राः पितृदायांग्रं लभेरम् दोषवर्जिताः”—इति ।

निरंगकानां पुत्रा औरसाः चेचजाश्च क्लैव्यादिदोषवर्जिता-
भागहारिणो न दत्तकादयः । अतएव याज्ञवल्क्यः परिसंक्षेपे,—

“औरसाः चेचजास्तेषां निर्दोषा भागहारिणः”—इति ।

निरंगकानां दुहितरो यावत् विवाहं भर्त्तव्याः संस्कर्त्तव्याः,
पत्न्यश्च साधुवृत्तयो यावज्जीवं भर्त्तव्याः । तथाच भएव,—

“सुतास्त्रैषां च भर्त्तव्या यावदैर् भर्तृसात्कृताः ।

अपुत्रा योषितस्त्रैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः ॥

निर्वास्यान्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैवच”—इति ।

अन्यानपि भागानर्हान् दर्शयति याज्ञवल्क्यः,—

“अक्रमोढासुतस्यैव सगोत्रादयश्च जायते ।

(१) क्लीबोन्मत्तानामाश्रमान्तरगतानामपि क्लीबोन्मत्तस्मरणमेव । अर्थात्
क्लीबोन्मत्तानां स्मृत्या यदुच्यते भरणार्थिकं, आश्रमान्तरगतानामपि
तेषां तदेव भवतीति भावः ।

प्रज्ज्वाऽवसितश्चैव न शक्यन्तेषु चार्हति”-इति ।

मनुरपि,—

“अनियुक्तास्तुतश्चैव पुत्रिष्याऽऽप्तश्च देवरात् ।

उभौ तौ नार्हतौ भागं आरजातककामजौ”-इति ।

स्त्रीधनविभागमाह धात्रवक्ष्यः,—

“पितृदत्तं भ्रातृमातृदत्तमध्यगुपागतम् ।

आधिवेदनिकाद्यश्च स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥

धन्वदत्तं तथा शुक्लमन्वाधेयकानेव च ।

अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तद्वाप्नुयुः”-इति ।

अध्यगुपागतं विवाहकालेऽग्निषन्धिधौ मातृकादिभिर्दत्तम् ।

तथाच कात्यायनः,—

“विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते अग्निषन्धिधौ ।

तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम्”-इति ।

आधिवेदनिकमधिवेदननिमित्तमधिविभक्तित्वे दत्तम्^(१) । आद्य-

शब्देन अध्यावाहनिकश्चक्यक्रयादिप्राप्तम् । तथाच मनुः,—

“अध्यग्न्याध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।

भ्रातृमातृपितृप्राप्तं सद्भिः स्त्रीधनं स्यतम्”-इति ।

सद्भिर्मिति न्यूनसङ्ख्याव्यवच्छेदार्थम् । नाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदार्थः ।

अध्यावाहनिकप्रीतिदत्तयोः स्वरूपं कात्यायनेनोक्तम्,—

“यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्दृष्टात् ।

(१) एकस्यां स्त्रियां विद्यमानायां सङ्ख्यां स्त्रियमुच्यते, तदा नूनोद्गा-

स्त्री सविभिन्नेत्येते ।

अध्यावाह्निकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम् ॥

प्रीत्या दत्तञ्च यत्किञ्चिदन्येन अशुरेण वा ।

आधिबेदनिकञ्चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते”—इति ।

बन्धुदत्तं कन्यामाहपितृबन्धुभिर्दत्तम् । शुल्कं, यद् गृहीत्वा कन्या दीयते । अन्वाधेयकं परिणयनादनु पश्चाद्दत्तम् । तदुक्तं कात्यायनेन,—

“गृहोपस्करवाङ्मानां दीक्षाभरणकर्मिणाम् ।

मूख्यं लब्धन्तु यत्किञ्चित् शुल्कं तत् परिकीर्त्तितम् ॥

विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तुः कुक्षात् स्त्रिया ।

अन्वाधेयं तु तद्व्यं लब्धं पितृकुलात् तथा”—इति ।

पिशादिभिः स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषमाह कात्यायनः,—

“पितृमातृपतिभ्रातृज्जातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै ।

यथाशक्त्वा द्विसहस्रं दातव्यं स्थावराकृते”—इति ।

यथाशक्ति स्थावरव्यतिरिक्तं धनं द्विसहस्रकार्षापणपर्यन्तं दातव्यमित्यर्थः । अयञ्च नियमः प्रत्यब्ददाने^(१) वेदितव्यः । अनेकाब्दे तूपजीवनार्थं सक्तदेव दाने नायमवधिनियमः । नापि स्थावरपर्युदासः । तथाच बृहस्पतिः,—

“दद्याद्धनञ्च पर्याप्तं चेत्तृतीयं वा यदिच्छति”—इति ।

अतएव सौदायिके स्थावरेऽपि यथेष्टविनियोगार्हं लभ्यमानेनैव,—

“ऊढया कन्यया वाऽपि भर्तुः पितृगृहेऽपि वा ।

भ्रातुः सकाशात् पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं सतम् ॥

(१) प्रत्यब्ददानेव स्थावरपर्युदासः न तूपजीवनार्थं दाने इति भावः ।

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिच्छते ।

यस्मान्नदानृगंस्वार्थं तदेतदुपजीवनम्* ॥

विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि"—इति ।

पतिदत्तस्थावरेऽपि विशेषमाह नारदः,—

“भर्त्रा प्रीतेन यद्वत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि च ।

सा यथाकाममश्नीयात् दद्यात् वा स्थावरावृते”—इति ।

पित्वादिभिरुपाध्यादिना दत्तं स्त्रीधनं न भवतीत्याह कात्या-
यनः,—

“तत्र सोपाधि यद्वत्तं यच्च योगवशेन वा ।

पित्वा भ्रात्राऽथवा पत्या न तत् स्त्रीधनमिच्छते”—इति ।

उक्तवादौ धारणार्थं दत्तमलङ्कारादिकं सोपाधिदत्तम् । योगवशेन
वचनादिनेत्यर्थः । शिल्पादिप्राप्तमपि स्त्रीधनं न भवतीत्याह सएव,—

“प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्वत्तं प्रीत्या चैव यदन्यतः ।

भर्तुः स्वाम्यं तदा† तच्च श्रेष्ठं तु स्त्रीधनं सप्तम्”—इति ।

अन्यतः स्वादित इति यावत्^(१) । तदेतत् स्त्रीधनं दुहितृदौ-
हिचपुत्ररहितायां स्त्रियामतीतायां बान्धवा भर्त्रादयो गृह्णन्ति ।
अत्रैवं क्रमः । मातरि वृत्तायां प्रथमं दुहिता गृह्णाति । अतएवोक्तं
सप्तमे,—

* तदेतत् तत् प्रजीवनम्,—इति यस्यान्तरुद्धतः पाठः ।

† यद्वत्तं,—इति यस्यान्तरुद्धतः पाठः ।

‡ भवेत्,—इति यस्यान्तरुद्धतः पाठः ।

“मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्यः ऋतेऽन्वयः”—इति ।

गौतमोऽपि । “स्त्रीधनं दुहितृणां अप्रत्ताणां अप्रतिष्ठितानां च”—इति । दुहितृणामभावे दौहित्र्यो गृह्णन्ति । तदुदुहितृणां प्रसूता चेदिति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । भिक्षमादकाणां दौहित्र्याणां विषमाणां समवाये मातृतो भागकल्पना । तथाच गौतमः । “पितृमादृश्वसृवर्गे भागविशेषः”—इति । दुहितृदौहित्रीणां समवाये मनुः,—

“यस्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथाऽर्हतः ।

मातामह्याधनात् किञ्चित् प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम्”—इति ।

दौहित्रीणामप्यभावे दौहित्र्याधनधारिणः । तथाच नारदः,—

“मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः”—इति ।

दुहितृदुहितृणामभावे तदन्वयो दौहित्र्यौ गृह्णातीत्यर्थः ।
दौहित्र्याणामभावे,

“विभजेरन् सुताः पित्रोरुर्ध्वं ऋकथमृणं समम्”—

इत्यादि याज्ञवल्क्यवचनतः मातृच्छणापाकरणतोऽवशिष्टं मातृधनं पुत्रा गृह्णन्ति । यन्तु मनुवोक्तम्,—

“जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्वं सहोदराः ।

भजेरन् मातृकं ऋकथं भगिन्यश्च सनाभयः”—इति ।

एतत् पुत्राणां दुहितृणां च समभूय मातृऋकथपाहित्वपरं न भवति ; किन्तु तेषां धनसम्बन्धे प्राप्ते, समविभागप्राप्त्यर्थं, समग्रव्य-
वधानात् । यदपि शब्दलिखिताभ्यामुक्तम् । “समं सर्वं सहोदरा-
मातृकं ऋकथमर्हन्ति कुमार्यश्च”—इति । तदपि मनुवचनेन समा-

नार्थम् । अथ वा, एतद्वचनद्वयं भर्तुः कुललब्धस्त्रीधनविषयम् ।
अस्मिन्नेव विषये बृहस्पतिः,—

“स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदंशिनी ।

अप्रप्ता चेत्समूहा तु लभते सा न माहकम्”—इति ।

अपत्यानां पुमपत्यानाम्* । यत्तु पारस्करेणोक्तम्,—

“अप्रप्तायास्तु दुहितुः स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम् ।

पुत्रस्तु नैव लभते प्रप्तायां तु समांशभाक्”—इति ।

तदप्रतिष्ठितो षण्डदुहित्वविषयम् । अतएव मनुः,—

“मातुस्तु यौतकं यत् स्यात् कुमारौभागएव सः”—इति ।

यौतकं पितृकुललब्धम् । अनपत्यहीनजातिस्त्रीधनं उत्तमजाति-
सपत्नीदुहिता गृह्णाति, तदभावे तदपत्यम् । तदुक्तं मनुना,—

“स्तियास्तु यज्ञवेदितं पित्रा दत्तं कथञ्चन ।

ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत्”—इति ।

ब्राह्मणी जात्युत्तमजात्युपलक्षणार्थम्† । पुत्राणामभावे पौत्रा गृह्णन्ति
पौत्राणामपि पितामहद्वृणापाकरणम् । पुत्रपौत्राणां देयमिति अधि-

* मान्यानाम्,—इति का० ।

† इत्यमेव पाठः सर्वेष्वादशंशुस्तकेषु । मम तु, अप्रतिष्ठितादत्तदुहित्व-
विषयम्,—इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ ब्राह्मणी जात्युत्तमजात्युपलक्षणार्थम्,—इति का० । पाठद्वयमप्यसमी-
चीनं प्रतिभाति । ब्राह्मणोपदसुत्तमजात्युपलक्षणार्थम्,—इति तु पाठः
समोचीनो भवति ।

कारमवणात् । अस्तु अणापाकरणेऽधिकारः । अथ्यभाक्त्वं कुत इति चेत् । तच्च । “अथ्यभाजः अणं प्रतिकुर्युः”—इति गौतमवचनेन अथ्यभाजानेव अणापाकरणाधिकारश्रवणात् । पौत्राणामप्यभावे भर्त्रादयोऽपि अथ्यभाजः । अत्रैव विवाहभेदेन विशेषमाह मनुः,—

“ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वनम् ।

अप्रजायामतीतायां भर्तृरेव तदिष्यते ॥

यत्तस्यै स्थाद्वनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।

अतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तदिष्यते”—इति ।

ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्यविवाहेषु संस्कृताया भार्याया यद्वनं तद्विवादिपौचान्ततद्वनहारिमन्ततेरभावे सति भर्तृगामि, न पुनर्मात्रादीनामित्यर्थः । आसुरराक्षसपैशाचविवाहसंस्कृतायाः भार्याया-धनं मातापित्रोर्भवतीत्यर्थः । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्,—

“बन्धुदत्तन्तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत्”—इति ।

तदासुरादिविवाहसंस्कृतस्त्रीविषयम् । अतएवोक्तं तेनैव,—

“आसुरादिषु यत्तस्यै स्त्रीधनं पेटकं स्त्रियाः ।

अभावे तदपत्यानां मातापित्रोः तदिष्यते”—इति ।

भर्त्रादिभिर्दत्तमपि शुल्काख्यं स्त्रीधनं सोदर एव गृह्णाति । तथाच गौतमः । “भगिनोऽशुल्कं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुः”—इति । सोदर्याणामभावे मातुर्भवतीत्यर्थः । यत्पुनस्तेनैवोक्तम् । “स्वस्रः शुल्कं वोढाऽर्हति”—इति । तच्छुल्कग्रहणानन्तरं संस्कारात् प्राक् स्त्रियायां द्रष्टव्यम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“स्त्रियायां दत्तमादद्यात् परिशोधोभयव्ययम्”—इति ।

यत्तु कन्यायै मातामहादिभिर्दत्तं भूषणादि, तदपि सोदरा-
एव गृह्णीयुः । तथाच बौधायनः,—

“स्रक्थं मृताया गृह्णीयुः कन्यायाः सोदराः समम् ।

तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे पितुर्भवेत्”—इति ।

अनपत्यपुत्रिकाधनमपि सोदरो गृह्णाति । तथाच पैठीनसिः,—

“प्रेतायां पुत्रिकायान्तु न भर्ता दायमर्हति ।

अपुत्रायां कुमार्याञ्च भ्रात्रा तद्ग्राह्यमित्यपि”—इति ।

पुत्रिकायां पितुः पश्चादौरससङ्गावे सएव गृह्णीयात् न भर्ता ।

यत्तु मतुवचनम्,—

“अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथञ्चन ।

धनं तु पुत्रिकाभर्ता हरेच्चैवाविचारयन्”—इति ।

तत्पश्चादुत्पन्नभ्रात्रभावे वेदितव्यम् । यत्तु कश्चिदनपत्यं स्त्रीधनं
स्वस्त्रीयादीनां भवतीत्युक्तं बृहस्पतिना,—

“माहव्यसा मातुलानौ पिहव्यस्त्रौ पिहव्यसा ।

श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च माहव्यस्या प्रकीर्तिता ॥

यदाऽऽसामौरसो न स्यात् सुतो दौहित्र एवच ।

तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्त्रीयाद्याः समाप्नुयुः”—इति ।

अस्यायमर्थः । ब्राह्मादिविवाहेषु भर्तुरभावे, आसुरादिषु माता-
पितरभावे, माहव्यसादीनां धनं यथाक्रमं माहव्यस्त्रीयाद्या-
गृह्णीयुः । कश्चिज्जीवन्त्याः सप्रजाया अपि पत्न्याधनं भर्ता गृह्णी-
यादित्याह याज्ञवल्क्यः,—

“दुर्भिचे धर्मकार्ये च ब्याधौ संप्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रिये दातुमर्हति”—इति ।

संप्रतिरोधके वन्दिषद्वादौ स्वकीयद्रव्याभावे स्त्रीधनं गृहीत्वा पुनस्तस्यै न दद्यात् । प्रकारान्तरेण गृहीतं पुनर्दद्यादेव । तथाच कात्यायनः,—

“न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।

आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥

यदि चैकतरोऽप्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद्दद्यात् ।

सहद्विकं प्रदायः स्यादण्डस्यैव समाप्नुयात् ॥

तदेव यद्यनुज्ञाय भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् ।

मूलमेव स दायः स्याद् यद्यसौ धनवान् भवेत्”—इति ।

देवस्योऽपि,—

“वृत्तिराभरणं शुक्लं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ।

भोक्ता तत् स्वयमेवेदं पतिर्गार्हत्यापदि ॥

वृथा मोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात् सहद्विकम्”—इति ।

विभाज्यद्रव्यमाह कात्यायनः,—

“पैतामहश्च पित्र्यश्च यच्चान्यत्स्वयमर्जितम् ।

दायादानां विभागे तु सर्वमेव विभज्यते”—इति ।

पितृद्रव्योपजीवनेन स्वयमर्जितं यत्तद्विभजेत् तदनुपजीवने-
नार्जितस्याविभाज्यत्वात् । एतस्मिन्मपि षण्णावग्रिष्टं विभजेत् ।

तथाच सायणः,—

“खणं प्रीतिप्रदानञ्च दत्त्वा शेषं विभाजयेत्”—इति ।

खणप्रदानार्थं धनाभावे पितृखणमपि विभजेत् । खणं खणं

सममिति वचनात् । नृकथं ऋणमिति वचनादिनिवृत्त्यर्थं शोध-
मित्याह* सएव,—

“ऋणमेवंविधं शोधं विभागे मन्भूमिः सदा ।

गृहोपस्करवाच्याश्च दोह्याभरणकर्मिणः ॥

दृश्यमाना विभज्यन्ते कोशं गूढेऽनवीत् भृगुः”—इति ।

अत्र कोशग्रहणमितरदिव्यप्रतिषेधार्थम् । तथाच सएव,—

“शंकाविश्वाससन्धाने विभागे नृक्विथनां सदा ।

क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेवं प्रदापयेत्”—इति ।

अविभाज्यद्रव्यमाह याज्ञलक्यः,—

“पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत् स्वयमर्जितम् ।

मैत्रमौदाहिकस्यैव दायादानां न तद्ववेत् ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तद्दद्यात् विद्यया लब्धमेवच”—इति ।

पितृद्रव्याविरोधेन यत् स्वयं कृत्यादिना उपाजितं, यच्च विद्या-
दिना लब्धं, विवाहाच्च यल्लब्धं, तद्भ्राष्ट्रादीनां न भवेत् । यत्पि-
त्रादिक्रमायातं चोरादिभिरपहतमन्यैरनुद्धृतं द्रव्यं पुत्राणां मध्ये
यः कश्चिदितराभ्यनुज्ञयोद्धरति, तत्तस्यैव भवति । चेत्तु तुरी-
यांशमेवोद्धर्त्ता गृह्णाति शेषं तु सर्वेषां सममेव । तथा शङ्कः,—

“पूर्वगृह्णन्तु यो भूमिं यः कश्चिदुद्धरेत् अमात् ।

यथाभागं लभन्तेऽन्ये दत्ताऽगन्तु तुरीयकम्”—इति ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परमयमसमीचीनः पाठः ।

तथा विद्ययाऽध्ययनादिना* लब्धमपि स्वस्वैव भवति । पितृ-
द्रव्याविरोधेनेति सर्वत्र शेषः । अतएव मनुः,—

“अनुपपन्नं पितृद्रव्यं अनेण यदुपार्जयेत् ।

दायादेभ्यो न तद्व्यात् विद्यया लब्धमेव च”—इति ।

अनेण कथादिना । पितृग्रहणमविभक्तोपलक्षणार्थम् । आसोऽपि,—

“विद्याप्राप्तं गौर्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत् ।

विभागकाले तत्तस्य नास्तेष्टव्यं च सविधिभिः”—इति ।

अविभाज्यविद्याधनस्य लक्षणमाह कात्यायनः,—

“परभक्तोपयोगेन प्राप्ता विद्याऽन्यतस्तु या ।

तथा प्राप्तं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥

उपन्यसेषु यत्तत्त्वं विद्यया पणपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्यात् विभागे न निधीयते ॥

शिक्षादार्ज्यतः प्रश्नात् सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात् ।

स्वज्ञानग्रंथनादाऽपि लब्धं प्राधान्यतश्च यत् ॥

परं निरस्य यत्तत्त्वं विद्यातो द्यूतपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्यात् न विभाज्यं लक्ष्यमिति ॥

सन्निविष्टे हि धर्माऽयं स्वस्याद्यक्षाधिकम्भवेत् ।

विद्यावलकृतस्यैव धान्यत्तच्छिष्यतस्तथा ॥

* विद्यया अध्यापनादिना,—इति का० ।

† दय,—इति का० ।

‡ शिक्षणेन हि धर्माऽयं मूल्यादयक्षाधिकं भवेत्,—इति यस्याना-
दीय पाठः ।

§ यावत् शिक्षितस्तथा,—इति का० ।

एतद्विद्याधनं प्राञ्जः सामान्यं सद्धतोऽन्वया”-इति ।

अतो विद्याधनादन्यथाभूतमविभक्तपिषादिद्रव्योपयोगप्राप्तं तद-
विभक्तानां सामान्यं साधारणमिति यावत् । कचिद्विद्याप्राप्तमपि
धनं विभाज्यमित्याह नारदः,—

“कुटुम्बं विभ्रयात् भ्रातुर्यौविद्यामधिगच्छतः ।

भागं विद्याधनात्तस्मात् स जमेताभुतोऽपि सन्”-इति ।
कात्यायनेनापि,—

“कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पिहृतोऽपि वा ।

शौर्यप्राप्तं तु यद्वित्तं विभाज्यं तत् दृश्यतिः”-इति ।

अविभक्तस्य कुले पिहृत्यादेः पिहृतोऽपि वा प्राप्तविद्यानां
यद्भूमिं शौर्यादिना प्राप्तं विद्ययैव प्राप्तं, तद्विद्याधनं विभाज्यमिति ।
पिहृत्यार्जितेनार्जिते धने भागद्वयमेकस्याह वसिष्ठः । “येन चैषां
यदुपार्जितं स्याद्द्व्यंशमेव जमेत”-इति । यस्तु,—

“सामान्यार्थसमुत्पाने विभागस्तु समः स्यतः”-इति ।

तद्विद्येतरकथाद्युपार्जितधनविषयम् । अविभाज्यविद्याधने अर्ज-
केच्छया अंशमाह गौतमः । “स्वयमर्जितं चैव वैद्येभ्यो वैद्यः कामं
दद्यात्”-इति । इच्छाभावे त्वाह नारदः,—

“वैद्यो वैद्याय नाकामो दद्यादंशं सद्धतो धनात् ।

पिहृत्यं समाश्रित्य न चेत्तद्धनमाश्नतम्”-इति ।

* भागं विद्याधनात्तस्मात्तद्धृतोऽपि जमेत् समम्,—इति शा० ।

† प्राप्तं विद्यार्थिनां यद्भूमिं,—इति का० ।

अवधारकाखम् ।

अवेद्याय अकारमोऽपि न दद्यात् । तदाह कात्यायनः,—

“नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनं कश्चित् ।

समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तद्वनम्”—इति ।

विद्याप्राप्तधनवत् श्रौर्यादिप्राप्तमपि धनमविभाष्यमित्याह
अएव,—

“श्रौर्यप्राप्तं विद्यया च स्त्रीधनं चैव यत् स्मृतम् ।

एतत्सर्वं विभागे तु विभाज्यं नैव चक्षिभिः ॥

ध्वजाहतम्भवेद् यत्तु विभाज्यं नैव तत् स्मृतम्”—इति ।

ध्वजाहतस्य सचणं तेनैवोक्तम्,—

“संप्रामादाहतं यत्तु विद्राव्य द्विषतां वनम् ।

स्नाय्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा तद्ध्वजाहतमुच्यते”—इति ।

हृदयतिरपि,—

“पितामहपितृभ्यां च* दत्तं माया च यद्ववेत् ।

तस्य तस्मापहर्तव्यं श्रौर्यभार्याधनं तथा”—इति ।

श्रौर्यप्राप्तधनस्वरूपं च कात्यायनेन दर्शितम्,—

“आदद्या संशयं यच्च प्रसभं कर्षं कुर्वते ।

तस्मिन् कर्षणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना कृतः ॥

तच्च स्वयं तु चत्किञ्चित् धनं श्रौर्येण तद्ववेत्”—इति ।

पिषादिद्रव्योपजीवनेन विद्याप्राप्तधनवत् श्रौर्यप्राप्तधनेऽप्यर्जकस्य
भागद्वयमाह व्यासः,—

“साधारणं समाश्रित्य चत्किञ्चिदाहनायुधम् ।

* पितामहपितृव्यानां,—इति शा० ।

— श्रौत्यादिनाऽऽप्नोति धर्मोऽन्तरात् । अस्मिन् ।

तस्य भागद्वयं देवं शेषांस्तु सप्तभिर्भागैः—इति ।

अन्यदप्यविभाज्यमाह मनुः—

“वस्त्रं पञ्चमलङ्कारं कृताभ्युदयोः स्त्रियः ।

योगचेमप्रचारश्च न विभाज्यं प्रचक्षते”—इति ।

वस्त्रं धृतं वस्त्रम् । पितृधृतं वस्त्रं पितृकृत्यैः विभागे आङ्गभोक्ते दातव्यम् । तथाच दृश्यतिः,—

“वस्त्रालङ्कारश्चादि पितृव्यदाहनादिकम् ।

गन्धमाख्यैः समभ्यर्च्य आङ्गभोक्ते तदर्पयेत्”—इति ।

• अन्यानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्वेव । पञ्च वास्त्रमः पञ्च अस-
श्रविकादिवाहनम् । तदपि यद् येनारुढं तत्तस्यैवाऽऽनारुढं तु
सर्वैर्विभाज्यम् । अलङ्कारोऽपि यो येन धृतः, स तस्यैवाऽऽधृतः
साधारणोविभाज्य एव,

“पत्यौ जीवति यत् स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।

न तं भजेरन् दायादाः भजमानाः पतन्ति ते”—इति

तेनैव धृत इति विशेषेणोपादानात् । कृतान्तं तण्डुलमोद-
नादि । तदपि यथासम्भवं भोक्तव्यम् न विभाज्यम् । उदकं तदा-
धारः कूपादिः । सोऽपि विषमः पथ्याधिषोपभोक्तव्यो न मूष्यदा-
रेण विभाज्यः । स्त्रियश्च दास्योविषमाः पथ्याधिषः कर्म कारयि-
तव्याः । तथाच दृश्यतिः,—

“एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म यथाऽंगेन गृहे गृहे ।

वस्त्राः समांशतो देया दासानामुपयुक्तं विधिः”—इति ।

“चेमं पूर्तं यागमिष्टमित्याहुस्तदर्थिनः ।

अथ चोद्यविभागः ।
प्रवेशनिर्गममार्गः । सोऽप्यविभाज्यः । प्र-
वेशविभागः विभाज्यत्वमुक्तम्,—

वायं* चेचच्च पचच्च कृताञ्जमुदकं स्तियः"—इति ।

“न प्रतिग्रहभूदया चचियादिसुताय च”—

संविधान संशोधनः—

“वस्त्रादयोऽविभज्यायै हस्तं तैर्न विचारितम् ।

धनं जनेष्वमृद्धानां वस्त्राण्यारसंश्चितम् ॥

॥ श्रीमध्यस्थितमनाजीवं दातुं तैः कथं शक्यते ॥

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टादशोऽध्यायः ॥

• बाण्यं,—इति मन्थान्तरधृतः पाठः ।

विक्रीय वस्त्राभरणसुशुद्धाश्च लेखितम् ।
 कृतान्नं वा कृतान्नेन परिवर्त्य विभज्यते ॥
 उद्धृत्य कूपवायव्यस्त्रगुधारेण गृह्यते ।
 एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म्म यथाऽग्नेन गृहे गृहे ॥
 बह्वः समांशतो देया दासानामप्ययं विधिः ।
 योगचेमवतो स्नातः स्रजलेन विभज्यते ॥
 प्रचारस्य यथाऽग्नेन कर्त्तव्यो ऋषियभिः सह—इति ।

तेन वस्त्रादीनामविभज्यत्वप्रतिपादकं मनुवचनसुशुद्धावचनं चा-
 नादरणौच्यम् । तदनुपपन्नम् । विरोधे हि वचनानां विषयव्यव-
 स्थाऽऽश्रयणं युक्तं, न चान्यथाकरणम् । उद्धृत्यतिवचनानाम्नु अष्टत-
 वस्त्रादिविषयत्वम्, मन्वादिवचनस्य तु अष्टतवस्त्रादिविषयत्वम् पूर्व-
 मेवोक्तमिति विषयव्यवस्था घटते इति ।

विभागकाले केनचिदक्षितं पश्चादुद्भावितं चेत्, तत्सर्वं समं
 विभजेयुः । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“अन्योन्यापहतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते ।

तत्पुनस्ते समैरंशैः विभजेरन्निति स्थितिः”—इति ।

समशब्दो विषमविभागनिरासार्थः । विभजेरन्निति बहुवचनेन
 धेन दृष्टं तेनैव न याज्ञमिति दर्शयति । मनुरपि,—

“ऋणे धने च सर्वस्मिन् प्रविभक्ते यथाविधि ।

पश्चाद्दृष्ट्येन यत्किञ्चित् तत्सर्वं समतां गयेत्”—इति ।

अपहतद्रव्यवच्छास्त्रोक्तानतिक्रमेण विषमभागतया* विभक्तमपि

* विषमभागतया,—इति नास्ति का० प्रसङ्गे ।

अमलां नयेत्* । तथाच कात्यायनः,—

“अन्योन्यापहतं द्रव्यं दुर्विभक्तञ्च यद्भवेत् ।

पश्चात्प्राप्तं विभज्येत समभागेन तद्भृगुः”—इति ।

एवं च सति वक्षितद्रव्यस्य पश्चाद् दृष्टस्यैव विभागविधानात्
पूर्वं विभक्तस्य पुनर्विभागो नास्तीत्यवगम्यते । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“विभागे तु कृते किञ्चित् सामान्यं यच्च दृश्यते ।

नाचौ विभागो विज्ञेयः कर्त्तव्यः पुनरेव हि”—इति ।

तद्विभक्तद्रव्यार्जनव्ययकरणादर्वाग्भेदितव्यम् । †अन्योन्यापहतमि-
त्यादिवचनानां निर्विषयतापत्तेः । अत्रान्योन्यवक्षणे दोषोऽप्यस्ति ।
तथाच श्रुतिः । “यो वै भागिनं भागाश्रुदते चयते वैनं स यदि
वैनं न चयतेऽयं पुत्रमथ पौत्रं चयते”—इति । अयमर्थः । यो भागिनं
भागार्द्धं भागाश्रुदते भागादपाकरोति भागं तस्मै न प्रयच्छतीति
यावत् । अथ भागाश्रुतः एनमपहारकं चयते नाशयति पापिनं
करोतीति यावत् । यदि तं न नाशयति, तदा तस्य पुत्रं पौत्रं
वा नाशयतीति । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभात् भ्रातृन् यवीथयः ।

ज्योऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः”—इति ।

तत्कृतान्नस्यापि ज्येष्ठस्य समुदायद्रव्यापहारे दोषोऽस्ति किन्तु-

* इत्यनेन पाठः सर्वत्र । परमयमसमीचीनः पाठः । अत्र क्रियानर्था
पाठो अष्टोऽन्यथा नातोवेत्यनुमीयते ।

† अत्र, अन्यथा,—इति भवितुमुचितम् ।

तास्तन्त्राणां यवीयसामित्येवंप्रतिपादनपरम् । न तेषां ज्योतिष्ये
दोषप्रतिपादनपरम् । अन्यथा सत्या श्रुतेः सङ्कोचापत्तेः । विभ-
क्तानां कर्त्तव्यमाह नारदः,—

“यद्येकजाता बहवः वृथगधर्माः श्रवकक्रियाः ।

वृथक्कर्मणोपेता न चेत् कार्येषु सन्मताः ॥”

स्वभागान् यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।

कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशान्ते स्वधनस्य च”—इति ।

एकस्माज्जाता विभक्ताभ्रातरः परस्परानुमतिमन्तरेण धनसा-
ध्येष्टापूर्त्तादिधर्मकारिणो भवेयुः । तथा, धनसाध्यकृत्यादिकर्मकारि-
णो भवेयुः । तथा, विभिन्नोलूखलमुसलादिकर्षोपसर्जनद्रव्योपेताः
स्युः । तथाच कार्येषु भ्रातरो यदि न सन्मताः, तदा तामनादृत्य
कार्यं कुर्युः । तथा, विभक्ता भ्रातरः स्वभागान् यदि दद्युर्विक्री-
नीयुर्वा, न दद्युर्वा, तत्सर्वं यथेष्टं कुर्युः । यस्मान्ते विभक्ताः स्वधन-
स्वेष्टाः स्वतन्त्राः स्वामिन इत्यर्थः । यत्तु बृहस्पतिवचनम्,—

“विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायादाः स्वावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये”—इति ।

तदेवं व्याख्येयम् । अविभक्तेषु द्रव्येषु साधारणत्वादेकस्थानीश्वरत्वान्
सर्वैरनुज्ञाऽवश्यं कार्या । विभक्ते तुत्तरकालं विभक्तसंग्रह्यबुदासन-
सौकर्याय सर्वाभ्यनुज्ञा । न पुनरेकस्थानीश्वरत्वेन । अतो विभक्तानु-
मतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिध्यत्येवेति । यत्तु स्वत्यन्तरम्,—

“स्वयामज्ञातिसामन्तदायादाशुभतेन च ।

शिरषोदकदानेन धर्म्मिर्गच्छति मेदिनी”—इति ।

तन्मात्रमभिधायः । तत्र यामानुमतिः,

“प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात् स्यावरस्य विशेषतः” ।

इति स्मरणात् व्यवहारप्रकाशनार्थमेवापेक्ष्यते न पुनर्यामानु-
मतिमन्तरेण व्यवहारो न सिद्ध्यतीति । यामानुमतिरपि सीमा-
विप्रतिपत्तिनिरासार्थम् । एवं तदनुमतिरपि* विभक्तसंग्रहयुदात्तेन
व्यवहारसौकर्यार्थमेव । हिरण्योदकदानमपि विक्रये कर्त्तव्ये सहिरण्यो-
दकं दत्त्वा दानरूपेण स्यावरविक्रयं कुर्यादित्येवमर्थम् ।

“स्यावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञया”-इति

स्यावरविक्रयस्य निषिद्धत्वात् ।

“भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यस्य भूमिं प्रयच्छति ।

वायुभौ पुण्यकर्माणौ नियतं स्वर्गगामिनौ”-इति

दानप्रतिग्रहयोः प्रशस्तत्वाच्च । विभागापलापे निर्णयकारणमाह

याज्ञवल्क्यः,—

“विभागनिर्णवे? ज्ञातिबन्धुषाचिविलेखनैः॥ ।

विभागभावना ज्ञेया गृह्येचैस्य यौतकैः”-इति ।

* इत्यनेन सर्वत्र पाठः । दायादानुमतिरपि,—इति पाठो मम
प्रतिभाति ।

† हिरण्योदकं दत्त्वा दानरूपेण स्यावरविक्रयं कुर्यादित्येवमर्थः,—
इति का० ।

‡ स्यावरे विक्रयं कुर्यान्न दानमनुज्ञया,—इति शा० ।

§ निर्णये,—इति शा० ।

॥ राज्ञिविलेखितैः,—इति का० ।

ज्ञातयः पितृवन्धवः बन्धवश्च मातुलादयः* । लेख्यं विभाग-
पत्रम् । एभिः विभागनिर्णयो ज्ञातयः । द्यूतकैः पृथक्कृतेः
ऋषेर्वैर्षा । अन्यदपि विभागसिद्धमाह नारदः,—

“विभागधर्मसन्ध्ये दायादानां विनिर्णयः ।

ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्तनात् ॥

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

साक्षिणं प्रातिभाव्यञ्च दानपक्षमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युः साविभक्ताः परस्परम् ॥

दानपक्षपक्षमष्टद्वयैव प्रतिपद्याः ।

विभक्तानां पृथक् ज्ञेया दानाभिर्यव्ययगमाः ॥

येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्तन्ते साक्षयिषु ।

विभक्तानवगच्छेयुर्लोक्यमप्यन्यथेव तान्” ॥

दृष्टव्यतिरपि,—

“पृथगायव्ययधनाः कुसौदक्ष परस्परम् ।

वणिक्पथञ्च ये कुर्युर्विभक्तास्ते न संग्रहः”—इति ।

कुसौदवाणिज्यादिभिरिति विभागनिर्णयः साक्षात्तभावे वेदि-
तयः । तथा च स एव,—

* ज्ञातयः पितृवन्धवामातृवन्धवाश्च,—इति शा० सू० ।

† पृथक्पक्षमहायज्ञैः आह्रादिभिश्च ऋषयोक्तैश्च,—इति शा० ।

‡ पाक,—इति ग्रन्थान्तरोक्तः पाठः सजीवीभिः ।

विषयकारकात्मम् ।

“सादृशं सावरस्यायं” प्राप्तिभागेन सादृश्यात् ।

अनुमानेन विशेषं न नस्यर्थं सादृश्याः”-इति ।

सादृश्यादिषाधकसिद्धान्त्यपि स एवाह,—

“कुक्षानुबन्धव्याघातहोठं सादृश्याधनम् ।

सस्य भोगः सावरस्य विभागस्य प्रथमधनम्”-इति ।

कुक्षानुबन्धः पूर्वपुरुषैरनुबन्धः । व्याघातः परस्परसौधवत्ता-
दपक्षतत्त्वसमुच्चये । दर्शनं स्वात्म्यात्मनोभोगः । परस्परं प्रथम-
धनसादेर्विभागसिद्धान्तमविभक्तेषु निषिद्धत्वेनावगन्तव्यम् । तथा च
सादृश्यावस्थाः,—

“आह्वयामय दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्राप्तिभावेन सादृश्यमविभक्ते न तु स्यात्तम्”-इति ।

सादृश्यादनुक्तिभिर्निर्णयस्याशङ्काले,

“युक्तिव्यवसमर्थास्तु प्रपञ्चैरेणमर्थयेत्”-इति

मार्तं दिव्यं निषेधति ह्युक्तावस्थाः,—

“विभागधर्मसन्देहे बन्धुसाध्यभिलेखितैः ।

विभागभावना कार्या न भवेद्वैविकी क्रिया”-इति ।

कार्यं तत्र निर्णय इत्याकाङ्क्षायाभावात् मतुः,—

“सादृशं सादृश्याः,—इति ग्रन्थान्तरीयः पाठः ।

इत्यनेन पाठः सर्वत्र । परस्परसमीचीनः । न स्यातां पक्षसादृश्या
इति ग्रन्थान्तरीयपाठस्तु समीचीनः ।

इत्यनेन पाठः सर्वत्र । मम तु, व्याघातः परस्परसौधः न्यायमस्य
मम सौधस्य च स्वात्मनोभोगः,— इति पाठः प्रतिपाद्यते ।

“विभागे यत्र सन्देहो दायादानां परस्परम् ।

पुनर्विभागः कर्त्तव्यः पृथक् स्नानस्त्रितैरपि”—इति ।

यत्र सन्देहो युक्तिभिरपि नोयेति, तत्र पुनर्विभागः कर्त्तव्य-
इत्यर्थः । यन्नु तेनैवोक्तम्,—

“सकृदंगो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृदानं ददातीति जीयेतानि सकृत् सकृत्”—इति ।

तद्युक्तादिभिर्निर्णीतं शक्यं सत्यां वेदितव्यम् । स्वयं ज्ञतस्यास-
न्दिग्धस्य पुनः प्रवर्त्तको राज्ञा दण्डनीय इत्याह दृढस्यतिः,—

“स्नेह्याकृतविभागो यः पुनरेव त्रिषंवदेत् ।

स राज्ञाऽग्रे स्नेहे स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धतः”—इति ।

अनुबन्धो निर्वन्धनम् ॥

॥०॥ इति दायाविभागः ॥०॥

अथ द्यूतसमाज्यास्त्री विवादपदे निरूप्यते ।

तयोः स्वरूपमाह मनुः,—

“अप्राणिभिर्यत्क्रियते तद्विज्ञेयं द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियते यच्च स विज्ञेयः समाज्यः”—इति ।

अप्राणिभिः अश्वबन्धशलाकादिभिः । प्राणिभिः सुकृटाभिः ।

तथा च नारदः,—

“अश्वबन्धशलाकाद्यैर्देवं विज्ञकारितम् ।

पशुक्रीडा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाज्यम्”—इति ।

* जयकारणं,— इति आ० ।

अथा प्राशकाः । सन्धसर्गयष्टिका । प्रकाका दत्तादिभ्योः ।
 चतुरस्रः । आद्यशब्देन कपर्दिकादयो गृह्यन्ते । तेः पञ्चमः
 अदेवं क्रीडनं क्रियते तद्गुप्तं, वयोभिः पक्षिभिः कुक्षुदादिभ्यः
 वकलास* उन्मत्तमेषादिभिश्च प्राणिभिर्था पञ्चपूर्विका क्रियते
 क्रियते सा समाह्वय इत्यर्थः । दृष्टव्यतिरपि,—

“परिगृहीताद्यान्योन्यं पक्षिमेवंदृष्टादयः ।

प्रहरन्ते कृतपणास्तं वदन्ति समाह्वयम्”—इति ।

धूतस्थानं सभिकेनाधिष्ठितं कार्यमित्याह सएव,—

“सभिकाधिष्ठिता कार्या तत्स्वरञ्जानहेतवे”—इति ।

अथ पञ्चान्नरमाह नारदः,—

“अथवा कितवो राशे दत्ता भागं यथोदितम् ।

प्रकाशदेवं कुक्षुरका दीपो न विद्यते”—इति ।

धूतवभाऽधिकारिणो दृष्टिमात्रं आश्रयवत्यः,—

“ग्लहे शक्तिकद्वेष्टे सभिकः पञ्चकं शतम् ।

गृहीयात् धूतकितवादितराश्चकं शतम्”—इति ।

परस्परप्रौढ्या कितवपरिक्लृप्तपक्षी ग्लहः । तत्र तदाकृष्टा
 एककितवपरिमिता तदधिकपरिमाणा वा दृष्टिर्यस्याचौ शक्तिक-
 द्वेष्टः । तस्मात् कितवात् पञ्चकं शतं सभिकः आत्मदृष्ट्यर्थं गृही-
 तवति ।

* प्रकाकावान्,—इति का० । मम तु, कृष्णकास,—इति पाठः अत्र
 नास्ति ।

प्रिहरन्ति,—इति शा० ।

देव—इति का० ।

यान् । पञ्चपणावधौ* अस्मिन् ग्रीते तत् ग्रीतं पञ्चकम् । जित-
पञ्चकः^(१) विग्नतितमं भागं गृहीयादिति यावत् । कितवनिवाचार्थं
ग्राह्याः सभा, तथाधिष्ठितः सभिकः । सभापतिस्तु कल्पितायादि-
निश्चिन्नाक्रीडोपकरणः तदुपचितद्रव्योपजीवी । इतरस्मादपूर्णग्रतद्वैः
कितवाद्द्रव्यं जितस्यास्य द्रव्यं भागं गृहीयादित्यर्थः । एवं स्थापि-
तस्य सभिकस्य कृत्यमाह स एव,—

“स सभ्यक् पाकितो दद्याद्ग्राह्ये भागं यथाकृतम् ।

जितमुद्गाहयेत् जेजे दद्यात् सत्यं वचः समी” — इति ।

यः कृतवृत्तिधूताधिकारी राज्ञा भूतकितवेभ्यो रक्षितः स
राज्ञे यथाप्रतिपन्नमग्नं दद्यात् । जितं द्रव्यं पराजितवकाशग्राहा-
वेधादिना उद्गत्य जेजे दद्यात् । तथा समी भूमा धूतकारिणां
विद्याचार्यं सत्यं वचो दद्यात् । उद्गत्यतिरपि,—

“सभिको पाहकस्तत्र दद्याज्जे नृपायः च” — इति ।

पराजितकितवानां वस्त्रादिना पण्यस्य दानमिति । पण्यपण्यादवा-
नेव स्त्रीकौयं पणं जेजे यथाभागं दद्यादित्यर्थः । तथा च कात्यायनः,—

“जेतुर्दद्यात्स्वकं द्रव्यं जितं पाह्यं विपण्यकम् ।

यद्यो वा सभिकेनेव कितवान् न संशयः” — इति ।

यदा सभिको जेजे जितं द्रव्यं दापयितुं न शक्नोति तदा राज्ञा
दापयेदित्याह याज्ञवल्क्यः,—

* इत्यमेव तर्जन् पाठः ।

(१) रघुतेजःश्रुतिखिलुग्राहनात् यद्वपदेनाच ग्राह्यं उक्तं इति भक्तकम् ।

“अत्रैव भूषणितो भागे प्रविष्टे शूतमण्डले ।

कितं वचनिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु”-इति ।

अथवा प्रण्यसे वचनिकरहिते अतीतराजभागे^(१) शूते कितं पक्षं जेने न दापयेदित्यर्थः । अथ जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्वाक-
कारणमाह सएव,—

“द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च तएव हि ।

श्रुताख्यव्यवहाराणां द्रष्टारस्तु तएव हि”-इति ।

कितव एव राज्ञा नियोक्तव्यः, न तु श्रुताध्ययनवन्त्य इत्यु-
क्तव्यः । साक्षिणश्च तएव श्रुतकारा एव । विष्णुरपि,—

“कितवेत्येव तिष्ठेरन् कितवाः संग्रथं प्रति* ।

अथ तच्च द्रष्टारस्तएवैवान्तु साक्षिणः”-इति ।

साक्षिणां परस्परविरोधे राज्ञा विचारयेदित्याह दृश्यति,—

“उभयोरपि सन्दिग्धौ कितवाः स्तुः परीचकाः ।

यदा विवेक्षितो तु तदा राजा विचारयेत्”-इति ।

कूटश्रुतकारिणो दण्डमाह पाशवन्त्यः,—

“राज्ञा वचिर्न निर्वासाः कूटाक्षोपाधिदेविनः”-इति ।

कूटैरवादिभिर्हपाभिर्भिर्भण्डिभन्नादीनामिति वचनेनां वि दि-
शन्ति तान् अपदेनादृशित्वा क्षराणां निर्वासयेदित्यर्थः । निर्वासने
विशेषमाह नारदः,—

* कितवा एव तिष्ठेरन् कितवानां श्रमं प्रति,— इति शा० ।

† इत्यनेन प्राठः सर्व्वम् ।

(१) अतीतो राजभागे यस्मात्, तस्मिन्नित्यर्थः ।

“कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राजादिवासयेत् ।

कण्डेऽसमालामासञ्च स क्षेपां विनयः स्मृतः”—इति ।

दण्डने विशेषमाह विष्णुः । “धूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः,

उपाधिदेविनां सन्दंशच्छेदः*”—इति ।

अनियुक्तधूतकारिणो दण्डमाह नारदः,—

“अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा धूतं कुर्वीत मानवः ।

स शतं प्राप्नुयात्कामं विनयश्चैव सोऽर्हति”—इति ।

धूते विहितं कर्मजातं समाङ्गये अतिदिशति याज्ञवल्क्यः,—

“एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिधूते समाङ्गये”—इति ।

सभिकवृत्तिकल्पनादिलक्षणो धर्मः समाङ्गयेऽपि विज्ञेय इत्यर्थः ।

प्राणिधूते प्राणिनां जयपराजयौ तत्स्वामिनोरित्याह बृहस्पतिः,—

“दन्दयुद्धेन यः कश्चिदवसादमवाप्नुयात् ।

तत्स्वामिना पणोदेयो यस्तत्र परिकल्पितः”—इति ।

पणपरिकल्पनमपि कृताकृतमित्याह नारदः,—

“परिचासकृतं यच्च यच्चाप्यङ्गिदितं नृपो ।

तचापि नाप्नुयात् काम्यमयत्नाऽनुमतं तथोः”—इति ।

काम्यः कामः पणः । यत्तु मनुजोक्तम्,—

“धूतं समाङ्गयश्चैव यः कुर्यात्कारयेत वा ।

तन् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्राञ्च दिजक्षिप्नुमः ॥

* धूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः प्रशस्यते ।

उपाधिदेविनां दण्डः करच्छेद इति स्मृतः,— इति शा० ।

† कर्त्तव्यं विदितं त्वया,— इति शा० ।

अथ वारकाव्यम् ।

प्रकाशनेतृं तावत्कथं ब्रूयन्वमाकथयौ ।

तच्छीर्षित्य प्रतीघाते नृपतिर्बलवान् भवेत् ॥

यत्नं समाकृत्यैव राजा राजे निवारयेत् ।

राज्यान्तकरणार्थेनौ द्वौ द्वौ द्विषीषिष्याम् ॥

कितवान् कुशौलवान् कौशान् पापकण्ठविं प्रपन्नान् ।

विकर्मणान् शौण्डिकाश्च चित्रं विदोषयेत्पुरात्”-इत्यादि-

तस्यै कूटाक्षदेवविषयतया राज्ञामन्वयव्यभिचारविषय-
तया वा बोध्यम् । अतएव दृष्टव्यम्:-

“कृतं निषिद्धं मनुना चतुर्लोकमुपापहनां ।

अथमुशातमन्वेष्ट राजभगवन्मथितम् ॥

व्यभिकाधिष्ठितं क्रापं तत्करञ्जानवेदना”-इति ।

इति द्यूतव्यमाकथयन् विवादपदे निरूपिते ।

प्रसक्तोद्देशकमानुशीलेन चण्डादानादिसमाह्वया-

नान्यद्वादशव्यवहारपदानि निरूपितानि ।

अथ दृष्टव्यमिति निरूपितं प्रकीर्षकाख्यं

विवादपदमभिधीयते ।

तत्र अथर्वभेदौ नारदेन निरूपितौ:-

“प्रकीर्षकेषु विज्ञेया व्यवहारा नृपाजयाः ॥

इत्येतासां प्रतीधानात्कर्मकारणं तथा ।

प्रकीर्षकौ-इति अर्थः ।

व्यवहारः-इति का० ।

पुनः प्रमाथयन्नेदः प्रकृतीनां तथैव च ॥

पाषण्डनिगमश्रेणीगणधर्मविपर्ययाः ।

पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः ॥

प्रतिपक्षविक्षोभश्च क्षोभ आश्रमिच्छामपि ।

वर्णशङ्करदोषश्च तद्वृत्तिनिग्रहस्तथा ॥

न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं तत्प्रात् प्रकीर्णकम्" इति ।

प्रकीर्णके विवादे धे विवादा राजाज्ञोक्तान्-तदाज्ञाकरण-
तत्कर्मरक्षणदिविषयास्ते नृपधर्मवाचिनएव । तच्च स्मृत्याचारव्यपेते
मार्गे वर्त्तमानानां प्रतिकूलतामाज्ञाय व्यवहारनिर्णयं नृपएव
कुर्व्यात्* । एवं वदता यो नृपाश्रयो व्यवहारस्तत्प्रकीर्णमित्युक्तं
भवति । तच्च राजाज्ञाप्रतिघातां विशेषदृष्टमाह शास्त्रवक्ष्यः,—

"न्यूनं वाऽभ्यधिकं वाऽपि लिखेद्यो राजशासनम् ।

पारदारिकचोरं वा मुञ्चतो दृष्ट्वा उत्तमः" इति ।

राजदत्तभूमेर्निबन्धनस्य वा परिमाणन्यूनत्वमाधिक्यं वा प्रका-
शयद्राजशासनं यो लिखति, यश्च पारदारिकचोरो वा गृहीत्वा
राज्ञेऽनिवेशं मुञ्चति, तावुभावुत्तमसाहसं दृष्ट्वेजीवी । आशोऽपि,—

"न्यायस्थाने गृहीत्वाऽयं चधर्मेण विनिर्णयम् ।

करोत्युत्तरकार्याणि राजद्रव्यविनाशकः ॥

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत्" इति ।

तत्कर्मकरणे दृष्टमाह शास्त्रवक्ष्यः,—

* विषयास्मानुपयस्यो यपो वा कुर्व्यात्,— इति ब्रा० ।

† प्रमाथये,— इति ब्रा० ।

प्रवृत्तारकात्मम् ।

“राजानामागतोऽहे दण्डो मध्यमशास्त्रः” इति ।

आत्मजानोऽपि,—

“राजकौडामु ये सक्ता राजदुत्तपजीविनः ।

अभिग्रहास्त यो वक्ता वर्त्ततेषां प्रकल्पयेत्” इति ।

राज्ञः कोशापहरणादौ दण्डमाह मनुः,—

“राज्ञः कोशापहरणं प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।

जातयेद्विविधैर्दण्डैर्हरेत्सर्वस्वमेव च” इति ।

सर्वस्वापहारेऽपि यद्यस्य जीवनापकरणं तत्तस्य नापहतं च-
मिथ्याह नारदः,—

“आयुधान्यायुधीयानां बीजानि क्षपिजीविनाम् ।

वेष्टास्त्रीणामलङ्कारान् वाद्यावाद्यानि तद्दिदाम् ॥

यस्य यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारकाः ।

सर्वस्वहरणेऽप्येतस्य राज्ञा हर्तुमर्हति” इति ।

ब्राह्मणस्य बधस्थाने मौण्ड्यमाह मनुः,—

“ब्राह्मणस्य बधे मौण्ड्यं पुराजिर्वांसनाङ्गने ।

ललाटे चाभिग्रहाङ्गं प्रथाप्यं गर्दभेन तु” इति ।

कोशापहरणभेदनादौ दण्डमाह चाक्षवल्क्यः,—

“दिनेषभेदिनो राज्ञः दिष्टादिप्रकृतकथा ।

विप्रचित्रेण शुद्धस्य जीवतोऽष्टप्रतो दमः” इति ।

यन्तु सत्यनारेऽभिहितम्,—

“हिंस्रतिलिप्तिनः शुद्धान् विप्रदक्षेण जातयेत्” इति ।

राजा,—इति या० ।

तद्वचनं ब्राह्मणविष्णुधरणे वेदितव्यम् । ब्राह्मणपीडाकारिणो-
दण्डमाह मनुः,—

“ब्राह्मणान् बाध्यमानान् कामादिवरवर्जकम् ।

हन्याच्चिर्वेर्धोपायैस्तु देजकरैर्नृपः” इति ।

शूद्राणां प्रव्रज्यादौ दण्डमाह कात्यायनः,—

“प्रव्रज्यावासिनं शूद्रं अपहोमपरं तथा ।

बधेन शमयेत् पापं दण्डो वा द्रिगुणं दमम्” इति ।

एवं शास्त्रोक्तमार्गं^(१)माह यमः,—

“एवं धर्मप्रवृत्तस्य राज्ञोदण्डधरस्य च ।

अग्रोऽस्मिन् प्रयति लोके स्वर्गं वासस्तथाऽक्षयः” इति ।

मनुरपि,—

“एवं सर्वानिमांसांश्च व्यवहारान् समापयन् ।

अपोह्य किञ्चिन् सर्वं प्राप्नोति परमाङ्गतिम्” इति ।

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवेदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-
बुद्धभूपाकसाधवाज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां व्यवहारमाधवः समाप्तः ॥

समाप्तं चेदं व्यवहारकाण्डम् ॥

समाप्ता चेत्यं पराशरस्मृतिव्याख्या ॥

शुभमस्तु । श्रीरघु ॥

